PSZICHOLÓGIA

17. évfolyam

1998 OKT 21.

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

1998 OKT 21

1997/1

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tűnnie a tanulmány kérdésfeltevéséből, és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.
   Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.
   Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.
2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:
   a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés)
   b) a kéziratot két példányban küldjék be
   c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét
   d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak
   e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívot kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály" papírra hígítatlan fekete tussal készített rajzot is elfogadunk.
   f) kéziratot elfogadunk (5 1/4-es 360K-s) mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző az XYWRITE magyar változatát használja, vagy legalábbis olyan szövegszerkesztőt, amely képes a magyar ékezetes karakterek előállítására. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a magyar karakterek ASCII-kódját.
3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példáknak megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással)
   a) Könyveknél: Berkowitz, L., 1962, Agression: A social Psychological Analysis, Academic Press, New York
   b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: Berkowitz, L. , 1972, Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism, In: Berkowitz, L. (ed.), Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 6, Academic Press, New York, 63–108.
   c) Folyóiratban megjelent munkáknál: Berkowitz, L., Daniels, L. R., 1963, Responsibility and dependency, Journal of Abnormal and Social Psychology, 66, 429–437.

   A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerző magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.
4. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek" felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.
5. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.
6. Idegen nyelvű fordítás céljára kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését.
7. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.
8. A nyomda a szerzők tiszteletdíjának terhére minden tanulmányról 25 példányban különlenyomatot készít. A tiszteletdíj terhére a szerzők további példányokat is igényelhetnek.
9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza, kivéve a kézirat hordozójául szolgáló mágneslemezt.

AZ 1997. (17) ÉVFOLYAM TARTALMA

TANULMÁNYOK

Dúll Andrea és Urbán Róbert:
Az épített környezet konnotatív jelentésének vizsgálata:
Módszertani megfontolások . . . . . 2. 151—179
Farkas András:
Átfordítások számra és számszerű kifejezésre . . . . . 1. 3— 21
Halász László:
Irodalmi elbeszélő és történetírói szöveg összehasonlító vizsgálata: várakozások, tulajdonságok, érzelmi hatás 3. 255—283
Kárpáti Andrea, Gyebnár Viktória:
A TCT/DP rajzos kreatív gondolkodás teszt . . . . . 1. 23— 52
Marton Magda:
Útban az éntudat kialakulása felé, I. Jelenségek a főemlősök törzsfejlődésének szintjén . . . . . 2. 115—150
Nánay Bence:
J. J. Gibson affordanciaelmélete és a kortárs percepciókutatás . . . . . 1. 53— 76
Pataki Ferenc:
Az önéletírás „dramaturgiája": az élettörténeti forgatókönyvek . . . . . 4. 339—389
Pikó Bettina:
Coping — Társas kapcsolatok — Társas coping . . . . 4. 391—399
Séra László és Tomasz Balázs: A kétértelmű ábrák mentális átalakíthatóságáról . . . . . 3. 231—254

SZEMLE

Vajda Zsuzsanna:
Viták a gyermekkor történeti kutatásában . . . . . 3. 285—300

RECENZIÓ

Káldy Zsuzsa: . . . . . 2. 181—193
A „mikrokogníció" helyes kezeléséről
Andy Clark: A megismerés építőkövei: filozófia, megismeréstudomány és a párhuzamos megosztott feldolgozás

Szabó Éva:
„Nem középiskolás fokon" — Sztereotípiakutatás 1960—1994. . . . . 4. 401—406
MÚLTUNK
ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL I—IV. RÉSZ
Barkóczi Ilona:
Önarckép háttérrel . . . . . 4. 408—421
Buda Béla: Szakmai önéletrajz — a pszichológia szempontjából . . . . . 2. 222—228.
Császár Gyula:
Szellemi önéletrajz . . . . . 2. 219—221
Garai László:
Teljesen elfogult jegyzetek . . . . . 3. 312—323
Gádorné Donáth Blanka:
Pályakép . . . . . 2. 210—215
Halász László:
Dialógus . . . . . 4. 432—445
Hidas György:
Önarckép . . . . . 1. 90—111
Moussong-Kovács Erzsébet:
Személyes pszichomitológiám . . . . . 2. 216—218
Nemes Lívia:
Pályaképem . . . . . 1. 80— 81.
Paneth Gábor:
Paneth-dialógus . . . . . 2. 196—209
Pataki Ferenc:
Töredékes számvetés . . . . . 3. 302—311
Székácsné Vida Mária:
Szellemi önarckép — (határterületen) . . . . . 4. 422—431
Váriné Szilágyi Ibolya:
Szakmai önarckép és személyes szakmakép . . . . . 3. 324—335
Vikár György:
Utam a pszichológiához . . . . . 1. 82— 89

PSZICHOLÓGIA

17. évfolyam

1997/1

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István
Engänder Tibor
Garai László
Halász László (főszerkesztő)
Illyés Sándor
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc (a szerkesztőbizottság elnöke)
Pléh Csaba
Ranschburg Jenő

A Szerkesztőség tagjai:

Halász László
Marton Magda
Síklaki István
Szladik Istvánné (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Budapest, VI. Teréz krt. 13.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 4320-574

ISSN 0230-0508

Előfizetető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900 Budapest, XIII. Lehel út 10/a.
Előfizetési díj egy évre 760,-Ft, egyes szám ára 190,-Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Intézet igazgatója

AKAPRESS F.v.: Horváth István. Tel./fax: 1 731-597

Pszichológia, 1997, (17), 1, 3—21

TANULMÁNYOK

FARKAS ANDRÁS
MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

ÁTFORDÍTÁS SZÁMRA ÉS SZÁMSZERŰ KIFEJEZÉSRE[1]

Az utóbbi években számos tanulmány foglalkozik a laza kvantorok,[2] azaz a nem pontosan meghatározott számszerű adatokra utaló kifejezések használatának kérdéseivel. Ezek a hétköznapi közlésekben *igen gyakoriak*, de *nagy valószínűséggel* találunk laza kvantorokat egy találomra kiválasztott tudományos közlemény első *néhány* mondatában is. Természetesen nem kivétel ez alól a jelenlegi tanulmány sem, gondoljunk csak a kezdő mondatokban kurzívan szedett megfogalmazásokra.

A tanulmányok jórészt döntéselméleti, illetve méréstechnikai kérdésekből kiindulva a *valószínűségi* és *gyakorisági* laza kvantorok (mint például valószínű, valószínűtlen, gyakori, ritka stb.) számszerű jelentésének meghatározásával foglalkoznak (például LICHTENSTEIN és NEWMAN, 1967; BASS és mtsai., 1974; BEYTH-MAROM, 1982; WALLSTEN, BUDESCU és mtsai., 1986; BUDESCU és mtsai., 1988; HAMM, 1991). Céljuk többek között egy olyan viszonylag stabil és nagyjából szétváló jelentésű kifejezéskészlet kidolgozása, amelyet az események valószínűségének, illetve bizonytalanságának skálázásánál lehetne használni. E vizsgálatokat gyakran konkrét alkalmazások motiválták. Több tanulmány foglalkozott az időjárás-előrejelzésnél használatos (például a csapadék bekövetkezési valószínűségének meghatározására alkalmas) kifejezések vizsgálatával (például WAGENAAR és VISSER, 1979; MURPHY és BROWN, 1983; CURTIS és MURPHY, 1985). Más tanulmányok a laza kvantorok alkal-

1 A tanulmány az OTKA T4691 számú pályázat támogatásával készült. Köszönetemet szeretném kifejezni Engländer Tibornak szakmai segítségéért, valamint Aigner Szilárdnak a meteorológus kísérleti személyek felkéréséért.

2 angol terminológia: fuzzy quantifiers

mazhatóságát kutaják orvosi szakértői rendszereknél (például NAKAO és AXELROD, 1983; KONG és mtsai., 1986; KUIPERS és mtsai., 1988).

Több, döntően pszicholingvisztikai, gondolkodáslélektani és az előbbiekhez hasonlóan méréstechnikai problémával folgalkozó tanulmány vizsgálja a *mennyiségi és részarány* laza kvantorokat (mint például sok, kevés, kis hányada, túlnyomó többsége). Kísérleti úton meghatározzák jelentéstartományukat (BASS és mtsai., 1974; BORGES és SAWYERS, 1974; HÖRMANN, 1983; NEWSTEAD, POLLARD és RIEZEBOS, 1987; NEWSTEAD, 1988; ROUTH, 1994), szerepüket a következtetési folyamatoknál (EKBERG és LOPES, 1980; EKBERG, 1981; NEWSTEAD és GRIGGS, 1983, 1984) és használatuk hatékonyságát az emberi kommunikációban (KEENAN és STAVI, 1986; BARTON és SANFORD, 1990; KURTZMAN és MacDONALD, 1993; MOXEY és SANFORD, 1987, 1993; SANFORD és mtsai., 1994).

E témakör kutatói között általános az egyetértés abban, hogy „az emberek jobban megértik a szavakat,[1] mint a számokat, és inkább számszerű kifejezések és hozzájuk kapcsolódó értelmezési szabályok segítségével kezelik a bizonytalanságot, mintsem számokkal... A szavakat sokkal rugalmasabbnak és kevésbé meghatározottnak tekintik a jelentésüket illetően, és ezért alkalmasabbnak vélik a bizonytalan és pontatlan tudásuk, hitük kifejezésére" (BUDESCU és mtsai., 1988, 281. o.). A számszerű kifejezések jobban közvetítik ezt a bizonytalanságot a kommunikáció során (FOX, 1986; TEIGEN, 1988), sőt, kifejezetten elősegítik az összetett problémákban jelenlevő bizonytalanságról való gondolkodást (ZIMMER, 1983).

A laza kvantorok használatának természetesen megvan a maga hátránya. Igen sok kísérleti eredmény bizonyítja, hogy a személyek közötti kommunikációnál az információt adó és az információt vevő más, esetleg egyáltalán nem érintkező jelentéstartományt tulajdonít az illető kvantornak, és ez gyakran félreértésre adhat okot. A témakörrel foglalkozó tanulmányok ezt a jelenséget részben a személyek nyelvhasználatának egyéni különbségeivel (BASS és mtsai., 1974; BEYTH-MAROM, 1982; BUDESCU és WALLSTEN, 1985), részben kontextuális hatásokkal (PEPPER és PRYTULAK, 1974; NEWSTEAD és COLLINS, 1987; BRUN és TEIGEN, 1988; MOXEY és SANFORD, 1993) magyarázzák. Az, hogy egy személy hogyan fordít le számokra egy adott kvantort, függ az előze-

1 laza kvantorokat (szerző kiegészítése)

tes tapasztalataitól. Hogy egy példával illusztráljam, az a kijelentés, hogy *Az idén sok eső esett,* mást jelent egy angol és egy magyar számára. Ez az alap-arány hatás[1] (PEPPER és PRYTULAK, 1974; WALLSTEN, FILLENBAUM és COX, 1986), ami arra utal, hogy a kvantort az átlagos bekövetkezési arányhoz viszonyítjuk. Mint NEWSTEAD, POLLARD és RIEZEBOS (1987) kimutatták, az alaphalmaz nagysága is befolyásolja a kvantor jelentését. Ha az alaphalmaz kicsi (például 60 elemű), nagyobb részarányt jelent a kevés, mintha az alaphalmaz nagy (például 1000 elemű). Hasonlóan fontos szerepet játszik a kvantor értelmezésénél, illetve eleve a kvantorválasztásnál a kommunikáció során a közlést fogadó fél véleményéről (elvárt alap-arányáról) alkotott előzetes elképzelés (SANFORD és mtsai., 1994).

A kvantorok jelentéstartományát a kísérletek többségében „kontextustól függetlenül", vagy legalábbis „semleges kontextusban" próbálják meg mérni. Az eljárás valószínűségi és gyakorisági kvantorok esetén igen gyakran mindössze abból áll, hogy megkérdeznek személyeket, hogy hány százalék valószínűséget jelent egy adott kvantor (például LICHTENSTEIN és NEWMAN, 1967; BRUN és TEIGEN, 1988, 1. kísérleti csoport). Mennyiségi és részarány-kvantoroknál ilyenkor meg kell adni az alaphalmaz nagyságát is. Kissé bonyolultabb eljárást követtek REAGAN és munkatársai (1989), amikor a személyektől a jelentéstartomány alsó és felső határát kérték az egyes kvantorokhoz. REYNA (1981) sorbarendezési eljárást, BUDESCU és WALLSTEN (1985) páros összehasonlítást, WALLSTEN, BUDESCU és munkatársai (1986) grafikus eljárást alkalmaztak kvantorok jelentéstartományának mérésére.

Az irodalomban található mérési módszerek — használjanak direkt vagy indirekt skálázást — néhány kivételtől eltekintve a kvantorokból kiindulva próbálnak eljutni azok jelentéséhez, ahogy a továbbiakban nevezni fogjuk, *számra történő átfordítás*t (numerical translation)[2] alkalmaznak. BRUN és TEIGEN (1988) 2. kísérleti csoportjánál találkozhatunk elsőként a fordított eljárással, a *számszerű kifejezésre történő átfordítás*sal (verbal translation),[3] amikor a személyeknek egy valószínűségi kvantorokból álló szókészlet elemeit kellett számokhoz rendelni. Hasonló eljárást alkalmazott HAMM (1991), amikor a személyek egy csoportjának a legalkalmasabb kifejezést kellett kiválasztani egy valószínűségi és gyakorisági kvantorokat tartalmazó listáról négy különböző jellegű, eredményként va-

1 base-rate effect
2 Hamm (1991) dolgozatából átvett szóhasználat
3 Hamm (1991) dolgozatából átvett szóhasználat

lószínűségekre vezető szöveges feladat megoldásához. Brun és Teigen felfigyeltek arra, hogy a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordításnál igen gyakran eltérő átlagértékek adódtak, azaz a kvantorokhoz hozzárendelt számértékek átlagai különböztek attól az értéktől, amit úgy kaptak, hogy átlagolták azokat a számértékeket, amelyekhez egy adott kvantort rendeltek hozzá a személyek. Bár az átlagértékek különbségeinek szignifikanciáját nem számolták ki — számukra a kontextusba helyezés esetén kapott eltérés volt a fontos —, egyértelmű tendencia mutatkozott arra nézve, hogy a számszerű kifejezésre történő átfordítás átlagértékei, különösen az 50 % feletti tartományban, magasabbak voltak, mint a számra történő átfordításnál kapottak. Sajnálatos módon Hamm ilyenfajta átlagokat nem számolt, kérdésfeltevése a válaszváltozékonysággal függött össze közvetlen módon.

Vizsgálatunkban azt kívánjuk tisztázni, hogy *vajon a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordítás reverzibilis-e,* azaz érvényes-e az a kézenfekvő feltételezés, hogy a laza kvantorok használatánál a kommunikációban nincs szisztematikus hiba, csak zaj.

Tanulmányunkban két kísérletet fogunk bemutatni. Az elsőben 70 egyetemi hallgató és 6 vezető meteorológus végzett hármas becslést mennyiségi és részarány-kvantorok jelentésére, illetve számértékekhez választott jelentésüknek megfelelő kvantorokat. A második kísérletben egyetemi hallgatók egy csoporton belüli—személyek közötti elrendezésben felváltva végeztek átfordításokat számra és számszerű kifejezésre.

A meteorológusok kontrollcsoportként szolgáltak annak igazolására, hogy a kétféle átfordítás között az egyetemi hallgatóknál tapasztalt különbség nem kísérleti műtermék. A sajátos populáció választását az indokolta, hogy ezek a személyek feltehetőleg speciális jártasságot szereztek a százalékértékek és egy bizonyos szabvány által javasolt kifejezések egymásnak való megfeleltetésében, miközben a napi időjárás-jelentéseket készítik a tömegkommunikációs eszközök számára.

1. KÍSÉRLET

Egy korábbi kísérletben kiválogattunk nagyszámú mennyiségi és részarány-kvantor közül 23-at a MILLER (1969) által javasolt hasonlósági csoportosítással,[1] amelyek magukban foglalták mind nyelvi szempontból,

1 Miller terminológiája: freesort task

mind a számszerű jelentés tekintetében legalapvetőbb kifejezéseket. Elhagytuk közülük a *senki, fele, mindenki* kvantorokat. A maradék 20 kvantor a következő volt: *szinte senki, néhányan, rendkívül kevesen, nagyon kevesen, a felénél sokkal kevesebben, viszonylag kevesen, kevesen, a felénél kevesebben, a felénél valamivel kevesebben, a felénél alig kevesebben, a felénél alig többen, a felénél valamivel többen, a felénél többen, sokan, viszonylag sokan, a felénél sokkal többen, nagyon sokan, rendkívül sokan, rengetegen, majdnem mindenki.* Ezeket használtuk a számszerű kifejezésre és a számra történő átfordítás reverzibilitásának vizsgálatára.

MÓDSZEREK

Személyek

A kísérletben 70 egyetemi hallgató és 6 meteorológus vett részt. A hallgatók a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen tanultak, a meteorológusok az Országos Meteorológiai Intézet munkatársai voltak.

Eljárás

A személyek felének elsőként kifejezéseket kellett számokra, másik felének számokat kellett kifejezésekre átfordítani. A feladathoz egy összetűzött lapokból álló kérdőív állt rendelkezésre. Minden lapon felül egy kifejezés vagy egy szám volt található, alatta az átfordításhoz felhasználható számok, illetve kifejezések szerepeltek.

A kifejezések számra történő átfordításánál a lapok tetején random sorrendben a korábbi 20 kvantor közül egyet-egyet adtunk meg. Az átfordításhoz felhasználható számok a következők voltak: 0-tól ötösével 100-ig, valamint a 2, 48, 52, 98. Az instrukció így hangzott: *100 fő jár egy évfolyamra. Hány főt jelentenek a következő kifejezések? Minden oldalon karikázzuk be azt a számot vagy azokat a számokat, legfeljebb hármat, amelyek legjobban megfelelnek a kifejezésnek!*

A számok kifejezésre történő átfordításánál a lapok tetején random sorrendben az előbbi számok közül egy-egy szerepelt. Alatta az átfordításhoz felhasználható 23 kvantor, tehát a vizsgált kifejezések, kiegészítve a senki, fele, mindenki szavakkal. A kifejezések nagyjából az előbbi sorrendben voltak elhelyezve a lapon. Ugyanakkor tagolással és a szavak szétcsúsztatásával azt sugalltuk, hogy nincsenek szigorúan rendezve. Az instrukcióban külön hangsúlyoztuk, hogy a lapon a kifejezések csak nagyjából vannak sorrendben, a könnyebb megtalálásuk érdekében. Az instrukció feladatra vonatkozó része így hangzott: *100 fő jár egy évfolyamra.*

A lap tetején látható számú főt milyen kifejezésekkel lehetne jellemezni? Minden oldalon karikázzuk be azt a kifejezést vagy kifejezéseket, legfeljebb hármat, amelyek legjobban megfelelnek az adott számú főnek!

Eredmények

Amikor kifejezéseket fordítottak át számokra, az egyes kifejezésekhez megadott számokat átlagoltuk a két kísérleti csoportra. Amikor számokat fordítottak át kifejezésekre, összegyűjtöttük azokat a számértékeket, amelyekhez egy bizonyos kifejezést rendeltek, majd átlagoltuk a két kísérleti csoportra. A számra történő átfordításnál az egyes kvantorokhoz rendelt számértékek darabszáma kvantoronként nagyjából megegyezett. Itt legfeljebb abból adódott különbség, hogy bizonyos kvantoroknál több, igen gyakran három, sőt nem egymás melletti három számértéket is bejelöltek a személyek, míg másoknál, különösen a 0, 50 és 100-hoz közeli mennyiségeket kifejezőknél inkább csak egy vagy két számérték bejelölése volt tipikus. A számszerű kifejezésre történő átfordításnál voltak bizonyos preferált szavak, mint a számértékeket legjobban kifejezők. Ezeknél az átlag több számértékből képződött. Éppen a hármas becsléssel, illetve a maximálisan három megfelelő kifejezés választásának lehetőségével kívántuk biztosítani, hogy a szókészlet minden tagjára elegendő számértékkel rendelkezzünk. Így elértük, hogy az arány a preferáltabb és kevésbé preferált kvantorok választási gyakorisága között legfeljebb 3:1 legyen.

Az átlagokat és a szórásokat az 1. táblázatban tüntetjük fel. Az első oszlopban a kvantorokat, ezt követően négy hasábban az egyetemi hallgatók, majd a meteorológusok kétféle átfordításainak alapstatisztikáit adjuk meg.

A táblázatra rátekintve azonnal látszik, hogy vannak bizonyos kvantorok, a *viszonylag sokan, sokan, kevesen* és *viszonylag kevesen,* amelyek kiugróan magas szórásértékkel rendelkeznek csaknem függetlenül attól, hogy melyik kísérleti csoport melyik típusú átfordításánál kaptuk azokat. Ezek a szokásosnál is „lazább" kvantorok, azaz a jelentéstartományukat leíró sűrűségfüggvények laposabbak. A *sokan* kvantornál kétcsúcsú sűrűségfüggvényre is találunk példát. Az 1. ábrán bemutatjuk a sűrűségfüggvényeket közelítő hisztogramokat a *sokan* kvantor esetén.

Az 1. ábrán bal oldalon az egyetemisták, jobb oldalon a meteorológusok adatai láthatók. A fekete oszlopok a számra történő átfordítás, a szürke oszlopok a számszerű kifejezésre történő átfordítás eredményeit mutatják. Egy adott szám felett található oszlop magassága annak gyakoriságával arányos, ahányszor a megfelelő kvantorhoz a számra történő át-

1. táblázat

Az átfordításoknál kapott átlag- és szórásértékek

Kvantorok	Egyetemi hallgatók				Meteorológusok			
	Átfordítás számra		Átfordítás számszerű kifejezésre		Átfordítás számra		Átfordítás számszerű kifejezésre	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
majdnem mindenki	92.9**	4.1	95.7	3.2	96.4	2.9	96.8	2.6
rengetegen	88.8**	6.8	94.7	7.3	95.5	4.6	96.3	3.7
rendkívül sokan	86.5**	6.5	96.0	4.6	96.9	2.9	96.2	4.5
nagyon sokan	84.4**	6.8	89.4	7.7	90.4	5.9	90.3	9.5
viszonylag sokan	74.2**	10.2	68.3	11.2	64.5	18.3	69.2	13.4
sokkal többen	72.8**	7.5	81,7	9.5	80.9	5.8	82.9	7.0
sokan	72.5	11.0	73.7	13.3	72.6	13.6	76.5	9.4
többen	61.2**	5.0	65.4	8.8	61.7	8.8	64.8	9.4
valamivel többen	56.7*	3.1	58.4	5.9	54.8	3.1	58.3	5.8
alig többen	55.9	3.3	55.0	5.2	54.1	2.1	55.6	4.1
alig kevesebben	45.8	2.4	45.7	3.5	47.5	1.2	44.2	4.5
valamivel kevesebben	45.3**	2.6	43.0	4.4	46.1	2.7	43.7	4.5
kevesebben	40.3**	6.1	35.9	8.0	38.5	8.5	35.1	9.5
sokkal kevesebben	27.6**	7.6	20.2	8.2	22.7	7.5	21.9	7.1
kevesen	20.6	9.7	20.0	9.7	18.2	4.6	15.6	9.7
viszonylag kevesen	20.3	11.0	22.2	9.4	22.9	10.1	22.5	10.1
nagyon kevesen	12.0**	7.8	8.0	7.2	4.9	4.0	7.0	5.4
rendkívül kevesen	9.4**	7.5	4.1	2.7	6.2	4.2	3.0	3.2
néhányan	9.4**	5.4	6.9	3.9	6.4	3.1	6.7	4.4
szinte senki	6.2**	4.0	2.7	2.1	3.0	1.7	1.9	1.1

** $p<0.01$; * $p<0.05$

fordítás során az illető számot hozzárendelték, avagy számszerű kifejezésre történő átfordítás esetén ahányszor a megfelelő kvantort az illető számhoz kiválasztották a kvantorok listájáról. A *sokan* kvantor a kísérleti adatok tanúsága szerint többjelentésű mind az egyetemi hallgatók, mind a meteorológusok számára. Jelenthet egy 80 és egy 50 körüli értéket 100-as alaphalmaz esetén.

Intuitíve azt várhatnánk, hogy a szakértők, jelen esetben a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordításban igencsak nagy jártassággal

1. ábra

Példa többjelentésű kvantorra

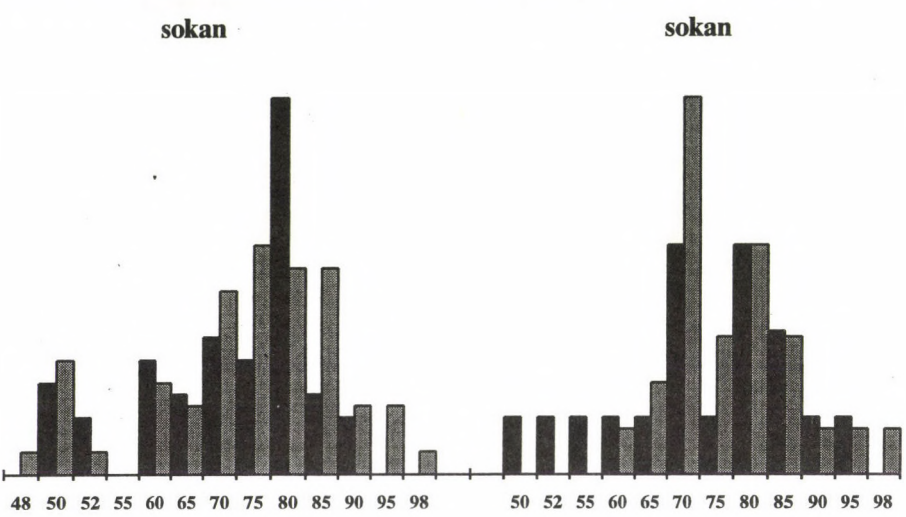

rendelkező meteorológusok becslései kisebb személyek közötti variabilitással rendelkeznek, hiszen számukra mindennapos rutin például a csapadék valószínűségével, területi eloszlásával, az égbolt fedettségével stb. kapcsolatban a meteorológiai szabványnak megfelelően választani kifejezést egy adott százaléktartományhoz, illetve egy ilyen megfogalmazást egységesen, a szabványnak megfelelően értelmezni. Mint az 1. táblázat szórásértékei alapján megállapítható, a meteorológusok átfordításai semmivel sem kevésbé variábilisak, mint az egyetemi hallgatóké. Ez az eredmény egybevág MURPHY, LICHTENSTEIN, FISCHOFF és WINKLER (1980) kísérleti tapasztalataival, akik azt kapták, hogy a meteorológusok becslései a hétköznapi helyzetekben semmivel sem egységesebbek az átlagemberénél.

A következő fontos vizsgálati szempont azzal függ össze, hogy lehet-e számszerű kifejezésekből álló megfelelő skálarendszert létrehozni. Kísérleti adatokra alapozva BEYTH-MAROM (1982) arra a következtetésre jutott, hogy legfeljebb hét valószínűségi kvantort lehet megadni a [0-1] tartományra oly módon, hogy az egyes skálák jelentéstartományai jól megkülönböztethetők legyenek és együtt lefedjék a teljes intervallumot. HOLYOAK és GLASS (1978), valamint MOXEY és SANFORD (1993)

mennyiségi és részarány-kvantorokkal kapcsolatban hívták fel a figyelmet a kvantorok jelentéstartományai közötti nagymérvű átfedésekre. Más kutatók (például BRUN és TEIGEN, 1988; HAMM, 1991) jól meghatározott kontextus esetén elképzelhetőnek tartják nagyobb számú kvantor használatát egy skálarendszerben különösebb keveredés nélkül. Vizsgálatunkban arra az eredményre jutottunk, hogy nagyjából 2-3 szomszédos kvantor átlagértéke nem tér el legalább 5%-os szignifikanciaszinten, ami a 20 kvantort figyelembe véve Beyth-Marom állításának érvényességét valószínűsíti mennyiségi és részarány-kvantorokra, azaz legfeljebb hételemű skálarendszert lehet összeállítani az utóbbi típusú kvantorokból is.

Az egyetemi hallgatók és a meteorológusok kvantorokhoz adott becsléseinek átlagértékei közti különbségekre a kísérleti személyek számának aszimmetrikussága miatt nem végeztünk statisztikai próbát. Ami jelenleg számunkra fontos, az a kétféle átfordításnál kapott átlagértékek hasonlósága, illetve eltérése.

Az 1. táblázatban megadtuk az átfordítások átlagértékei közötti eltérések szignifikanciáját az egyes kvantorokra. Az 5%-os szignifikanciaszintet „*", az 1%-ost „**" jelöli. A meteorológusoknál egyetlen szignifikáns különbséget sem kaptunk. Bár kicsi a minta, ez az eredmény valószínűsíti, hogy az egyetemi hallgatóknál kapott nagyszámú különbség nem kísérleti műtermék. Tehát például nem annak a következménye, hogy hármas becslést vagy hármas kifejezés-hozzárendelést alkalmaztunk, avagy a kifejezéskészletet speciálisan választottuk meg, esetleg az instrukciókban vannak sajátos aszimmetriák.

Igen fontos eredmény, hogy a húszból tizenöt kvantornál szignifikáns eltérések adódtak az átlagértékek között az egyetemi hallgatók esetén a kétféle átfordításnál. Az elérések irányát szemrevételezve nyilvánvalóvá válik, hogy a számszerű kifejezésre történő átfordításoknál a kvantorok felső felénél 100-hoz közelebbi, a kvantorok alsó felénél 0-hoz közelebbi értékeket kaptunk a számra történő átfordításhoz viszonyítva. Egy kivétel van, a *viszonylag sokan* kvantor, ahol ez az irány fordított. *Ez a jelenség igen meglepő, felkelti a gyanúnkat, hogy a laza kvantorok használatánál a kommunikációban szisztematikus hiba van, nemcsak az egyéni különbségekből adódó zaj.*

Talán szemléletesebbé tudjuk tenni ezt a jelenséget a *sokkal kevesebben* részarány-kvantor és a *rendkívül sokan* mennyiségi kvantor sűrűségfüggvényeit közelítő hisztogramok segítségével, amelyeket a 2. ábrán mutatunk be. Az ábrából nyilvánvaló, hogy az egyetemi hallgatók esetén a

számszerű kifejezésre történő átfordításhoz tartozó hisztogramok (szürke oszlopok) egyértelműen eltolódnak a szélső értékek, 0 és 100 irányába a számra történő átfordítás hisztogramjaihoz (fekete oszlopok) képest. Ugyanez nem áll fenn a meteorológusok adataira.

Ha a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordítás között egy ilyen típusú aszimmetria áll fenn, a kétféle átfordítást sorozatosan felváltva alkalmazva a különbségek hatásának halmozódnia kell, ami egyértelmű

2. ábra

Példák az átfordítások aszimmetriájára

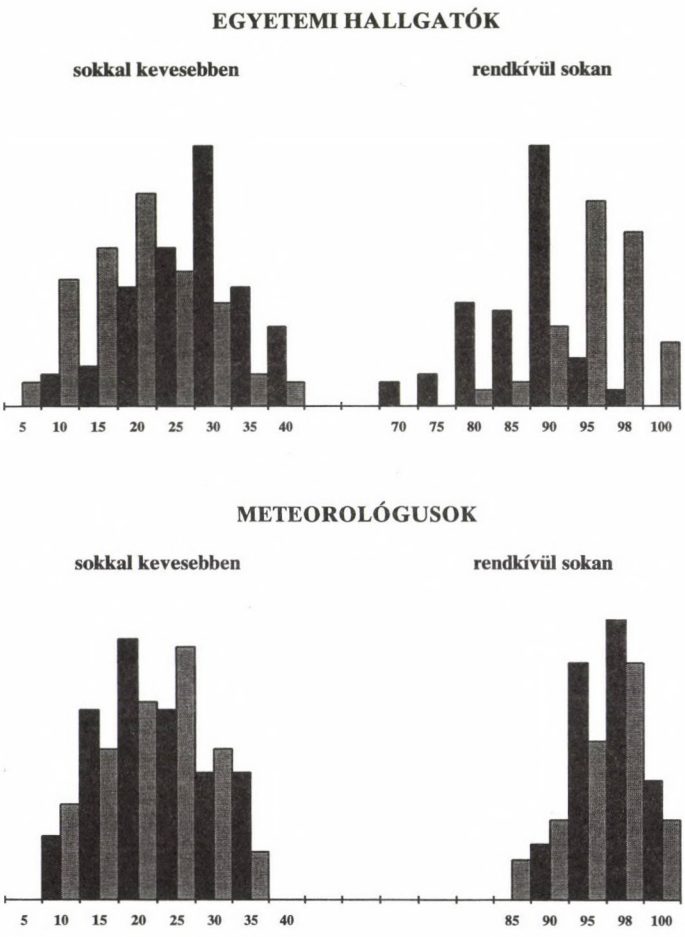

bizonyítékként szolgálhat a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordítás irreverzibilitására. Ez az alapgondolat vezetett a 2. kísérlet megtervezéséhez.

2. KÍSÉRLET

Végezzünk egy gondolatkísérletet! Tegyük fel, hogy van öt kvantorunk a magasabb számértékeket jelentő tartományban, amelyek egyenletesen csökkenő értékeket vesznek fel, és következetesen érvényesül rájuk a korábbiakban megállapított aszimmetria. A kvantorok jelentésének átlagai helyett vegyünk szigorú számértékeket jelentésként a 2. táblázatban megadottak szerint.

2. táblázat

A gondolatkísérletben szereplő kvantorok jelentése

Kvantor	Átfordítás számra	Átfordítás számszerű kifejezésre
K1	90	95
K2	85	90
K3	80	85
K4	75	80
K5	70	75

Adjuk az első személynek a K1 kvantort és kérjük meg, hogy fordítsa át számra! A gondolatkísérletünkben a 90-es számértéket fogja hozzárendelni a kvantorhoz. Ezt a számértéket adjuk egy másik személynek és szólítsuk fel, hogy fordítsa át számszerű kifejezésre! A táblázatban ehhez a számértékhez a K2 kvantor tartozik, így az elképzelt személy a 90-hez a K2 kvantort fogja rendelni. A K2 kvantort egy harmadik személynek adva a 85-ös számértékhez jutunk. A következő átfordításoknál a K3 kvantort, majd a 80-as számértéket kapjuk. Az utóbbihoz a K4 kvantor tartozik, ami 75-öt jelent és így tovább. Mint látható, a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordítások közötti szisztematikus különbség miatt a számértékek és a kvantorok egyaránt a közép felé mozdulnak el, hiszen a kiinduló 90-es értékből hét lépés alatt 75-höz jutottunk. Ennek megfelelően rendeztük el a 2. kísérletet.

MÓDSZER

Személyek

A kísérletben 8 egyetemi hallgató vett részt. A személyek körben elhelyezett székeken ültek a kísérlet végrehajtásakor, mindegyikük előtt egy sorszám volt a földre helyezve.

Eljárás

Mindegyik személy kapott egy hosszú papírcsíkot, amelyen felül egy kvantor vagy egy számérték volt látható. A kvantorok és a számértékek a következők voltak: *majdnem mindenki, a felénél alig többen, a felénél alig kevesebben, szinte senki, 98, 52, 48 és 2 fő.* Minden személy kapott egy listát a számszerű kifejezésre történő átfordításhoz használható 16 kvantorról. A kvantorok jobb megkülönböztethetősége érdekében a korábbi 20-ból elhagytuk a *rengetegen, néhányan, viszonylag sokan, viszonylag kevesen* kifejezéseket. Az instrukció így szólt: *100 fő jár egy évfolyamra. Hány főt jelentenek a papírcsík tetején látható kifejezések, illetve milyen kifejezéssel lehetne legjobban jellemezni a mellékelt listáról a papírcsík tetején található számú főt az évfolyamról? Ha egy kifejezést látsz felül, add meg, hogy szerinted hány főt jelent, ha egy számértéket látsz felül, válaszd hozzá ki a legalkalmasabb kifejezést. Miután az eredményt felírtad, hajtsd be úgy a papírcsíkot, hogy csak a teáltalad felírt eredményt lehessen látni, majd add tovább a papírcsíkon megadott sorszámú személynek. Ezek után valaki a csoportból ad neked egy hasonló papírcsíkot, amivel újra végezd el az előbbi feladatot. A kísérlet során ezt 20-szor kell megismételned.* A papírcsíkok továbbadási sorrendje a 20 próba során olyan volt, hogy minden személy felváltva végezzen átfordítást számra, illetve számszerű kifejezésre, és random sorrendben foglalkozzon 50 alatti és 50 feletti átfordításokkal.

Eredmények

A 20 próbából álló sorozatok eredményeit a 3. táblázatban ismertetjük. A rövidítéseket a táblázat alján adjuk meg. Két speciális jelölést alkalmaztunk, vastag szedéssel jelöltük a hibákat (például ha a személy egy 50 alatti számértékhez mondjuk a *felénél sokkal többen* kifejezést rendelte), valamint csillaggal jelöltük a kétértékű *sokan* kvantor 50 számértéknek megfelelő használatát.

A 3. táblázat a váltogatott átfordítások nyolc sorozatát tartalmazza. A nulladik próba a kiinduló értéket jelzi. Alatta egymás után következnek az átfordítások eredményei. Az 1. sorozatnál a *majdnem mindenki* kvantorból indult ki az egyik személy, ezt 90-re fordította át. A második sze-

3. táblázat

A sorozatos átfordítások eredményei

Próba	SOROZATOK 1	2	3	4	5	6	7	8
0	MM	98	AT	52	48	AK	2	SZ
1	90	MM	53	AT	VK	48	K	2
2	NS	**50**	AT	54	49	AK	23	NK
3	87	S*	52	VT	AK	48	SK	6
4	ST	80	AT	51	48	VK	12	K
5	76	NS	53	AT	VK	44	K	15
6	T	88	VT	52	48	VK	26	SK
7	80	NS	53	S*	AK	47	SK	31
8	ST	82	VT	85	48	VK	36	KB
9	60	RS	54	ST	VK	48	SK	43
10	T	98	AT	86	**24**	VK	34	KB
11	59	MM	51	RS	SK	48	KB	40
12	T	92	AT	91	37	VK	44	KB
13	61	RS	53	NS	KB	48	VK	40
14	T	90	VT	89	40	AK	46	**ST**
15	68	NS	52	RS	KB	47	VK	80
16	ST	79	VT	85	45	VK	48	S
17	65	ST	52	NS	VK	48*	AK	76
18	T	84	VT	85	48	VK	45	ST
19	60	ST	53	S	AK	48	KB	68
20	VT	75	VT	70	48	VK	41	T

MM: majdnem mindenki
ST: sokkal többen
VT: valamivel többen
KB: kevesebben
NK: nagyon kevesen
RS: rendkívül sokan
S: sokan
AT: alig többen
AK: alig kevesebben
K: kevesen
RK: rendkívül kevesen
NS: nagyon sokan
T: többen
VK: valamivel kevesebben
SK: sokkal kevesebben
SZ: szinte senki

mély a 90-hez a *nagyon sokan* kifejezést rendelte, amit a harmadik személy 87-re fordított vissza. Ez a további próbák során a *sokkal többen* kifejezésre, majd 76-ra változott. Mint láthatjuk, az első néhány próba alatt jelentős elmozdulás következett be a kiinduló kvantor jelentéstartományához képest. Ez a tendencia — némi ingadozással — tovább folytatódott, hogy végül a 19—20. próba elérje a 60-as számértéket, illetve a *felénél valamivel többen* kifejezést.

Hasonlóan gyors változáson ment keresztül a 7. sorozat kiinduló értéke, a 2 fő. Igaz, hogy itt mindjárt a 2. próbában a *kevesen* kvantor egy igen laza használatát érhetjük tetten. Az azonban teljesen nyilvánvaló,

hogy a 4. próbában kapott 12-es számérték következetesen kúszik fel a 48-as számértékre az ez utáni próbákban, majd végig 40 felett marad.

A másik két szélről indított sorozat, a 2. és a 8. esetén is a sorozatok részleteiben megfigyelhető a közép irányába történő elmozdulás a felváltva végrehajtott átfordítások eredményeként, de a tendencia következetes érvényesülését megtöri egy-egy hiba, illetve a *sokan* kvantor kétféle jelentése. A 2. sorozat 2. próbájában nyilvánvalóan hibázott a személy, amikor a *majdnem mindenki* kvantort 50 főre fordította le. Ezt követően a másik személy az 50-et a *sokan* kvantor ritkábbik jelentését használva fordította vissza kifejezéssé (vö. 1. ábra). A kétértelmű *sokan* kvantor használatára találunk példát a 4. sorozatban, nyilvánvaló hibára pedig a 8. sorozatban.

Számunkra azonban a középről induló 3—6. sorozat esetén az a jelenség fontos, hogy az átfordítások — a hibáktól és a kétértelmű *sokan* kvantor használatától eltekintve — az 50-hez közeli tartományban maradtak, azaz *nem magyarázható a kívülről induló sorozatoknál tapasztalható befelé irányuló elmozdulás az egyéni különbségekkel, illetve a kvantorok jelentésének nagy szórásaival,* mert ekkor középről induló kifelé irányuló elmozdulásoknak is be kellett volna következni valamelyik sorozatnál.

3. ábra

A sorozatos átfordítások tipikus trendje

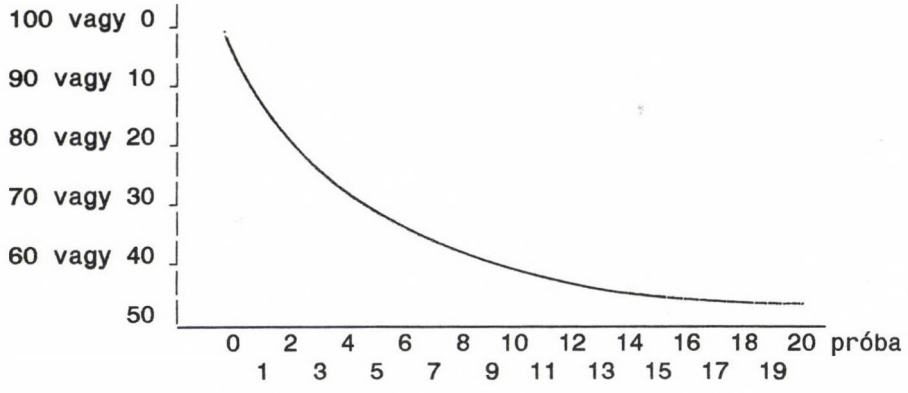

Az előbbiek alapján megállapíthatjuk, hogy a számra és a számszerű kifejezésre történő átfordításnál tapasztalható aszimmetria hatása a sorozatosan váltogatott átfordításoknál halmozódik, és ennek eredményeként a 0-hoz és 100-hoz közeli értékről induló átfordítások az 50-hez közeli tartományba kerülnek. Az elmozdulások tipikus trendjét a 3. ábrán mutatjuk be.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban azt kívántuk kísérleti úton ellenőrizni, hogy a laza kvantorok használata a kommunikáció során a bevezetőben taglalt kontextuális hatásokon kívül milyen problémákkal jár. BRUN és TEIGEN (1988) kísérleti eredményei nyomán felmerült bennünk a gyanú, hogy az átfordítás számra (a laza kvantorokhoz számok rendelése) és az átfordítás számszerű kifejezésre (a számokhoz laza kvantorok rendelése) nem szimmetrikus művelet, azaz ezek az átfordítások nem reverzibilisek. Ennek bizonyítására két kísérletet hajtottunk végre. Az elsőben nagyszámú laikus (a kétféle átfordításban a szokásosnál nem jártasabb) személy és néhány szakértő (akik számára az ilyen típusú műveletek napi munkájuk szerves részét képezik) vett részt. Feladatuk laza kvantorok skálázása volt hármas becsléssel, illetve hármas hozzárendeléssel. A laikusok esetén a vizsgált kvantorok döntő többségénél azt kaptuk, hogy számszerű kifejezésre történő átfordításnál a kvantorok jelentéstartománya a számra történő átfordításéhoz képest szignifikáns mértékben eltolódik a szélső értékek (0 és 100) irányába.

Ezt az eredményt felhasználva egy olyan kísérleti elrendezést alakítottunk ki, ahol a kétféle átfordításnál mutatkozó különbség hatása halmozódhat. A két típusú átfordítást sorozatosan ismételve, egy csoporton belüli — személyek közötti elrendezésben jelentős elmozdulásokat lehetett kimutatni a kiinduló értékekhez képest.

Ezek az eredmények egyértelműen igazolták, hogy a laza kvantorok használatánál nemcsak a kvantorok jelentsének személyek közötti variabilitása, illetve bizonyos kontextuális hatások (például a tapasztalatok eltéréséből adódó alap-arány különbségek) okozhatnak gondot, hanem egyszerűen az a tény, hogy a kommunikáció során a laza kvantorok kódolása (valamely értéktartományhoz a közléshez alkalmas, az eloszlást kifejező kvantor választása) és dekódolása (a kvantor számszerű értelmezése) másmás eredményre vezet. Röviden szólva, *a laza kvantorok használatánál a kommunikáció során nemcsak zaj, hanem szisztematikus hiba is van.*

A laza kvantorokkal kapcsolatban tapasztalt újabb rendellenességek ellenére sem érthetünk azonban egyet NAKAO és AXELROD (1983) véleményével, akik már dolgozatuk címében kimondják, hogy *a számok jobbak, mint a szavak,* és száműzni kívánják a laza kvantorokat a tudományos kommunikációból.[1]

A kézirat elfogadva: 1996. május

IRODALOM

BARTON, S. B., SANFORD, A. J., 1990, The control of attributional patterns by focusing properties of quantifying expressions, *Journal of Semantics, 7,* 81—92.

BASS, B. M., CASIO, W. F., O'CONNOR, E. J., 1974, Magnitude estimation of expression of frequency and amount, *Journal of Applied Psychology, 59,* 313—320.

BEYTH-MAROM, R., 1982, How probable is probable? Numerical translation of verbal probability expressions, *Journal of Forecasting, 1,* 257—269.

BORGES, M. A., SAWYERS, B. K., 1974, Common verbal quantifiers: Usage and interpretation, *Journal of Experimental Psychology, 102,* 335—338.

BRUN, W., TEIGEN, K. H., Verbal probabilities: Ambiguous, context-dependent, or both? *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 41,* 390—404.

BUDESCU, D. V., WALLSTEN, T. S., 1985, Consistency in interpretation of probabilistic phrases, *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 36,* 391—405.

BUDESCU, D. V., WEINBERG, S., WALLSTEN, T. S., 1988, Decisions based on numerically and verbally expressed uncertainties, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 14,* 281—294.

CURTIS, J. C., MURPHY, A. H., 1985, Public interpretation and understanding of forecast terminology: Some results of a newspaper survey in Seattle, Washington, *Bulletin of the American Meteorological Society, 66,* 810—819.

EKBERG, P. H. S., 1981, A model of natural reasoning with syllogism, *Göteborg Psychological Reports, 11, (4),* 1—23.

EKBERG, P. H. S., LOPES, L. L., 1980, Fuzzy quantifiers in syllogistic reasoning, *Göteborg Psychological Reports, 10, (6),* 1—16.

FOX, J., 1986, Knowledge, decision making, and uncertainty, In: GALE, W. A. (ed.), *Artificial intelligence and statistics,* Addison-Wesley, New York, 57—76.

---

1 Gondoljunk csak a számok megértésével, illetve értelmezésével kapcsolatos igencsak lesújtó kísérleti tapasztalatokra!

HAMM, R. M., 1991, Selection of verbal probabilities: A solution for some problems of verbal probability expression, *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 48,* 193—223.

HOLYOAK, K. J., GLASS, A. L., 1978, Recognition confusion among quantifiers, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 17,* 249—264.

HÖRMANN, H., 1983, How many are some, several, and few? In: BAUERLE, R., SCHWARZE, C., van STECHOW, A. (eds.), *Meaning, use and interpretation of language,* Walter de Gruyter, Berlin.

KEENAN, E. L., STAVI, J., 1986, A semantic categorization of natural language determiners, *Linguistics and Philosophy, 2,* 253—326.

KONG, A., BARNETT, G. O., MOSTELLER, F., YOUTZ, C., 1986, How medical professionals evaluate expressions of probability, *New England Journal of Medicine, 315,* 740—745.

KUIPERS, B., MOSKOWITZ, A. J., KASSIRER, J. P., 1988, Critical decisions under uncertainty: Representation and structure, *Cognitive Science, 12,* 177—210.

KURTZMAN, H. S., MacDONALD, M. C., 1993, Resolution of quantifier scope ambiguities, *Cognition, 48,* 243—279.

LICHTENSTEIN, S., NEWMAN, J. R., 1967, Empirical scaling of common verbal phrases associated with numerical probabilities, *Psychonomic Science, 9,* 563—564.

MILLER, G. A., 1969, A psychological method to investigate verbal concepts, *Journal of Mathematical Psychology, 6,* 169—191.

MOXEY, L. M., SANFORD, A. J., 1987, Quantifiers and focus, *Journal of Semantics, 5,* 189—206.

MOXEY, L. M., SANFORD, A. J., 1993, Prior expectation and the interpretation of natural language quantifiers, *European Journal of Cognitive Psychology, 5,* 73—91.

MURPHY, A. H., LICHTENSTEIN, S., FISCHOFF, B., WINKLER, R. L., 1980, Misinterpretation of precipitation probability forecasts, *Bulletin of the American Meteorological Society, 6,* 695—701.

MURPHY, A. H., BROWN, B. G., 1983, Forecast terminology: Interpretation of public weather forecasts, *Bulletin of the American Meteorological Society, 64,* 13—22.

NAKAO, M. A., AXELROD, S., 1983, Numbers are better than words: Verbal specifications of frequency have no place in medicine, *American Journal of Medicine, 74,* 1061—1065.

NEWSTEAD, S. E., 1988, Quantifiers as fuzzy concepts, In: ZÉTÉNYI T. (ed.), Fuzzy sets in psychology, North-Holland, Amsterdam.

NEWSTEAD, S. E., COLLINS, J. M., 1987, Context and the interpretation of quantifiers of frequency, *Ergonomics, 30,* 1447—1462.

NEWSTEAD, S. E., GRIGGS, R. A., 1983, Drawing inferences from quantified statements: A study of the square of opposition, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 22,* 535—546.

NEWSTEAD, S. E., GRIGGS, R. A., 1984, Fuzzy quantifiers as an explanation of set inclusion performance, *Psychological Research, 46,* 377—388.

NEWSTEAD, S. E., POLLARD, P., RIEZEBOS, D., 1987, The effect of set size on the interpretation of quantifiers used in rating scales, *Applied Ergonomics, 18,* 178—182.

PEPPER, S., PRYTULAK, L. S., 1974, Sometimes frequently means seldom: Context effects in the interpretations of quantitative expressions, *Journal of Research in Personality, 6,* 369—385.

REAGAN, R. T., MOSTELLER, F., YOUTZ, C., 1989, Quantitative meanings of verbal probability expressions, *Journal of Applied Psychology, 74,* 433—442.

REYNA, V. F., 1981, The language of possibility and probability: Effect of negation on meaning, *Memory and Cognition, 9,* 642—650.

ROUTH, D. A., 1994, On representation of quantifiers, *Journal of Semantics, 11,* 199—214.

SANFORD, A. J., MOXEY, L. M., PATERSON, K., 1994, Psychological studies of quantifiers, *Jorunal of Semantics, 10,* 153—170.

TEIGEN, K. H., 1988, The language of uncertainty, *Acta Psychologica, 68,* 27—38.

WAGENAAR, W. A., VISSER, P., 1979, The weather forecast under the weather, *Ergonomics, 22,* 909—917.

WALLSTEN, T. S., BUDESCU, D. V., RAPOPORT, A., ZWICK, R., FORSYTH, B., 1986, Measuring the vague meanings of probability terms, *Journal of Experimental Psychology: General, 115,* 348—365.

WALLSTEN, T. S., FILLENBAUM, S., COX, J. A., 1986, Base rate effects on the interpretation of probability and frequency expressions, *Journal of Memory and Language, 25,* 571—587.

ZIMMER, A. C., 1983, Verbal vs. numerical processing of subjective probabilities, In: SCHOLZ, R. W. (ed.), *Decision making under uncertainty, North-Holland, Amsterdam, 159—182.*

ANDRÁS FARKAS

ASYMMETRY OF VERBAL AND NUMERICAL TRANSLATIONS

In two experimental versions we tried to prove an asymmetry between numerical and verbal translations. In the first experiment, 70 university students and 6 meteorologists had to give numbers (percentage values) to 20 fuzzy quantifiers (numerical translation), further on, had to select appropriate fuzzy quantifiers from a list for 22 numbers (verbal translation). In the case of university students, the results of verbal translations shifted unanimously into the direction of extremes (0 or 100 p.c.) as compared to the results of numerical translations. In the case of meteorologists, there were no significant differences between the two processes. In the second experimental version alternately repeated verbal and numerical translations were performed on by 8 subjects in a between-subject within-group experimental design. In the course of 20 trials, the effect of the asymmetry cumulated, thus the results of the translations starting from the extremes (e.g. 2 and 98 p.c.) converged to 50 p.c. Both experimental findings were consistent with our asymmetry assumption.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában 1996-ban megjelent:

Halász László:

Szociális megismerés és irodalmi megértés

Hunyady György:

Sztereotípiák a változó közgondolkodásban

Kulcsár Zsuzsa:

Korai személyiségfejlődés és énfunkciók

Pszichológia, 1997, (17), 1, 23—52

KÁRPÁTI ANDREA
ELTE
Neveléstudományi Tanszék

GYEBNÁR VIKTÓRIA
ELTE Tanárképző Kar,
Pedagógia-pszichológia Tanszék

A TCT/DP RAJZOS KREATÍV GONDOLKODÁS TESZT

BEVEZETŐ: A TESZT ÉS AZ ÉRTÉKELÉSI RENDSZER BEMUTATÁSA

A művészetpedagógiai szakirodalomban általánosan elterjedt nézet, hogy a pszichológiában alkalmazott kreativitástesztek nem alkalmasak a kiemelkedő vizuális képességek megítélésére. Egy nemrég megjelent metaelemzés (CLARK és ZIMMERMANN, 1972) szerint a legtöbb vizsgálat semmiféle összefüggést nem talált, illetve negatív korrelációt állapított meg a rajzi teljesítmény és a kreativitástesztek eredményei között. A *Kreatív Gondolkodás Teszt/Rajzi Feladat* (URBAN és JELLEN, 1982) véleményünk szerint olyan mérőeszközzé fejleszthető, amely a vizuális nevelés és a kreativitásfejlesztés összefüggéseit is képes kimutatni. A következőkben a teszt első hazai kipróbálásának tapasztalatait nemcsak a kutató, hanem a gyakorló művész-pedagógus szemszögéből is ismertetjük. Úgy véljük, nem haszontalan szembenézni a teszt felvételekor és javításakor felmerült néhány, a kreativitás pszichológiájától talán távoli, de pedagógiájához annál közelebb álló megfontolással. Tanulmányunk középpontjában ezért a tartalmi validitás kérdései állnak.

A tesztfeladat: az adott képelemek egységes kompozícióba foglalása nem számít újdonságnak, viszont a képelemek elrendezése és a tesztfelvétel, illetve az értékelés módszerei érdeklődésre tarthatnak számot. A tesztkészítők tudatosan vállalták a hasonlóságot a vizuális nevelésben szokásos feladatokkal. Erre utal a feladat kiadásakor elhangzó utasítás is: „Előttetek a papíron egy befejezetlen rajz van. A művésznek akkor kellett abbahagynia, amikor még nem tudta, mit is akar rajzolni voltaképpen.

Arra kérünk, hogy fejezd be ezt a rajzot. Azt rajzolhatsz, amit akarsz! Bármit rajzolsz, biztosan jó lesz. Ha befejezted a rajzodat, kérlek, szólj nekem, hogy beszedhessem." Az idő itt is számít, de csak akkor, ha a rajz színvonala elég magas. Ha kevés pontot kap, a jó időeredmény (a gyors rajzolás készsége) nem juttatja pluszponthoz a kísérleti személyt. Két, egymás 180 fokos elforgatásának tekinthető tesztlapon kell dolgozni. Egy tesztlap maximális felvételi ideje 12—15 perc, de átlagosan 10 perc alatt valamennyi 6—18 éves tanuló el tud készülni ezzel a feladattal. Eddigi összehasonlító elemzéseink alapján feltételezhetjük, hogy a két tesztvariáns annyira egyenértékű, hogy az egyik valószínűleg felesleges. A továbbiakban tervezzük, hogy az A és B tesztrészletet véletlenszerű kiosztásban, első, illetve második tesztlapként vesszük fel, hogy kiderüljön, valóban egyenértékűnek tekinthető-e a két tesztrész, függetlenül attól, melyiket vesszük fel elsőként. (A két tesztrészt az 1. mellékletben közöljük.)

A *képelemek,* amelyekből a tesztkészítők szándéka szerint a magas pontszámot elérők egységes kompozíciót dolgoznak ki, a következők: *félkör, pont, két szögletes elem, íves vonal* („hullám"), *szaggatott vonal és a nagy szögletes képmezőn kívül egy kis nyitott szögletes forma.* Az ismert képkiegészítő tesztekhez képest a vizuális kreativitást serkentő újdonság, hogy ezek az elemek nem felsorolásszerűen, hanem a nagy szögletes négyszögben elszórtan helyezkednek el, valamint egy többé-kevésbé teljes lap áll rendelkezésére a rajz folytatójának a mű befejezésére, s így egyszerre ad lehetőséget a figuratív és non-figuratív képépítésre. Eddigi vizsgálataink alapján nem kizárt, hogy *a teszteredmények kapcsolatban vannak a vizuális tehetséggel, s ennek előrejelzésére is szolgálhatnak.* A tesztet az alábbi szempontok szerint értékeljük:

1. *Folytatás* (Continuation, rövidítve Cn): a megadott egyszerű elemek felfedezését, tudomásulvételét jelzi ezek folytatása vonalhúzással.

2. *Kiegészítés* (Completion, Cm): a képelemek „továbbrajzolása", illetve megismétlése.

3. *Új elemek* (New Elements, Ne): a kép gazdagítása új motívumokkal, kiegészítő elemek vagy figurák járulnak a már meglévő, kiegészített, illetve folytatott képelemekhez.

4. *Vonalakkal létrehozott kapcsolatok* (Connections Made Be Lines, Cl): a képelemek összekapcsolása, vizuális egységgé rendezése összekötő vonalakkal.

5. *„Témához kötődő kapcsolatok"* („Connections Made That Contribute to a Theme", Cth): ha a képelemek egységes tartalmi egésszé állnak össze, pluszpont jár. A teszt „művészetbarát" értékelési rendszere megengedi, hogy az egységes téma dekoratív foltkompozíció vagy vonalstruktúra kialakítását célozza, tehát non-figuratív művet is homogén tartalmúnak ítél. A téma megfejtését a programadó cím segíti — a teszt szerzői kérik, hogy a munkák beszedése előtt többször is szólítsuk fel címadásra a rajzolókat.

6. *Körvonalat megőrző — részletfüggő* (Boundary-Breaking, Frame Dependent, Bfd): ha a nagy zárt négyszögön kívül elhelyezkedő kicsi nyitott négyszöget is folytatja, kiegészíti vagy bármilyen formában képbe foglalja a vizsgált személy, jelentős mennyiségű pluszpontot kap. Minden kreativitásteszt egyik központi kérdése az originalitás mérése. Itt a tesztkészítők a képkeretre erősen emlékeztető lezárás figyelmen kívül hagyását a kötöttségeket nem tűrő alkotói fantázia, az eredetiség fontos indikátorának tartják.

7. *Körvonalat megőrző — részlettől független* (Boundary-Breaking, Frame Independent, Bfi): ha a nagy zárt négyszögre rajzol, vagy azt felhasználva kilép a szélső sávba, a vizsgált személy pluszpontot kap.

8. *Perspektíva* (Perspective): a teszt alkotói szerint a magas szintű alkotóképességhez a szabályok ismerete is hozzátartozik, s ezért a lineáris perspektíva különféle szintű alkalmazásait növekvő pontszámokkal jutalmazzák. Ez az értékelési kritérium ismét csak a vizuális nevelés elvárásaihoz közelíti a tesztet. Lényegesnek tartják azért is, mert az ismert mintegy félszáz rajzos intelligencia- és kreativitásteszt közül a *vizuális tehetség* előrejelzésére még egy sem bizonyult hatásosnak, s szerintük ez lenne az egyik fő szempont, ami a tehetségkiválasztásban szerepet kaphat.

9. *Humoros, érzelmes megoldások* (Humor, Hu): ismét egy ritka minősítő kategória, amely lényeges a vizuális alkotóképesség szempontjából: a groteszk, a szatíra, a karikatúra minőségei a teszt szerencsésen megválasztott jelkészletéből előállíthatók és értékelhetők.

10. *Nem szokványos megoldások* (Unconventionality, Uca, Ucb, Ucc, Ucd): négyféle különleges képalkotó eljárást értékel kreativitásjegyként a teszt: a nem szokványos papírhasználatot (pl. a papír forgatása, hajtogatása valamilyen különleges hatás elérésére), az absztrakt kompozíció, illetve „mese", összefüggő történet ábrázolását, a szimbólumok és figurák kombinációját (ha a figurát szöveggel — felirat, beszéd — szimbólumok-

kal, jelekkel, szavakkal, számokkal, vagy/és képregényelemekkel kombinálja), és végül az előre megadott képelemek nem szokványos felhasználását (a megadott „konvenciólistán" nem szereplő, szokatlan képkiegészítési ötleteket jutalmazza).

11. *Sebesség* (Speed, S): Csak akkor adunk pontot az elkészítés sebességére, ha az eddigi pontszám elérte vagy meghaladta a 25 pontot. (Időarányos pontozást alkalmazunk, pl.: 2 perc alatt 6 pont, 4 perc alatt 5 pont jár.)

A tesztkészítők szándéka szerint ez egy kultúrától független (nehezen lefordítható kifejezésükkel: „culture-fair"), a világ minden részén használható kreativitásmérő eszköz,[1] amelynek hazai kipróbálását azért határoztuk el, mert a vizuális/esztétikai nevelésben kevés olyan vizsgálati eszközt ismerünk, amelynek feladatait a rajztanárok ennyire jónak — saját területük értékeivel egybecsengőnek, megbízhatónak — tartanának. A vizuális nevelés szakemberei számára különösen rokonszenves ez a teszt, mert a kiegészítendő jelek között a gyermekrajzokban gyakorta alkalmazott alapjelek (grafémák), pl. pont, hullámvonal, lépcsősen tört vonal és nyitott, többféle értelmezést lehetővé tevő alakzatok egyaránt szerepelnek. A teszt különlegessége, hogy egyaránt alkalmas a figuratív módon, „realistán" ábrázoló és az absztrakciót kedvelő gyermekek és fiatalok vizsgálatára, hiszen az ötletesen elrendezett képelemekből bonyolult szerkezetű minta és a legköznapibb elemeket (ház, nap, virág) felvonultató kép egyaránt építhető. (Vö. 2—6. melléklet.) A rajztanárok és művészek kiemelik, hogy a teszt abban is jobban közelít az elmélyültebb alkotási folyamathoz, hogy nem kívánja számtalan — esetleg azonos elemekből álló — kép gyors létrehozását, ami a legtöbb manapság használatos vizuális alkotómódszertől idegen —, hanem két önálló, koherens alkotás alapján ad képet a tanulók vizuális kreativitásáról. Összefoglalva, az esztétikai nevelés számára a teszt tartalmi validitását a következő sajátosságai adják:

a) a képelemek *kulturálisan semlegesek:* nem utalnak közvetlenül képi sztereotípiákra és nem váltanak ki ilyen értelmű érzelmi vagy gondolati asszociációkat;

---

1 A TCT/DP-t eddig a következő országokban használták: Kamerun, Kanada, Németország, Magyarország, India, Indonézia, Olaszország, Nigéria, Kína, a Fülöp-szigetek, Lengyelország, Portugália, Dél-Afrikai Köztársaság, Spanyolország, Törökország, Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és Zimbabwe. A teszt leírása és a német korosztálystandardok a következő tanulmányban olvashatók: Jellen, Hans G., Urban, Klaus K. (1989).

b) a részletek *számos képi stílust követve kiegészíthetők,* sőt nemcsak kép készülhet belőlük, hanem díszítőrajz, terv, ábra vagy karikatúra is;

c) a keretbe foglalt képelemek *inkább hasonlítanak rajzi feladatlapra, mint pszichológiai tesztre,* és így segítenek oldani a rajzi teljesítményt hátrányosan befolyásoló „teszthelyzetet";

d) az értékelési kritériumok között *számos olyan minőségi szempont* is szerepet kap, amely a lélektani tesztekben ritkán, *a rajzpedagógiai mérőeszközöknél viszont szinte mindig megtalálható,* például szerepel a *humor* (tudomásunk szerint a rajzos képességtesztek ezt a művészetben becses minőséget ritkán értékelik), a vizuális egységgé rendezés (Cl), a *szimbólumok és jelek használata* stb. A vizuális képességek pedagógiai kutatói szerint ezek a minőségi szempontok kapcsolatba hozhatók a képi kifejezési készség magasabb szintjeivel;

e) a *tesztfelvételi idő* a vizuálisan tehetséges fiatalokra gyakran bénítólag hat. A teszt időkerete a rajztanárok szerint elegendő az elmélyült munkára, de nem fárasztja ki a hatéveseket sem. Fontos, hogy a TCT/DP csak akkor ad többletpontot a gyors munkára, ha annak esztétikai színvonala, „jósága" egy adott ponthatár felett van.

A TESZT JAVÍTÓKULCSÁNAK PROBLÉMÁI KUTATÁSI EREDMÉNYEINK TÜKRÉBEN

Az értékelési kritériumok minőségének elemzése során az vezérelt bennünket, hogy megőrizve a tesztkészítők eredeti szándékát, a teszt magyarországi adaptálásakor figyelembe vegyük saját kutatási eredményeink mellett művésztanár kollégáink értékes észrevételeit is. Tettük ezt annak érdekében, hogy a teszt még informatívabb és könnyebben alkalmazható legyen később a rajzpedagógiai gyakorlatban.

Valamennyi tanuló esetében az iskolaévek végén (áprilisban vagy májusban) történt az adatgyűjtés. (Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert rajzpedagógiai vizsgálataink szerint azok a korosztályok, amelyek önállóan szabadidejükben már nem rajzolnak, másként teljesítenek a vizuális ábrázolást igénylő feladatokban a rendszeres rajzi tréninget jelentő tanév végén, mint a két és fél hónapos kihagyást jelentő nyári szünet után.) A magyar minta életkori eloszlását az 1. táblázat mutatja be.

A TCT/DP Magyarországi kipróbálása előtt Klaus Urbannal pontosítottuk az értékelési rendszert, hogy megközelíthessük a tesztkészítők ál-

1. táblázat

A magyar minta életkorok és iskolai osztályok szerint

Csoport	Életkor	Osztály	N
1.	7	1.	56
2.	8	2.	117
3.	11	5.	75
4.	12	6.	176
5.	13	7.	72
6.	15	9.	121
7.	16	10.	153
8.	17	11.	173
9.	18	12.	94

N (mintanagyság): 1055

tal jelentett igen magas, .93, illetve .90-es értékelők közötti megegyezési mutatót. (JELLEN, URBAN, 1988; URBAN, 1991). Kutatásunkban valamennyi tesztet két értékelő minősítette, egy 8 órás értékelői tréningen átesett gyakorló rajzpedagógus és egy kutató (e cikk szerzőinek egyike). Az értékelők közötti megegyezési koefficiens átlagosan .85 volt. A mi tapasztalataink szerint 6-8 órás tréning után a gyakorló rajztanár értékelők esetében is elérhető a .85-ös megegyezési szint, de ennél magasabbat csak egy képes értékelési útmutatótól várhatunk.

Mivel a teszt két igen hasonló tesztlapból áll (az *A* tesztlap a *B* tesztlap 180 fokkal elforgatott változata), az első kérdéseink egyike az volt, vajon szükséges-e felvenni mindkét tesztfeladatot, az eredmények szignifikánsan különböznek-e és tényleg indokolt-e a szerzők által is ekvivalensnek tekintett két tesztlap együttes használata. Kérdésfelvetésünk indokoltságát tovább erősítette sok ksz. jelzése arról, hogy a második tesztfeladatot ismétlődőnek, unalmasnak tartja, valamint az is, hogy ez a probléma befolyásolhatja a tesztfelvételi eljárást. Az *A* és a *B* tesztlapon nyújtott teljesítményt T-próbával vetettük össze. A teljesítmények különbségét $p<0.05$ szinten tekintettük szignifikánsnak. Azt találtuk, hogy *a 15 értékelési kritérium közül mindössze 3 esetén volt jelentős eltérés a két feladatban.* Mivel ez a különbség kevesebb mint 20 %, a két tesztvariáns a vizuális kreativitás vizsgálatára egyaránt alkalmas. A különbséget mutatók a Folytatás (Cn, $p=0.002$), a Körvonalat megőrző — részletfüggő (Bfd, $p=0.01$) és a Humor item (Hu, $p=0.004$) voltak. A *B* tesztlapon gyakrabban találkoztunk a Kicsi Nyitott Négyszöggel való foglalkozással, mint az

A lapon, és több Folytatást (Cn) is tartalmaztak, azonban szignifikánsan kevesebb volt a humoros megoldások száma. Ezekre az eltérésekre ellenállhatatlanul kínálkozik az a magyarázat, amit a kísérleti személyek visszajelzései is alátámasztani látszanak, hogy a második feladatlap már nem olyan érdekes a rajzolók számára, és miközben a friss ötletekből és humorból már kifogytak, jobban odafigyeltek a jelentéktelenebb részletekre. A kritériumok belső korrelációiban is találtunk magyarázatunk igazságára vonatkozó adatot. A *B* tesztlap esetén a Bfd mutató független a vizuális értelemben minőségi mutatóknak számító Cth, Cl, Pe itemektől, ami szintén a részletekben való elveszésre utal.

Tapasztalataink és az eddigi magyar adataink szerint az *A* tesztlap elegendőnek tűnik a napi pedagógiai alkalmazás során. Természetesen van számos olyan kutatási probléma, amelyeknél szerintünk is indokolt mindkét tesztlap használata. Később szándékozunk vizsgálni, hogyan alakulnának az eredmények, ha megváltoztatnánk a tesztlapok felvételének sorrendjét: vajon az *A* lapon mutatkoznának-e a *B* lap fent említett jelenlegi eltérései?

A tartalmi validitás mellett egy teszt jóságának fontos mutatója *a teszt koherenciája,* az egyes itemek validitásának vizsgálata. Az értékelési kritériumok összefüggéseinek megismeréséhez az *A* és *B* tesztlap valamennyi itemének belső korrelációját (vö. 2a és 2b táblázat) kiszámítottuk. Mivel a két tesztlapnál ezen a téren sem mutatkoztak számottevő eltérések, a további elemzések során az *A* lapon található összefüggésekre fogunk hivatkozni, s külön jelöljük, ha ettől eltérünk.

Tartalmi problémát látunk az első két itemnél, ahol nehéz eldönteni, hogy a kész ábra melyikhez tartozik — csak ha készülés közben láttuk volna a rajzot, tudnánk megadni az egyértelmű választ. Ha a ksz. mechanikusan megismétel egy alakzatot, azért két itemben, a *„Folytatás",* Cn és a *„Kiegészítés",* Cm kritérium szerint egyaránt pont jár. Célszerűnek tartanánk a képkiegészítési szempontnak (Cm) egyértelműbb, igen részletes, az értékelők által pontosabban jelölhető meghatározását elkészíteni, és például csak azt tekinteni elfogadhatónak, amely egy minimálisan meghatározott számú hozzáadott elemből áll. Az összefüggésvizsgálat mindkét mutató esetében erős kapcsolatot ($p<0.001$) jelez minden más itemmel, különösen egymással ($r=0.93$), valamint a Körvonalat megőrző — Részletfüggő (Bfd) szemponttal ($r=0.40$).

Az értékelőnek gyakran igen nehéz megkülönböztetni az *Új elemek*et (Ne) a *Kiegészítés*ektől (Cm), ami pedig fontos lenne, hiszen szakértőink

2.a táblázat

A TCT 'A' forma értékelő itemeinek belső korrelációi

	CN	CM	NE	CL	CTH	BFD
CN	1.0000	.9250 o	.2498 +	.3447 +	.2736 +	.4052 +
CM	.9250 o	1.0000	.2552 +	.2731 +	.2511 +	.4009 +
NE	.2498 +	.2552 +	1.0000	.6643 *	.4399 +	.0890 +
CL	.3447 +	.2731 +	.6643 *	1.0000	.6953 *	.0746 –
CTH	.2736 +	.2511 +	.4399 +	.6953 *	1.0000	–.0103 –
BFD	.4052 +	.4009 +	.0890 –	.746 *	–.0103 –	1.0000
BFI	.2211 –	.1944 –	.2651 +	.2805 +	.1779 –	.3834 +
PE	.2313 –	.2435 +	.4029 +	.3701 +	.3753 +	.0895 -
HU	.1705 –	.1720 –	.0871 –	.1071 –	.1912 –	.0906 –
UCA	.0852 –	.0722 –	.0460 –	.0353 +	–.0219 –	.1085 –
UCB	.1542 –	.1549 –	.0408 –	.1143 –	.1789 –	.0411 –
UCC	.1883 –	.2147 –	.1404 –	–.0132 –	–.0034 –	.1629 –
UCD	.2921 +	.2943 +	.1835 –	.1732 –	.1809 –	.1835 –
UCTOT	.3058 +	.3167 +	.1692 –	.0928 –	.1361 –	.2052 –
SP	.2540 +	.2376 –	.3664 +	.3844 +	.3192 +	.3380 +
TCTTOA	.6722 *	.6502 *	.6604 +	.7222 *	.6587 *	.4567 +

	BFI	PE	HU	UCA	UCB	UCC
CN	.2211 –	.2313 –	.1705 –	.0852 –	.1542 –	.1883 –
CM	.1944 –	.2435 +	.1720 –	.0722 –	.1549 –	.2147 –
NE	.2651 +	.4029 +	.0871 –	.0460 –	.0408 –	.1404 –
CL	.2905 +	.3701 +	.1071 –	–.0353 –	.1143 –	–.0132
CTH	.1779 –	.3753 +	.1912 –	–.0219 –	.1789 –	–.0034
BFD	.3834 +	.0895 –	.0906 –	.1085 –	.0411 –	.1629 –
BFI	1.0000	.1618 –	.0895 –	.0688 –	.0970 –	.0994 –
PE	.1618 –	1.0000	.1549 –	–.0160 –	–.0356 –	–.0245
HU	.895 o	.1549 –	1.0000	.0710 –	.2758 +	.1188 –
UCA	.0688 –	–.0160	.0710 –	1.0000	.1030 –	.1382 –
UCB	.0970 –	–.0356	.2758 +	.1030 –	1.0000	.1523 –
UCC	.0994 –	–.0245	.1188 –	.1382 –	.1523 –	1.0000
UCD	.0955 –	.2203 –	.3341 +	.0574 –	.1171 –	.1188 –
UCTOT	.1426 –	.0449	.3162 +	.4570 +	.6252 *	.6976 *
SP	.2673 +	.2684 +	.1137 –	.0684 –	.1616 –	.1020 –
TCTTOA	.4945 *	.5088 *	.3537 +	.1463 –	.2937 +	.2626 +

	UCD	UCTOT	SP	TCTTOA
CN	.2921 +	.3058 +	.2540 +	.6722 *
CM	.2943 +	.3167 +	.2376 +	.6502 *
NE	.1835 –	.1692 –	.3664 +	.6604 *
CL	.1732 –	.0928 –	.3844 +	.7222 *
CTH	.1809 –	.1361 –	.3192 +	.6587 *
BFD	.1835 –	.2052 –	.3380 +	.4567 +
BFI	.0955 –	.1426 –	.2673 +	.4945 +
PE	.2203 –	.0449	.2684 +	.5088 +
HU	.3341 +	.3162 +	.1137 –	.3537 +
UCA	.0574 –	.4570 *	.0684 –	.1463 –
UCB	.1171 –	.6252 *	.1616 –	.2937 +
UCC	.1198 –	.6976 *	.1020 –	.2626 +
UCD	1.0000	.4900 +	.1884 –	.4140 +
UCTOT	.4900 +	1.0000	.2197 –	.4684 +
SP	.1884 –	.2197 –	1.0000	.5708 *
TCTTOA	.4240 +	.4684 +	.5708 *	1.0000

N: 1038 Kapcsolatok jelölése: gyenge kapcs.: r>.19, jele: – közepes: r>.40, jele:+ erős: r>.55, jele * igen erős: r>.77, jele o

2.b táblázat

A TCT 'B' forma értékelő itemeinek belső korrelációi

	CNB	CMB	NEB	CLB	CTHB	BFDB
CNB	1.0000	.9194 o	.2367–	.3358 +	.2337 –	.4110 +
CMB	.9194 o	1.0000	.2404 +	.2545 +	.2074 –	.3855 +
NEB	.2367 –	.2404 +	1.0000	.6705 *	.4504 +	.0925 –
CLB	.3358 +	.2545 +	.6705 *	1.0000	.7215 *	.0456 –
CTHB	.2337 –	.2074 –	.4504 +	.7215 *	1.0000	–.0290 –
BFDB	.4110 +	.3855 +	.0925 –	.0456	–.0290 –	1.0000
BFIB	.2260 –	.2098 –	.2562 +	.2162 –	.1575 –	.3903 +
PEB	.1953 –	.2277 –	.3963 +	.3727 +	.4095 +	.0394 –
HUB	.1470 –	.1530 –	.0986 –	.1498 –	.2023 –	.1247 –
UCAB	.1235 –	.1436 –	.0444 –	.0049	.0001 –	.1617 –
UCBB	.1359 –	.1069 –	.0790 –	.1778 –	.2027 –	.0860 –
UCCB	.1840 –	.2016 –	.1228 –	–.0053	–.0048 –	.1323 –
UCDB	.2845 +	.2896 +	.2867 +	.2827 +	.2401 +	.2152 –
UCTOTB	.3150 +	.3198 +	.2305 –	.1887 –	.1853 –	.2542 +
SPB	.2415 +	.2171 –	.4042 +	.3933 +	.3237 +	.3319 +
TCTTOB	.6497 *	.6235 *	.6758 *	.7365 *	.6564 *	.4670 +

	BFIB	PEB	HUB	UCAB	UCBB	UCCD
CNB	.2260 –	.1953 –	.1470 –	.1235 –	.1359 –	.1840 –
CMB	.2098 –	.2277 –	.1530 –	.1436 –	.1069 –	.2016 –
NEB	.2562 +	.3963 +	.0986 –	.0444 –	.0790 –	.1228 –
CLB	.2162 –	.3727 +	.1498 –	.0049 –	.1778 –	–.0053
CTHB	.1575 –	.4095 +	.2023 –	–.0001 –	.2027 –	–.0048
BFDB	.3903 +	.0394 –	.1247 –	.1617 –	.0860 –	.1323 –
BFIB	1.0000	.1331 –	.0560 –	.0946 –	.0910 –	.1352 –
PEB	.1331 –	1.0000	.0591 –	–.0638 –	–.0106 –	–.146
HUB	.0560 –	.0591 –	1.0000	.535 –	.2976 +	.1268 –
UCAB	.946 –	–.0638 –	.0535 –	1.0000	.0641 –	.0758 –
UCBB	.0910 –	–.0106 –	.2976 +	.0641 –	1.0000	.1689 –
UCCB	.1352 –	–.0146 –	.1268 –	.0758 –	.1689 –	1.0000
UCDB	.1989 –	.2132 –	.2094 –	.0506 –	.0654 –	.0793 –
UCTOTB	.2236 –	.0413 –	.3077 +	.4558 +	.6042 *	.6808 *
SPB	.3301 +	.2573 +	.1505 –	.1098 –	.1212 –	.1402 –
TCTTOB	.5096 +	.4882 +	.3200 +	.1788 –	.3008 +	.2632 +

	UCDC	UCTOTB	SPB	TCTTOB
CNB	.2945 +	.3150 +	.2415 +	.6497 *
CMB	.2996 +	.3198 +	.2171 –	.6235 *
NEB	.2867 +	.2305 –	.4042 +	.6758 *
CLB	.2927 –	.1887 +	.3933 +	.7365 *
CTHB	.2401 +	.1853 –	.3237 +	.6564 *
BFDB	.2152 –	.2542 +	.3319 +	.4670 +
BFIB	.1989 –	.2236 –	.3301 +	.5096 +
PEB	.2132 –	.0413 –	.2573 +	.4882 +
HUB	.2094 –	.3077 +	.1505 –	.3200 +
UCAB	.0506 –	.4558 +	.1098 –	.1788 –
UCBB	.0654 –	.6042 *	.1212 –	.3008 +
UCCB	.0793 –	.6808 *	.1402 –	.2632 +
UCDB	1.0000	.4704 +	.2421 +	.4664 +
UCTOTB	.4704 +	1.0000	.2634 +	.5256 +
SPB	.2421 +	.2634 +	1.0000	.5889 *
TCTTOB	.4664 +	.5256 +	.5889 *	1.0000

N: 1038 Kapcsolatok jelölése: gyenge kapcs.: r>.19, jele: –, közepes: r>.40, jele: +, erős: r>.55, jele: * igen erős: r>.77, jele: o

szerint tartalmi szempontból nézve az egyik egy minőségi (Ne), a másik egy mennyiségi (Cm) mutató. A belső korrelációkat tekintve az új alakzatok, saját jelek, elemek beiktatását értékelő, a művészi kreativitás szempontjából igen fontos Ne kritérium, bár szinte minden más mutatóval $p<0.001$ szinten jár együtt, a legszorosabb kapcsolatba a vizuális eszközökkel, illetve tartalmi minőségekkel létrehozott kapcsolatokat mérő Cl ($r=0.77$) és Cth ($r=0.44$) kritériumokkal, valamint a perspektívával ($r=0.44$) áll. Csak a *„Nem szokványos megoldások"* item két alkategóriájával, a laptartással (Uca) és az absztrakcióval, illetve történetábrázolással (Ucb) és a humoros megoldások itemével (Hu) nem mutatott kapcsolatot.

A *„Vonalakkal létrehozott kapcsolatok"* (Cl) esetében javasoljuk, hogy a befoglaló formák kialakításáért is járjon pont, hiszen pl. az akváriumban úszó hal ábrázolásakor a hal és az akvárium nyilvánvalóan két összetartozó képelem. Az item függetlenséget csak a Hu-val, valamint az Uca-val, Ucb-vel és Ucc-vel szemben mutatott, hasonlóan a vele erős korrelációban ($r=0.77$) lévő Cth szemponttal.

Nehéz a *„Témához kötődő kapcsolatok"* (Cth) item pontozása is, ha nincs cím, hiszen a kisgyermekek képi szimbólumai igen gyakran felismerhetetlenek vagy félreérthetők. Szembesülve ezzel a problémával, óhatatlanul felvetődött bennünk a címadásra való felszólítás időzítésének kérdése, melyet a tesztkészítők következetesen a rajzolási idő végére javasoltak tenni. Úgy tapasztaltuk, hogy ebben a variációban bármennyire ismételgetjük is felszólításunkat, csak azok a gyermekek adnak adekvát címet, akik felszólítás nélkül is eleve egy ilyen gondolatra építették fel a művüket, míg a többiek vagy nem adnak semmilyen címet, vagy jónéhányszor nem illeszkedik a mű és az utólagosan adott cím. Tehát további kutatási feladat lehetne annak kipróbálása, hogy befolyásolja-e és miként az alkotás színvonalát az, ha a címadásra való felszólítás a rajzolás megkezdésekor, az instrukcióban szerepel, ellentétben a jelenlegi megoldással. Elképzelhető, hogy miközben megemelkedne a rajzok kompozíciós színvonala, addig a lehetséges képi stílusok száma beszűkülne. Megfontolás tárgyát képezi az is, hogy mi módon lehetne az átfogó, az *egész kompozícióra utaló* item értékét megőrizve honorálni a tartalmi kapcsolatban álló *képrészleteket is,* hiszen a 8 éven aluli gyerekek igen gyakran készítenek több, saját jelentéssel bíró, de a papíron szereplő többi motívumcsoporttól elkülönült kompozíciót egyetlen képen belül.

Az egyik legtöbb gondot okozó, művész szakértőink és a rajztanárok által tartalmilag leginkább kifogásolt item a „rendetlen", a virtuális keretből kitörő, *„Körvonalat megőrző — részletfüggő" (Bfd)* értékelési szem-

pont. A többi — vizuális szempontból értékesebb — item maximális pontszámával vetekedő 6 pontot lehet szerezni akkor, ha a rajzoló a Nagy Négyszögön kívül fekvő Kis Négyszöget is kiegészíti. Tapasztalataink szerint a *művészhallgatók és a kiemelkedő vizuális tehetségű gyerekek szinte sohasem választják* ezt a megoldást. A teszt felvétele után számos esetben megkérdeztük, miért nem gondoltak erre a lehetőségre. A művészhallgatók szerint a Kis Négyszög felbillenti a Nagy Négyszögbe foglalt kompozíció egyensúlyát, aránytalan, a képi ritmust megtörő elem, ezért szándékosan hagyták figyelmen kívül, elutasítva mint nem esztétikusat. Nemcsak a művészet, hanem a lélektan szempontjából is kérdéses, vajon tényleg ez a „kötöttségeket nem tűrő alkotói fantázia" lenne-e az igazi originalitás, vajon tényleg sématörő-e az, aki a tesztlap szélére is rajzol. A számszerű eredmények tekintetében a Bfd nem mutat kapcsolatot olyan fontos és tartalmilag érvényesnek ítélt kritériummal, mint a már említett Cth, és a *B* tesztlap esetén Cl és Pe itemekkel sem. Úgy tűnik, az összefüggések elemzése is megerősíti tartalmi vonatkozású fenntartásainkat, miszerint sokkal inkább egy mennyiségi szempontot érvényesít, semmint minőségit.

A *Körvonalat megőrző — részletfüggetlen* (Bfi) itemet, ami akkor értékel egy rajzot, ha az kilép a *képkeretnek* is felfogható Nagy Négyszögből (esetleg a Kis Négyszöget is a képi kompozíció egészébe kapcsolja), szintén rosszallással nézte a vizuális kultúrával hivatásszerűen foglalkozók egy része. Jelen esetben azonban a kritérium minősége a számítások tükrében sokkal jobbnak bizonyult: az Uca a Hu, Cn és Cm itemek kivételével mindegyik itemmel mutatott együttjárást $p<0.001$ szinten. Valamivel szorosabb kapcsolatot ($r=0.40$) a Bfd itemmel találtunk. Talán megkockáztathatjuk azt a következtetést, hogy ha nem is támasztjuk alá a rajztanárok idegenkedését a szemponttal szemben, de a kreatív gondolkodás mérni kívánt dimenzióiból ez a kritérium is (a Cn, Cm és Bfd mellett) inkább a fluenciához hasonló mennyiségi vonatkozásokat képes megragadni, semmint a speciálisan vizuális, illetve kreatív vonatkozásokat.

A *„Perspektíva"* (Pe) szempont az összefüggés-elemzés alapján függetlennek bizonyult a Nem Szokványos Megoldások item szinte valamennyi alkategóriájától (Uca, Ucb, Ucc, Uctot), de minden más változóval többé-kevésbé szoros kapcsolatban állt. Mindenképpen a mutató erényének kell tekinteni, hogy a legszorosabb összetartozást a vizuális szempontból minőséginek tekinthető Ne ($r=0.40$, Cl ($r=0.37$), Cth ($r=0.38$) kritériumokkal mutatta $p<0.001$). A tesztalkotók, mint korábban is említettük, ebben a kritériumban kétféle elméleti elvárásukat igyekeztek kifejezésre juttatni. Egyrészt itt érvényesítették leghatározottabban a vizuális

nevelés elvárásainak egyik fő szempontját, másrészt a kreativitáskutatások eredményeinek azon álláspontját, hogy a „magas szintű alkotóképességhez a szabályok ismerete is hozzátartozik". Mindkét elvárásuk olyan, melyet az egész értékelési rendszerrel szemben is felállíthatunk, s tudjuk jól, nem könnyű megtalálni az ennek megfelelő kritériumrendszert. Mivel adatelemzéseink alapján kissé problémásnak látjuk, hogy ez az értékelési szempont éppen azokkal az itemekkel nem áll összefüggésben, amelyek leginkább képviselik a „klasszikus" kreativitási szempontokat, mindenképpen szükségesnek látjuk módosítását. Erre már csak azért is szükség lenne, mert *a rajzok egy részénél nem a teljesítmény gyengesége, hanem a választott képi stílus miatt nem kerül sor a használatára, és így nem is pontozható.* A dekoratív minták vagy szürrealista motívumegyüttesek alkotói nem biztos, hogy azért kerülik el a térbeli ábrázolást, mert nem ismerik, hanem azért, mert nincs szükségük rá. Vannak olyan ksz.-ek, akik életkoruknál fogva nem képesek térben ábrázolni, s kreativitásmutatójuk az elvesztett ponttal jogtalanul romlik. Mások éppen ellenkezőleg, virtuóz technikával bírnak és tudatosan választják a témájuknak jobban megfelelő síkszerű ábrázolást. Tapasztalataink szerint a vizuális tehetséghez nem elengedhetetlen a lineáris perspektíva precíz alkalmazásának képessége. Az eredmény értelmezésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a szándéka szerint kultúrasemleges tesztnek ez talán *az egyetlen, az európai művészeti és vizuális nevelési hagyományhoz szorosan kötődő értékelési kritériuma.* Ha átalakítjuk, és egyszerűen a térábrázolási törekvések meglétét vagy hiányát vizsgáljuk, továbbá a tesztet alkalmazó országokban, de legalább kultúrkörönként részletes képes útmutató készül arról, milyen formái lehetnek a térábrázolásnak, akkor talán megbízhatóbb lesz ez a rajztanárok által oly fontosnak tartott kritérium. Ennek hazai kimunkálásán jelenleg is dolgozunk, de elméletileg nem vethető el az item esetleges kihagyásának gondolata sem, hiszen számos, a vizuális kifejezés szempontjából talán relevánsabb és kulturálisan semlegesebb képalkotói szabályból lehetne válogatni a helyére.

A *„Nem szokványos megoldások"* (Uc) négy alkategóriája szintén számos kérdést vetett fel az értékelés és az adatelemzés során. *A legproblematikusabb, hogy a többi értékelési kritériummal sokszor nem, illetve a leggyengébben kapcsolatot tartó itemek éppen ezek, amelyek a kiegészítendő képelemek „nem konvencionális" felhasználását értékelik.* (Az Uca csak a Cl-lel, az Ucb pedig a Hu-val mutat közepesen erős kapcsolatot.) Az első ilyen item, az Uca a papír nem megszokott használata miatt pontokkal jutalmazza azokat, akik elfordítják a tesztlapot, illetve ha a másik oldalára rajzolnak. Mi úgy tapasztaltuk, sokan azért folyamodnak ehhez a megol-

dáshoz, mert elunták a képkiegészítést, és szabadon akarnak rajzolgatni. Az összehajtogatás, amiért szintén pont jár, művész szakértőink szerint nem tekinthető kreativitásjegynek, hiszen a behajtások a segédvonalak szerepét is betölthetik, s mint tudjuk, a tesztlapból hajtogatott repülőgép sem biztos, hogy a kiemelkedő kreativitás jele. A tesztet utólag pontozó értékelő nem döntheti el, képi geget lát, amit értékelnie kell az Uca item alatt, vagy egy félkész papírrepülőt. A szempont a matematikai elemzés alapján is problematikus, mert a 16 itemből csak 6 másikkal mutat kapcsolatot, és ebből kettő (Ucb, Ucc) — maga is a *„Nem szokványos megoldások"*-at értékelő szubkritérium, a harmadik pedig ezek összesített mutatója (Uctot). A teszt tartalmi validitását tovább rontja az a tény, hogy teljesen független az olyan, a szakértőink által legfontosabbnak ítélt, a képi megformálás minőségét leginkább befolyásoló kritériumoktól, mint a Ne, Cl, Cth, Pe és a Hu. Mindezek után eldöntendő kérdés, szükség van-e erre a kritériumra, ami a teszt koherenciáját ilyen mértékben rontja, és a tartalmi vonatkozások sem indokolják megtartását.

A második rész-item, az *„Absztrakció, történet ábrázolása"* (Ucb), amely a non-figuratív, illetve a narratív stílus következetes végigvitelét jelenti az egész képen, egyik kritériummal sem mutat kapcsolatot. Ezzel a rész-itemmel szemben szintén felmerülhet tartalmi kifogásunk is, hiszen esetében ugyanannyi pont jár a rajzfilmek unalomig ismert figuráiért, mint egy saját ábrázolásért. Nem vitatkozva a tesztkészítők megállapításával, miszerint az adott jelekből előállított képregényfigura egyedi teljesítmény, mi mégis úgy véljük, hogy a teszt egyik célkitűzésének, a vizuális tehetség korai felismerésének érdekében nem ártana különbséget tenni a konvencionális és az egyéni képek alkotói között. Ez a tartalmi kifogásunk különösen megfontolandó, ha belegondolunk, hogy ez az alkategória a *„Nem szokványos megoldások"* itemben kapott helyet azzal a szándékkal, hogy a kreativitás szempontját „közvetlenebbül" is érvényre juttassa.

A *„Szimbólumok és figurák kombinációja"* (Ucc) esetében ugyanez a helyzet — jónéhány klisé is szerepel az értékelési útmutató pozitív példái között. Az Ucc is független az összes többi itemtől. A gyermekrajzok motívumvilágának alapos ismerete segíthet abban, hogy a helyi adaptációkor a vizuális frázisokat pontosabban elkülönítsük és a *„Nem szokványos megoldások"* kritériumban ne adjunk pontot rájuk.

Elméletileg a negyedik szubitemről, *„A megadott képelemek nem megszokott alkalmazásá"*-ról (Ucd) mondható el, hogy a leginkább hasonlít az egyik „klasszikus" kreativitásmutatóhoz, az originalitáshoz. Az értékelés lényege megítélni a megadott képelemek kiegészítésének eredetisé-

gét, szokatlanságát. Viszont az a mód, ahogyan a pontozás történik, jelentősen eltér a hagyományostól, mivel nem az adott populációban előforduló válaszok gyakorisága alapján ítéli meg az ötlet szívnonalát, hanem meglepő módon a konvencionális megoldások csökkentik a teljesítményt. Ez a megfontolás részben védhető, hiszen egy rajzi megoldásról sokszor könnyebb azt megállapítani, hogy unalomig ismerős, semmint azt, hogy mennyire eredeti. A pontozási eljárás azonban erősen kifogásolható szerintünk. Az értékelő azzal indít, hogy megnézi, hány képelemet használt fel a ksz., és ha nem mindet (hat darab elemet!), akkor a hiányzókat eleve le kell vonnia az elérhető maximumpontból, miközben ez a maximum csupán 3 pont lehet. Tehát ha három elemet nem használt föl (közöttük a már kifogásolt lapszéli kis nyitott négyzettel), akkor semmilyen pontot sem kap a rajzoló, függetlenül attól, hogy esetleg a felhasznált elemekből különösen ötletes és eredeti művet hozott létre. Amennyiben mégis minden képelemet folytatott a ksz., akkor azért vonunk le 1-1 pontot a maximum 3-ból, ha konvencionális elemek is vannak közöttük. Ha a hat kiegészítésből a fele szokványos, szintén nem jár semmiféle pont, bármilyen is a rajzoló másik három megoldása. A tesztkészítők mellékletben közlik a konvencionális megoldások igen szűk listáját. Ez az értékelési metódus csökkenti a szempont elméleti súlyát, ami erősen kifogásolható, ha valóban a kreatív gondolkodás vizsgálatát célozza meg a teszt. Célszerűnek találnánk a mennyiségi aspektust — mennyi elemet egészítettek ki — kivenni ebből a mutatóból (már csak azért is, mert erre már három itemben szerezhetett pontot a ksz.: Cn=6, Cm=6, Bfd=6, maximum 18), és kifejezetten az eredeti, illetve konvencionális megoldásokra koncentrálva azt megfelelő súllyal, minimum a teljes képelemszámmal szerepeltetni. A mutató értékét a matematikai elemzés is igazolja, hiszen erősítve a teszt koherenciáját, kapcsolatot mutatott a teszt lényeges itemeivel, mint a Cn, Cm és a Hu.

A tesztkészítők feltehetően statisztikai indokból összesítették a *„Nem szokványos megoldások"* alkategóriáit, mert tartalmilag úgy látszik, hogy ez az item négy olyan, az egész teszthez viszonyítva egymástól különböző megközelítést összesít, aminek egységesítésével elveszhet minőségi információ, miközben így összevontan jobban illeszkednek a többi mutatóhoz. A szub-itemek összege, az Uctot a Cn, Cm és Hu kritériummal korrelációt mutat. Ezek alapján talán azt a következtetést is megkockáztathatjuk, hogy a tradicionális ábrázolás és a szokatlan használat esetenként akár ki is zárhatja egymást. A *„Nem szokványos megoldások" alkategóriáival kapcsolatban újra felmerül a kérdés, vajon képesek-e a bírálók megbízhatóan*

ítélni? Bíráló párjaink véleménye ezeknél az itemeknél sem tért el jelentősen az egész tesztben mutatott megegyezési koefficienstől, amely .84 volt.

URBAN (1991), taglalva a teszt értékelésével kapcsolatos problémákat, úgy véli, hogy a képes javítókulcs igen fontos a megbízható pontozáshoz. Mi ezt tapasztalataink alapján csak megerősíteni tudjuk, kiegészítve azzal, hogy *az egyes országok vizuális kultúráját, a gyermekrajzok ikonográfiai sajátosságait figyelembe vevő nemzeti javítási útmutató nélkülözhetetlen.* Például amikor a magyar és német tanulók teljesítményeit összevetettük, kiderült, hogy a házábrázolások közül mást tekint hagyományosnak a magyar, és egészen más formát a német bíráló. Hasonlóan alakult a többi *„Szokatlan megoldás"* item megítélése is, ezért már az első kipróbáláskor elkészítettük a „magyar sémák tárát", amelyekből néhányat a Mellékletben közölt gyermekrajzok alapján ott bemutatunk.

A TCT ÉRTÉKELÉSI SZEMPONTJAI ÉS AZ EGYES ÉLETKOROKBAN MUTATOTT TELJESÍTMÉNYEK

A magyar mintában varianciaanalízissel néztük meg, van-e szignifikáns különbség ($p<0.05$ szinten) a vizsgált életkori csoportok között. Az eredményeket a 3a és 3b táblázatban közöljük.

Minden változóra és minden korosztályra elvégeztük a varianciaanalízist, hogy megállapítsuk, mely itemekben melyik korosztályok között volt jelentős a teljesítménykülönbség .050 szinten. A *Cn, Cm, Cth* esetében minden korosztály eredménye különböző, kivéve a 11 és 13 éveseket. Az *Ne* itemben a 7, 8, 17 és 18 évesek teljesítménye különbözött jelentősen egymástól és a többiektől. A *Cth* itemben, amely az elemek címmel ellátott, összefüggő képi kompozícióba rendezését kérte, a 8 évesek teljesítménye minden korosztálytól, a 16 és 18 éveseké pedig a 12 és 17 évesekétől különíthető el. A körvonal áttörésével kapcsolatos egyik itemben *(Bfd)* a 18 évesek teljesítménye minden más csoporttól, a 15 és 17 éveseké pedig egy-egy kivétellel valamennyi csoporttól különbözött. A másik, körvonallal kapcsolatos kritérium esetében hasonló a helyzet: a 18 évesek és itt a 8 évesek teljesítménye is egy-egy kivétellel valamennyi csoporttól különbözött, míg a 7 és 17 évesek a 11 és 12 évesektől mutattak jelentősen eltérő teljesítményt. A *Pe* itemben ismét a 8 és 18 évesek teljesítménye két-két kivétellel valamennyi csoporttól különbözött. A humoros megoldásokat értékelő *Hu* itemnél csak a 8 évesek mutattak jelentősen eltérő teljesítményt. A nem konvencionális használatot értékelő, *Uc* betűkkel kezdődő itemekben a teljesítmények a 8, 12 és 13 éves csoportnál

3.a táblázat

Az értékelő itemek átlagai csoportonként életév (tanulók száma)

Értékeléslk ritérium	7 (N=56)	8 (N=117)	11 (N=175)	12 (N=176)	13 (N=72)	15 (N=121)	16 (N=153)	17 (N=173)	18 (N=94)
CN	4.250	3.9487	2.6667	3.5398	2.9028	4.6529	4.4052	4.5838	4.8723
CM	4.1429	3.7094	2.3200	3.4489	2.8194	4.5041	4.1242	4.0636	4.6064
NE	3.9643	3.4359	0.5867	0.9200	1.4167	0.8760	1.0588	1.5896	2.9574
CL	4.3929	3.8632	1.1600	1.5625	1.8194	1.9008	2.2549	2.5723	3.2766
CTH	2.2321	3.7778	2.0000	1.6932	2.4861	2.1074	2.6601	1.8439	2.5638
BDF	0.4821	0.3077	0.1200	0.9602	0.3750	1.6116	0.6275	1.1445	2.0426
BFI	1.0179	1.2308	0.1600	0.4705	0.5833	0.5537	0.5098	0.6590	1.2766
PE	0.4821	1.3590	0.4800	0.7898	1.1528	0.8595	0.7974	1.0000	1.4894
HU	0.0000	0.8291	0.3467	0.5160	0.5833	0.3719	0.3987	0.2890	0.3723
UCA	0.1607	0.1282	0.1733	0.1534	0.3333	0.2975	0.2549	0.2081	0.0851
UCB	0.1607	0.4103	0.1100	0.2386	0.2917	0.4959	0.7647	0.4740	0.6596
UCC	0.1071	0.6923	0.4800	0.5455	0.5833	0.8926	0.6078	0.6590	0.7872
UCD	0.1964	0.5897	0.4400	0.6136	0.9083	0.1240	0.0980	0.3237	0.3617
UCTO	0.6250	1.7436	1.5600	1.5241	1.8750	1.8099	1.7255	1.6590	1.8936
SP	0.2500	0.2137	0.4133	0.4034	0.0833	0.5041	0.4806	0.7919	1.3830
TCTA	22.035	24.376	11.773	15.625	16.291	19.776	18.869	20.138	26.244
CNB	4.2321	4.1111	2.7867	3.5739	3.3056	4.6860	4.4771	4.6185	4.9362
CMB	4.1250	3.9145	2.4000	3.4318	3.2222	4.3719	4.1118	4.1965	4.6489
NEB	4.0893	3.3248	0.7067	0.6364	1.1389	0.9504	1.0719	1.4971	2.6596
CLB	4.3214	3.8718	1.6133	1.4034	2.0556	1.7025	2.3203	2.5549	3.2234
CTHB	2.3571	3.7521	1.8800	1.4886	2.6111	1.6860	2.6078	1.7168	2.3617
BFDB	0.2679	0.2821	0.1200	1.0739	0.6250	1.8595	0.6863	1.1272	2.4574
BFIB	0.6429	1.4359	0.0800	0.2045	0.3333	1.3967	0.7516	0.7283	1.7872
PEB	0.6429	1.6068	0.4400	0.9602	0.7361	0.5620	0.9216	0.8728	1.2340
HUB	0.0000	0.5214	0.1867	0.3807	0.2500	0.2645	0.3791	0.4296	0.4043
UCAB	0.2679	0.2308	0.1200	0.1364	0.2500	0.4959	0.3333	0.1734	0.2553
UCBB	0.1607	0.3077	0.2800	0.1534	0.2917	0.6694	0.6667	0.6069	0.5745
UCCB	0.1607	0.5897	0.4400	0.4261	0.3333	1.2893	0.6275	0.7283	1.0532
UCDB	0.3036	0.7350	0.2133	0.4205	0.5972	0.1818	0.1438	0.3757	0.9043
UCTB	0.8929	1.8632	1.0533	1.1023	1.4722	2.6364	1.7712	1.8728	2.7766
SPB	0.6071	0.4701	0.4800	0.2159	0.2778	0.5124	0.4248	0.8208	1.2234
TCTB	22.375	25.324	11.733	14.477	16.000	20.611	19.477	20.185	27.808

N= 1055

különböztek lényegesen — két kivétellel — valamennyi másik csoporttól. A sebességet mérő *Sp* itemben a 17-18 évesek kaptak jelentősen több pontot.

A *Cn* item magas értéket mutat 7 és 8 éves kor között, és újabb teljesítménycsúcsot ér el a 15, 16, 17 éves korosztályokban. A kicsik és a kamaszok teljesítménye között nincs szignifikáns eltérés. A legalacsonyabb teljesítményt 11 és 13 éves korban mértünk, közben, 12 éves korban a teljesítmény javult. A rajzi hullámvölgyből csak keveseknek sikerül kikapaszkodni — ezt jelzi, hogy az item második legmagasabb pontszámait elérő 18 éves korosztályban a szórás igen magas.

3.b táblázat

Az értékelő itemek szórásai csoportonként életév (tanulók száma)

Értékelésik ritérium	7 (N=56)	8 (N=117)	11 (N=175)	12 (N=176)	13 (N=72)	15 (N=121)	16 (N=153)	17 (N=173)	18 (N=94)
CN	.9391	1.5416	2.4068	2.3049	2.3745	.8032	.7384	.7925	.9971
CM	1.0345	1.5089	2.1820	2.2923	2.3336	.9321	.9550	1.1621	.9415
NE	2.1989	2.4823	1.1751	1.5404	2.1013	1.2621	1.5738	2.1645	2.5691
CL	2.1121	2.3994	1.9593	2.1505	2.3094	2.1268	2.2021	2.3605	2.5670
CTH	2.2319	2.6166	2.7607	2.5472	2.8284	2.8367	2.8265	2.6201	2.7730
BFD	1.3750	1.2694	.7704	2.1761	1.4186	2.6564	1.7766	2.3195	2.8243
BFI	2.2360	2.4332	.9732	.9997	1.7900	1.7318	1.6785	1.8815	2.4687
PE	1.3750	2.1151	1.3291	1.5404	2.0256	.9942	1.0660	1.5402	2.1390
HU	.0000	1.8676	1.1682	1.4101	1.6423	1.0811	.9620	.8877	.9156
UCA	.8899	.7256	.6852	.6627	.9494	.9004	.8392	.7644	.4788
UCB	.6816	1.0352	1.0685	.8141	.8950	1.1190	1.3117	1.0921	1.2405
UCC	.8018	1.2694	1.1072	1.1604	1.1956	1.13772	1.2098	1.1456	1.3188
UCD	.6444	1.0352	.8259	.9964	1.0540	.4928	.3196	.7543	.8405
UCTO	1.9685	2.2937	2.2132	2.1828	2.5172	2.3570	2.2250	2.3289	2.2835
SP	.8367	.7969	1.0666	.9331	.5241	1.2050	1.1301	1.6291	1.6271
TCTA	8.9827	13.1219	12.2393	12.6209	15.0112	8.98083	8.9587	11.1028	13.1408
CNB	1.1208	1.5579	2.4511	2.2991	2.2243	.8168	.8037	.7792	1.0857
CMB	1.1292	1.5289	2.2300	2.2693	2.2026	1.1411	1.0265	1.0547	1.1887
NEB	2.0474	2.5455	1.3732	1.4357	1.7944	1.2440	1.4694	2.1010	2.3942
CLB	2.0548	2.4863	2.4100	2.1117	2.2883	2.0802	2.3132	2.3086	2.3240
CTHB	2.3388	2.6094	2.6911	2.4704	2.8012	2.5950	2.8728	2.4461	2.6350
BFDB	1.1831	1.1806	.5918	2.2729	1.7397	2.7728	1.8690	2.3393	2.9500
BFIB	1.8726	2.5710	.6928	1.0919	1.3840	2.5380	1.9844	1.651	2.7587
PEB	1.5889	2.1773	1.2970	1.8248	1.5473	.7841	1.2645	1.3793	1.9534
HUB	.0000	1.3235	.8333	1.1452	1.0974	.6924	.8584	.7246	1.0403
UCAB	.8633	.8028	.5918	.6267	.8350	1.1190	.9459	1.7021	.8416
UCBB	.6816	.9141	.8786	.6627	.8950	1.2542	1.2513	1.2087	1.1867
UCCB	.6816	1.1974	1.0685	1.0503	.9494	1.4913	1.2241	1.2900	1.4396
UCDB	.7609	1.1017	.5274	.8515	1.0300	.5164	.4356	.8442	1.1460
UCTOB	1.6589	2.4527	1.7698	1.8764	1.8912	2.4833	2.1903	2.3368	2.6239
SPB	1.2764	1.0714	1.3493	.7321	.8088	1.1627	1.0494	1.7412	1.6208
TCTB	9.4397	12.8659	12.3401	12.1932	12.9201	8.6268	10.0643	11.1078	13.6479

N=1055

A *Cm* item görbéje hasonlóan alakul: a legmagasabb 7-8 éves korban, majd a fejlődés megtorpan és csak a 17 évesek érnek el újra jó teljesítményt. 12 éves korban a teljesítmény ismét javul egy kicsit, de még mindig az alacsony mezőben marad.

Az *Ne* és *Cl* kritérium szerint is a rajzok 7-8 éves korban kapják a legtöbb pontot. A rosszabb teljesítményt mutató korosztályok között a 11 évesek pontjai a legalacsonyabbak, őket követik a 15, 12 és a 16 évesek. A 18 évesek ismét jól teljesítenek, szignifikánsan jobban, mint az összes többi életkori csoport, kivéve a 7-8 éveseket, akiknek a teljesítményét nem érték el. A hullámvölgyön belül egy lassú, de folyamatos fejlődés figyelhető meg a 11 év után, és ha évről évre vetjük össze az adatokat, a

különbségek nem szignifikánsak, de ha 2-3 évet összevonunk, a fejlődés matematikailag is kimutatható. 18 éves korban egy nagy fejlődési ugrás következik be. A fejlődés tehát itt is a Howard Gardner és Ellen Winner által leírt *„U" formájú görbét* követi (WINNER, 1982). A szerzők szerint a zseniális kisgyermek az évek során elveszti az expresszív és esztétikus rajzolás képességét, de néhányan kamaszkorukra visszanyerik azt — „kimásznak a gödörből" és visszakapaszkodnak korábbi kiváló szintjükre. Tesztünk eredményei is bizonyítják, hogy nem vethetjük el minden további nélkül ezt a rajztanárok által nyilvánvalóan sokat vitatott elméletet.

A *Cth* itemben a fejlődési kiugrás a 8 éveseknél tapasztalható, az ő eredményeik a legjobbak, szignifikánsan magasabbak, mint az összes többi korosztályé. Szinte azonos, az átlag körüli szinten teljesítenek a 7, 11, 12, 15, 17. évben. Az itemben a sikeresebb korosztályok a 18, 16 és 13 évesek, bár nem érik utol a 8 évesek szintjét. Ennél a mutatónál nem tapasztaltuk az U alakú fejlődési görbét.

A *Bfd* mutató szintén nem követi az U alakú fejlődési vonulatot. A pontszámok 11 éves korban a legalacsonyabbak, de nem különböznek szignifikánsan a 7, 8, 13 és 16 évesek teljesítményétől. A legsikeresebbek a 18 és 15 évesek. Mindkét csoport teljesítménye szignifikánsan különbözik a többiekétől.

A *Bfi* pontszámok a 18, 8 és 7 éveseknél a legmagasabbak. A 18 éves kor előtt fejlődési ugrást tapasztalhatunk. A mutató az U fejlődési vonulatba tartozik.

A *Perspektíva* teljesítmények ellentmondanak az elméletileg elvárható fejlődési mozgásnak, miszerint ez az iskolai képzés során folyamatosan fejlesztett-fejlődő tényező lenne. Főképpen akkor zavarba ejtő az eredmény, mikor azt látjuk, hogy a 18 évesek teljesítménye nem jobb szignifikánsan a 8 évesekétől. Természetesen ha nem a hagyományos rajztanári normákat kérjük számon (lásd korábban az elemzésnél), akkor nem csodálkozunk, hogy itt sem az életkori növekedést, sem az U alakú fejlődési görbét nem követi a változás.

A *Nem szokványos megoldások* alkategóriái egymástól különböző fejlődési tendenciákat mutattak. Az *Uca*-nál csak a serdülő 13 és 15 évesek laptartása változatosabb, az összes többi korosztálynál elmondható a konvencionális lapálláshoz való ragaszkodás, leginkább a 18 éveseknél. Az *Ucb* esetében elmondható, hogy a fiatalabb korosztályok (7, 8, 11, 12, 13) szignifikánsan alacsonyabb számban adtak absztrakt reakciókat az időseb-

beknél, ami megfelel elméleti várakozásainknak. A szimbólumok alkalmazása, az *Ucc* a 15. évben érte el a csúcspontját. Ha az átlagokat növekvő sorrendbe rakjuk, látható, hogy a lassú, egyenletes fejlődés szinte pontosan követi az életkori növekedést. Az originalitást idéző *Ucd*-nél a fejlődési csúcsok 8, 12, 13 éves korban vannak. Az összesített mutató, *Uctot* alapján közel egyenletes teljesítményű volt minden korcsoport, kivéve a 7 éveseket.

A TCT/DP teszt összesített mutatója „U" formájú fejlődést mutat. A legkisebb korosztályok sikereit csak a legidősebbek képesek megismételni, esetenként túlszárnyalni. Eredményeink nem csak a Howard Gardner és Ellen Winner által leírt „U" formájú rajzfejlődési görbét követik, hanem összecsengenek SALAMON (1992) longitudinális kreativitás kutatási eredményeivel is. Salamon a Torrence-teszt mutatóinak változását követte 7-13 éves korig, és megállapította, hogy a legkevésbé originális válaszokat a gyerekek 12-13 éves korukban adták, szemben 7-8 éves kori teljesítményeikkel. Bár vizsgálataink nem „valódi longitudinális" mérések voltak, mi is hasonló megállapításokra juthattunk volna, ha csak 13 éves korig nézzük a fejlődést. Összességében ez a mérőeszköz is teljesítményromlást mutat a 11-14 éves korosztályoknál, s csak 16-17 éves korban érik el a 7-8 éves szintet, amit a 18. évben a legtöbben képesek meg is haladni.

Mivel vizsgálataink megkezdésekor a teszt német standardja már rendelkezésre állt, összehasonlíthattuk az azonos korú magyar és német gyerekek teljesítményeit (4. és 5. táblázat).

A német minta eredményeiről rendelkezésünkre álló 4. táblázat már tartalmazta az egyes életkorokhoz tartozó teljesítmények kategóriákba sorolását (URBAN, 1991). Hasonló kategóriába sorolást az általunk vizsgált magyar mintánál is elvégeztünk (5. táblázat), hogy egy kisebb összevetést tehessünk a két csoport között. Áttekintve minden egyes teljesítményszint (A, B, C, D, E, F, G) felső pontértékeit, elsősorban az a különbség tűnt föl a két mintában, hogy a német adatok az életkor emelkedésével egyenletesen növekednek, a lineáris fejlődést semmi sem töri meg, szemben a hazai eredményeinkkel, ahol közel sem tűnnek ilyen egyenletesen növekedőnek a teljesítmények. Különösen „kiugranak" a sorból a 11 évesek gyengébb pontértékei. Összességében elmondható, hogy a magyar és a német minta a fejlődési görbét tekintve teljesen különböző — míg a német gyermekek eredményei az életkor emelkedésével lineáris arányban javulnak, a magyaroknál a korai kamaszkorban teljesítményromlást tapasztaltunk.

4. táblázat

A TCT/DP teszt német standardja életkoronként (A és B forma)

A = Messze az átlag alatt: legalacsonyabb 10 %, százalékos érték: 0-10, vagy T pontok: < = 37

B = Átlag alatti: százalékos értékek: 11-25, vagy T pontok: 37-43

C = Átlagos: közepes 50 %, százalékos értékek: 26-75, vagy T pontok: 44-56

D = Átlag feletti: százalékos értékek: 76-90 vagy T pontok: 57-63

E = Jóval az átlag felett: százalékos értékek: 91-97.5, vagy T pontok: 64-70

F = Igen magasan kiemelkedő: 2.5 % felett, százalékos értékek: 97.5-100, vagy T pontok: > 37(> X+ 2s)

G = „Fenomenális": a normál minta felső határa

Az A forma osztályozása korcsoportonként:

Kor	A	B	C	D	E	F	G
4-6 év	<7	7-9	10-22	23-28	29-33	34-41	>41
7 év	<7	7-10	11-23	24-31	32-37	38-46	>46
8 év	<9	9-13	14-27	28-33	34-41	42-51	>51
9-10 év	<10	11-15	16-29	30-36	37-42	43-51	>52
11-16 <16	16-20	21-33	34-40	41-46	47-56	>56	

N = 1835

A B forma osztályozása korcsoportonként

Kor	A	B	C	D	E	F	G
6-7 év	<9	9-12	13-22	23-28	29-33	34-41	>41
8 év	<10	10-14	15-27	28-33	34-40	41-50	>50
9-10 év	<12	12-16	17-30	31-34	35-42	43-51	>51
12-16	<18	18-21	22-34	35-40	41-46	47-55	>55

N= 918

Érdekes megfigyelni, hogy *az egyes kategóriák átlagpontszámai mennyivel magasabbak a magyar mintában, különösen 12 éves kor felett.* Mivel a felvétel körülményeit és a pontozást többször egyeztettük a tesztkészítőkkel, sőt a vitás esetek megbeszélésére is mód nyílott, nem tételezhetjük fel, hogy a magyar értékelők folyamatosan magasabb pontszámokat adtak a tanulók teljesítményeire. A magyarázatot talán abban kereshetjük, hogy vizsgálatunk idején a magyar általános iskolákban nyolc

5. táblázat

A TCT/DP teszt magyar standardja életkoronként (A és B forma)

A forma

Kor	A	B	C	D	E	F	G
7 (56)	<10	11-16	17-28	29-34	35-45	46-47	>47
8 (117)	<-4	5-15	16-34	35-42	43-45	46-53	>53
11 (75)	<0	0	1-19	20-29	30-38	39-47	>47
12 (176)	<0	0	1-24	25-32	33-42	43-52	>52
13 (72)	<0	0	1-28	29-35	36-46	47-58	>58
15 (121)	<10	11-12	13-27	28-31	32-40	41-52	>52
16 (153)	<-9	10-12	13-23	24-32	33-43	44-51	>51
17 (173)	<-9	10-11	12-26	27-34	35-51	52-62	>62
18 (94)	<-9	10-13	14-35	36-45	46-55	56-57	>57

N total = 1037

B forma

Kor	A	B	C	D	E	F	G
7 (56)	<-10	11-15	16-28	29-34	35-46	47-50	>50
8 (117)	<-7	8-16	17-34	35-40	41-48	49-56	>57
11 (75)	<0	0	1-20	21-31	32-38	39-46	>47
12 (176)	<0	0	1-23	24-31	32-40	41-60	>60
13 (72)	<0	0	1-27	28-33	34-40	41-42	>42
15 (121)	<-11	12-14	15-26	27-33	34-43	44-45	>45
16 (153)	<-9	10-11	12-25	26-33	34-44	45-56	>56
17 (173)	<-9	10-12	13-24	25-38	39-51	52-58	>58
18 (94)	<-10	11-16	17-38	39-49	50-54	54-55	>55

N total = 803

osztályon át kötelező tantárgy volt a rajz, s a gimnáziumokban is kötelező volt rajzot tanulni a III. osztály végéig. Németországban viszont a legtöbb tartományban a rajz tantárgy csak 12 éves korig kötelező, innentől egy művészeti jellegű tárgyat kell választani. A képzettség pedig minden bizonnyal befolyásolja a rajzi tesztekben nyújtott teljesítményt.

ÖSSZEFOGLALÁS, A TOVÁBBI VIZSGÁLATI PROBLÉMÁK ÁTTEKINTÉSE

Az itt közölt vizsgálat célja a teszt magyarországi felhasználásának előkészítése volt. Kipróbáltuk, használható-e az egyik tesztkészítővel együtt adaptált értékelési rendszer és értelmezhetőek-e az eredmények a vizuális képességek kutatása és a kreativitásvizsgálatok eddigi eredményeinek tükrében. Vajon alkalmazhatók-e a műelemző megközelítések egy pszichológiai tesztnél? Kérdésünk visszavezet minket a gyermekrajzokat értékelő tesztek alapdilemmájához, melyet a művészettörténetben használatos fogalompárral érzékeltethetünk: a *„Kunst-können"*, az alkalmazott technika színvonala a *„Kunst-wollen"*-tól, a kifejezés szándékától függ. Amennyiben a cél a vizuális kreativitás mérése, szerintünk szükségszerű, hogy ezeket a szempontokat is mérlegeljük — különösen, ha adataink is alátámasztják. Ami a *tartalmi validitást* illeti, a vizsgálatban részt vett szakértők véleménye szerint a teszt a vizuális nevelés és a kreativitásfejlesztés összefüggéseit kimutatni képes mérőeszköz.

A teszt készítőinek sikerült olyan mérőeszközt tervezni, amelyben a gyermekeknek lehetőségük van rajzi stílusuknak megfelelő, változatos, érdekes, esetenként magas esztétikai színvonalú alkotások készítésére. A teszt kitöltése tehát nem különbözik lényegileg a rajzolás egy sajátos formájától, az adott elemekből komponált kép készítésétől. Azok a ksz.-ek kapnak magas összpontszámot, akik minél több elemet használnak fel, ezeket minél egyénibben kapcsolják össze és a képnek expresszív hatása van. Eredményeink azt is igazolják, hogy *a — vélt — előíráshoz ragaszkodók kevésbé kreatívak, mint a feladatot elfogulatlanul szemlélő, az újítástól sem idegenkedő képalkotók* (lásd a *Pe* mutató függetlenségét az *Uctot*-tól). A TCT olyan teszt, amely szemléletében, értékelési módjában az általunk ismert hasonló mérőeszközök közül a legközelebb áll a vizuális esztétikai nevelés módszereihez és követelményeihez. Eredményeit ezért a teszttel mért ábrázolási teljesítményeket kétkedve fogadó rajztanárok is elismerik és a tehetségfelismerés egyik lehetséges diagnosztikai eszközének tartják.

Az elemzéseinkben vitatott itemek mindegyike javítható, s ez még a hazai adaptálás előtt álló, nem csekély feladat. További teendők: egyrészt a pontozási útmutató egyértelműbbé tétele (lásd *Cm, Cl, Cth* itemek), a *Bfi* item kapcsán megvizsgálni, mit sugall az egész lapfelület jelenlegi formátuma, s *a legfontosabb, hogy részletes képes útmutató készüljön, amely a helyi kulturális sajátosságokat és a gyermekrajzok „regionális ikonográfiáját" — az egyetemes fejlődéstől markánsan eltérő jeleit, motívumait és formai megoldásait — is figyelembe veszi.* További vizsgálati téma lehet a két tesztlapon (A, B) nyújtott eredmények szignifikanciavizsgálatainak nem-

zetközi összehasonlítása, ami megmutathatja, valóban érdemes-e mindkét tesztlapot használni, vagy ha az egyik is elég, melyik legyen az.

A kézirat elfogadva: 1996. május

IRODALOM

CLARK, GILBERT, A., ZIMMERMAN, ENID, 1992, Issues and Practices Related to Identification of Gifted and Talented Students in the Visual Arts, The National Research Center for Gifted and Talented, *Research — Based Decision Making Series,* The University of Connecticut, Storrs.

CLARK, GILBERT, A., ZIMMERMAN, ENID, 1994, Programming Opportunities for Students Gifted and Talented in the Visual Arts, The National Research Center for Gifted and Telented, *Research — Based Decision Making Series,* The University of Connecticut, Storrs.

JELLEN, H. G., URBAN, K. K., 1988, Assessing Creative Potential Worldwide: the first cross-cultural application of the Test for Creative Thinking/Drawing Production (TCT/DP), *Creative Child and Adult Quarterly, 13,* 151—167.

JELLEN, H. G., URBAN, K., K., 1989, Expanding Worldwide Awareness of Creative Potential, *The Gifted Child Today, Volume Twelve, 3,* 31—33.

SALAMON, J., 1992, Figurális és verbális divergens feladatmegoldás longitudinális vizsgálata általános iskolai tanulóknál, *Pszichológia, 1992, 4,* 567—579.

URBAN, K. K., 1991, On the Development of Creativity in Children, *Creativity Research Journal, 4, 2,* 177—191.

WINNER, E., 1982, Invented Worlds, Harvard University Press, Cambridge.

MELLÉKLETEK

1. melléklet

A teszt

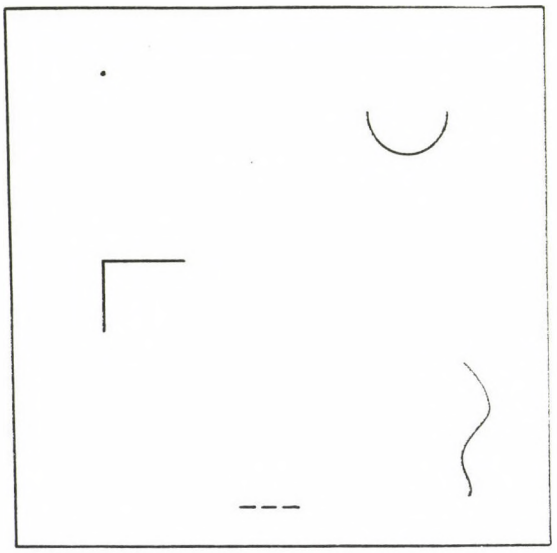

B teszt

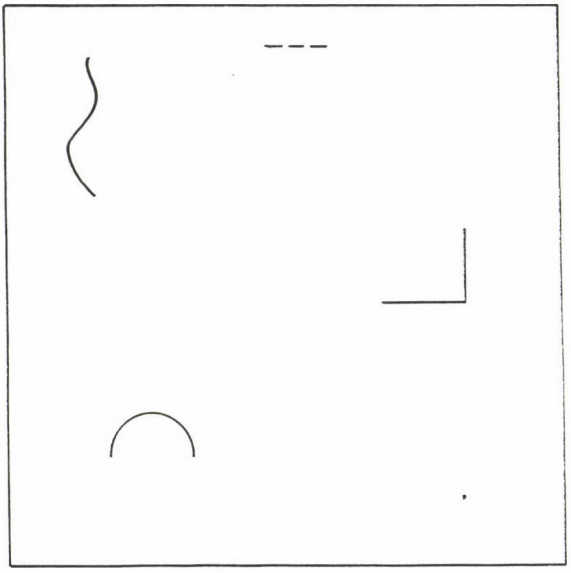

2. melléklet

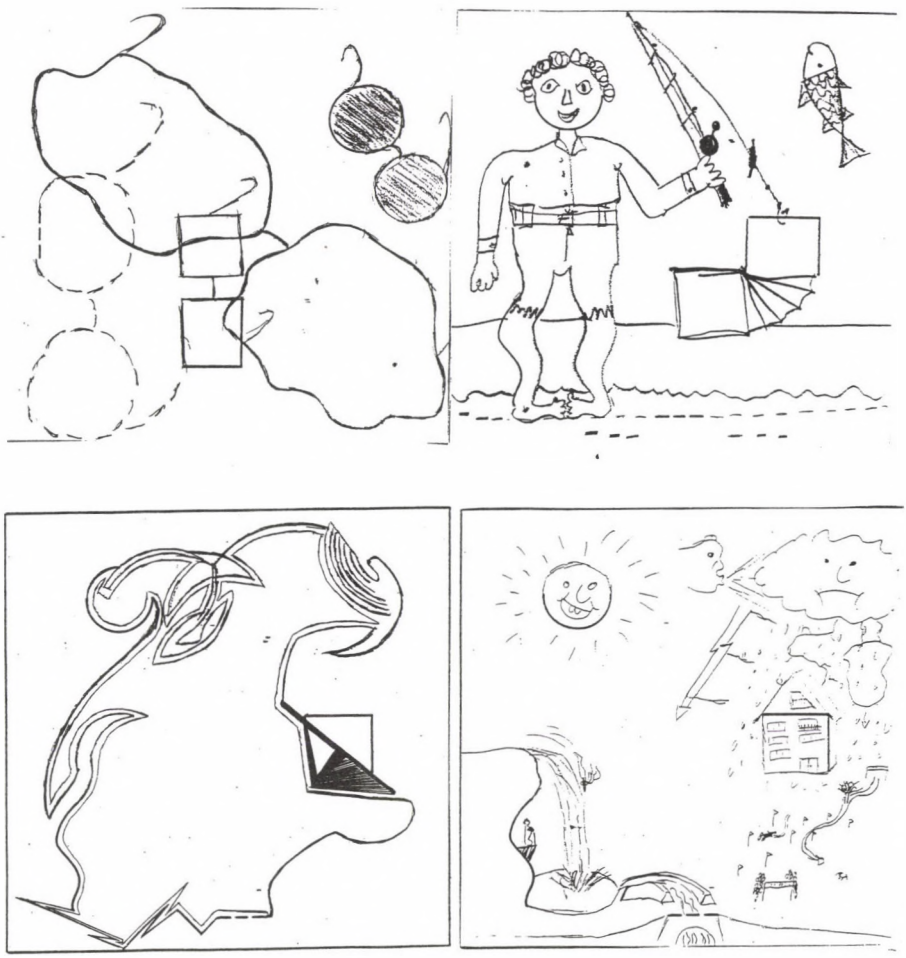

3. melléklet

4. melléklet

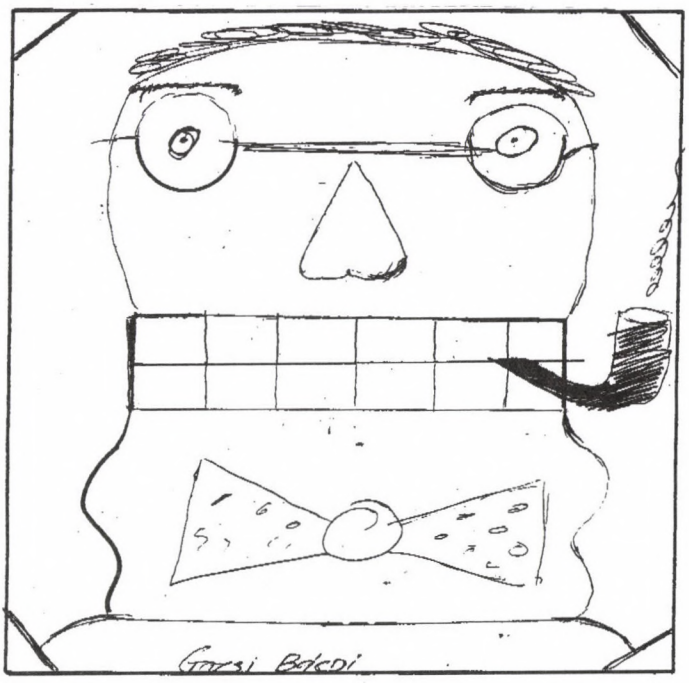

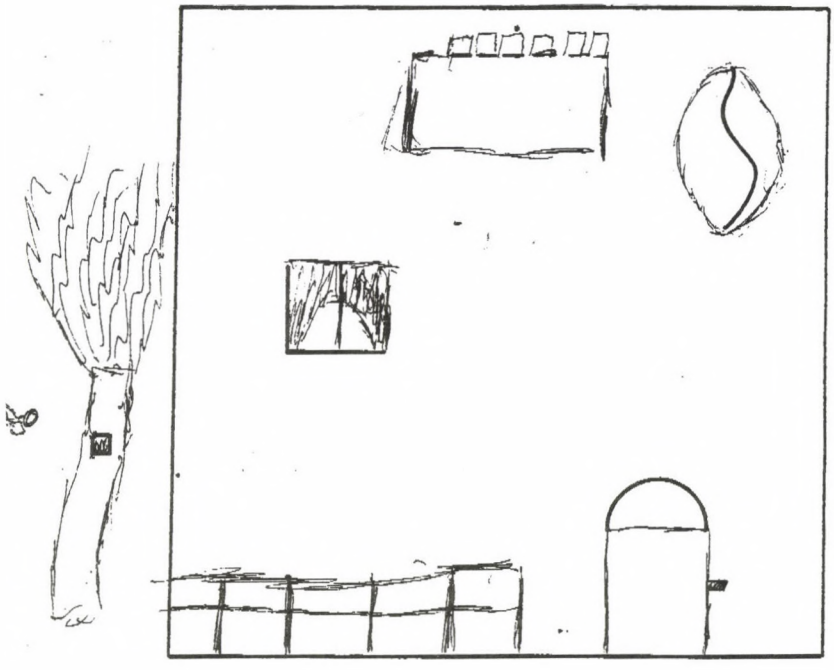

5. melléklet

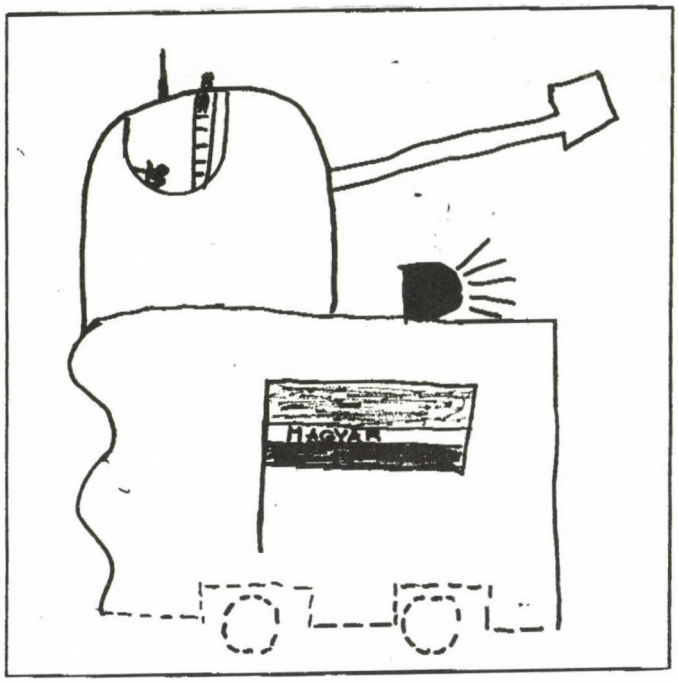

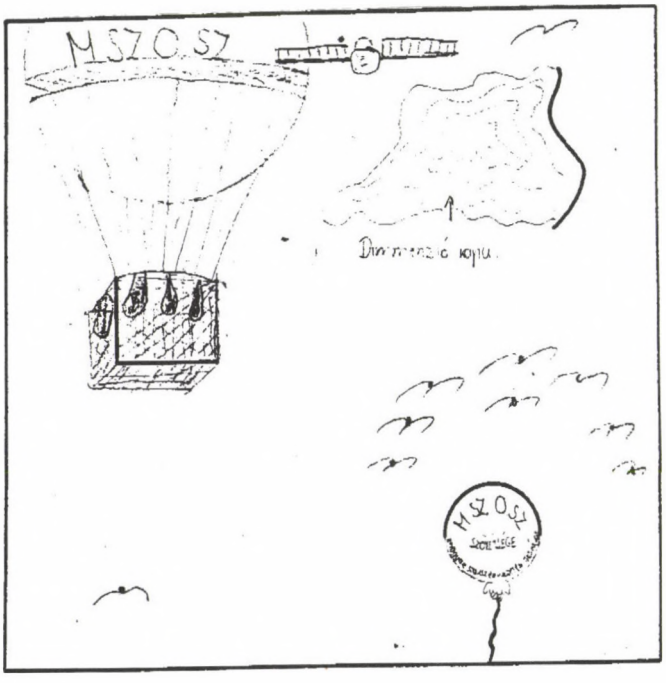

6. melléklet

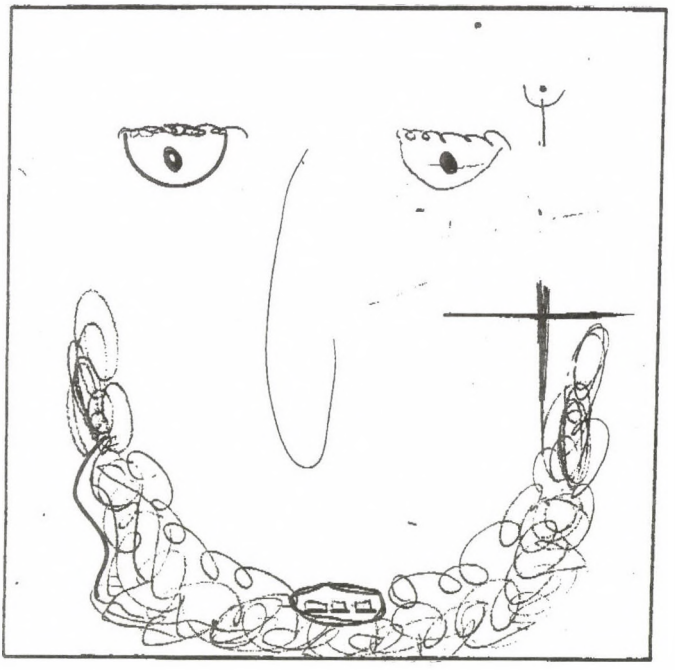

ANDREA KÁRPÁTI, VIKTÓRIA GYEBNÁR

THE TEST FOR CREATIVE THINKING — DRAWING PERFORMANCE (TCT/DP)

This paper discusses the general findings of Test for Creative Thinking/Drawing Production (TCT/DP) that was administered between 1992-1994 to 1050 children and young people aged 7-18 as the first phase of national standardization of this instrument.

In the *Introduction* we describe the content validity of the test as seen from the perspective of art education. Moreover, scoring problems are indicated that question the very high inter-judge reliability ratings reported by the authors. In the *Aims and methods* section, the sample tested is introduced. We also raise the issue of the equivalence of the two parts of the creativity test and suggest that using one version provides the same results so the test may be reduced to one sheet. In the *Discussion,* and results of the individual assessment items are discussed for the different age groups. We compare the developmental model based on results of the German sample offered by the authors of the test. The pattern of development as observed in Hungary is quite different from the German one as it does not show a steady increase of performance. It reveals a decline in creativity at age 12-13 similary to the Torrence model of creative development while Germans manifest a steady growth after age 8. Moreover, a qualitative analysis of the different subcomponents will be given in comparison to a similar analysis offered by the authors about a group aged 5-12.

Pszichológia, 1997, (17), 1, 53—76

NÁNAY BENCE
ELTE Filozófiai Tanszéke, Budapest

JAMES J. GIBSON AFFORDANCIAELMÉLETE ÉS A KORTÁRS PERCEPCIÓKUTATÁS[1]

1. A KOGNITÍV ÁTHATOLHATÓSÁG KLASSZIKUS PROBLÉMÁJA

A klasszikus percepcióelmélet egyik legnagyobb vitája a körül a probléma körül alakult ki, hogy a percepció kognitíve áthatolható-e vagy sem. Még a kognitív áthatolhatóság legradikálisabb képviselői is elismerik azonban, hogy az alacsony szintű percepció nem áthatolható a kogníció számára. Ugyanígy az áthatolhatatlanság védelmezői is tisztában vannak vele, hogy bizonyos magas szintű percepciós műveletek — például a tárgyfelismerés — nem nélkülözhetik a kogníciót.

Az igazi kérdés tehát nem az, hogy az egész percepció kognitíve áthatolható-e, hanem hogy melyik szinten illeszkedik a percepció kognitíve áthatolható és nem áthatolható része. Tehát a látás folyamatainak három szintjét lehet elkülöníteni. A látás első szintje az, amelyről minden elmélet elismeri, hogy kognitíve áthatolhatatlan. Ez az egyszerű energiaátalakítók, a transzduktorok szintje, például a retina csap- és pálcikasejtjei. A látás utolsó szintje az, amiről mindenki elismeri, hogy kognitíve áthatolható. Ide tartozik például a tárgyfelismerés.

A vita voltaképpeni tárgya a középső szint. Itt két egymással ellentétes álláspont különíthető el: a modularizmus és az interakcionizmus.

---

1 A tanulmány Pléh Csaba tutorálása mellett készült a Láthatatlan Kollégium támogatásával.

A modularisták (FODOR, 1983; PYLYSHYN, 1984) szerint ez a középső szint a modulok szintje, és a kogníció számára áthatolhatatlan. A percepció első szintjének, azaz a transzduktoroknak a kimeneteit több önálló modul dolgozza fel. A modulok önállósága azt jelenti, hogy a felsőbb szint, tehát a kogníció semmilyen formában nincs hatással működésére, nem kontrollálhatja, nem állíthatja le.

Az interakcionisták (GREGORY, 1974, 1994; ROCK, 1983) ezzel szemben azt állítják, hogy a percepció középső szintjén a transzduktorok kimeneteinek foldolgozása már a kogníció segítségével történik. Ezt a szintet a kogníció kontrollálja, tehát az egyes műveleteket tetszés szerint leállíthatja stb.

Úgy tűnik, ez a modell eléggé általános és eléggé kevés előfeltételt használ ahhoz, hogy a klasszikus percepcióelmélet két egymással élesen szembenálló elméleti irányzatának is vázát alkossa. Kérdés, hogy James Jerome Gibson percepcióelmélete hogyan illeszthető be ennek a modellnek a keretei közé.

2. JAMES J. GIBSON RENDSZERE A KLASSZIKUS PERCEPCIÓELMÉLET FOGALMI KERETEIN BELÜL

Világos, hogy Gibson nem ebben a modellben gondolkodva alkotta meg a direkt percepció elméletét. Metaelmélete nem foglalkozik olyan fogalmakkal, mint például a transzduktor, de igazából a tárgyfelismeréssel sem. A feladat tehát Gibson nem túl szerencsés és meglehetősen félreérthető fogalmainak és tételeinek áttétele a mai percepcióelmélet gondolati modelljeinek keretébe. Ez a feladat mindenképpen elkerülhetetlen, ha Gibsont össze akarjuk hasonlítani a kortárs percepcióelmélet irányzataival. Minden Gibson elméletét érő kritikai írás szembesült ezzel a problémával, így FODOR és PYLYSHYN (1981), valamint ULLMAN (1980) kritikája is.

Kérdés azonban, hogy Gibson nem azért fogalmazta-e meg elméletét a klasszikus percepcióelmélet keretein kívül, mert gondolatait egyszerűen nem tudta megfogalmazni az addig használt percepcióelméleti fogalmakkal és ezért dolgozott ki egy teljesen új, a klasszikustól eltérő, azzal szemben álló modellt? Ez az ellenvetés talán kivédhető. Éppen azért választottam egy nagyon általános, nagyon kevés előfeltevést használó modellt, hogy a gibsoni elmélet megfogalmazása ezen modell keretein belül ne járjon az eredeti elmélet megcsonkításával, hiszen Gibson két tényt nyilván-

valóan elismer: 1. a transzduktorok, így a retina létezését és kognitív áthatolhatatlanságát, és 2. a kognitíve áthatolható percepciós szintek létezését. A következőkben megpróbálom Gibson tételeit ennek az általános modellnek a keretében értelmezni.

Gibson fogalmai inkább metaforáknak tekintendők, szereti a sarkított megfogalmazásokat. Elsőként elméletének három alapfogalmát (direkt percepció, információ, pick-up) kell értelmezni ahhoz, hogy rá lehessen térni affordanciaelméletére.

3. A DIREKT PERCEPCIÓ

Gibson legalapvetőbb állítása az, hogy a percepció direkt, tehát közvetlen. Az észlelésnek nem létezik semmilyen közbülső szintje, amely közvetítene a bemenet és a kimenet között. A percepció nem használ következtetéseket. Bemenete és kimenete egyértelműen megfeleltethető egymásnak, a percepció folymata tehát elvileg akár invertálható is.

Szorosan ide kapcsolódik Gibson információfogalma. Azt állítja, hogy nem ingereket érzékelünk, hanem információ jut el hozzánk közvetlenül az érzékelt tárgyról. Tehát nem a retinát érő ingerből próbálunk a tárgyra következtetni, hanem a tárgyat közvetlenül percipiáljuk, mindenfajta következtetés nélkül. Gibson azt a metaforát használja, hogy mintegy kinyúlunk a környezetbe, hogy ott a tárgyat közvetlenül érzékeljük.

Ezt a tételt Mace így próbálja szemléletessé tenni: „Nem az a fontos, hogy mi van a fejedben, hanem hogy miben van a fejed" (MACE, 1977). Ezzel a kétségkívül frappáns parafrázissal van azonban egy súlyos probléma. Megtartja ugyanis a gibsoni megfogalmazás homályosságát, és így még mindig nem összevethető a percepcióelmélet egészével.

Ha viszont feltesszük, hogy Gibson elfogadja a retina létezését — ezt valóban el is fogadja —, akkor a direkt percepció gyakran gyanúsnak és homályosnak tekintett elmélete világosabbá és érthetőbbé válik. Ha ugyanis Gibson elismeri, hogy a percepció a retinával kezdődik, és fenntartja a közvetlen percepció tételét, akkor nem állít mást, mint hogy *a percepció alsó és középső szintje puszta transzdukció.*

A világba kinyúlás tehát — úgy tűnik — csak metafora a transzduktorok láncolatára. Csak a transzduktorok képesek az egy-egyértelmű, invertálható percepcióra, amely mindenfajta közvetítő szintet — így mindenfajta következtetést is — nélkülöz. Tehát nem a retina az, ami a per-

cepció közvetlenségének akadálya, hanem a következtetések. Ezek szerint a percepció nem a retinától független, hanem a következtetésektől. Ha elfogadjuk Fodor és Pylyshyn azon tételét, amely szerint ami nem következtetés, az transzduktor (FODOR és PYLYSHYN, 1981) — erre később visszatérek —, akkor a percepció nem más, mint transzduktorok sorozata. Fontos azonban látni, hogy Gibson mivel szemben állítja ezt.

Van egy állítás, amelyben a modularisták és interakcionisták szélsőséges szembenállásuk ellenére is egyetértenek. Bár a modularisták kognitíve nem befolyásolható következtetésekről beszélnek a modulokon belül, az interakcionisták pedig a kogníció által kontrollált, tetszés szerint leállítható és elindítható következtetésekről, egy dolog mégis közös. A percepció középső szintjét mindkét irányzat a következtetések szintjének tekinti. Ezekre a következtetésekre azért van szükség, mert a kevés információt tartalmazó bemenetet valamilyen módon ki kell egészíteni úgy, hogy elég információt tartalmazzon a környezetről a kogníció számára. Tehát kevés adatból kell sokat csinálni. Mindenekelőtt a látott kép alapján kell következtetnünk arra a tárgyra, amely valóban a szemünk előtt van. Ez az, amit Gibson nem ismer el. Azt állítja, hogy a percepcióban nincsen semmilyen következtetés. Ebben szemben áll mind a modularistákkal, mind az interakcionistákkal, de megmarad a percepció hármas felosztású modelljén belül.

A három elmélet közti különbséget a percepció középső szintjén úgy lehetne megfogalmazni, hogy az interakcionisták szerint ez a szint kognitíve áthatolható és következtetéseken alapul, a modularisták szerint ez a szint kognitíve nem áthatolható és következtetéseken alapul, míg Gibson azt állítja, hogy ez a szint kognitíve nem áthatolható, de következtetések sincsenek itt. Tehát Gibson a modularistákhoz még mindig közelebb áll, mint az interakcionistákhoz.

4. A PICK-UP FOGALOM ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA

Gibson szerint a percepció középső szintje transzduktorokból áll, amelyek kognitíve áthatolhatatlanok. Erre a transzdukciós folyamatra használja a világba kinyúlás metaforáját, ismertebb gibsoni fogalommal az „information pick-up"-ot, tehát az információk feldolgozását és kiválogatását. A „pick-up" fogalom nehezen fordítható magyarra, mégpedig azért, mert Gibson nem csak egy értelemben használja ezt a szót, amely komoly ellentmondásokhoz vezet.

Gibson szerint a percepció nem passzív folyamat, hanem aktív cselekedet, hiszen az ember aktívan választ a rendelkezésére álló információk közül. Látszik, hogy ez a tétel éppen az ellenkezőjét állítja annak, hogy a percepció következtetésekből áll — amit mind a modularisták, mind az interakcionisták elismernek. A következtetés kevés adatból vezet több adathoz (a meglévő adatok alapján), ezzel szemben a pick-up sok adatot szűkít le kevés adattá.

Érződik ezeken a gondolatokon a *New Look*nak nevezett percepcióelméleti iskola hatása, hiszen a New Look is azt állítja, hogy a percepció elsősorban szelekció (ERDÉLYI, 1978). Van azonban egy lényeges különbség Gibson elmélete és a New Look között. A New Look ugyanis szélsőségesen interakcionista, a percepció majdnem minden szintjét kognitíve áthatolhatónak tartja. Gibson viszont azt állítja, hogy a percepció kognitíve áthatolhatatlan.

Ez az a pont, ahol világosan látszik a pick-up fogalom ellentmondásossága. A pick-up imént értelmezett aktív fogalma ugyanis nem összeegyeztethető a kognitív áthatolhatatlansággal. Hiszen mi határozza meg a pick-upot? Mi dönti el, hogy az adott pillanatban melyik rendelkezésre álló információt választom? Gibson is elismeri, hogy a faj sajátosságain kívül elsősorban a pillanatnyi vágyak és elvárások — tehát felülről jövő, top-down, kognitíve áthatolható momentumok — határozzák meg a pick-up folyamatát. Ezek szerint a kognitíve áthatolható szelekciós eljárás, a pick-up ellentmondásban áll a percepció egészével, amely a kogníció számára áthatolhatatlan. Ezt Fodor és Pylyshyn is észreveszi (FODOR és PYLYSHYN, 1981), és jogosan kéri számon Gibson elméletén.

Ez az ellentmondás egy terminológiai kétértelműségre vezethető vissza. Gibson két jól elkülöníthető értelemben használja a pick-up fogalmát. Egyrészt mint a transzdukció szinonimáját, ekkor úgy határozza meg, hogy a percepció nem más, mint információk kibontása a minket körülvevő fényből. Úgy is szokott hivatkozni erre a folyamatra, mint az invariáns tulajdonságok kibontására a változó világból. Ez a pick-up fogalom nyilvánvalóan kognitíve áthatolhatatlan, alulról felfelé irányuló, bottom-up folyamatot jelöl, amelyet nem határoznak meg sem vágyak, sem elvárások.

Gibson azonban keveri ezt a fogalmat egy másik értelemben használt pick-up fogalommal. A rendelkezésre álló információból én választom ki azokat az információkat, amelyekre szükségem van. Világos, hogy ezt a folyamatot már felülről jövő, top-down momentumok, vágyak, szükségek,

elvárások határozzák meg. Ezt lehetne aktív pick-upnak nevezni, szemben a transzdukció szinonímájaként értelmezett passzív pick-uppal.

A gibsoni pick-up elmélet így teljesen koherens lesz. A percepció kognitíve áthatolhatatlan részének — a passzív pick-upnak — kimenetei az információk. Az aktív pick-up tehát a passzív pick-up kimenetei (az információk) közül választ. De ezt a választást már a kogníció irányítja. Az aktív pick-up szintje — így az információ szintje is — tehát nagyon fontos része a percepciónak: itt illeszkedik a percepció kognitíve áthatolható és nem áthatolható része. Másként fogalmazva: itt érnek össze a bottom-up és a top-down folyamatok.

Nem arról van tehát szó, mint a New Look esetében, hogy az egyes információk közötti választás a percepció egész folyamatában jelen lenne. Gibson „information pick-up" elméletének — úgy látom — egyetlen ellentmondásmentes értelmezése szerint a percepció egy meghatározott szintig nem más, mint transzdukció — tehát bottom-up folyamat —, amely a külvilágról egyértelmű képet (információt) továbbít erre a meghatározott szintre, ahol a kogníció — top-down folyamat — az így megkapott információk között válogathat.

5. AZ AFFORDANCIA FOGALMÁNAK ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA

Lényeges kérdés azonban, hogy melyik szinten történik mindez. Erre ad választ Gibson elméletének egyik leghomályosabb fogalma, az *affordancia.*

Gibson affordanciafogalmának legfontosabb pszichológiatörténeti előzményei a Gestalt-elmélet „felszólító jelleg" és „valencia" fogalmai. Koffka és Lewin úgy képzelték, hogy a tárgyak kínálnak valamit az ember számára (KOFFKA, 1924, 1935; LEWIN, 1923). A gyümölcs azt kínálja, hogy egyem meg, a postaláda azt, hogy dobjam bele a nálam lévő levelet. Ez a tárgy valenciája. Gibson ezt az elméletet teszi affordancia koncepciója alapjává, azonban egy fontos ellenvetést is tesz, amely megmutatja, hogy mi a különbség a valencia és az affordancia között.

A Gestalt szerint a valenciát akkor és csak akkor érzékeljük, ha szükségünk van rá: azt, hogy a gyümölcs enni kínálja magát, csak akkor érzékeljük, ha éhesek vagyunk. A postaláda valenciáját szintén csak akkor látjuk meg, ha éppen levelet akarunk feladni. Gibson ezt a gondolatot elutasítja. Nemcsak akkor percipiálunk affordanciát, amikor szükségünk van rá. Mindig, minden általunk látott tárgynak érzékeljük az affordanciáját,

és ez nem függ semmiféle olyan — alapvetően kognitív — szempontoktól, mint szükség vagy levél a zsebben.

Gibson tehát azt állítja, hogy mindig, minden tárgy affordanciáját érzékeljük. Azt is állítja azonban — ugyanabban a cikkben, sőt ugyanazon az oldalon —, hogy az affordanciák percepcióját meghatározzák az ember szükségletei. Egy újság affordanciája más akkor, amikor egy legyet akarok lecsapni és más, amikor olvasni akarok (DAVID MARR példája, 1982). Egy újabb súlyos ellentmondás Gibson elméletének egyik leghangsúlyosabb pontján. Egyfelől az affordancia percepciója mindenfajta szükségtől függetlenül is végbemegy, másfelől az affordancia percepcióját meghatározzák az ember szükségletei.

Ez az ellentmondás — akárcsak az előző — feloldható, ha Gibson elméletének eddigi olvasatát elfogadjuk. Az affordanciák percepcióját mint transzdukciót, azaz bottom-up folyamatot valóban nem határozzák meg olyan alapvetően kognitív momentumok, mint például a szükség. A transzdukció kimenetei tehát az affordanciák. A szükség ezen a szinten kaphat szerepet: a transzduktorok által ránk zúdított affordanciatömegből ugyanis éppen a szükségleteinknek megfelelő affordanciákat választjuk ki. Tehát itt már top-down folyamatok is belépnek a percepcióba. Nem más ez a válogatás a sok affordancia között, mint az előbb leírt aktív pick-up. Ha tehát elfogadjuk a passzív és aktív pick-up közötti különbséget, akkor megoldódik a probléma: a passzív pick-up esetében nincs szerepe a szükségleteknek, az affordanciák aktív kiválasztása viszont jelentős mértékben a szükségleteken múlik.

Az ellentmondások és azok lehetséges feloldásai megmutatták, hogy Gibsonnál a transzduktorok és a kognitíve áthatolható szintek — pontosabban a bottom-up és a top-down folyamatok — éppen az affordancia szintjén érintkeznek. Még mindig tisztázatlan azonban, hogy az affordancia pontosan melyik szintjét jelenti a percepciónak.

6. A MEGFIGYELŐFÜGGÉS FOGALMÁNAK ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA

Gibson úgy definiálja az affordanciát, hogy az egyfelől nem objektív kategória, másfelől nem szubjektív kategória, hanem mind a kettő. Ezzel feloldani véli az objektív és szubjektív közötti évezredes ellentmondást. Más szavakkal: az affordanciában egyszerre van jelen a tárgy jelentése és a tárgy maga. A szembeállítás, amely szerint a tárgyakat minden érték és jelentés nélkül objektíven érzékelem, és én adom hozzá szubjektíven az ér-

téket és jelentést, Gibson szerint alapjaiban elhibázott. A külvilágot érzékelem, de magamra vonatkoztatva. Az affordancia percepciója tehát megfigyelőfüggő.

Mit jelent azonban ez a megfigyelőfüggés? David Marr, aki a vizuális percepció három világosan megkülönböztethető szintjét — a 2, a 2 1/2 és a 3-dimenziós vázlatot — különítette el (MARR, 1982) a 2 1/2-dimenziós vázlatot éppen a megfigyelőfüggőséggel definiálta, szemben a 3-dimenziós modell megfigyelőfüggetlenségével. És ez a Marr-féle 2 1/2-dimenziós vázlat már a percepció pontosan meghatározható szintje; így meg lenne oldva az a kérdés, hogy a gibsoni affordanciák a percepció melyik szintjén jelennek meg. Azonban hiba lenne Marr és Gibson megfigyelőfüggés fogalmát azonosnak tekinteni.

Gibson több helyen ír olyan affordanciákról, amelyek érzékelésének előfeltétele éppen a megfigyelőfüggésből kilépés, a megfigyelőfüggetlenség. Ilyen például a rejtekhely affordanciája (ilyenkor azt érzékelem, hogy mások nem láthatnak meg, míg én látom őket) és a másik élőlényt érő veszély affordanciájának érzékelése. Megint ellentmondás. Egyfelől minden affordancia megfigyelőfüggő, másfelől léteznek affordanciák, amelyek érzékelése megfigyelőfüggetlenséget előfeltételez.

Gibson megint homályosan fogalmaz, de ez az ellentmondás is feloldható. Gibson nem tesz explicit különbséget az individuumfüggés és a nézőpontfüggés között — mindkettőre a megfigyelőfüggés fogalmát használja. Ez okozza a látszólagos ellentmondást. Világos, hogy a rejtekhely affordanciájának percepciójánál nem individuumfüggetlenségről van szó, hanem nézőpontfüggetlenségről. Ugyanez a helyzet a mások által érzékelt affordanciák percepciója esetében is. Tehát Gibson nem állítja, hogy az affordancia nézőpontfüggő, csak azt, hogy individuumfüggő.

Ebben különbözik az affordancia Marr 2 1/2-dimenziós vázlatától. Marrnál a 2 1/2-dimenziós vázlat egyértelműen nézőpontfüggő. Amikor azonban Gibson az affordanciák megfigyelőfüggőségéről beszél, nem a nézőpontfüggőségre gondol. Gibson megfigyelőfüggőség fogalma ebben az esetben az individuumfüggőséggel azonos. Ezt támasztja alá Warrennek (WARREN, 1975) az a Gibson által is elismert kísérlete, ahol Warren a lépcsőmászás folyamatában a megfigyelőfüggést bizonyítja — az individuumfüggőség értelmében. Tehát az individuumfüggő affordanciák magasabb szinten jelennek meg, mint a marri nézőpontfüggő 2 1/2-dimenziós vázlat. De nyitott kérdés maradt, hogy valójában mit jelent Gibson számára az individuumfüggőség.

7. A KORÁBBI TAPASZTALATOK SZEREPE: GIBSON ÉS A KONNEKCIONIZMUS

Ezen a ponton kell kitérni Gibson egyik legfontosabb tételére. Azt állítja, hogy a percepció nem választható el élesen a korábbi percepcióktól. Mivel a percepció nem pontszerű, hanem folyamatosan zajlik, ebből a folyamatosságból nem lehet kiragadni a percepció folyamatát. A direkt percepciót — a transzdukciót — tehát befolyásolják a korábbi percepció tapasztalatai. Kérdés, hogy miképpen befolyásolják. Semmiképpen nem kognitíve, hiszen a kogníció csak az affordanciák szintje felett, attól kezdődően hatolhatja át a percepciót. Tehát a tradicionálisan értelmezett (kognitív) memória fogalom itt használhatatlannak bizonyul, hiszen Gibson hűséges a percepció kognitív áthatolhatatlanságának tételéhez. Az elmúlt percepciók tapasztalatai következtében a transzduktorok szintjén kell, hogy befolyásolják a percepciót.

Szembetűnő a hasonlóság Gibson itt leírt gondolatai és a konnekcionizmus között. Nem véletlen, hogy különböző konnekcionista szerzők gyakran hivatkoznak Gibson elméletére. (A továbbiakban amikor a konnekcionistákat említem, nem kizárólag és nem elsősorban a radikális konnekcionistákra gondolok (RUMELHART és MCLELAND, 1986; MCLELAND és RUMELHART, 1986), hanem az olyan rendszerekre, amelyek elismerik egy szimbólumok kezelésére képes szint létezését is (SMOLENSKY, 1988; CLARK, 1991; HERNAD, 1994). A konnekcionizmus a percepció rendszerét — hasonlóképpen az egész kogníciót — úgy írja le, mint egy hálózatot, amelyben az egyes csomópontokat címkézetlen élek kapcsolnak össze. Különösen fontos, amit a konnekcionizmus a tanulásról ír. A még 1949-ben megfogalmazott Hebb-szabály (lásd HEBB, 1974) szerint az egyidejűleg izgalomban lévő, összekötött sejtek között nő a kapcsolat ereje, erősödik a szinaptikus átvitel. Tehát a konnekcionista hálózat minden kognitív áthatolás (például memória) nélkül és explicit szabályok megfogalmazása nélkül képes a tanulásra, a múltbéli tapasztalatok beépítésére. A tudást mindig a hálózatok pillanatnyi állapota hordozza. Az ember tudása nem más, mint az agy hálózatában eddig a pillanatig kialakult kapcsolatok összessége.

Amikor Gibson azt írja, hogy a direkt percepciót nem lehet elválasztani az előzetes direkt percepciók tapasztalataitól, hasonló tanulási folyamatot ír le, mint a konnekcionisták. Mindkét tanulási folyamat mentes a kogníciótól, és mindkét modell hangsúlyozza a tanulás folyamatosságát. Talán még világosabban látszik mindez a gibsoni „ökologikus törvény" (ecological law) és a konnekcionista „szokás" fogalmak közötti hasonló-

ságból. A két fogalom nagyon kevés különbségtől eltekintve azonosnak tekinthető. Az ökologikus törvény a tapasztalat állandó, nem változó elemeiből leszűrt, nem absztrakt szabály. Ilyen például az, hogy felül van az ég és alul a föld. A konnekcionista szokás fogalma azt írja le, hogy ha két jelenséget gyakran érzékelünk együtt, akkor összetartozónak fogjuk fel, azt várjuk, hogy legközelebb is együtt érzékeljük őket. Gibson ugyanazt a mechanizmust írja le, mint a konnekcionisták — kisebb különbségekkel. A legfontosabb különbség, hogy míg a konnekcionisták — legalábbis a radikálisak — az egész agyat ilyen rendszernek képzelték el, addig Gibson csak a percepcióra, annak is csak egy részére vonatkoztatja mindezt.

Gibson elmélete metaelmélet, nem törődik az implementáció szintjével, sőt — mint ezt Ullman is kiemeli Gibson-kritikájában (ULLMAN, 1980) —, az algoritmusok szintjével sem. Ez homályossá, könnyen félreérthetővé tette Gibson legtöbb gondolatát, hiszen az ő metaelmélete nyilvánvalóan nem olyan implementációt és algoritmusokat feltételezett, mint amilyennel az akkori percepciókutatás dolgozott. Fodor és Pylyshyn például csak kétféle implementációt ismer el, a tranducereket és a következtetésekkel dolgozó moduláris implementációt. A helyzet a konnekcionista elmélet megjelenésével megváltozott. A konnekcionisták által kidolgozott hálózat-implementáció — amelynek eszméjét maguk az elmélet megalkotói (MCLELAND és RUMELHART, 1986) Gibsonnak tulajdonítják — utólagosan képes betölteni a gibsoni metaelmélet implementációjának szerepét és ezáltal megszüntetni a gibsoni gondolatok homályosságát, félreérthetőségét. Persze Gibson elméletének a konnekcionizmus felőli olvasata nem az egyedül lehetséges interpretáció. De ez az interpretáció a legkevésbé ellentmondásos. Megjegyzendő azonban, hogy a konnekcionista tanuláskoncepció csaknem minden fontos tétele megjelenik Gibsonnál implicit módon.

A perceptuális tanulás itt leírt koncepciója szoros kapcsolatban áll Gibson megfigyelőfüggés fogalmával és ezen keresztül az affordanciákkal. Ha Gibson a perceptuális rendszert — legalábbis egy részét — úgy képzelte el, mint a konnekcionisták — a rendszer tudását az addigi tapasztalatok összessége adja —, akkor az individuumfüggés fogalma érthetőbb lesz. Hiszen — ezt Gibson mondja — az individuum perceptuális rendszerének egy részét a korábbi percepciók tapasztalatai határozzák meg. Ha viszont ez igaz, és ha az affordancia individuumfüggő, akkor szügségképpen az is igaz, hogy az affordancia percepciója feltételez egy fent leírt módon tanulni képes rendszert, tehát végső soron egy konnekcionista rendszert.

Ezek szerint a bottom-up folyamatok szintje, amelynek az affordanciák a kimenetei, tartalmaznak egy, a konnekcionista hálózatra emlékeztető alrendszert. Ezt az egész szintet eddig Fodor és Pylyshyn meghatározása nyomán a transzduktorok szintjének neveztem, hiszen szerintük ami nem következtetés, az transzduktor. Ez a meghatározás azonban csak akkor fogadható el, ha a transzduktort úgy definiálom, mint olyan implementációs szintet, amely nem használ explicit szabályokat. Ez a definíció annyira kibővítené a transzduktor fogalmát, hogy abba beleférne a konnekcionista hálózatok implementációja is. Lehet így definiálni a transzduktort, csak nem biztos, hogy célszerű. Legalább a terminológiában érdemes megkülönböztetni a tudással dolgozó konnekcionista hálózatokat és a mechanikus energiaátalakítókból álló transzduktorokat.

Az derült ki tehát az affordanciákról, hogy individuumfüggőek, azaz az individuum minden addigi tapasztalatai által (is) meghatározott. Megerősíti ezt Warren már említett tanulmánya, amelyben azt mutatja ki, hogy a lépcső mászhatóságának affordanciája összefüggésben van a kísérleti alany lábának hosszával, tehát individuumfüggő. A jelenségnek kétféle interpretációja lehetséges. Azzal az értelmezéssel most nem foglalkozom, amely szerint a lépcső mászhatóságára a kísérleti személy *következtet,* a lépcső magasságát és a lábának hosszát kiszámítva. Ezzel nyilván sem Warren, sem Gibson nem értene egyet. A másik értelmezés szerint a kísérleti alany, aki feltehetőleg igen sok lépcsőn közlekedett már, egyszerűen megszokta, hogy mekkora lépcsőfok mászható meg és mekkora nem. A mászhatóság affordanciájának percepciója függ az addig érzékelt igen sok mászhatóság-affordancia korábbi percepciójától. Ebben a kérdésben Gibson és a konnekcionizmus maximálisan egyetért.

8. AFFORDANCIA: VELÜNKSZÜLETETT VAGY TANULT?

A korábbi tapasztalatok kiemelt szerepére utal az is, hogy Gibson egyaránt affordanciát tulajdonít a tűznek és egy postaládának. Többen bírálják ezért, Epstein egy külön affordancia-tipológiát állított fel ennek a problémának a kiküszöbölésére (EPSTEIN, 1994): megkülönbözteti a kognícióra szoruló (postaláda) és a kognícióra nem szoruló (tűz) affordanciákat, eltávolodva ezzel Gibson eredeti koncepciójától, akinél az affordanciák semmilyen esetben nem szorulhatnak a kognícióra.

Gibson azonban nem véletlenül kezeli egyazon esetként a tűz és a postaláda affordanciájának percepcióját. Az affordanciák percepciójának előbb leírt, tanuláson alapuló (konnekcionista típusú) modellje magyará-

zatot adhat erre is. A tűz megégetés-affordanciáját és a postaláda levélfeladás-affordanciáját ugyanúgy csak azért érzékelem, mert már korábban is megégettem a kezemet vagy adtam fel levelet. A konnekcionisták ezt úgy mondanák, hogy a tűz percepciója és a megégés-affordancia között erős kapcsolat van a hálózatban, ugyanígy a postaláda és a levélfeladás között is.

Az, hogy ez az erős kapcsolat miképpen alakult ki — korábbi percepciók tapasztalatai alapján vagy a korábbi percepciók és a velünkszületett lehetséges kapcsolatok együttes hatására —, másodlagos. A különbség csak fokozati. Ezt szemléletesen mutatja Edelman neurobiológiai evolúciós hálózat-modellje is (EDELMAN, 1987). Edelman ugyanis azt állítja, hogy már a születés előtt kialakul egy hálózat az emberben, amely a potenciális kapcsolatokat tartalmazza. De ezen potenciális kapcsolatok közül nem mindegyik válik valóban erős kapcsolattá. Azt, hogy a potenciális kapcsolatok közül melyik aktiválódik és melyik nem, a tapasztalat, a perceptuális tanulás dönti el. Edelman „idegrendszeri darwinizmus" metaforájában a perceptuális tanulás játssza a szelekció szerepét. Ezek szerint értelmetlen dolog az innát és a tanult kapcsolatok különbségéről beszélni, hiszen minden kapcsolat innát (a potencia szintjén) és minden kapcsolat tanult (az aktiválódás szintjén). Ami különbözik az egyes kapcsolatok, például a tűz és a postaláda esetében, az csak ezen összetevők aránya.

Innen nézve egészen más színezetet kap Gibson affordancia-elméletének legfontosabb tétele is: az affordancia feloldja a tárgy és a tárgy jelentése közötti ellentmondást, tehát végső soron az objektum és a szubjektum közötti ellentmondást. Ennek az ellentmondásnak a feloldása Kant és főleg Schelling óta hangsúlyos kérdése a filozófiai gondolkodásnak.

Kant ismerte fel elsőként ennek a szubjektum-objektum ellentétnek az igazi jelentőségét, és ő az első, aki ezt a két, látszólag ellentétes fogalmat ki akarta békíteni, elsőként a *Tiszta ész kritikájá*nak módszertani fejezetében, de explicit módon csak a harmadik kritika bevezetőiben (KANT, 1913, 1979). Azonban igazán mélyen Schelling foglalkozott ezzel a problémával, aki a szubjektív szubjektum-objektum és az objektív szubjektum-objektum lényegi azonosságát akarta megmutatni mind a filozófia, mind a művészet szférájában (SCHELLING, 1983). Az azóta eltelt kétszáz év alatt sok teoretikus adott különböző választ arra a kérdésre, hogy miként lehet a szubjektív és az objektív dualisztikus szembenállását feloldani. Ebbe a sorba illeszkedik Gibson elmélete is.

Gibson egyáltalán nem fogalmazott meg explicit érveket megoldásának alátámasztására. Azonban az affordanciák individuumfüggőségének konnekcionista jellegű gondolata új kontextusba helyezi ezt a tételt.

Világos, hogy az „affordancia mint egyszerre objektív és szubjektív"-felfogásból az igazán erős állítás az, hogy az affordancia szubjektív is. Az objektivitással nincs baj, természetes, hogy az affordancia a tárgyra vonatkozik. Ezt biztosítja az egy-egyértelmű direkt percepció. Lényegesen problematikusabb azonban az affordancia szubjektivitása, mégpedig a percepció kognitív áthatolhatatlansága miatt. Mivel az affordanciák percepciója kognitíve nem áthatolható, a szubjektív mozzanat a kogníciótól függetlenül létezik. Ennek a nem kognitív szubjektivitásnak az implementációját adja a konnekcionista hálózat modellje.

Gibson meglehetősen nagyszabásúnak szánt állítása, amely szerint az affordancia feloldja a tárgy és a tárgyak jelentése, értéke közötti ellentmondást, súlytalan marad megfelelő implementáció hiányában. A konnekcionista hálózat azonban olyan implementáció, amely képes a tárgyak jelentését, értékét kognitív áthatolhatóság nélkül megjeleníteni. Gibson jól hangzó tételét valójában a konnekcionizmus valósította meg. A tárgy és jelentése, illetve az objektum és szubjektum közötti ellentmondást a konnekcionista hálózatok oldják fel.

A konnekcionista hálózat képes arra, hogy a tárgyak jelentését magában a hálózatban kódolja. A perceptuális rendszer hálózat-éleinek kapcsolaterőssége hordozza a tudást; az újabb tapasztalat — amelyet ugyanezen a hálózaton keresztül percipiálunk — ezeken az élerősségeken változtat. A következő tapasztalat percepciója a már megváltozott hálózaton keresztül megy végbe. Tehát az egyes tapasztalatok befolyásolják az újabb tapasztalatok percepciójának rendszerét. Ha a tűzről egyszer azt érzékeltem, hogy éget, akkor ez a perceptuális rendszer megfelelő helyén egy (vagy több) élerősséget megváltoztat, következésképpen a legközelebbi tűz-percepcióm már különbözni fog az előzőtől, hiszen a hálózat egy pontján kódolva van az az információ, hogy a tűz égethet is. Fontos, hogy mindez teljesen független a kogníciótól, magának a kognitíve áthatolhatatlan perceptuális rendszernek a része.

A gibsoni percepció modellje tehát a következőképpen néz ki: az információ előbb transzduktorokon, majd konnekcionista-jellegű, az előző percepciók által meghatározott hálózatokon keresztül eljut egészen az affordanciák szintjéig. Az addigi kognitíve áthatolhatatlan rendszer kimenetei (az affordanciák) itt érintkeznek a kognícióval, itt történik meg az af-

fordanciák közötti aktív választás, a pick-up. Az, hogy mi történik az affordanciák szintje feletti, már kognitív szinteken, Gibsont nem igazán érdekli. Azonban egy nagyon fontos tételt mond ki az affordanciák további feldolgozásáról.

9. AFFORDANCIA: A SZIMBÓLUMFELDOLGOZÓ RENDSZER KIKÜSZÖBÖLÉSE A PERCEPCIÓBÓL

Azt állítja ugyanis Gibson, hogy a szervezet motoros reakcióit az affordanciák *közvetlenül,* minden további feldolgozás nélkül váltják ki. Nyilvánvaló ennek a gondolatnak a radikalitása az akkor uralkodó percepcióelméleti irányzatokkal szemben. Fodor például úgy gondolja, hogy a motoros reakciók kiváltása csak akkor történhet meg, ha a percepció már eljutott az agy központi feldolgozó egységéig, a „central system"-ig. Tehát minden percepciónak be kell futnia a központi feldolgozó egységbe ahhoz, hogy motoros reakciót válthasson ki. Gibson levágja ezt az utat, és a csak félig feldolgozott percepciónak (az affordanciának) tulajdonítja a motoros reakciók kiváltását.

Ez érthetővé teszi, hogy miért nem foglalkozik az affordancia feletti szintekkel. Gibson szerint a percepciónak nincs dolga ezekkel a szintekkel. Az affordancia kiváltja a megfelelő motoros reakciót; minden további kognitív feldolgozása már nem a percepció körébe tartozik. Marr ezt úgy fogalmazza meg, hogy a korai látás (early vision) kimenetének minden további (kognitív) feldolgozása nem más, mint a percepció melléktermeke (MARR, 1982).

Gibson nem tagadja a kogníció fontosságát. A kogníció az affordanciákat dolgozza fel, ezeket *absztrahálja,* de ennek már nincs köze a percepcióhoz. Az absztrakt entitások soha nem játszanak szerepet a percepcióban. Az absztrakt időnek, absztrakt térnek, absztrakt matematikai alakzatoknak mind az affordanciák percepciója adja az alapját, a kogníció ezeket a nagyon is konkrét affordanciákat dolgozza fel absztrakt entitásokká. Jól szemlélteti ezt az, amit Gibson az időről és a térről ír. Azt állítja, hogy soha nem érzékeljük az időt és a teret, mindig csak egyes eseményeket és felszíneket érzékelünk. A tér és az idő absztrakt fogalma már az affordancia-szint feletti kognitív feldolgozás eredménye. Sem a percepcióhoz, sem a percepció által kiváltott motoros reakcióhoz nincs köze.

Ez épp ellentétes azzal, amit Pylyshyn mond a percepcióról (PYLYSHYN, 1984). Gibsont a percepció csak addig a pontig érdekli,

amíg nincsenek benne következtetések, tehát az affordanciák szintjéig. Ami ennél a felsőbb szinteken van, azt a percepció melléktermékének tekinti. Ezzel szemben Pylyshyn éppen a transzduktorok kutatását utalja a neurobiológia hatáskörébe, és csak a következtetéseket kezelő rendszereket vizsgálja.

10. FODOR ÉS PYLYSHYN GIBSON-KRITIKÁJA

Az eddigiekben megkíséreltem James J. Gibson percepcióelméletének egy olyan interpretációját adni, amely elméletét a percepcióelmélet megszokott fogalmi keretein belül helyezi el, és ezáltal lehetővé teszi összehasonlítását a kortárs percepciókutatás különböző irányzataival. Ehhez mindenekelőtt érdemes megvizsgálni az elméletet ért legfontosabb kritikai ellenvetést. Fodor és Pylyshyn kritikája azon a jellegzetesen modularista elgondoláson alapul, hogy a percepcióhoz mindenképpen szükséges valamilyen formájú következtetés (FODOR és PYLYSHYN, 1981). Mivel a percepció bemenete lényegesen szegényebb, mint azt a feldolgozás megkívánná, a hiányt következtetések (hipotézisek) hidalják át. Ezeket a következtetéseket a percepció három pontján kérik számon Gibsontól. 1.) a fény érzékelése és a felszín érzékelése között, 2.) a felszín és az affordancia között, 3.) az affordancia és a tárgy között. Az első ellenvetés Marr elmélete (lásd MARR és POGGIO, 1979; MARR, 1982) óta már nem igazán érdekes, hiszen Marr a felszín érzékelésének meggyőző modelljét adta kizárólag a minden következtetést nélkülöző transzduktorok segítségével.

Fodorék második kritikája viszont jogos: hogyan jut el a percepció a felszíntől a — tárgyak jelentésére is referáló — affordanciákig. Gibson elméletének ez a leghomályosabb pontja. Fodorék kritikája itt megsemmisítőnek tűnik. Mégis kivédhető azonban ez a kritika az akkor még nem létező konnekcionizmus segítségével. Ha a felszín és az affordancia közötti percepciót a konnekcionista hálózatok implementációjával írom le — mint ezt korábban megkíséreltem —, akkor Fodorék kritikája sokat veszít erejéből. Fodorék ugyanis azért tartják szükségesnek a következtetést, mert a felszín kevesebb információt tartalmaz, mint az affordancia. Gibson szerint viszont a percepció nem pontszerű, hanem folyamatos. Következésképpen a felszín által hordozott információ a korábban percipiált felszínek információjával együtt lényegesen jelentősebb, mint azt Fodorék gondolták. Márpedig ha nincs túl kevés bemeneti információ, semmi szükség következtetésekre.

Fodor és Pylyshyn harmadik és legátfogóbb kritikája alapjaiban félreérti Gibson elméletét. A tanulmány fő kérdése, hogy Gibson szerint milyen entitásokat érzékelünk direkt módon. Ez a kérdés teljes mértékben elhibázott. Gibson szerint ugyanis *mindent* direkt módon érzékelünk — egy meghatározott szintig. Fodorék úgy látják, hogy egyes tárgyakat direkt módon érzékelünk, másokat nem. Gibson nem ezt mondja. Szerinte a direkt percepció mindig jelen van, ehhez társulhat egy felsőbb szinten az indirekt percepció. A direkt és indirekt percepció közötti különbség tehát Gibsonnál feldolgozási szintek közötti különbség, nem a tárgyak vagy egy tárgy tulajdonságainak különbsége, mint ezt Fodorék gondolják.

Emiatt semmitmondó Fodorék visszatérő példája: ha Gibson azt állítja, hogy a cipőt direkt módon percipiáljuk, akkor önellentmondásba keveredik. Ez kétségkívül igaz. Gibson azonban egyáltalán nem állítja azt, hogy a cipőt direkt módon percipiáljuk. Csak azt állítja, hogy a „lábra húzhatóság" affordanciáját percipiáljuk direkt módon egy cipő esetében. A cipő fogalma nyilván az affordancia-szint feletti kognitív szintek absztrakciójának eredménye, következésképpen indirekt.

11. A KETTŐS MODELLEK A PERCEPCIÓKUTATÁSBAN: HARNAD, CLARK, SMOLENSKY ... ÉS GIBSON

Érdemes ezek után összevetni Gibson percepcióelméletét a kortárs percepciókutatás legfontosabb irányzataival. Gibson egyfajta köztes helyet foglal el a modularizmus és a radikális konnekcionizmus között. Ennek a két irányzatnak azonban az utóbbi időben olyan figyelemreméltó bírálatai jelentek meg, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak Gibson elméletének konnekcionista színezetű interpretációjával.

A modularisták elméletével szemben felhozott egyik legsúlyosabb ellenérvet Hernád István fogalmazta meg (HERNÁD, 1994). Hernád szerint a modularista rendszerek legsúlyosabb problémája, hogy a központi vezérlő (a fodori central systemben) jelen lévő szimbólumok lehorgonyzását nem képes kezelni. Pontosabban trivializálja ezt a szimbólum-lehorgonyzást. A szimbólum-lehorgonyzás problémája azt jelenti, hogy a kezdetben üres szimbólumkészletet fel kell tölteni, majd a meglévő szimbólumkészletet állandóan össze kell vetni az új információkkal. A modularista percepciómodell nem képes erre a lehorgonyzási folyamatra, hiszen a fodori modellben (lásd FODOR, 1975, 1983) a modulok és a központi feldolgozó egység (central system) nincsenek közvetlen kapcsolatban. A modulok kimenetét a gondolat nyelve, a LOT segítségével kell átalakítani

a central system által már kezelhető szimbólumokká. Hernád igazi problémája az, hogy a modularisták túlságosan leegyszerűsítik a percepció és a kogníció kapcsolatát. Fodor ezt a problémát — nem túl meggyőző módon — úgy próbálja elhárítani, hogy azt állítja: minden szimbólum velünkszületett, tehát szimbólum-lehorgonyzásra semmi szükség.

A Hernád által megfogalmazott szimbólum-lehorgonyzási probléma azonban csak részprobléma. Már ez az ellenvetés is kellően demonstrálja a modularista rendszerek igazi és legfőbb hiányosságát: a *modularista modell nem képes kellő mélységben kezelni a tanulás problémáját.* Ezt lényegesen konkrétabb szinten Edelman (EDELMAN és WEINSHALL, 1989) fogalmazta meg, nem csak a modularizmust, hanem Marrt, sőt a konnekcionista Hintont (HINTON, 1984) és Zemelt (ZEMEL, 1988) is kritizálva. Azért bírálja ezeknek a teoretikusoknak a modelljeit, mert a percepciótól elszakadt és megfigyelőfüggetlen reprezentációk (a szimbólumok is ide tartoznak, bár az előbbi tágabb kategória) nem tudják beépíteni a megfigyelőfüggő percepció tapasztalatait, tehát végső soron képtelenek a változásra. Edelman elméletére később térek ki részletesebben.

Hernád kritikája azért különösen érdekes, mert a probléma egy lehetséges megoldását is adja. A szimbólumok szintje — ez felelne meg a central systemnek — egy nem-szimbolikus, konnekcionista implementációjú szintben van lehorgonyozva. Kettős modellt vázol fel tehát: rendszere egy szimbolikus és egy konnekcionista szintből áll, a konnekcionista szint változtathatósága biztosítja a szimbolikus szint szimbólumainak lehorgonyzását és folyamatos változtathatóságát. Erre később visszatérek.

Nézzük a másik oldalt. A konnekcionistákat kezdettől fogva bírálták amiatt, hogy a hálózat nem képes semmiféle logikára, sőt szimbólummanipulációra és következtetésekre sem (a legfontosabb kritika: FODOR és PYLYSHYN (1988), a konnekcionizmus keretein belül megfogalmazott belső ellenvetések: CLARK (1989, 1991) és SMOLENSKY (1988). Ez a bírálat kétségkívül jogos. A konnekcionista hálózat voltaképpen az oksági viszony kezelésére sem képes. Ha A esemény kiváltja B eseményt, ebből a hálózatban csak annyi jelenik meg, hogy az A eseménynek megfelelő csomópont és a B eseménynek megfelelő csomópont között megerősödik a kapcsolat. Tehát ezt az esetet nem lehet szétválasztani a véletlen egybeeséstől. Eképpen a konnekcionista rendszer nem képes semmiféle törvényszerűség és szükségszerűség kezelésére, így nem képes logikára és következtetésekre sem.

(Zárójelben jegyzem meg, hogy éppen ezen sajátosságok miatt van a radikális konnekcionizmusnak némi ismeretelméleti vonzereje. Hume filozófiáját például remekül modellezi: semmiről nincs biztos ismeretünk, az okságról sem, hiszen csak véletlen egybeeséseket tapasztalunk (HUME, 1995). Sőt, ha a hálózat éleit irányított vektoroknak fogjuk fel, akkor Kant — éppen Hume elméletét bíráló — episztemológiájának alapjait kapjuk (KANT, 1913). Az önmagában nem feltétlenül teleológikus világba mi magunk visszük bele az okság kapcsolatát, hiszen ha két esemény gyakran esik egybe, akkor a hálózatban a két eseménynek megfelelő csomópont közötti irányított vektor megerősödik, tehát okság képződik. A fuzzylogika pedig — amely a kijelentések igazságértékét a 0 és 1 között kontinuum számosságú valós szám egyikének felelteti meg — nagyon hasonló elveken alapul, mint a radikális konnekcionista hálózatok, amelyekben egy él átjárhatósága — tehát minden információ — csak százalékos valószínűséggel fejezhető ki; a szükségszerűség csak elvileg létezik.)

Fodor és Pylyshyn emiatt az egész konnekcionista modellt elveti. Smolensky és főleg Clark azonban megpróbálja kezelni ezeket a hiányosságokat. Smolensky is, Clark is úgy oldja meg a problémát, hogy egy olyan szintet feltételez, amelyet a konnekcionista hálózat emulál, és amely képes a szimbólumkezelő működésre. Világos, hogy ez is egy kettős modell. A konnekcionista, szimbólumkezelésre képtelen alsó szint emulál egy szimbólumkezelő szintet.

A konnekcionizmus és a modularizmus egyaránt jogos bírálata tehát nagyon hasonló modellekhez vezetett. Mind Hernád, mind Smolensky és Clark egy kettős modellt állít szembe a tiszta konnekcionista, illetve tiszta modularista rendszerekkel. Voltaképpen ezek a kettős modellek nem sokban különböznek egymástól, egy konnekcionista és egy szimbólumkezelő szintből áll mindkettő. A szimbólumkezelő szint a konnekcionista szinten alapul; amit az egyik szint nem (vagy nem kellő rugalmassággal) tud kezelni, azt elvégzi a másik. Igazi különbség a két leírt kettős modell között az, hogy Smolensky és Clark a konnekcionista rendszert bővíti egy szimbólumkezelő alrendszerrel, míg Hernád épp ellenkezőleg, a szimbólumkezelés lehorgonyzásának biztosításához vesz fel egy konnekcionista alrendszert. Két különböző irányból ugyanoda érkeztek.

Gibson percepcióelméletének itt leírt értelmezése szintén egy kettős modell, szintén egy konnekcionista és egy szimbólumkezelő szintből áll. Hogy ez nem az elmélet önkényes megerőszakolása miatt van így, azt az eddig leírtak mellett az is bizonyítja, hogy Hernád saját kettős modelljének kifejtésében pont Gibson metaelméletére támaszkodik, és azt csak az

implementáció hiánya miatt kritizálja. Gibson tehát nagyon is a kortárs percepcióelméleti irányzatok fővonalába tartozik.

A REPREZENTÁCIÓ KÉTFÉLE FOGALMÁNAK ELKÜLÖNÍTÉSE

Ezen a ponton ki kell térni Gibson és a kortárs elméletek reprezentáció-fogalmaira. Gibson ugyanis azt állítja, hogy a percepcióhoz semmi szükség reprezentációra. Ezt az állítást kellene értelmezni.

A percepcióelméleti irodalom nem egyértelmű a reprezentáció kifejezés használatában. A különböző szerzők különböző terminológiáját azonban két alapvető reprezentáció-fogalomra lehet visszavezetni. Egy borosüveg reprezentációjának alapvetően két értelmezést lehet tulajdonítani. Egyrészt a borosüveg reprezentációja azt az agyunkban meglévő entitást jelöli, amely mindig jelen van az agyunkban, akkor is, ha alszunk és akkor is, ha nem látunk magunk előtt borosüveget. Nevezzük ezt a fajta reprezentációt percepciófüggetlen reprezentációnak.

Van azonban a reprezentáció fogalmának egy másik jelentése is. Egy borosüveg reprezentációjának nevezzük azt az entitást is, amely csak akkor van jelen az agyunkban, ha látjuk a borosüveget. Ez nyilvánvalóan nem azonos az előző, percepciófüggetlen reprezentáció-fogalommal, de sok percepciókutató ezt is reprezentációnak tartja. Ezt a fogalmat nevezzük perceptuális reprezentációnak. A percepciófüggetlen reprezentáció a kogníció része, míg a perceptuális reprezentáció a percepció valamelyik szintjén jelenik meg. Ez a megkülönböztetés sok tekintetben hasonlít David Hume egy fontos distinkciójára. Hume az *idea* és a *benyomás* (impression) fogalmakat használta a percepciófüggetlen reprezentáció és a perceptuális reprezentáció megkülönböztetésére (HUME, 1976). Azóta sajnos a percepciókutatás elfelejtkezett erről a fontos és ma is jól hasznosítható distinkcióról.

Legvilágosabban ez a kétféle fogalom az interakcionistáknál válik szét. Náluk (ERDÉLYI, 1978) a percepció folyamata hemzseg a különböző reprezentációktól, az ikonikus tártól kezdve a hosszútávú memóriáig. Nyilván a hosszútávú memória a percepciófüggetlen reprezentációjának helye, míg a perceptuális reprezentáció több formájával is dolgoznak az interakcionisták.

A modularistáknál a percepciófüggetlen reprezentációk — azaz a szimbólumok — értelemszerűen a központi feldolgozó egység, a central system szintjén jelennek meg, a „gondolat nyelvére", a LOT-ra lefordítva.

A perceptuális reprezentációt nem feltétlenül tartják szükségesnek a modularisták, ha mégis, akkor ez csak a modulok kimenetével lehet azonos.

Hatfield ezzel szemben nem foglalkozik a percepciófüggetlen reprezentációval (HATFIELD, 1991). A perceptuális reprezentációt viszont úgy határozza meg, hogy a funkcionális elemzéstől függ, és nem feltétlenül befolyásolja a viselkedést, sőt a továbbiakban nem feltétlenül dolgozza fel a perceptuális rendszer. Hatfield perceptuális reprezentáció-fogalma voltaképpen válasz Dretske ugyanezen fogalmára (DRETSKE, 1988). Dretske ugyanis két tulajdonsághoz köti ezt: jelzi a tárgy jelenlétét és viselkedést vált ki. Dretskénél a perceptuális reprezentáció lehet téves is (ha nem megfelelő viselkedést vált ki). Hatfield ezzel szemben azt állítja, hogy a perceptuális reprezentáció nem feltétlenül vált ki viselkedést.

Marr úgy definiálja a (perceptuális) reprezentációt, hogy az a korai látás (early vision) vége, tehát a 2 1/2-dimenziós vázlat. Ugyanakkor ő is elismeri a percepciófüggetlen reprezentáció létezését, amely nyilvánvalóan a 3-dimenziós vázlat felett, a kognitív szférában jelenik meg.

Ezt a koncepciót kritizálják Edelman és munkatársai (POGGIO és EDELMAN, 1989; EDELMAN és WEINSHALL, 1990). Edelman szerint a percepciófüggetlen reprezentáció nem 3-dimenziós, hanem 2 1/2-dimenziós. Nem is létezik 3-dimenziós reprezentáció. A tárgyfelismerés úgy működik, hogy az agy a 2 1/2-dimenziós percepciót más 2 1/2-dimenziós reprezentációkkal hasonlítja össze. Ezzel el lehet kerülni Marr, Hinton, Zemel és a modularisták visszatérő hibáját, azt, hogy képtelenek kezelni a percepciófüggetlen reprezentáció változását, a nem-perceptuális tanulást, tehát végsősoron a szimbólumlehorgonyzás problémáját.

Edelman nem tekinti lényegesen különbözőnek a kétféle reprezentációt, hiszen mindkettő 2 1/2-dimenziós. A radikális konnekcionisták még tovább mennek. Náluk már annyira elmosódik a határvonal a kétféle reprezentáció között, hogy nem is igazán lehet két külön reprezentációról beszélni. A percepciófüggetlen reprezentációnak a hálózat kapcsolatai, a perceptuális reprezentációnak pedig a hálózat alapegységeinek izgalmi állapotai felelnének meg. Világos, hogy az ilyen értelemben vett reprezentációnak már nincs sok köze a reprezentáció klasszikus fogalmához, amelyet Gibson kritizál.

Amikor Gibson azt mondja, hogy a percepcióhoz semmi szükség reprezentációra, nyilvánvalóan a percepciófüggetlen reprezentációra gondol. Kérdés, hogy miként vélekedik a perceptuális reprezentációról. Ezen a pon-

ton kell bevezetni egy definíciót. *Definiáljuk úgy a perceptuális reprezentáció szintjét, mint azt a szintet, amelyen a bottom-up és a top-down folyamatok találkoznak.* Mint láttuk, a kortárs percepcióelmélet legfontosabb irányzatainak és teoretikusainak mindegyikére igaz ez a definíció. Az interakcionisták például azért vezetnek be több perceptuális reprezentációt, mert a top-down kogníció nem csak egy szinten érintkezik a bottom-up folyamatokkal.

Ha elfogadjuk ezt a definíciót, akkor világossá válik, hogy Gibson elméletében a perceptuális reprezentációk az affordanciák. Tehát Gibson a percepció esetében csak a percepciófüggetlen reprezentációk szerepét tagadja, a perceptuális reprezentáció szerepét nem. És ennyiben sok hasonlóságot mutat a legfrissebb elméletekkel, Dretskeével és Hatfieldével, sőt sok tekintetben Edelmanéval is. Gibson rendszerére vonatkoztatva a Dretske és Hatfield közötti vita úgy is megfogalmazható, mint annak a kérdése, hogy a reprezentáció a pick-up által kiválasztott affordanciákkal vagy a még pick-up előtti affordanciákkal azonos. Az első esetben mindenképpen kiváltanak motoros reakciót (Dretske), a második esetben nem feltétlenül (Hatfield).

A század egyik legfontosabb (és egyik legrövidebb) reprezentációelméleti tanulmányában Gombrich azt írja, hogy a reprezentáció nem hasonlóságon alapul, nem is önkényes megfeleltetésen, hanem *funkcionális azonosságon* (GOMBRICH, 1982). Ez a megállapítás Gibson affordancia-elméletére is érvényes. Az affordancia mint perceptuális reprezentáció ugyanis sem szimbolikus, sem ikonikus, sem indexikus. Az affordancia és a tárgy között funkcionális azonosság van — éppen ezzel határozza meg Gibson az affordancia fogalmát. Hatfield reprezentáció-fogalmára ugyanez igaz.

Vizsgálva Gibson és a kortárs percepcióelméleti irányzatok kapcsolatát, azt láttuk, hogy a gibsoni elmélet versenyképes alternatívát jelent velük szemben. Sőt a percepcióelmélet fővonalában egyre több olyan rendszert találni, amely Gibson elméletéhez nagyon hasonlít és esetenként azon is alapul.

A kézirat elfogadva: 1996. május

IRODALOM

CLARK, A., 1989, *Microcognition: Philosophy, cognitive science, and parallel distributed processing,* MIT Press, Cambridge.

CLARK, A., 1991, In defense of explicit rules, In: RAMSEY, W., STICH, S. P., RUMELHART, D. E. (eds.), *Philosophy and connectionst theory,* NJ: Erlbaum, Hillsdale, 115—128.

DRETSKE, F., 1988, *Explaining behavior: Reasons in a world of causes,* MIT Press, Cambridge.

EDELMAN, G., 1987, *Neural Darwinism,* Basic Books, New York.

EDELMAN, G., WEINSHALL, D., 1989, *A self-organizing multiple-view representation of 3D objects,* MA: MIT AI Laboratory and Center for Biological Information Processing, Cambridge.

EDELMAN, G., 1990, *The remembered present: A biological theory of consciousness,* Basic Books, New York.

EPSTEIN, W., 1994, On thinking that seeing and thinking are different and on seeing that thinking and seeing are the same, *Giornale italiano da psycologia,* 1994/12.

ERDÉLYI, M. H., 1978, Az új szemlélet új szemlélete, In: *Perceptuális tanulás és képzelet,* Gondolat, Budapest.

FODOR, J., 1975, *The language of thought,* MA: Harvard University Press, Cambridge.

FODOR, J., 1983, *The modularity of mind,* MA: MIT Press, Cambridge.

FODOR, J., 1990, *A theory of content and other essays,* MA: MIT Press, Cambridge.

FODOR, J., PHYLYSHYN, Z., 1981, How direct is visual perception? Some reflections on Gibson's „ecological approach", *Cognition, 9,* 139—196.

FODOR, J., PHYLYSHYN, Z., 1988, Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis, *Cognition, 28,* 3—71.

GIBSON, E. J., 1969, *Perceptual learning and development,* Appleton-Century-Crofts, New York.

GIBSON, J. J., 1947, *The motion picturestesting and research, AAF Aviation Psychology Research Report N. 7. Washington, D. C. Government Printing Office.*

GIBSON, J. J., 1950, *The perception of the visual world,* Houghton Mifflin, Boston.

GIBSON, J. J., 1961, Ecological optics, *Vision Research, 1,* 253—262.

GIBSON, J. J., 1966, *The senses considered as perceptual systems,* Houghton Mifflin, Boston.

GIBSON, J. J., 1967, New reasons for realism, *Synthese, 1967,, 17.*

GIBSON, J. J., 1979, *An ecological approach to visual perception,* Houghton Mifflin, Boston.

GOMBRICH, E. H., 1982, Meditációk egy vesszőparipáról, In: HORÁNYI Özséb (szerk.), *A sokarcú kép,* M. R. T. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

GREGORY, R. L., 1974, *Az értelmes szem,* Gondolat, Budapest.

GREGORY, R. L., 1994, Seeing and Thinking, *Giornale italiano da psycologia, 1994/12.*

HATFIELD, G., 1991, Representation in perception and cognition: Connectionist affordances, In: RAMSEY, W., STICH, S. P., RUMELHART, D. E. (eds.), *Philosophy and connectionst theory,* NJ: Erlbaum, Hillsdale.

HEBB, D. O. 1974, *A pszichológia alapkérdései,* Gondolat, Budapest.
HERNÁD István, 1994, A szimbólumlehorgonyzás problémája, *Magyar Pszichológiai Szemle.*
HINTON, G. E., 1984, *Distributed representations,* Carnegie-Mellon University, Pittsburgh.
HUME, D., 1976, *Értekezés az emberi természetről,* Gondolat, Budapest.
HUME, D., 1995, *Tanulmány az emberi értelemről,* Nippon, Budapest.
KANT, I., 1913, *A tiszta ész kritikája,* Franklin társulat, Budapest.
KATN, I., 1979, *Az ítéleterő kritikája,* Akadémiai Kiadó, Budapest.
KOFFKA, K., 1924, *The growth of the mind,* Macmillan, New York.
KOFFKA, K., 1935, *Principles of gestalt psychology,* Macmillan, New York.
KOVÁCS Ilona, 1991, Egy tudományos vízió, *Pszichológia, 11,* 75—112.
LEWIN, K., 1923, Über die Umkehrung der Raumlage, *Psychologische Forschung.*
MACE, W. M., 1977, James J. Gibson's strategy for perceiving: Ask notwhat's inside your head, but what your head inside of, In: SHOW, R. and BRANSFORD, J. (eds.), *Perceiving, acting and knowing. Toward an ecological psychology,* Lawrence Erlbaum, NJ., 1977, Hillsdale.
MARR, D., 1982, *Vision,* W. H. Freeman, San Francisco.
MARR, D., POGGIO, T., 1979, A computational theory of human stereo vision, *Proceedings of the Royal Society of London, B.,* 204, 301—328.
McCLELLAND, J. L., RUMELHART, D. E., 1986, *Parallel distributed processing, Vol. 2,* Mass.: MIT Press, Cambridge.
MICHAELS, C. F., CARELLO, C., 1981, *Direct perception,* Prentice-Hall Inc., NJ., Englewood Cliffs.
NEWELL, A., 1980, Physical symbol systems, *Cognitive Science, 4,* 251—283.
NEWELL, A., 1989, *Unified theories of cognition,* Harvard University Press, Cambridge.
PINKER, S., 1984, Visual cognition: An introduction, In: *Cognition, 18,* 1—64.
PINKER, S., MEHLER, J. (szerk.), 1988, *Connections and symbols,* MIT Press, 1988, Cambridge.
POGGIO, T., EDELMAN, S., 1990, A network that learns to recognise three-dimensional objects, *Nature, 343,* 263—266.
PYLYSHYN, Z. W., 1984, *Computation and cognition,* MIT/Branford, Cambridge.
RAMSEY, W., STICH, S. P., RUMELHART, D. E. (eds.), 1991, *Philosophy and connectionst theory,* Erlbaum, NJ: Hillsdale.
REED, E. JONES, R. (szerk.), 1982, *Reasons for realism, Selected essays of J. J. Gibson,* Lawrence Erlbaum Associates Inc., NJ: Hillsdale.
ROCK, I., 1983, *The logic of perception,* MA: The MIT Press, Cambridge.
RUMELHART, D. E., McCLELLAND, J. L. 1986, *Parallel distributed processing, Vol. 1,* MA: MIT Press, Cambridge.

SCHELLING, F. W. J., 1983, *A transzcendentális idealizmus rendszere,* Gondolat, Budapest.

SHOW, R., BRANSFORD, J. (eds.), 1977, *Perceiving, acting and knowing. Toward an ecological psychology,* Lawrence Erlbaum, NJ: Hillsdale.

SHOW, R., TURVEY, M. T., 1981, Coalitions as models for ecosystems: A realist perspective on perceptual organization, In: KUBLOVY, M. and POMERANTZ, J. (eds.), *Perceptual organization,* Lawrence Erlbaum, NJ: Hillsdale.

SMOLENSKY, P., 1988, On the proper treatment of connectionism, *Behavior and Brain Sciences, 11,* 1—74.

STICH, S., 1983, *From folk psychology to cognitive science,* MIT Press, Cambridge.

ULLMAN, S., 1980, *Against direct perception,* Macmillan, New York.

WARREN, W. H., 1984, Perceiving affordances: Visual guidance of stair climbing, *Journal of Experimental Psychology: Human perception and performance, 10,* 683—703.

ZEMEL, R. S., 1988, *TRAFFIC: A model of object recognition,* University of Toronto, Toronto.

BENCE NÁNAY

JAMES J. GIBSON'S THEORY OF AFFORDANCE AND CONTEMPORARY THEORIES OF PERCEPTION

The main purpose of the article is to compare James J. Gibson's theory of perception with contemporary cognitive theories. Therefore, it is necessary to convert Gibson's rather metaphorical and often self-contradictory terms to generally accepted terminology. Implicit self-contradiction is shown in three of his most important terms: information pick-up, affordance and observer-independence. This article is an attempt to work out a new interpretation of Gibson's thoughts, in which such self-contradictions would not occur. His meta-theory is not concerned with implementations. However, it is necessary to show those implementations, which are consistent with some of his famous ideas such as direct perception, ecological laws or information pick-up. According to this interpretation his theory has very much in common with connectionism. Basic similarities are pointed out between them as regards their concept of learning and their disclaim of inferences in perception. To be more specific, this interpretation of Gibson's theory presumes the implementation of a connectionist hybrid system.

Pszichológia, 1997, (17), 1, 77—111

MÚLTUNK

A Múltunk rovatban eddig a század első felében működő magyar pszichológusok egy-egy nehezen hozzáférhető, netán elfeledett, ám figyelemre méltó tanulmányának újraközlésével és kommentálásával találkozhatott az olvasó. Jelen számunkban és az évfolyam további számaiban szemponton és „műfajt" váltunk; a rovat pontosabb címe Közelmúltunk lehetne. Bodor Péter —Lányi Gusztáv —Pléh Csaba vállalkozásának (lásd alább bevezetőjüket) eredményeként 1940 előtt született kollégáink —akiknek munkássága jobbára az 50-es években kezdődött —szakmai önéletrajzi szövegeket készítettek. Mivel osztjuk nevezettek véleményét, hogy az önéletrajzok érdekes és tanulságos olvasmányok, Szerkesztőségünk kezdeményezte közlésüket. Éppen pszichológusok előtt jól ismert, hogy az őszinteségre leginkább törekvő önéletrajzi elbeszélésben is működnek énerősítő —védő —konstrukciós folyamatok. Magától értetődően azonban ebben az esetben a Szerkesztőség lemondott egyébként természetes kötelezettségéről: a kontrollfunkcióról. A szövegek egyszerre vetnek fényt megalkotóikra és szakmánk közelmúltjára. Jelen számunkban azok az írások kaptak helyet, amelyek szerzőinek munkássága a pszichoanalitikus klinikai pszichológiához kapcsolódik

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL I. RÉSZ

Bevezetés a magyar pszichológusok „Önarckép Háttérrel" címmel összegyűjtött önéletrajzi sorozatához.

A MAGYAR PSZICHOLÓGIA 1945 UTÁNI ALAKULÁSÁRÓL

A második világháborút követően általában három (Putnoky, 1970), illetve négy szakaszról (Pataki, 1977; Pléh, 1979, 1984, 1985; Pléh és Lányi, 1984) szokás beszélni a magyar pszichológia története vonatkozásában. Ezek sorrendben a következők:

i.) A második világháborút közvetlenül követő, 1945-től 1948-ig terjedő időszakra a *viszonylag szabad működés* volt jellemző.

ii.) Az 1949-től 1956-ig tartó periódust a *teljes elnyomás* időszakának lehet jellemezni.

iii.) Az 1957—1975-ös időszakra a fokozatos felépülés és professzionalizáció volt jellemző.

iv.) Végül 1975-től a napjainkig terjedő időszakot a *növekvő professzionalizáció, differenciáció, társadalmi jelenlét* fémjelzi.

Az említett elemzések mindegyike kiemeli azt a tényt, hogy a pszichológia általános helyzetét erőteljesen befolyásolták politikai tényezők. Sokkal kevesebbet tudunk azonban az említett korszak pszichológiai életének belső helyzetéről, a pszichológusok szakmai, illetve elméleti orientációjáról, s nem utolsó sorban mindennapjairól.

Az alább közlésre kerülő önéletrajzok a pszichológiát művelő ember szempontjából fogják át a fentebb jelzett szakaszokat, tehát a magyar pszichológia 1945-tel kezdődő periódusát. Mielőtt bemutatnánk az önéletrajzok „kiváltásának" közvetlen körülményeit, még egyetlen — keretképző — megjegyzést szeretnénk tenni: az alább közlésre kerülő önéletrajzok nem pusztán a magyar pszichológia közelmúltjának tudománytörténeti rekonstruálásához jelenthetnek elsődleges forrást, hanem egyúttal, illetve ezzel párhuzamosan a pszichológiát mint intézményekhez kötött és személyek által művelt tevékenységet, azaz szakmát is megjelenítik.

AZ ÖNÉLETRAJZOKRÓL

Az önéletrajzok születése egy 1992-ben történt megkeresésre nyúlik vissza. Ekkor kezdtünk bele egy, a magyar pszichológia közelmúltjának feltárását célzó, jelenleg is zajló kutatássorozatba (Bodor, Lányi és Pléh, 1995, 1996).[1] A kutatás során egyfelől az intézmények által termelt emlékeztetők-emlékek, azaz a különféle levéltárakban fellelhető pszichológiai vonatkozású dokumentumok, másfelől az emberek emlékei, azaz a kérdéses időszak alatt pszichológusként működő, illetve pszichológussá váló személyek szakmai önéletrajzainak feldolgozását kívántuk elvégezni. Így azután — a cezúrát némileg persze önkényes módon megállapítva — felkértük az 1940 előtt született, általunk pszichológusnak tartott és elérhető személyeket arra, hogy írjanak szakmai életútjukról. Tettük ezt annak tudatában, hogy amennyiben kérésünk meghallgatásra talál, saját esetleges vizsgálódásainktól függetlenül is forrás értékű dokumentumok, azaz tények, s nem artefaktumok teremtését mozdítjuk elő — manapság ez talán nem is olyan kevés.

A felkérőlevél az alábbi orientáló kérdéseket tartalmazta:

„Megfogalmaztunk néhány kérdést, melyek a szakmai önarckép megfogalmazásában irányadóak lehetnek, de természetesen örömmel fogadunk bármit, amit Ön fontosnak vagy érdekesnek vél.

---

1 OTKA.

1. Mitől pszichológus a pszichológus? Vannak-e a pszichológusra jellemző személyiségjegyek?

2. Ön hogyan vált pszichológussá?

3. Hogyan alalkultak ki és hogyan formálódtak pszichológusi nézetei? Milyen akár pszichológiai, akár pszichológián kívüli szellemi áramlatok, illetve jelentős egyéniségek formálták gondolkodását, munkáját?

4. Véleménye szerint milyen irányzatok, iskolák befolyásolták, illetve befolyásolják a magyar pszichológiát?

5. Mely intézményekben talált kedvező körülményeket munkájához?

6. Milyen hatással voltak szakmai pályájára az elmúlt évtizedek magyarországi társadalmi, politikai, illetve intézményi változásai?"

Összesen harmincegy szakmai önéletrajz érkezett a mintegy kilencven megkeresésre. Ezek különböző — 5-40 géppel írt oldal — terjedelműek, de meggyőződésünk, hogy egyként nagyon érdekes és tanulságos olvasmányok. S összetartja őket, hogy elolvasván ugyanarról nyerünk más módon soha meg nem szerezhető információt — a magyar pszichológusokról s a magyar pszichológia egy korszakáról.

HIVATKOZÁSOK

BODOR P., LÁNYI G., PLÉH Cs., The decline and rebirth of a social science: Psychology in Hungary 1945—1970, Paper presented on the 14th CHEIRON Conference, Passau, 1975, szept. 7—10.

BODOR P., LÁNYI G. és PLÉH Cs., Elhalás és újjászületés: A pszichológia Magyarországon 1945 és 1975 között. Előadás, A Magyar Pszichológiai Társaság XII. Országos Tudományos Nagygyűlése, 1996, máj. 22—25.

PATAKI F., 1977, A magyar pszichológia történeti útjának néhány történeti tanulsága, *Magyar Pszichológiai Szemle, 34,* 563—586.

PLÉH Cs., 1984, Hagyomány és újítás a magyar pszichológiában, *Világosság, 25,* 153—157.

PLÉH Cs., 1979, A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének tükrében (1958—1970), *MTA II. Osztály Közleményei, 28,* 209—231.

PLÉH Cs., 1985, Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede, *Világosság, 26,* 212—218.

PLÉH Cs., LÁNYI G., 1984, A „kognitív forradalom" és a magyar pszichológia, *Valóság, 27, 7,* 12—28.

PUTNOKY J., 1970, A pszichológia huszonöt éve Magyarországon 1945—1970, *MTA II. Osztály Közleményei, 19,* 75—82.

Dr. Nemes Lívia

Születési hely és idő:
Budapest, 1919.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1950. Pázmány Péter Tudományegyetem, középiskolai tanár (filozófia, társadalomtudomány, lélektan)

Tudományos fokozata:
ELTE, bölcsésztudományi doktor, 1971.

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
Budapesti Pedagógiai Főiskola, tanársegéd, 1948.
Országos Neveléstudományi Intézet, előadó, 1949—50.
Országos Pedagógiai Intézet, előadó, 1957—59.
Korányi Tbc Intézet, klinikai pszichológus, 1962—67.
Fővárosi Gyermekpszichológiai Szakrendelő, gyermekpszichoterapeuta, 1968—80.

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
Pszichogén tünetképzés a kisiskoláskorban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 140. o.
Psychoanalysis in Hungary: Its Past and Present Situation, Bulletin of European Psychoanalitical Federation, 26/27, 83—92. 1986. Németül: S. Freud-House Bulletin, 10, Special Issue, 325—333, 1986.
Alkotó és alkotás, Pszichoanalitikus esszék, T-Twins Kiadó, Budapest, 182. o., 1994.

PÁLYAKÉPEM

Pszichológusi pályám társadalmi és politikai földrengések között alakult ki, és mindvégig ezen erők hatását viselte magán. Hol fellendített, hol kitaszított, hol elfogadott, de még többször elítélt.

Én magam viszonylag szilárdan álltam — 18 éves koromtól — a pszichoanalízis elmélete és gyakorlata oldalán, de hol a pszichoanalízist, s vele együtt az egész pszichológiát nyilvánították burzsoá áltudománnyá, hol pedig személyemet fosztották meg attól a lehetőségtől, hogy hivatásomat gyakoroljam.

Zsidó származásom miatt nem járhattam időben egyetemre, csak 1945 után. Miután pszichológusi diplomát nyertem, a „pedológia" áldozataként hosszú évekig gyári munkás voltam. Az '56-os forradalom után rövid ideig ismét a pályán dolgozhattam, majd „társadalomellenes szervezkedésben való tevékeny részvétel" bűne miatt több mint két évig börtönben ültem. Szabadulásom után alkoholista és tbc-s betegek mellett voltam pszichológus ismét hosszú évekig, és ezután dolgozhattam olyan munkahelyen, a gyermekklinikumban, ahol felkészültségemet és hivatásomat gyümölcsöztethettem.

Mindehhez képest viszonylag szép karriert futottam be. Országos neveléstudományi intézetekben dolgoztam. Pedagógusként előadtam főiskolán, gimnáziumban és tanítóképzőben, de a börtönben tanítottam írni-olvasni analfabéta cigányokat is. Mérei Ferenc munkatársaként részt vettem a szociometriai módszer kidolgozásában, a pár és csoport kísérleteiben. Klinikus pszichológiai munkám során gyakorlatot szereztem pszichoszomatikus és alkoholista betegek kezelésében. Gyermek-pszichoterapeuta munkámat Piaget fejlődéslélektani és az analitikus fejlődéslélektan ötvözésével tudtam hasznosítani. Elméleti továbbképző szemináriumot vezettem a Faludi utcai Gyermekpszichológiai Rendelőben 12 éven keresztül, s nyugdíjazásom után további hat évig a felnőtt kórképekbe betekintő szemináriumot a Pszichiátriai Klinikán. A Pszichiátriai Társaságon belül létrejött Pszichoanalitikus Munkacsoport vezetője voltam négy éven keresztül, majd az Ideiglenes Pszichoanalitikus Társaság elnöke további négy évig. 1980-88 között ilyen minőségemben többször volt alkalmam részt venni nemzetközi pszichoanalitikus tanácskozásokon, illetve kongresszusokon és konferenciákon.

Számos publikációm jelent meg magyar és külföldi szaklapokban a magyar pszichoanalízis múltjáról, Ferenczi és Hermann munkáihoz csatlakozóan és klinikai gyakorlatomból. Az utóbbi időben a pszichoanalízis és a szépirodalom viszonya foglalkoztat, a századelő nyugatos íróinak kapcsolata a pszichoanalízishez.

A szellemi áramlatok közül fiatal koromtól leginkább a polgári liberális eszmék hatottak rám, családi és baráti köröm a tudományos gondolkodást és az értelmiségi létformát tisztelte és tartotta követendőnek. A politika — bár többször beleavatkozott az életembe — soha nem volt az én világom.

Pszichológiai gondolkodásom kialakulására Freud műveinek olvasása volt a legnagyobb hatással. Az egyetemen legtöbbet Kardos Lajos előadásaiból tanultam. A gyermeklélektan bűvöletében éltem Mérei és Piaget tanításai nyomán. Pszichoanalitikus gondolkodásomat Hermann Imre munkássága és a nála folytatott analíziseim fejlesztette tovább. Hálával tartozom Levendel Lászlónak és György Júliának a felnőtt és gyermekklinikumban való jártasságomért.

Arra a kérdésre, hogy vannak-e a pszichológusra jellemző személyiségjegyek, határozott *nem* a válaszom. Gondolkodni kell megtanulni, az önismeretet kell fejleszteni, és elmélyedni — előítéletek nélkül — az emberi sorsok tanulmányozásában — feltéve, ha valaki a klinikusi pályát választja.

Dr. Vikár György

Születési hely és idő:
Budapest, 1926.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1952. aug. 8. Semmelweis Orvostudományi Egyetem

Tudományos fokozata:
—

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
Gyulai Megyei Kórház Ideg-elme Osztály, segédorvos, 1952—53.
Balassagyarmati Kórház Ideg-elme Osztály, segédorvos, 1953—55.
OIE (ma OPNI), alorvos, majd adjunktus, 1955—1968.
Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet, szakfőorvos, mb. igazgató, 1968—83.
Újpesti Árpád Kórház Ifjúsági Pszichiátriai Osztály, szakfőorvos, 1983—86.

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
Az ifjúkor válságai, Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
Gyógyítás és öngyógyítás (Tanulmányok a pszichotraumák elaborációja köréből), Magvető Kiadó, 1984.
Válság, túlélés, kreativitás, Balassi Kiadó, Budapest, 1996.

UTAM A PSZICHOLÓGIÁHOZ

Minden tudásunk a csodálkozással kezdődik — vallotta Platon is, Arisztotelész is. Mitől pszichológus a pszichológus? Úgy gondolom, attól, hogy meginog hite naiv emberismeretében. Akinek számára nem kérdőjeleződik meg, ami saját és mások fejében történik, aligha foglalkozik majd lélektannal, kézzelfoghatóbb szakterületet választ. Felmerül bennem egy gyermekkori emlék. Gyermekek csoportja a Margitszigeten. Éppen valamilyen csapatot vagy „hadsereget" szervezünk. Én a csoport perifériáján a fűben ülve figyelem az eseményeket. Természetesen nőuralom van, két lány vetélkedik a tábornoki posztért. A nagyobb és kissé idősebb nyeri el, vetélytársnője, Maya — akit már egy ideje szépségéért messziről csodálok — sértődötten elvonul. „Hű, de dühös most — jegyzi meg mellettem egy nálam kisebb, talán hat vagy hét éves lány —, azt gondolja magában: Pukkadjatok meg mindnyájan!" Én döbbenten meredek rá: „Honnan tudod, mit gondol magában!?" „Mert az ő helyében én is ezt gondolnám" — felelte Ági, a kislány, aki ezzel a lélektan iránti érdeklődést elültette bennem.

Lélekben már pszichológus volt Ági? Vagy épp ellenkezőleg: nem volt szüksége lélektanra, hiszen úgyis tudta, mi történik a másik emberben. Engem mindenesetre ráébresztett arra, hogy egy ilyen tudás lehetséges. Ámbár csodálkozásomban hárítás is szerepet játszhatott. Kora gyermekkoromra szüleim folytonos vitái, veszekedései vetettek árnyékot. Egy családi dráma pergett előttem. Kisebb koromban azt hittem ilyenkor: összedől a világ. De hamarosan foglalkoztatni kezdett a rejtély: miért dúlja

föl két szeretetreméltó és egymást szerető ember ennyire a közös életét! Mi történik bennük? — kérdezhettem önmagamat már igen korán. Úgy látszik, e kérdést mégsem engedtem be magamba igazán, és Ági kellett hozzá, hogy tudatosuljon. Attól kezdve gyakoroltam a beleélés művészetét, aminek az empátia szó csak hiányos és halvány megfelelője. És tapasztaltam határait. A második világháború történései — kitörésekor 13 éves voltam, és 1944-ben, a német megszállás első napjaiban érettségiztem — kölcsönös elfogultságok, a gyűlölet szökőárszerű terjedése, a kirobbanó üldözés, mint megannyi kérdőjel meredt elém. A gimnáziumi osztályban, ahová jártam (Berzsenyi Dániel Gimnázium), az intellektuális érdeklődésű fiúk közt a pszichológia napi téma volt. A tanulást általában méltóságunkon alulinak tartottuk, de rengeteget olvastunk. Freudról, Jungról, Kretschmerről sok szó esett, néha Szondiról is. Magam először egy grafológiakönyvben találkoztam a mélylélektannal, majd elolvastam Freud: „A pszichoanalízis legújabb eredményei" c. munkáját, ami akkoriban jelent meg magyarul. (Bizonyos tisztelettel gondolok most a háborús évek hazai cenzúrájára, mely szemrebbenés nélkül engedélyezte olyan könyvek megjelenését, amelyeket tőlünk kétszáz kilométerrel nyugatabbra máglyára vetettek.) Nagy hatással volt rám, úgy éreztem, mindent értek, amit Freud ott leírt, élményemmel is találkozik. De vitatkoztam vele, sőt hamarosan megírtam cáfolatát. (Ez a serdülőkori nagyképűséggel teli írásom szerencsére elveszett.) Arra azonban nem gondoltam, hogy a pszichológiát életpályámul válasszam. Írónak készültem, mint annyi más kamasz. De elhivatottságom mélyebb gyökerű volt, három-négy éves koromig nyúlt vissza. Ekkor féltem az álmoktól és azt tapasztaltam, hogy ha elalvás előtt valamilyen mesét találok ki, az az energiát elszívja az álomtól. Titkoltam ezt a képességemet, csak bizalmasoknak árultam el. De úgy éreztem, egy kincs van birtokomban, amit át kell adnom az emberiségnek. A háborús események hatására azonban az a meggyőződésem támadt, hogy meg kell ismernem az embert, ezt a rejtélyes, félelmetes és érthetetlen lényt testestől lelkestől. Amíg ezt el nem érem, írnom sem érdemes. Az ember megismerésének vágya vitt az orvosi pályára.

És most a tényekről. Budapesten születtem, 1926-ban, jómódú polgári család egyetlen gyermekeként. Családom mindkét ágon zsidó eredetű volt, de az apai ág már jóval születésem előtt katolikus keresztény hitre tért. Ebben nevelkedtem én is. Csakhogy kezdettől fogva tudtam, hogy különböző vallások vannak, amelyek az abszolút igazság birtokában hiszik magukat. Ez kételkedővé tett, noha sokáig küzdeni próbáltam kételyeimmel. Tizenhat-tizenhét éves voltam már, mikor természettudományos és történelmi olvasmányaim hatására szakítottam a dogmatikus hittel, miközben valamilyen érzelmi kötődést a Názáreti Jézus személyéhez és tanításához máig megőriztem. Helyzetem kezdeti kétértelműsége (amit egy ideig az akkori törvények is alátámasztottak) jelentős pszichológiai következménnyel járt: az üldözések idején mindvégig elképzeltem, mit tennék a másik oldalon? Ez, ha nem is megbocsátóvá, de ítéleteimben meggondoltabbá tett. Úgy hiszem, hozzátartozik a pszichológussá éréshez, hogy az ember egy másik ember helyébe tudja magát beleélni.

Az orvosi egyetemen eleinte idegenül éreztem magam, át- és átjártam a bölcsészkarra előadásokat hallgatni, és 1947-48-ban másfél évre át is iratkoztam, akkor még ez lehetséges volt. Angol és magyar irodalmat és pszichológiát hallgattam. Ebben az időben kezdtem kijárni Benedek István lipótmezei Lélektani Laboratóriumába, és

sorsanalitikus tanfolyamán is részt vettem. Aki Benedek István egy előadását ma elfogulatlanul hallgatja és nem zavartatja magát rendszerváltás utáni ellentmondásos politikai szerepétől, az valamilyen halvány fogalmat alkothat magának az akkori súlyosbodó ideológiai légkörben lázadó és humanista nézeteket hirdető fiatal professzor varázsáról. Amit Benedeknél tanulgattam és ami megejtett, az a pszichológia, a szépirodalom és a tudománytörténeti aspektus összekapcsolása volt. (Mikor 56-os meghurcoltatása után felkerestem, hosszú ideig egy természetfilozófiai szemináriumra is jártam hozzá.) Szondi elméletéből az örökléstani szempont kevésbé foglalkoztatott — noha nem alaptalannak, de ebben a formában megalapozottságát ingatagnak éreztem —, annál jobban megragadott az operotrópia gondolata. Máig foglalkoztat, hogy hivatásválasztás, alkotás, közéleti szereplés, barátság, szerelem mennyiben képes az emberben lévő patologikumot kiegyensúlyozni.

Benedek nagyvonalúan engedte, hogy osztályán a betegeket exploráljam és teszteket vegyek fel róluk. Ez az élményszerű találkozás a pszichiátriával visszavezetett az orvosi pályához, annál is inkább, mert a nagy lendülettel megindult pszichológusképzés a fordulat éve után egyszer csak megszűnt. 1952-ben végeztem el az orvosi egyetemet és az Egészségügyi Minisztérium a gyulai ideg- és elmeosztályra osztott be segédorvosnak. Későbbi feleségem, akivel sorsunk akkor már összefonódott, előbb Szombathelyre, majd Balassagyarmatra került hasonló beosztásba. Házasságra addig nem gondoltunk, a polgári világ elavult formaságának tartottuk, de most a házasság nyújtott lehetőséget arra, hogy újra összekerüljünk. Így kerültem én is Balassagyarmatra a híres ideggyógyász Sántha Kálmán mellé, akit politikai okból száműztek debreceni katedrájáról e kisvárosba. Ott tanultam a neurológiát Sántha Kálmán és felesége, Majerszky Klára bölcs vezetésével. Jobb tanítómestereket nem is kívánhattam magamnak. Önállóságot engedtek, amennyire csak képes voltam rá, de a nap és éj bármely órájában fordulhattam hozzájuk, és figyeltek arra, amit mondtam, vagy mint orvos a vizsgálatnál találtam. Kellően megtanultam-e a neurológiát, kérdéses. De tanultam egy szemléletet, ami pályámon végig elkísért, és egy orvosi és emberi attitűdöt, aminek emlékéből máig merítek. Sántha ugyanis minden betegét önálló egyéniségként kezelte. Minden esetet kivétel nélkül gondosan megvizsgált. Szemmel láthatóan nem a tankönyvi sémát kereste bennük, hanem a tünetekből anatómiai és élettani tudása alapján építette fel a diagnózist, mindig készen arra, hogy egy új, idáig ismeretlen összefüggést talál. Neurológusnak vallotta magát, de a pszichiátriai betegekkel is ugyanolyan gondosan, odaadóan bánt, mint az idegbetegekkel (ami abban az időben korántsem volt általános). Az elmebeteget, amint lehetett, kiemelte a zárt osztályról és nyílt osztályon kezelte tovább. A neurotikusoknál fontosnak tartotta a pszichoterápiát. A pszichoanalízissel ambivalensen állt szemben, kritizálta, de időnként analitikus irodalmat is olvasott és szívesen elemezte saját álmait. Ma már hihetetlennek hangzik, de az ötvenes években sokan még társaságban sem mertek olyan témát megpendíteni, ami ideológiai szempontból veszélyes lehetett, ilyennek számított a pszichoanalízis is. Sánthéék környezetében szabad légkör volt, mindenről nyíltan beszéltünk, még politikáról is.

Feleségemmel együtt jól éreztük magunkat Balassagyarmaton, mégis vágytunk vissza Budapestre és szorgosan gyűjtöttük a pénzt egy fővárosi lakásra. 1955 őszén az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet igazgatónője, Gimesné Hajdú Lilli, aki szigorló

koromból ismert és ott dolgozó barátaim is jó híremet költötték, kikért. Így kerültem ismét „Lipótmezőre", ahol 13 évet töltöttem el különböző osztályokon, az utolsó öt évben adjunktusi beosztásban. Első főnököm ott, akinek irányítása mellett hosszabb ideig dolgoztam, Orthmayr Alajos volt. Neve ma már kevéssé ismert, de volt munkatársai még jól emlékeznek biztos tudására és humanista magatartására. Mély benyomást tett ránk, amikor láttuk, hogy ez a nagyon férfias megjelenésű, modorában, gesztusaiban sokszor katonás főorvos — régi katonacsalád leszármazottja — vizit közben leül egy-egy kataton stuporos beteg mellé és szinte anyai gyöngédséggel megeteti. Az elsők közt volt, aki az új neuroleptikus kezeléseket bevezette Magyarországon. A gyógyszerekkel való bánásmódról is sokat tanultam tőle, és különösen sokat az organikus és pszichés határterületi diagnosztikájáról. Régóta vágytam arra, hogy neurózisosztályra kerüljek, ez 1959 és 1963 közt meg is valósult. A Völgy utcai neurózisosztályon aztán több meglepetés is ért. Az elmeosztályon jól működő gyógyszerek kiszámíthatatlanul hatottak, nemegyszer csak arra voltak jók, hogy a beteg mellékhatásaikat beépítse tünettanába. Explorációval, racionális pszichoterápiával igyekeztem betegeim problémáihoz közel férkőzni, és újra meg újra beleütköztem valamilyen rejtélybe, amit sem a páciens, sem én nem értettünk. Ekkor jutott eszembe hosszú idő után először, hogy talán a pszichoanalitikusok tudnak valamit, amit mi nem. Egyik kollegám, akivel akkoriban barátságot kötöttem, Linczényi Adorján, már évek óta járt Hermann Imréhez analízisbe, és biztatott, hogy keressem fel a „Tanár urat". Addig nem is gondoltam rá, hogy Hermann egy közönséges halandó számára elérhető. Telefonmegbeszélés után szívélyesen fogadott, és a következő szeptemberben meg is kezdhettem analízisemet, ami nagyon sikeres volt, noha sokat szenvedtem az indulatáttétel feszültségeitől — vagy talán éppen ezért volt sikeres. Kezdeti kételyeimet erős bizalom váltotta fel. Amikor már magam is analizáltam, egy ideig meglepetésként ért, hogy a módszer korántsem olyan hatékony minden esetben, mint nálam volt. Milyen is volt egy Hermannál folyó analízis? Időnként olyannak éreztem, mint egy zeneművet: a fő- és melléktémák váltogatják egymást különböző variációkban, és közben mind több téma fonódik össze. A Tanár úr sokszor csupán egy megjegyzéssel rámutatott az analógiákra, vagy rámutatott a pontra, ahol a különböző irányból induló emlékezeti vagy gondolati fonalak összetalálkoztak. Nem minden értelmezését fogadtam el, de sohasem éreztem mesterkéltnek vagy sematikusnak, amit mondott. Meglepően kevés szexuális tárgyú értelmezést hallottam tőle, de ha mégis, akkor az vitathatatlanul a helyén volt. Nem merem állítani, hogy ilyen volt Hermannál az analízis, csak annyit, hogy az én esetemben ilyen volt. Egyszer Hermann két tanítványa: Nemes Lívia és Virág Teréz fölidézték emlékeiket a mesterről, majd egy idő múlva megállapították: ők két különböző analitikushoz jártak.

Analízisem 1961-ben kezdődött és Hermann már két év múlva meghívott a havonta egyszer nála tartott szakirodalmi szemináriumra. Nyilvánvalóvá vált, hogy kiválasztott vagyok, akit tanítványai közé sorol. Addig nem gondoltam, hogy pszichoanalitikus leszek — betegeimet akartam jobban érteni. Most úgy éreztem, nobilitas obliget — többekkel együtt nekem jutott a feladat, nekem is, hogy ezt a gondolatkincset Magyarországon megőrizzem és továbbfejlesszem. Pályám mind jobban összefonódott az újjáéledő pszichoanalitikus mozgalommal. Hermann az első öt között ajánlott felvételre a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületbe. (Elfogadásunk azonban már Hidas György diplomáciai érzékkel végzett közvetítésének volt köszönhető 1975-ben

a londoni kongresszuson.) A feladat nagysága mellett a tiltott gyümölcs varázsa is vonzott. Az érzés, hogy egy totalitárius diktatúrában (ami ugyan akkor már lazulóban volt) valamit az illegalitás határán saját iniciatívából csinálunk — még veszélyt is vállalunk érte, bár sejthetően ez a veszély nem volt túl nagy. A 80-as évek elejétől, a pszichiátriai társaság megalakulásától az ideológiai korlátok gyakorlatilag megszűntek, hiszen az MPT-on belül nyíltan megalakulhatott a pszichoanalitikus munkacsoport. Vállalásunknak mégis volt valamilyen sajátos pátosza, és a hivatalos ideológia még mindig valamilyen súlyként nehezedett gondolkodásunkra, küzdeni kellett vele magunkban, vagy annulálni, kijátszani vagy vitatkozni vele. Ezt a súlyt csak a rendszerváltás vette le rólunk, de akkor a pátosz is szétfoszlott. Azóta a pszichoanalízis egy a többi lélektani irányzat között. De hát ez a normális állapota.

Ahogy mind jobban azonosultam analitikus szerepemmel, mind kevésbé elégített ki az a munka, amit az Országos Intézetben végeztem. A 60-as évek közepén ugyan nagy pozitívumot jelentett Mérei Ferenc belépése az intézetbe. Rorschach tanfolyamán részt vettem, ahol megcsodálhattam szellemességét és pedagógiai zsenijét. Odaérkezése a túlnyomóan biológiai szemléletű intézményben megerősítette a pszichológia pozícióit. A szociálpszichológia és az összehasonlító kultúrpszichológia szellemét hozta, és a tesztek bravúros ismeretével szinte elkápráztatott minket. A pszichoanalízist is beépítette szemléletébe, de dinamikus egyénisége, provokatív fellépése, merész kísérletezése új pszichoterápiás módszerekkel nemegyszer ellenkezést váltott ki a pszichoanalitikusokból. Ma már megállapíthatjuk: volt idő, amikor a készülő klinikai pszichológus nem az egyetemen, hanem Mérei körében tanulta meg, amire a gyakorlatban szüksége volt: a pszichodiagnosztikát és valamilyen saját élményű pszichoterápiás tapasztalatot. Engem igyekezett bevonni a pszichológusok továbbképzésébe, felkért, hogy tartsak előadásokat neurózistanból. Szakács Ferivel másfél évig önismereti csoportot is vezettünk pszichológushallgatóknak. Eközben az osztályon, amelynek helyettes vezetője voltam, a geriátriai beteganyag annyira felszaporodott, hogy a szomatikus problémák szinte minden percemet lefoglalták. Szerettem volna megszerzett pszichoterápiás tudásomat használni és továbbfejleszteni, de erre mind kevésbé jutott idő. Ezért örömmel fogadtam el — némi töprengés után — György Júlia ajánlatát, aki felkínálta nekem az akkor megalakult Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet igazgatóhelyettes-főorvosi állását. Ma is úgy hiszem, helyesen döntöttem. Ha kórházi orvos maradok, valószínűleg előbb-utóbb osztályvezető főorvos leszek, de legmélyebb érdeklődésemnek csak hobbiként hódolhattam volna.

1968 decemberében léptem be a Faludi utcai pszichoterápiás rendelőintézetbe. Ezzel végérvényesen befutottam a pszichológia révébe, tehát ha hű maradok vallomásom címéhez, már be is fejezhetném az írást. A „Faludi" történelmi szerepe azonban megérdemli a folytatást. György Júlia elkötelezett híve volt a lélekelemzésnek. Fájlalta, hogy analitikus kiképzését annak idején nem fejezhette be, de ez nem akadályozta meg abban, hogy támogassa a pszichoanalízist, és ennek az irányzatnak híveit gyűjtse maga köré. Nagyformátumú, szabálytalan egyéniség volt, mindenki „Júlia nénije". Segítőkészsége se szabályt, se határt nem ismert, különösen ha egy kriminalitás felé sodródó gyerekről volt szó. Ezekben az esetekben valószínűleg igaza is volt. Tudott valamit, amit mi nem: csodálatos érzékkel ismerte fel rövid idő alatt a családok rej-

tett érzelmi viszonyait. Saját szavaival a „libido-eloszlást" a családban. Ezen a téren sokat tanultunk tőle.

Akik akkor összegyűltünk a Faludi utca szellemi fellegvárában, egyszerre kellett hogy tanuljunk és tanítsunk. Kis tanulócsoportot alkottunk, hogy felkészüljünk munkánkra, és együtt tanulmányoztuk a gyermekanalízis klasszikusait. Aztán 1969-ben megindult Nemes Lívia vezetésével az a Szombat délelőtti szeminárium, amelyik 12 éven át egyforma színvonalon tájékoztatta az érdeklődő szakmai közönséget a klasszikus pszichoanalízisről éppúgy, mint újabb irányzatairól. De nem korlátozta magát a pszichoanalízisre. A fejlődéslélektan nagyjairól, Piaget-ről, Wallonról, Zazzóról is hangzottak el előadások, valamint újabb pszichoterápiás irányzatokról, rogers-i szellemű gyermekpszichoterápiáról például, vagy Selvini- Palazzoli módszeréről az anorexia nervosa kezelésében. Idős, tekintélyes analitikusok mellett, mint Hermann és Rajka, olyan más szemléletű előadókat is meghívtunk, mint Buda Béla vagy Mérei. Abban az időben több analitikusan orientált intézmény is működött a fővárosban. Például az I. sz. Gyermekklinika pszichológiai rendelése Lieberman Luci, majd Popper Péter vezetésével. A József Attila Kórházban is hangzottak el előadások, amelyek mélylélektani ismereteket közvetítettek. De ennyire nyíltan a pszichoanalízist egyik se vállalta föl. Mikor Nemes Lívia szemináriumán elhangzott az első ilyen egyértelműen analitikus előadás, György Júlia behívott utána a szobájába és azt kérdezte: „Mondja, Gyuri, nem lesz ebből baj?" „Azt nem tudom — feleltem —, de ha nem tudunk olyat nyújtani, amit az emberek másutt nem kapnak meg, akkor minek vagyunk?" Júlia néni bólintott. Mivel bátor ember volt, mint vezető hallgatólagosan vállalta a felelősséget mindezért. Az érdeklődés az előadások iránt nagy volt, és végül nem lett belőle baj.

Párhuzamosan folyt egy másik szeminárium a nevelési tanácsadók pszichológusai számára, amit Hirsch Margit vezetett. Tanácsomra az előadásokat később esetmegbeszélő csoportokkal egészítettük ki. Tanulságos volt látni, hogy az elméleti ismeretek önmagukban mily kevés nyomot hagytak a résztvevők valóságos munkájában, és pár évi esetmegbeszélő csoportmunka után fokozatosan hogyan váltak belsővé.

György Júlia nyugdíjazása után én vettem át az akkor már Heim Pál Gyermekkórházhoz csatolt intézet vezetését. Ettől kezdve a megszüntetés állandó veszélye fenyegetett. Ezért engem sem neveztek ki, hanem vezetői megbízásomat évről évre meghosszabbították. Miután hét év elteltével sem kaptam meg a kinevezésemet, úgy gondoltam, most már ideje megsértődni, és elvállaltam az újpesti Árpád Kórházban akkor megnyíló ifjúsági osztály pszichiátriai vezetését (Bogárdi Mihály gyermekgyógyász főorvos mellett). Onnan mentem nyugdíjba. Azóta mint kiképző analitikus dolgozom. A tények felsorolásához tartozik még, hogy 1984-88-ig a Magyar Pszichiátriai Társaság pszichoterápiás szekciójának voltam elnöke, Paneth Gábor helyébe lépve. 1988-ban megválasztottak a pszichoanalitikus munkacsoport elnökévé, Nemes Líviát váltottam le, aki nyolc évig töltötte be e tisztet. A munkacsoport valójában már régóta az egyesület funkcióit töltötte be. A rendszerváltás lehetővé tette, hogy 1989-ben a nagy múltú Magyar Pszichoanalitikus Egyesület hivatalosan is megalakulhasson. Elnöki tisztemtől 1992-ben váltam meg. „Közéleti" szerepléseim valójában csak kirándulások voltak. A dívány mögött és az íróasztalnál érzem otthon magam.

Mikor a Faludi utcába kerültem, magától értetődő volt, hogy kezdetben serdülőket és fiatal felnőtteket kaptam vizsgálatra és kezelésre. Ez állt közelebb a felnőttpszichiátriához, amiben addig nagy gyakorlatom volt. Mint pszichiátert, addig főként a kényszerneurózis foglalkoztatott, pszichózishoz közel álló, lélektanilag mégis érthető tüneteivel. Most lelkesen vetettem bele magam a serdülőkor tanulmányozásába. Nemcsak a körülmények hozták, személyes motiváció is hajtott. Annak idején csendes serdülő voltam, nálam minden válság belül zajlott. Most pacientúrám látványosan serdült — helyettem. Mintegy tíz évi munkám, olvasmányaim eredményét összegeztem „Az ifjúkor válságai" című könyvemben 1980-ban. A serdülőkor elszakadás a gyermekkori objektektől, rokon a gyásszal. A szakirodalom tanulmányozása közben ütköztem bele a gyász és kreativitás ma divatos problémájába. Kíváncsi lettem, hogy ez az összefüggés konkrét esetben rajtakapható-e? Figyelni kezdtem a gyermeki gyászreakciókat, és arra az eredményre jutottam, hogy a tárgyvesztésnek, elszakadásnak nem a kreativitás a törvényszerű következménye, hanem egy inkább tudattalanul, mint tudatosan zajló fantáziálás a halott visszatéréséről. Ez lehet kiindulópontja a kreativitásnak, ha megfelelő képességekkel és motiváló kulturális háttérrel találkozik. Egy idő múlva úgy láttam, hogy a gyászreakció csak kitüntetett esete a traumafeldolgozás sokkal általánosabb problémájának. Úgy találtam, hogy a pszichoterápia során egy traumatikus élmény felmerülése először emlék- és fantáziatöredékekkel jelzi magát, amelyek csak később, rendszerint egy hirtelen fordulattal egészülnek ki összefüggő történetté. A párhuzam a Gestalt-pszichológiával adódik: az alakzat kifejlődése az előalakok sorából. De mesterkéltség nélkül hozható összefüggésbe Hermann megfigyelésével a széli választásról, ami a kisgyermekkorra és a regressziós állapotokra jellemző. A különböző irányból induló, majd egy pontban összefutó asszociációk, töredékes emlékek, fantáziák úgy foghatók fel, mint amelyek az élménymag perifériájához tartoznak. Érdekelni kezdett, hogy kreatív személyiségek hogyan élnek meg és dolgoznak fel egy traumatikus szituációt. Thomas Mann emigrációs éveinek tanulmányozása során találkoztam azzal a jelenséggel, hogy társadalmi és egyéni „mítoszok" kapaszkodót nyújthatnak kritikus élethelyzetekben, különösen az eriksoni értelemben vett én-identitást veszélyeztető helyzetekben. Szociokulturális modellek egy sora, amelyek a modern ember „mítoszainak" is felfoghatóak, az élményfeldolgozásban bizonyos szűrőfunkciót töltenek be, segíthetik, de akadályozhatják is nehezen elfogadható élmények integrálását. Traumatikus élmények integrálása a személyiségbe függ attól, hogy az ember mennyire képes ezeket a számára releváns szociokulturális modellekkel összhangba hozni, elfogadható „narratívvá" formálni. Önéletrajzi esszéregényem („Az emlékezés ösvényein", 1994) is valóság és egyéni mítosz összefüggését feszegeti.

Mindez, amit itt egymásba fonódó gondolataimról leírok, a kísérleti pszichológus számára valószínűleg nem eléggé egzaktan megfogható és fantáziajátékra gyanús. De a klinikus számára ez az út adódik, ha nem akarja számos tapasztalatát veszni hagyni. Ezen a ponton ismét eszembe jut egy emlék a régmúlt időből. A pszichológusképzés első rövid, hamar letűnő virágkorában 1947-48-ban volt egy pszichológusbál. Valahol a Városligeti közelében egy bámulatosan tágas és gazdag magánlakásban, családias hangulatban, hiszen szinte valamennyien ismertük egymást. Mi, az ifjúság ott forgolódtunk a középső, terem nagyságú szoba parkettáján, és ott voltak a professzorok is. Egyszer csak arra lettünk figyelmesek, hogy Kardos Lajos és Benedek István

között heves vita robban ki arról a kérdésről: mi a pszichológia tárgya? Az élesedő vitában Benedek azt állította, hogy amit Kardos Lajos művel, az nem pszichológia, hanem az érzékszervek élettanának része, fiziológia. Kardos viszont azt állította, hogy amivel Benedek István foglalkozik, az nem tudomány, hanem szépirodalom. Végül mindketten igen feldúltan a terem két szemben lévő sarkába vonultak vissza híveik kis csoportjától körülvéve, és ott még hosszan és indulatosan fejtegették érveiket. Mi meg ott álltunk tétován, nem tudván: mi is valójában az a tudomány, amit meg akarunk tanulni. Ma úgy gondolom, aki a pszichológiát választja életpályául, vállalja ezt a kockázatot. Apuleius meséjében Amor elragadja Psychét, és láthatatlan szolgák szolgálnak neki. Valójában látható szolgák szolgálnak egy láthatatlan psychét. A pszichológia, bármennyit is kapálózunk ez ellen, határtudomány. Egyik lábával a természettudományban áll, másikkal a társadalomtudományban. Ugyanakkor a szellem játékai felé is nyitottnak kell lennie, ha nem akarja magát egy fontos információforrástól elzárni. Azt fedi le, ami az emberben a legsajátabb, hogy tudniillik egyszerre a természet és a kultúra szülötte, aki önreflexióra képes és spirituális igények is feszítik. Vállalnia kell a lebegést a szaktudományok határterületén.

Budapest, 1995. augusztus 31.

Dr. Hidas György:

Születési hely és idő:
Budapest, 1925.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
Budapesti Orvostudományi Egyetem, orvosi diploma, 1950.
Pszichiátriai szakvizsga, 1954, uo., pszichoterápia szakvizsga, 1992, Haynal Imre Egyetem.

Tudományos fokozata:
Kiképző pszichoanalitikus, International Psychoanalytical Association, 1975.

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
János Kórház, segédorvos, 1950—54.
Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ, osztályvezető főorvos, 1968—1976.
Országos Rehabilitációs Intézet, Tündérhegyi orvosi-pszichoterápiás osztály, osztályvez. főorvos, 1979—1994.

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
A pszichoterápiás hétvég módszertani kérdései. Magyar Pszichológiai Szemle, 32, 628—634, 1975.
Ferenczi Sándor — pszichoanalízis — társadalom. Thalassa, 1, 5—12, 1990.
Flowing over — Transference — Countertransference, Telepathy, Clinical Contributions of Sándor Ferenczi. The Analytic Press, Hillsdale, New Jersey, 1993.

ÖNÉLETRAJZ

Most nekilátva analitikusi életrajzom megírásának, igazi nehézségekkel találom magam szemben. Egyfajta számvetés ez, több vonatkozásban is. Ezek közül az egyik: mit tettem mint pszichoanalitikus? Mit kaptam az analízistől, és mivel tartozom az analízisnek? Keresem a különöset saját sorsomban, amit az határozott meg, hogy születésemtől folyamatosan egy városban, Budapesten, egy országban, Magyarországon élek, s a politikai rendszerek, a történelem viszontagságai egy helyben történtek meg velem. Iránytű volt végig az élettervemben az a szándék, hogy pszichoanalitikus legyek, s ez meg is valósult. Nagyon érdekel a pszichoanalitikus folyamat, az analitikus és analizált közti kapcsolat, ugyanakkor talán másokhoz képest többet munkálkodtam szervezési ügyekben, a pszichoterápia különböző mozgalmaiban, szervezeteiben, sokat utaztam, sok konferencián vettem aktívan részt. Egyfajta szervezési „mániám" van, ez (talán) energiákat vett el a publikációs tevékenységtől. Tanítani szeretek, a tanítás keretében megérteni az anyagot. Segíteni, hogy mások is lássák a szavak mögött a lényeget. Visszatekintve életemre, homályban van az a korai választásom, hogy pszichoanalitikus szerettem volna lenni. Mélyen meggyászolatlan bennem apám elvesztése a Shoah-ban, mai napig elfedett traumaként hat bennem. Nem tudom, meny-

nyi bűntudat él bennem a túlélésem miatt, miközben nagyon sok tényked̈ésem fő motívuma a túlélés volt.

Gyerekkorom egy konszolidált jobboldali kormányú országban kezdődött, ahol már korán megjelent a fasizmus fenyegető réme, ami aztán meg is valósult, és a holocausthoz vezetett. Magyarország háborúban állt a szövetséges hatalmakkal a náci Németország oldalán. A fasizmus után a sztálini „szocializmus" több mint negyven évig határozta meg az életünket, s csak az 1990-es szabad választásokkal ért véget. A különböző politikai-társadalmi hatások következtében identitásom külső héjai is változtak. Úgy érzem azonban, hogy a magja stabil volt. A változások mégis veszteséget okoztak, például zsidó vallásosságom elmúlt 17 éves korom körül, vállalt zsidóságom a II. világháború után tagadottá vált, anélkül hogy valami más lépett volna a helyébe. Egy valami nem változott meg bennem: az a törekvés, hogy pszichoanalitikus legyek, később a pszichoanalízis rehabilitációjának elősegítése a bolsevista társadalomban. Mondhatom, a pszichoanalízis iránti elkötelezettség nemcsak szakmai vonatkozásaiban volt fontos számomra, hanem a közösséghez való tartozást is jelentette, akkor is, amikor ez a közösség nem volt látható vagy alig létezett.

CSALÁDOM, GYEREKKOROM

Zsidó, középpolgári családban születtem 1925-ben. Apám családjáról, a Hennenfeldekről tudok többet, valamennyire vissza tudom követni a családfát az apai dédnagyapámig. Apai nagyapám 1859-ben Felsőgagy faluban, a mai Magyarország területén született, dédnagyapám ugyanitt, 1820-ban látta meg a napvilágot. Nagyapám bádogos lett. A családi hagyomány szerint egy rövid időre kiment Amerikába, onnan tért vissza Budapestre, ahol jégszekrényeket kezdett gyártani egy műhelyben, volt egy ezzel kapcsolatos szabadalma is. Mikor 52 éves korában meghalt, már jégszekrénygyárosként szerepelt az iratokban. Magyarországon a fin de siècle idején a zsidók jelentős része a kedvező liberális törvények révén asszimilálódott, és a kapitalista fellendülés a társadalmi emelkedés útjára segítette őket. Így született meg a családi jégszekrénygyár, amely egészen a bolsevik hatalomátvételig működött is.

Apám anyja, a nagyanyám családja a Vág mentéről származott. Nagyanyám anyja bába volt, Pesten, a Magyar Királyi Egyetem orvoskarán kapott bábaoklevelet, ezt ma is őrzöm. Valamelyik rokon ebben a családban katolizált, és a családi hagyomány szerint szintén kiment Amerikába, érsek lett, és ott halt meg. A lényeg azonban az, hogy a családban voltak vállalkozó kedvű és szellemű emberek. Egyetemet vagy főiskolát a teológián kívül nem végeztek ezekben a generációkban.

Apám apja halála után, 1911-ben felesége vette át a gyár vezetését öt fiával együtt, akik közül az apám volt a legidősebb. Az apám beiratkozott a kereskedelmi főiskolára, de az apja halála miatt húszéves korában abbahagyta a tanulást, és belépett az üzletbe. Az öccsei közül egy betegségben halt meg 1941-ben, hárman elpusztultak az apámmal együtt a holocaustban. Egy nagybátyám, Ernő megmaradt, és a háború után egészen az államosításig vezette a jégszekrénygyárat. Apám mellett ő volt a másik vállalkozó szellemű ember a testvérek között: 1948-ban, az államosítások idején emigrált, külföldön élt, vitt magával elég sok pénzt, letelepedett Nizzában, és ott halt meg. Elment avval a barátnőjével, aki már a háború alatt is megvolt, és aki nem zsidó

létére a zsidó törvények idején belépett a céghez mint „árja", és engem is, a nagybátyámat is 1944. október 15-e — a nyilas hatalomátvétel — után egy ideig bújtatott Csepel szigetén.

A céget Hennenfeld Jégszekrénygyár Rt.-nek hívták. Egész jó nevet szerzett magának Budapesten, Magyarországon: jégszekrényen kívül fagylaltgépeket meg nagy hűtőket gyártott és árusított. Két ház szomszédos pincéjében helyezkedett el, nagy alapterületen, volt asztalos-, bádogos-, lakatosműhely és festőrészleg is. Kompresszoros hűtőgépeket gyártottak. Szép munkát végeztek.

Nagyanyám 1911-től haláláig, 1936-ig volt a főnöke a cégnek. Erős egyéniségű asszony volt, össze tudta tartani a családot. A négy fiát egy lakásban tartotta együtt — apám már korán megházasodott — sokáig, 1932-ig. Üzletasszony volt, vallásos is, templomba járt, pénteken este gyertyát gyújtottak, széderestéket tartottak.

Apám érdeklődő ember volt, újságot olvasott. Voltak könyvei, nem rengeteg ugyan, de megtalálható volt köztük Strindberg, Dosztojevszkij, Oscar Wilde. A politika inkább csak kínjában érdekelte, a Gömbös-kormány, Magyarország fasizálódása idején. Ő is járt templomba, a zsidó ünnepeket megtartotta. Reggel elment a kávéházba, ott reggelizett, elolvasta a külföldi lapokat, délben hazajött, megebédelt, lepihent, de sokat dolgozott esténként is. Jó polgári, középpolgári életformát élt. A vállalat viszonylag jól ment, nem volt gazdag, de jómódú ember volt. A nagy gazdasági válság előtt két kocsija volt a cégnek, ami akkor luxusnak számított. Tizennyolc, húsz alkalmazottal dolgoztak. Nagyanyám, szüleim nagy, 4-5 szobás lakásban laktak egy ideig. A kocsik aztán a gazdasági válsággal elúsztak, nagyanyám halála után pedig kétszobás lakásba költöztünk. A gimnáziumban a jómódúak nálunk már tehetősebbek voltak.

A családban nem került szóba a zsidó vagy magyar identitás kérdése: a zsidóságot mint vallást fogták fel. Az első zsidótörvények bevezetése idején, 1938-ban azonban az ember stigmatizált zsidóvá lett: elvették tőle a korábbi önazonosságát, nevezetesen, hogy zsidó vallású magyar. Ez már nagyon korán, még '38 előtt bekerült a tudatomba, az apám, a család ezt nyilván közvetítette valahogy. Emlékszem, 1933 táján *Az Est* című lapban láttam Hitler fényképét, a kép melletti szöveg pedig zsidóellenes jelmondatokat közölt. Láttam, hogy Hitler hatalomra került, és megrémültem. Nyolcéves voltam ekkor, tehát kellett, hogy a család éreztessen ebből valamit. Akkor már voltak olyan iskolatársaim, barátaim, akik kikeresztelkedtek, és bennem volt az az érzés, hogy én ezt a gyereket, barátom kisöccsét megtartom zsidónak. Volt egyfajta zsidó identitásunk, de ez kimondottan a valláshoz kötődött.

Kifejezetten hazafias nevelés nem volt nálunk otthon, de mint kisgyereknek a nagy magyar klasszikus, Petőfi Sándor *János vitéz* című verses meséjét olvasták föl. Ha valamilyen történetképet tápláltak belém, az egyik nagybátyám volt, aki az athéni demokráciáról, Periklészről beszélt nekem. Hogy például Trianonról mi volt a véleményük, az számomra nem derült ki. Az iskolában tanultam, hogy Magyarország részeit elszakították, de Trianon-tudat, irredenta hangulat nem volt otthon. A családban egy európai, közép-európai identitástudat volt inkább, mint hazafias. Az apáméknak volt Bécsben egy házuk, korábban Berlinben is, de az a nagyanyám betegségére elment. Tehát volt egy szorosabb kapcsolat Béccsel. Németországhoz is komoly üzleti szálak

fűződtek. Apám például utazgatott Frankfurtba, német lapokat olvasott. Ha nem Ausztriába mentünk nyaralni, elmentünk a Tátrába. A család nyelve a magyar volt, de az apám jól beszélt németül, engem kisgyerek koromban német kisasszony nevelt. Több Fräuleinem volt. Az első Lengyelországból költözött Budapestre a szüleivel, testvéreivel. 1940-ben visszaküldték őket a német megszállta Lengyelországba, ahol aztán elpusztították őket zsidó voltuk miatt.

Anyám családjáról kevesebbet tudok. Anyai nagyapám kézimunka-kereskedő volt, a Belvárosban volt a boltja. Wiegnek hívták őket. Nagyszüleimnek két fiuk és két lányuk volt: anyám volt a legfiatalabb. Az a cég már nem volt annyira családi: az egyik fiú végig ott dolgozott, de anyám másik bátyja 1939-ig Berlinben élt, ingatlanügynök volt. Nagyon későn nősült meg, van egy fia, aki most Svájcban él. 1957-ben települtek vissza Németországba. Ennek a nagybátyámnak inkább volt német identitása. Egyik anyai unokaöcsém fia kiváló holland költő lett, ők 1956-ban emigráltak. Anyám nővérének is volt egy gyereke. Ez a nővére és annak a férje meghalt fiatalon. Maradt utánuk egy árva, az unokahúgom. Jó házasságban élt Kanadában, két gyereke van és unokái.

Az anyai családom légköre különbözött apai családométól: nem volt annyira zsidó identitásuk. A két család között volt bizonyos feszültség, össze nem járás. Én az apai családommal azonosultam. Nagyanyámmal és apámmal jártam templomba, az anyám nem jött velünk.

Az anyám bekerült apám családjába, amelyben nagyanyám vitte a családfői szerepet, aki az okiratokon mint gyárosnő (Fabrikantin) szerepelt. Anyám egyfajta tűréssel alkalmazkodott hozzájuk. Kikandikált ebből a családból: eljárt például olyan helyre kártyázni, ami a Kisgazdapártnak volt a kártyaklubja. Anyám 'úriasszony' volt, aki igazán nem dolgozott, ellentétben a nagyanyámmal. Azt hiszem, szüleim rossz házasságban éltek, korán el akartak válni, aztán mégis együtt maradtak. Talán itt van egyik gyökere motivációmnak, hogy analitikus legyek. Ahogy Searles írja: „A terapeuta terápiás késztetése a páciens irányában univerzális, ez a fejleménye a gyerek szükségletének, hogy meggyógyítsa szülei hibáit és korlátait." Egyik motivációja lehet a Ferenczi által leírt „gelehrter Säugling" fantáziának. Én szüleim egyetlen gyereke voltam. Kiegyensúlyozott, békebeli gyerekkorom volt. Ha anyám elvitt nyaralni a Balatonhoz vagy külföldre, vittük magunkkal a cselédlányt, vezettük a háztartást. Anyám teniszezett, kártyázott (römizett, bridzselt). Egyszer apám a kocsival — sofőrünk is volt — értünk jött és elvitt bennünket Meránba. Ez emlékezetes kirándulás volt.

Öt-hat éves korom előttről nemigen van emlékem. Csak arra emlékszem, hogy beírattak a Deák téri evangélikus elemi iskolába. A gyerekeknek itt még fogalmuk sem volt arról, ki zsidó, ki nem az. De nem sokkal később, még ugyancsak elemista koromban, amikor Budára, a Krisztinavárosba költöztünk, már vágytam arra, bárcsak néznének kereszténynek, bárcsak keresztény lennék. A krisztinavárosi iskolában már elkezdődött a zsidó-nem zsidó differenciálás, ott jártam zsidó hittanra is. Ez azonban akkor igazából még nem zavart. Az viszont már megfordult a fejemben, hogy vannak szegény gyerekek, barátkoztam is „lefelé". A családomnak nem volt szociális lelkiismerete, nekem lett. Engem két dolog zavart: az egyik, hogy zsidó vagyok, mert ez egy-

fajta diszkriminációval járt — nem voltam öntudatos zsidó, nem voltam büszke, inkább féltem '33-tól kezdve —, a másik pedig, hogy egy ideig úgy éreztem, én gazdag gyerek vagyok, és a munkásokkal, a szegény gyerekekkel szemben volt egyfajta lelkiismeret-furdalásom.

1935-ben kerültem a Werbőczy Gimnáziumba. Akkor már protekció kellett hozzá a zsidó származásom miatt. Apám családja számára, ahol én voltam a trónörökösnek kikiáltva, természetes volt, hogy gimnáziumba, nem pedig polgári iskolába iratnak. Apám azt akarta, hogy hűtőmérnök legyek, és vegyem át a gyár vezetését. Nekem kellett volna mindazt továbbfejleszteni, amit nekik nem sikerült, mert ők maximum érettségizett emberek voltak.

Az osztályban négyen voltunk zsidók, mert nem vettek fel többet a numerus clausus miatt, azonkívül volt néhány kikeresztelkedett zsidó gyerek. Egy ideig nem is volt különösebb problémám ekörül, ez csak később kezdődött. Bizonyos dolgokból az iskolában a zsidókat kizárták: a cserkészcsapatból és a tánciskolából. A tánciskolát az egyik matematikatanár felesége vezette, a tanár pedig máltai lovag, előkelő ember volt. Ez a megkülönböztetés súlyosan érintett: kirekesztettnek éreztem magamat. Nem hívtak meg zsúrokra, nem mehettem be a tánciskolába, és ennek nem volt ellenpólusa, nem volt olyan zsidó közösség, ahova tartoztam volna. Jártam ugyan zsidó hittanra, megtanultam héberül olvasni, bár micvót tettem tizenhárom éves koromban; később egy aktív, rokonszenves, fiatal rabbi elvitt minket kirándulni, barlangászni, ez mégsem ellensúlyozta kellőképpen a kirekesztettség-érzést. Az iskola általában jobboldali szellemiségű volt, de olyan tanárok is tanítottak benne, mint baloldali, politizáló tanárom, Greksza Gyula (André Haynal pszichoanalitikus nagybátyja) meg humanista gondolkodású magyart és latint tanító osztályfőnököm, akinek a felesége zsidó volt, és később a nyilasok megölték őket. Olaszország iránti szeretetem neki köszönhetem, Miklósy Kálmán volt a neve.

A gyerekek is megoszlottak. Jártak oda nagyon jó körökből, jólszituált első kerületi családokból, de cipészgyerekek is. Volt, aki a zsidótörvény megjelenésének reggelén ujjongva jött iskolába: milyen jó, hogy csak húsz százalék zsidót lehet alkalmazni. Járt az osztályba a Horthy-kabinetiroda főnökének a fia, Ambrózy, előkelő, tisztes keresztény úrifiú; padtársam papája a Számvevőszéknél dolgozott, az kifejezetten nyilas érzelmű volt. De együtt jártam Papp Oszkárral, aki ma a Nagy Orient szabadkőműves páholy nagymestere, festőművész; Lehotay Árpád kiváló színész nevelt fiával, aki ma újságíró. Egy magyarirodalom-dolgozatára rossz osztályzatot kapott, mert a következő mondat szerepelt benne: Arany János (a kitűnő XIX. századi magyar költő) nagyszerű balladákat írt, jóllehet nem ismerte az Oidipusz-komplexumot. Nyilván sznobok voltunk, de az osztályban jelen volt egyfajta korszerű műveltség. Együtt jártam továbbá Bálint Mihály pszichoanalitikus fiával (1938-ig). Az osztályban inkább demokratikus, liberális mentalitás uralkodott, amibe belejöttek ezek a jobboldali gondolkodású, kevésbé elmés gyerekek is. Ők azonban kisebbségben maradtak. Harmadik-negyedik táján elkezdtünk karácsonyi ünnepséget szervezni, s az jellemző rám, hogy zsidó létemre én szerveztem ezeket. Újságot is adtunk ki.

Ezekben az években otthon komoly tárgyalások folytak arról, hogy engem kiküldenek, kimenekítenek Angliába. Ebből aztán, nem tudom, miért, nem lett semmi.

A túlélési stratégiák közé tartozott az áttérés más vallásra: végül is a szüleim 1943-ban kikeresztelkedtek velem együtt. Ez számomra a vészhelyzet megoldási lehetőségét jelentette, de valami mást, kompromisszumkeresést is. Ha filmes volnék, úgy ábrázolnám magam, hogy megyek a krisztinavárosi templom előtt, és remélem, hogy keresztény kisfiúnak néznek, mert leveszem a sapkámat vagy keresztet vetek anélkül, hogy színlelnék. Ez fontos volt, hogy nem színlelek: csak úgy teszek, mintha — hogy azt hihessék, keresztény vagyok, holott nem keresztet vetek, igazán nem veszem le a sapkámat.

A családomat mélyen érintették a zsidótörvények: a vállalatot fokozatosan árjásítani kellett, be kellett venni nem zsidókat a részvénytársaság vezetésébe. Fölkészültek valamifajta, bár nem a realitásnak megfelelő veszélyekre. Azt nem tudták felmérni, hogy a holocaust készülődik, de azt látták, hogy erősen a zsidók korlátozására, kiszorítására szolgálnak az új körülmények.

Magyarország 1941 nyarán lépett be a háborúba Németország oldalán.

Én magam sem fogtam fel egyáltalán a veszélyhelyzetet. De mások sem, nyilván, hiszen az osztályból mindössze egy család vándorolt ki, Bálint Mihály pszichoanalitikusék Angliába.

1943-ban érettségiztem. A szüleim megpróbáltak beíratni a Műszaki Egyetemre, hogy hűtőmérnök legyek, amihez csöppet sem fűlött a fogam. Ha akkoriban valami érdekelt, az az irodalom, a filozófia és a pszichoanalízis volt. Olvastam Bergsont, Freudot, Ferenczit, Huxley Szép új világ-át. Az egyik nagy hatású pedagógusom a franciatanárnôm volt. Anyám 5. gimnazista koromban beíratott franciaórákra Kecskeméti Györgynéhez, Ágotához. Igazi értelmiségi családba jártam így hetente kétszer. Tanárnôm finom vonású, elegáns hölgy volt. A Sorbonne-on tanult, Heidelbergben Jasperst is hallgatott. Remek könyvtáruk volt. Férje neves újságíró volt a *Pester Lloyd* című, Budapesten megjelenő német nyelvű napilapnál. Az asszony felmenői közt híres rabbik voltak. Mindezt tőle tudtam, és közvetített valamit baloldali írókból álló baráti körükből is. Nemcsak franciául tanultam meg így, hanem bepillantást nyertem a francia irodalomba — Proustot, Voltaire-t, Rostand-t, Daudet-t olvastunk —, és egyik animátorom volt a magas irodalomhoz. Szerelmes is voltam belé meg a gyerekeibe, akik nálam fiatalabbak voltak, két lány és egy fiú. Egyik lánya ma a szociológia professzora a budapesti egyetemen.

Elkezdtem antikváriumokba járni és kerestem a pszichoanalitikus könyveket. (Akkor már a jobboldali politika következtében nem adtak ki ilyesmit, kivéve az 1943-ban Debrecenben megjelent Freud Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung zur Psychoanalyse magyar kiadását és Hermann Imre könyvét, az Ember ősi ösztöneit.) Így került a kezembe a „Katasztrófák a nemi működés fejlődésében" monográfia (Versuch einer Genitaltheorie) Ferenczitől és más, Freud-művek. Egy barátom asztalán az „Álomfejtésre" találtam, beleolvastam, de nem olvastam el. Ma is őrzöm ezeknek a könyveknek egy részét, meg Bergson 'Le rire'-jét, magyarul.

A műszaki egyetemre a zsidótörvények miatt — akkor már majdnem numerus nullus volt — nem sikerült bejutnom, így szüleim akaratának engedelmeskedve műszerésztanuló lettem egy magán mechanikai műhelyben. Ezt utáltam, ügyetlen is vol-

tam, meg kedvem sem volt esztergálni, forgácsolni. De a szüleimtől gyermeki módon függtem — későn érő gyerek voltam —, úgyhogy teljesítettem a kívánságaikat, amíg be nem hívtak munkaszolgálatra 1944 júniusában. Közben jártam zsúrokra, azt hiszem, nem igazán vettem tudomást a körülöttem zajló eseményekről, a légitámadásokról.

Az 1944. március 19-i német megszállás azonban megdöbbentett. Azon a vasárnap délelőttön színházban voltam egy barátnőmmel, és amikor kijöttünk, láttuk, menynyire megváltozott a város képe. Akkor elkezdődött a rémület, a pánik. Az egyik barátom apját elvitte a Gestapo, a zsidóknak csillagos házba kellett költözniük. Mi is beköltöztünk Ernő nagybátyám csillagosnak kijelölt házába, sokszoros társbérletbe, otthagytuk a budai lakásunkat...

Az embernek különböző pályaútjai lehetnek, amelyeket nem csinál, nem valósít meg, nem vállal. Így sok ok miatt nem lettem mérnök, nem lettem műszerész. De nemcsak erről van szó. Volt egy iskolatársam, akivel együtt jártunk például korcsolyázni, azt szintén behívták munkaszolgálatra, és valahol Baja környékén a szerelvényét legépfegyverezték az amerikai repülők, ő is meghalt. Egy másik körből való jó barátom lekerült Borba, a rézbányákba, élve maradt, az elmúlt években egyetemi tanár lett. Az osztálytársaim jelentős része különböző módokon halt meg, haláltáborokban, Vietnámban mint francia legionárius; volt, aki csendőrgyerek volt, és ő maga is valami ilyesmi lett, őt aztán kivégezték a háború után, mint háborús bűnöst. Egy csomó ember kikerült Amerikába, Dél-Amerikába, Franciaországba, volt, aki itt maradt.

Én szerencsésem megúsztam a munkaszolgálatot. Szolnokon dolgoztam, a pályaudvaron, síneket krampácsoltam, cipeltem, vasutat építettem. Időnként amerikai repülők gépfegyvereztek bennünket, de nem lett semmi bajom. Valójában akkor sem fogtam fel a dolog reális veszélyeit, bár lehet, hogy ez védekezés volt csupán.

Aztán szeptember elején az én mindenható apám kinyújtotta értem a kezét. Valakit, aki kapcsolatban állt a németekkel, lepénzeltek, és az egy szép napon megjelent értem kocsival. Akkortól kezdve mint a német építőszolgálat embere oda voltam vezényelve az apámék üzemébe, ott éltem, nem hordtam csillagot. Szüleimmel együtt csillagos házban laktam. Október 15., a Horthy-fegyverszüneti proklamáció, a Szálasi-hatalomátvétel után megjelent nálunk a már árjásított cégünk egy embere, és elvitt a lakására, ott bújtatott. Apám, anyám maradt a csillagos házban, apámat aztán onnan elhurcolták Németországba, ott halt meg. Egy volt fogolytársa később elmondta, hogy éhen halt, mert többek között az ennivalóját dohányra cserélte. Azt is mondták, hogy előzőleg nem volt hajlandó elfogadni a segítséget és megszökni a téglagyárból, ahol fogva tartották őket. Nem tudom, miért nem hagyta magát kimenteni, nem valószínű, hogy azt gondolta volna, hogy vállalnia kell azt a sorsot. Talán nem akarta veszélyeztetni a segítőit. A felszabadulás előtt halt meg, ötvennégy éves korában. Sokáig nem akartam elhinni a halálhírét, nehezen tudtam elfogadni, hogy nincs többé. Engem később egy ideig a nagybátyám szeretője bújtatott egy szőrmegyárban, aztán viszontagságos úton a nagybátyámmal együtt szembementünk a fronttal, és 1944. december 6-án felszabadultunk a Dunántúlon, a front áthaladt a falun, ahol éjszakáztunk éppen.

Anyám a csillagos házban vészelte át a háborút, és ekkoriban manifesztálódott a betegsége. Eleinte klimaktériás panaszai voltak, aztán lassanként kibontakozott bipoláris cirkuláris betegsége. Ennek akkoriban nem volt gyógyszere, egy ideig analízisbe járt a stekeliánus Szinetár Ernőhöz, akinek az osztályán én később hosszú ideig dolgoztam.

Apám halálával, akit egyébként nagyon szerettem, felszabadultam egy hihetetlen családi nyomás alól, nem várták el többé tőlem, hogy mérnök legyek, ugyanakkor ott maradtam egy beteg anyával, aki nyomasztó volt számomra, meg Ernő nagybácsival, aki családfenntartóként apám helyére lépett. Anyám rövidesen torzsalkodni kezdett vele anyagi kérdéseken. Ez persze nem tartott nagyon sokáig, mert Ernő hamarosan külföldre távozott. Szóval elég bonyolult helyzet alakult ki körülöttem, de szabadságom is volt benne.

A háború befejezése után, '45 tavaszán azonnal beiratkoztam az orvosi egyetemre, annak reményében, hogy pszichoanalitikus leszek. Azt mondják, annak, aki analízisbe járt, meg kell tudnia válaszolni, miért akart pszichoanalízissel foglalkozni. Én a mai napig nem tudom pontosan. Már 1943-ban pszichoalitikus akartam lenni: a pszichoanalitikusság számomra valami bölcsek köve vagy tündérország volt, valami nem reális foglalkozás, hivatás az imaginárius világban. De a pszichoanalízis Magyarországon ebben az időben különben is a levegőben volt.

A PSZICHOANALÍZIS MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL 1956-IG

A magyarországi pszichoanalízis története szorosan összefonódik az ország huszadik századi viszontagságos történetével. Az Osztrák-Magyar Monarchia eleven szellemi légkörében Budapesten igen hamar, 1913-ban megalakult Freud egyik első tanítványa és barátja, Ferenczi Sándor (1873—1933) vezetésével a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület, amely az 1948-as kommunista hatalomátvételig működött is. Ferenczi körül jelentős pszichoanalitikusok csoportosultak: Radó Sándor, Hollós István, Lévy Lajos, és itt tanult pszichanalízist Melanie Klein is. Az egyesület tagjai közt nemcsak orvosok voltak: munkájában részt vett például Ignotus is, a *Nyugat* című irodalmi folyóirat főszerkesztője. 1925-ben például ő fordította le és adta ki a *Nyugat*ban Freud önéletrajzát. A pszichoanalízis eszméje áthatotta, megtermékenyítette a magyar irodalom, a kulturális élet sok személyiségének (Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Füst Milán, József Attila) műveit.

1918-ban, az első világháború elvesztése után Magyarországon rövid időre polgári demokrata, majd kommunista kormány jutott hatalomra, melynek működését a haladó, baloldali, jelentős részben zsidó származású értelmiség is támogatta. Így a Tanácsköztársaság kormánya 1919-ben Ferenczi Sándort kinevezte a pszichoanalízis egyetemi tanárának a budapesti egyetemre. A forradalmi kormány bukása után megtorlás következett, a Tanácsköztársaságban részt vállaló értelmiségiek egy része emigrációba kényszerült. Ekkor hagyta el az országot Franz Alexander, később a chicagói pszichoanalitikus intézet létrehozója és Radó Sándor, a New York-i pszichoanalitikus intézet alapítója.

A Budapesten maradt jelentős pszichoanalitikusok — osztálytársam papája, Bálint Mihály és felesége, Alice, Róheim Géza, Hermann Imre, Hollós István — Ferenczi körül új pszichoanalitikus gondolkozású iskolát, irányzatot kezdtek el kialakítani: az anya-gyerek kapcsolatra helyezték a hangsúlyt, és megjelent a primer szeretet és a megkapaszkodási ösztön koncepciója. Ferenczi trauma-felfogása, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között* (Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind) gondolatai, a kölcsönös analízis tanulságai halálával a magyar pszichoanalitikusoknál is süllyesztőbe kerültek, hogy csak Bálint Mihály támassza fel őket 1950-ben Angliában.

Az első nagy emigrációs hullámot hamarosan követte a második: a harmincas években, a fasizálódás veszélyének növekedésével ismét sok magyar analitikus hagyta el az országot, köztük Bálint Mihály és Alice, Bak Róbert, Róheim Géza, Gyömrői Edit és mások.

A zsidók 1944-es deportálásának ismét csak sokan estek áldozatul (8 tag, 3 kandidátus), a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület azonban, ha nagy veszteségekkel is, de túlélte a második világháborút.

Az 1945-öt követő három évben a demokratikus politikai rendszerben újra éledezni kezdett s az elmeegészségügy közéletébe bekapcsolódott a hazai pszichoanalízis is. 1947 júniusában megrendezték Az elmebeteg-ügy jelen kérdései Magyarországon című egészségügyi ankétot, ahol előadást tartott Hermann Imre, Hollós István is. Terveztek, gondolkodtak a hazai pszichoanalízis jelenéről, jövőjéről. Szerették volna a pszichoanalitikus ismereteket szélesebb körben elterjeszteni és a pszichoanalitikus elméletet alkalmazni az elmegyógyászatban, a mentálhigiénia területén. Hollós István 1947-ben javasolta, hogy a Népjóléti Minisztérium alakítson Országos Lélekegészségügyi Tanácsot. Hozzon létre egy „ötvenágyas oly intézményt, amely lelkibetegek pszichoterápiájára szolgál, a családápolás intenzív bekapcsolására alkalmas. Ugyanez az intézmény végezze orvosoknak, ápolóknak, védőnőknek a lelki kezelésben, gondozásban való elméleti és gyakorlati kiképzését". Hermann akkor angolszász példa alapján ajánlotta a csoport-pszichoterápiát is. Mindebből semmi sem lett.

1948-ban Magyarországon a sztálinista Szovjetunió által támogatott és irányított kommunista párt került hatalomra. A sztálini totalitarizmus ellenőrzése alá vonta az egész társadalmat, behatolt az emberek legintimebb magánszférájába is, s nem tűrte meg az individuum önálló létezésének, öntörvényű működésének semmilyen jelzését, megnyilvánulását. Kollektivista ideológiájának egyeduralma alá hajtotta, uniformizálta a kultúra egészét, a munkásosztály uralmát hirdette meg a polgárság felett, és negligálta, elítélte a polgári értékeket. A vulgármarxizmus az anyagi felemelkedésből — ami a szocialista országokban, mint közismert, nem valósult meg — automatikusan következőnek tekintette a lelki egészséget, és nem foglalkozott vele. A pszichoanalízist a lélekkel és a társadalommal foglalkozó más diszciplínákkal együtt mint burzsoá áltudományt, az imperializmus kiszolgálóját, ideológiájának szállászcsinálóját száműzték a szellemi életből.

A Pszichoanalitikai Egyesületet mindmáig homályos körülmények között feloszlatták vagy feloszlásra késztették. Egyesek tudni vélik, hogy a pszichoanalitikusokat szakmájuk megtagadására és hűségnyilatkozatra kényszerítették, s hogy többen a

sztálinizmus bevett gyakorlata szerint feljelentgették egymást, megbízható adataink erre azonban nincsenek. A több emigrációs hullámot és a háborút túlélt pszichoanalitikusok egy része emigrált, aki pedig itthon maradt, nem folytathatta analitikus tevékenységét, belső emigrációba kényszerült, fel kellett adnia pszichoanalitikus identitását.

A marxizmusnak el nem kötelezett értelmiség helyzetét és hangulatát jól jellemzik az Amerikába emigrált magyar polgári író, Márai Sándor sorai 1948-ból: „Ez volt az idő, amikor megértettem, hogy el kell mennem az országból — nemcsak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem elsőbben és még sokkal inkább azért, mert nem engednek szabadon hallgatni. Ha egy író ebben a rendszerben nem tagad meg mindent, amibe született, amiben nevelkedett, amiben hitt: az osztályát, a műveltségét, a polgári és humanista szellemet, a társadalmi fejlődés demokratikus változatát: ha nem tagadja meg mindezt, néha élőhalottat, néha — mint az orosz írókból, akik megtagadták az engedelmességet — fizikai halottat csinálnak belőle. Az erőszakos rendszerek térfogatában a 'szellemi munkásnak' — az írónak, a tudósnak, a művésznek — különös szerepet osztanak ki. Minden ilyen rendszer krónikájában elkövetkezik a pillanat, amikor a 'szellemi munkás' jelenléte puszta tényével igazolást ad a rendszernek. Hasztalan áll félre, hiába hallgat, nem segít az sem, ha mindenki tudja róla..., hogy lélekben elutasítja az erőszakos társadalmi kísérletet: jelenlétének ténye igazolja az erőszakot. Ez a pillanat, amikor nem elég hallgatni, hanem minden következménnyel — nemcsak szavakkal, hanem cselekedettel — ki kell mondani a félreérthetetlen 'nem'-et. Ez a pillanat, amikor el kell hagyni a fertőzött területet." (Föld, föld! ... Emlékezések: Akadémia Kiadó, Helikon Kiadó, Budapest, 1991.)

AZ ÖTVENES ÉVEK: AZ EGYETEM, PÁLYAKEZDÉS

Az egyetemet tehát '45 tavaszán Budapesten kezdtem meg. Jó élmény, szabad egyetem volt: a kötelező tárgyakon kívül az ember azt vett föl, amit akart. Az egyetem még komoly anyagi nehézségekkel küzdött, de azért zajlott benne az élet. Olyan embereket is hallgattam, mint Szentgyörgyi Albert, Beznák Aladár, Hermann Imre és Gartner Pál. Hermann nem volt nagy hatású előadó, szemben a stekeliánus Gartnerrel, aki sok hallgatót vonzott erotikus történeteivel, teátrális stílusával.

A '46-os, akkor még valóban szabad választások körül viharos események zajlottak, egészen a verekedésig az egyetemen. A barátommal együtt beléptünk a Polgári Radikális Pártba, ami egy demokratikus, liberális szellemiségű, kis létszámú értelmiségi csoportosulás volt. Másik három barátom, akikkel a gimnáziumban mindvégig barátkoztam, kommunista párttag lett, s ez aztán eltávolított tőlük, vége lett a barátságunknak.

Az egyetemen keményen kellett dolgoznom. Az első évben az alaptárgyakból, kémiából, fizikából majdnem meghúztak, végül is azonban átmentem. Általános orvosi diplomát szereztem, a pszichiátriára később szakosodtam. Ernő nagybátyám helyesen és okosan azt mondta, hogy itt kommunizmus lesz, az embernek csak két ruhája lehet a szekrényben, és minden mást elvesznek tőle. Jóstehetségnek bizonyult, de ez sovány vigasz volt számára ahhoz képest, hogy '49-ben államosították a családi üzemet. Ő még előtte levonta a tanulságot, és emigrált. Én nem követtem a példáját, pedig hívott magával. Nem éreztem, hogy el kéne mennem innen: személy szerint elég

jól éltem, a nagybátyám, amikor elment, hagyott nekem pénzt. Arról se tudtam, mi történik a Szovjetunióban. Gimnazista koromban voltam iskolai látogatással egy antibolsevista kiállításon; láttam, amikor a Szovjetunió a Ribbentrop-Molotov-paktum után visszaadta az 1849-ben a cári Oroszország által zsákmányolt magyar zászlókat, és láttam ekkor a Szovjetunió magát dicsőítő kiállítását is Budapesten. Mégis, az orvosi pálya akkor már azt jelentette számomra, hogy az ember mint orvos mindig fenn tud maradni. A túlélést jelentette. Nem tudom megmagyarázni, hogy az állandó veszélyeztetettségtudat, a szüntelen túlélésre készülődés ellenére miért nem próbáltam meg emigrálni. 1961-ben kész orvos, kész pszichiáter voltam, lehetőségem nyílt részt venni Bécsben egy pszichoterápiai kongresszuson, és azontúl elég sokat utaztam. Többször elmehettem volna, '56-ban is, ahogy nagyon sokan: nem mentem el. Én akkor azzal indokoltam magamnak, hogy a beteg anyám miatt maradok, aki '65-ben halt meg. Ez részben talán igaz is volt, de hát annyian mentek el, szülőket, gyerekeket hátrahagyva. Nyitott kérdés marad, akár az, hogy az apám miért nem menekült el a deportálásból, és miért cserélte cigarettára a kenyeret, ami életellenes cselekedet. Talán a vállalkozókedvem hiányzott, a kockázatvállalás, erre azonban megfelel egy keserű magyar vicc csattanója: nem az a kalandor, aki elmegy, hanem aki ittmarad.

A túlélési stratégia részeként 1950-ben, mielőtt megkaptam volna a diplomámat, magyarosítottam a nevem Hidas Györgyre, hogy a diplomába már ez kerüljön bele (1943-ban, amikor a családom kikeresztelkedett, az érettségi bizonyítványomba már mint római katolikust jegyeztek be). Az életem fő zenei motívuma mindvégig az 1933-as, *Az Est* című újság Hitler-fotójától kezdve, hogy jaj a zsidóknak, edzenem kell magamat, mert meg fognak kínozni. S valóban, gyerekkorom egy szakaszában edzettem magam, hogy a kínokat jól kibírjam. Arra állt rá az életem, hogy túl kell élni, ki kell bírni, előbb Hitlert, aztán a kommunistákat, s hogyan lehet mindehhez adaptálódni úgy, hogy némi kreativitás is megmaradjon. Túlélési célból a fasizmus idején a zsidóságomat kellett lepleznem, a bolsevizmus idején „kapitalista" családi múltamat. A kommunista párt sugallta a társadalomnak a zsidó identitás tagadását. Ezzel kapcsolatban a holocaustot is elbagatellizálták. Egyébként is jellemző, hogy 1945 után nem dolgoztuk fel részességünket az ország prefasiszta és náci múltjában, amit az NSZK-ban Mitscherlich a pszichoanalízis oldaláról segített feldolgozni, az „Unfähigkeit zu trauern" könyvével. Ugyanígy 1989, a rendszerváltás óta sem történik meg, hogy a társadalom részességét a kommunista uralomban átdolgozzuk. Amikor 1990-ben a Ferenczi Sándor Egyesület a „Pszichoanalízis és a társadalom" konferenciát megrendezte Budapesten, éppen ez az átdolgozási igény motivált minket.

Mire 1950-ben elvégeztem az egyetemet, a pszichoanalízis már nem létezett Magyarországon. 1948-ban megszűnt a magyar pszichoanalitikus egyesület. Először a János Kórház belgyógyászati osztályára kerültem, hogy legyen némi belgyógyászati tapasztalatom. Onnan 1951-ben átkerültem anyám volt kezelőorvosa, Szinetár Ernő mentálhigiénés osztályára. Szinetár szívvel-lélekkel kommunista volt, hű a sztálinista rezsimhez, mint utóbb kiderült, az ÁVH-nak is dolgozott. Ennek ellenére vagy éppen ezért a legkülönbözőbb peremre szorult, kiszolgáltatott embereket gyűjtötte maga köré: egy volt Horthy-repülőtisztet, az üdvhadsereg egy volt tisztjét, engem, a gyárosivadékot. A terápiás gyakorlatban a szovjet pszichiátria módszereit alkalmazta: elsősorban a tartós altatást. Nagyon agresszív ember volt, boldog-boldogtalant elektro-

sokkolt. Krónikusan mérgezte az embereket különböző bróm-szevenál keverékkel, akik regrediáltak ezek hatására. Pszichoterápiás kezelés nemigen volt akkor.

Ezek a Rákosi-rezsim sötét évei voltak, az elnyomás, a koncepciós perek, a terror ideje. Szinetár égisze alatt ez a hely 1956 után mégis gyűjtőhelye lett a pszichoterápiában tevékeny embereknek. Például ott dolgozott Buda Béla (aki nem lett pszichoanalitikus, Günther Ammon berlini dinamikus pszichiáter köréhez tartozott, 1969-től publikációival sokat tett Magyarországon a pszichoanalízis újra elfogadtatásáért), Süle Ferenc, aki ma a magyarországi jungi csoportosulás egyik vezető embere és több más mai magyar pszichoanalitikus is. Valódi szellemi műhely alakult ki ott. Szinetár a pszichoanalízis barátjának tartotta magát, bár mint stekeliánus analitikus eléggé megvetette a klasszikus pszichoanalízist, valójában azonban eltűrte és támogatta, hogy kialakuljon körülötte egy ilyen műhely. Az együttműködés 1974 januárjáig töretlen is volt, akkor azonban kihagytuk a Pszichoterápiás hétvég című rendezvénysorozatunk szervezéséből, amin megsértődött, és szakításra került sor közte és a mellette dolgozók között. Ez azonban egy későbbi történet, egyelőre az ötvenes évek végén járunk.

Az 1956-os forradalom után, tanulva a Rákosi-rendszer bukásából, a kádári konszolidáció lazított az élet minden szféráját átható kontrollon, bár továbbra is állandóan akadályozta, korlátozta a társadalmi önszerveződéseket, a gondolkodás pluralizmusát. Így lassan és óvatosan, az állami kultúrpolitika hármas kategóriarendszerétől sem nem tiltva, sem nem támogatva, csak megtűrve kezdtek újjászerveződni a pszichológiával, pszichoterápiával foglalkozó szakemberek és szervezetek, amelyeket 1948 után mind megszüntettek. Újra analizálni, képezni kezdtek a „legendás" kor még élő pszichoanalitikusai, kisebb körök szerveződtek egy-egy személyiség, így Hermann Imre és a Bálint Mihály-tanítvány Liebermann Lucy körül.

Én 1957-ben elmentem analízisbe Hajdu Lillyhez. Három évig jártam hozzá, heti három alkalommal. Hajdu Lilly 1957-ig az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetnek (Lipótmező) volt az igazgatója, itt dolgozott a '20-as évek közepéig Hollós István pszichoanalitikus, a Búcsúm a sárga háztól írója. Hajdu Lilly meggyőződéses kommunista párttag lehetett (sok zsidó számára a kommunista ideológia jelentette a faji megkülönböztetés ellenszerét), ezért is juthatott ilyen magas pozícióba. Fekete ruhás, beteges, megviselt arcú, idősödő, vékony, keserű asszonynak láttam, a képe ma is ott függ a munkaszobám falán. Emlékeztetett a nagyanyámra, hosszú, fekete szoknyát hordott, akárcsak ő. Mindig úgy éreztem, hogy fölém magasodik: magasabb is volt nálam, de amikor mögöttem ült, akkor is úgy éreztem. Igazi nagyasszony volt, tehát tekintélyes nő. Az analízisem tragikus módon félbeszakadt: Hajdu Lilly öngyilkos lett. Szörnyű élet volt mögötte: a férje, Gimes Miklós is analitikusnak készült, mint munkaszolgálatos halt meg. A fia, az ifjú Gimes Miklós újságíró, Nagy Imre miniszterelnök munkatársa, az '56-os forradalom mártírja lett: Kádár János '58-ban kivégeztette. Hajdu Lillynek kommunistaként szörnyű csapást jelenthetett, hogy 1948-ban a hivatásáról, az analitikus praxisáról kellett lemondani, majd 1956 után a fiától fosztotta meg a párt. Amikor járni kezdtem hozzá, már nem volt a „Lipót" igazgatója, a fia politikai pere miatt nyugdíjazták. Többszörös csalódás és bukás után tért hát vissza az analitikus praxishoz, amit 1948-at követően még egy évig titokban folytatott. Analízisemben több dolgot nem sikerült átdolgoznunk: nem tudtam igazán meggyá-

szolni, feldolgozni apám halálát és a túlélők bűntudatát. Visszatekintve azt gondolom, Hajdu Lillynek magának is lehetett ilyen problémája. De ezekkel a problémakörökkel akkor még Magyarországon különben sem foglalkoztak, amint a holocaust traumáival sem, ennek feldolgozása, szakirodalma az utóbbi években indult csak meg nálunk.

Hajdu Lilly öngyilkosságát úgy tudtam meg, hogy a következő analitikus óra időpontjában elmentem hozzá, csöngettem, és nem nyitottak ajtót. Aztán megtudtam, hogy gyógyszereket vett be, kórházba, lélegeztető gépre került, majd meghalt. Nem értesített, nem búcsúzott el, „faképnél hagyott". Nagyon haragudtam rá, nem mentem el a temetésére sem. Kétségbeesésemben elrohantam Hermann Imréhez, és kértem, vegyen analízisbe, de nem volt azonnal ideje. Ő ajánlotta Rajka Tibort: nála folytattam, pontosan kezdtem újra és fejeztem be aztán az analízist.

Hajdu Lilly volt az, aki biztatott, hogy foglalkozzam csoport-pszichoterápiával. A kezembe adott egy amerikai csoportterápiás könyvet (Powdermaker könyvét), és én 1959-ben, analízisünk második, harmadik évében Magyarországon elsőként elkezdtem csoportos pszichoterápiát végezni, előbb neurotikusokkal, később egészséges szakemberekkel. Az egész magyarországi csoport-pszichoterápiás mozgalomnak egyik kezdeményezője és szervezője lettem.

A HATVANAS, HETVENES ÉVEK: A PSZICHOTERÁPIÁS, PSZICHOANALITIKUS ÉLET ÚJJÁÉLEDÉSE

Az idősebb pszichoanalitikus generáció 1965-ben nyitotta meg zárt körű, korábban titokban tartott összejöveteleit a fiatalabb nemzedék előtt. Rajka Tibor ekkor vitt el engem Hermann Imre pszichoanalitikus szemináriumába. Ezt havonta egyszer, vasárnap kora délután tartotta. Freud-munkákat referáltunk és beszéltünk meg. Részt vettek a szemináriumon az idősebb generációk tagjai, mint Hermann Alice, Rotter Lilly, Pfeiffer Margit és az én generációm, a későbbi Study Group öt tagja. Ez időben már felmerült, hogy az újra működő, de legálisan nem szervezett magyar pszichoanalitikusokat szervezetbe kellene tömöríteni, s a létrehozott legális egyesületet újra be kellene kapcsolni a nemzetközi vérkeringésbe. Elsősorban Rajka Tibor ápolta ezt a gondolatot, ő volt az, aki mindig kész és hajlandó volt lépéseket tenni ebben az irányban, s aki igazán nyitott volt mindenféle kezdeményezésre. Linczényi Adorjánnal együtt próbálta kijárni az engedélyt a magyar pszichoanalitikus egyesület megalakítására, de mindig azzal utasították el, hogy létezik a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága, annak keretében működjenek a pszichoanalitikusok. 1969-ben létre is jött e szervezeten belül egy pszichoterápiás munkacsoport néhány pszichoanalitikus részvételével. De az önálló egyesület tervét Rajka mindvégig nem vetette el, lépéseket tett, beadványokat írt: mindig úgy vélte, hogy minden reális utat és eszközt meg kell ragadni az egyesület létrehozására.

A magyar pszichoanalitikusok először 1969-ben, a 80 éves Hermann Imre tiszteletére rendezett tudományos ülésen léptek nyilvánosság elé. Rajka Tibor ennek szervezésében is jelentős részt vállalt. A meghívott előadók között volt Londonból Bálint Mihály — aki betegsége miatt már nem tudott eljönni —, New Yorkból Bak Róbert, valamint a Hermann Imre körül a hatvanas években, az illegalitásban felnőtt néhány fiatalabb pszichoanalitikus. Hermann Imre, a pszichoanalízis egyik tudós úttö-

rője Freuddal szemben önálló gondolkodónak tartotta magát, nem ismerte el például a halálösztön fogalmát, a megkapaszkodás ösztönéből vezette le az agressziót. „Ellenzékisége" mellett azonban merev, konzervatív, tekintélyelvű ember volt. A kör zártan, enklávészerűen szerveződött, patriarkális, paternalisztikus szerkezeti vonásokkal. Ferenczi szemléleti és technikai újításai, amelyek jelentős avantgárd törekvések voltak, s amelyek közül nem egy a maga idején botránykőnek számított például Freud szemében, Ferenczi halála után alig találhatók meg a magyar pszichoanalízisben. A harmincas évek fasizálódása idején ugyanis a magyar analitikusok, akiket amúgy is sok represszió sújtott egyrészt zsidó származásuk miatt, másrészt azért, mert a pszichoanalízis maga is kevéssé elfogadott diszciplína volt, igyekeztek legalább a szakmán belül nem összeütközni a hivatalos irányzatokkal. Hermann Imre hatása mellett ez is hozzájárult, hogy a magyar pszichoanalízis mindmáig megőrizte konzervatív vonásait is.

A magyar pszichoanalitikus csoportnak éppen a nemzetközi vérkeringésből való kizártsága miatt zárványjellege volt. Őrizte a harmincas évek szokásait, és magában hordta a Ferenczit „Nyelvzavar ..." cikke, a terápiás kísérletei miatt eltaszító Freud okozta trauma és Freud iránti lojalitás konfliktusát. Ennek egyik megnyilvánulása volt például a mai napig is megőrzött kontroll-analízis magyar módja: a kandidátus első pszichoanalitikus esetét személyes analitikusához viszi, analitikus helyzetben, fekve beszél róla annak, aki őt és tudattalan rezdüléseit a legjobban ismeri. A harmincas évek e kérdésről folytatott nemzetközi tudományos vitái után is megőriztük a kontroll-analízis e módját, mint első és nem kötelező alternatívát. Így küldött engem Rajka második szupervízióba Hermann Imréhez, hogy felzárkózzunk az aktuálisan érvényes nemzetközi standardhoz.

Már 1968-ban megindultak a tárgyalások a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társasággal az integrálódásról. Azoknak a pszichoanalitikusoknak, akik a régi egyesület tagjai voltak, módjukban állt kérni a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaságtól, hogy közvetlen tagjai lehessenek. Rajka Tibor az elsők között kérte felvételét, mert úgy gondolta, így tudja leginkább egyengetni a következő generációk útját, s a legjobban szolgálni a legalitás-kontinuitás ügyét nemzetközi szinten, meg saját identitásának folyamatosságát helyreállítandó. Székács (Schönberger) István például nem volt hajlandó kérni közvetlen tagságát, hiába próbáltak a tanítványai nyomást gyakorolni rá. Rajka 1968 tavaszán Hermann Imrével elment Svájcba, Brunnenba egy közép-európai pszichoanalitikus találkozóra, melyen én is részt vettem — itt feleségem, két gyermekem anyja is velem volt —, és tárgyaltak a nemzetközi egyesület vezetőivel. Az IPA elnöke és főtitkára azt az álláspontot képviselte, hogy a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1948-ban, tehát húsz éve megszűnt, újraalakulásához végig kell járnunk a felvétel minden stációját. Úgy tervezték, idejönnek külföldről és ellenőrzik, vizsgálják a magyar analitikusok felkészültségét, tudását. Ez Hermann Imrét nagyon sértette, elvégre a magyar pszichoanalitikusok egy része, köztük ő maga is a pszichoanalízis úttörője volt. A további tárgyalásokon nem is vett részt. Amikor 1971 után kapcsolataink a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társasággal sűrűsödni kezdtek, Rajka, bár nem kezdeményezett, támogatott engem a szervezésben, s maga is részt vett egyes megbeszéléseken.

KAPCSOLATAIM AZ IPA-VAL

A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesülettel először 1965-ben kerültem kapcsolatba: Hermann Imre ajánlásával jelentkeztem az amsterdami kongresszusra, ahova aztán meg is hívtak. Akkor egy nagyon nehezen átjárható vasfüggöny mögött éltünk, amely teljesen csak 1989-ben szűnt meg.

Emlékszem, első jelentkező levelemre Elisabeth Zetzel a következő kérdéssel válaszolt: mi köze van az analitikus világhoz? Ez a világ és ezzel együtt a „világ" nyílt meg számomra. Barátságos, vendégszerető kollégák fogadtak, valahányszor egy pszichoanalitikus kongresszuson, konferencián részt vettem. Megismertem a pszhichoanalitikus világ számos egyéniségét, vendég lehettem többek között Serge Leboviciéknál Párizsban, a Sandler házaspárnál és John Klaubernél Londonban, Harald Leopold-Löwenthalnál Bécsben. Ők ketten, Klauber és Leopold-Löwenthal voltak a fő mozgatói a magyar Study Group létrehozásának. De Harald számít igazán a Study Group keresztapjának. Mai napig barátok is vagyunk, és a Ferenczi-Freud alapítvány közös ügyünk. Igazi öröm volt mindhármunk számára, amikor 1975-ben Londonban aláírhattuk a gentlemen's agreementet a Study Groupról az IPA vezetőivel. Az IPA és nemzeti analitikus egyesületek által támogatott utazásaim során egyfelől az analitikus tudomány aktuális helyzetét ismerhettem meg, másfelől egyfajta diplomáciai munkát végezhettem a magyarországi pszichoanalízis érdekében. Könyveket, folyóiratokat kaptunk, magyar analitikusok vehettek részt konferenciákon. Természetesen 1971 után sokan jöttek Magyarországra az IPA-tól, hogy megismerjenek bennünket, és elő is adjanak.

1974-ben lehetővé vált Pál János és Alexander Mitscherlich segítségével, hogy az én analitikus generációm tagjai egy-egy hónapot tölthessenek a frankfurti S. Freud Intézetben. Ez a látogatás igen sokat jelentett számomra is, nyitottságuk a szociálpszichológia, a csoport-pszichoterápia, a Bálint-csoportok irányába stimulálólag hatott. Részt vehettem kutatási és képzési szemináriumokon, megismerhettem a fokálterápiára vonatkozó koncepciójukat. Mindez hasznosítható volt itthoni munkámban.

A pszichoanalitikai világgal való kapcsolatom egy másik ága fejlődött, amikor Triesztben, a Pszichoanalízis és kultúra konferencián megismerkedhettem Edith Kurzweillel, a Rutgers egyetem professzorával, a Partisan Review szerkesztőjével. Felvetette egy amerikai-magyar pszichoanalitikus találkozó tervét, és neki is látott megszervezésének. Ez 1988 őszén megvalósult New Yorkban, a New School for Social Researchben, ahol 1926/27-ben Ferenczi Sándor tanított pszichoanalízist. A szimpózium jól sikerült, heten vettünk részt rajta Magyarországról. Az USA-ból a Kernberg házaspár, Roy Schafer, Helene Myers és Cooper adott elő. Mi képet tudtunk adni a magyarországi pszichoanalízisről. Még Bostonba és Stockbridge-be is ellátogattunk. Jó barátokra találtam mindkét városban. Ezt az USA-utazást még két másik követte, 1991-ben és 1992-ben, amikor a magyar pszichoanalízis történetéről és Ferenczi Sándor parapszichológiai és szubjektivitással kapcsolatos felfogásáról adtam elő.

Amerikai barátaink ellátogatnak Budapestre és előadnak a Ferenczi Egyesületben.

Úgy érzem, hogy az az ifjúkori vágyam, hogy pszichoanalitikus legyek, és ezzel megnyíljon számomra egy külön világ, sok vonatkozásban megvalósult. Megnyílt a tu-

dattalan világába vezető út a magam számára, és segíthetek másoknak is ennek megismerésében, valamint tagjává válhattam egy nemzetközi szellemi közösségnek, amelyik egészen nehéz politikai és gazdasági körülmények közt szakmai és baráti segítséget nyújtott, hogy integrálódhassunk ebbe a közösségbe.

De térjünk vissza ennek a folyamatnak az elejére. 1971 után Magyarországra jöttek a nemzetközi egyesület képviselői, vizsgáztattak minket, az én generációmat, s ezzel tulajdonképpen megtörtént a szupervízió. Végül 1975-ben a londoni pszichoanalitikus kongresszuson a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaság elismerte Magyarországon működő Study Groupját, amely az undergroundban felnőtt nemzedék analitikusaiból állt (Nemes Lívia, Hidas György, Linczényi Adorján, Paneth Gábor, Vikár György). Ennek keretében mi öten elfogadtuk, hogy ellenőrzik a munkánkat. Az IPA 1983-tól Ideiglenes Pszichoanalitikus Társaságnak ismerte el a munkacsoportot. A társaság az 1989-es IPA-kongresszus óta a nemzetközi szervezet teljes jogú tagja, és az 1989-es magyarországi rendszerváltásnak köszönhetően ma már legális egyesületként működik.

1969-től létrejött a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága keretében egy pszichoterápiás munkacsoport néhány pszichoanalitikus részvételével, ott voltam köztük én is, úgy gondoltam, hogy a pszichoanalízis feltámasztásához először a pszichoterápia egészének felélesztésére van szükség. Mi szerveztük meg 1974-től a pszichoterápiás hétvég tudományos rendezvénysorozatot, amely tizennégy éven át egyfelől a szakemberek egyfajta szocializálását, bizonyos pszichoterápiás módszerek megismerését tekintette feladatának, másfelől a pszichoterápiától elidegenített közvéleményt kívánta — a médiumok útján — hozzásegíteni egy szemléletváltáshoz. Erre a rendezvénysorozatra, amelynek egyik létrehozója és vezetője voltam, ma is büszke vagyok. A rendezvénynek akkor még volt bizonyos alternatív színezete, mint minden önszerveződésnek, de a pszichoanalízis szempontjából is eretneknek számított. Hermann Imre például, szemben Rajka Tiborral, aki támogatta a pszichoterápiás csoporttevékenységet, megtiltotta tanítványainak, hogy részt vegyenek rajta. A Pszichoterápiás hétvég rontotta meg végleg Szinetárral a kapcsolatunkat: mivel a rendezvény megszervezéséből kihagytuk, s nem őt, hanem az Ideg- és Elmeorvos Társaság elnökét kértük fel a fővédnöki szerepre, megsértődött. Engem visszaminősített osztályvezető főorvosból egyszerű főorvossá, de a többiek életét is megkeserítette. A korábban jó légkörű pszichoterápiás műhely felbomlott, a munkatársak valamennyien elmentek, én maradtam ott egyedül, mert szervezni kezdtem annak az osztálynak a felállítását, amelyben elképzeléseimet meg szerettem volna valósítani, s amelyet a mai napig vezetek.

Ez az osztály a Tündérhegyi pszichoterápiás osztály. A sors iróniája, hogy az akkori rendszer kultúráért felelős funkcionáriusának, Aczél Györgynek a segítségével szervezhettem meg az osztályt. Az épületet és a pénzt az átalakuláshoz az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet biztosította, amelynek egyik osztálya lettünk. Aczél Györgyhöz a Londonban élő magyar származású Ludowyk-Gyömrői Edit pszichoanalitikus segítségével jutottam el. Gyömrői sokáig persona non grata volt Magyarországon. A híres magyar költő, József Attila pszichoanalitikusa volt, de Aczél meghívta. Én kapcsolatban voltam Gyömrőivel, 1971-ben ismertem meg Bécsben, az analitikus kongresszuson. Ő természetesen támogatta a magyar pszichoanalitikusokat és

pszichoanalízist. Tagja volt a Liaison Commité-nak a Nemzetközi Egyesületben, azon dolgozott, hogy a magyarokat újra integrálják a nemzetközi pszichoanalitikus világba. Amikor megtudtam, hogy hazajön látogatóba, szerveztem számára — „természetesen" engedély nélkül — egy előadást. A meghirdetett nyilvános előadást a minisztérium leállította, áttették a Lipótra a főigazgató tanácstermébe, az általa meghívott közönség elé. Gyömrőinek mondtam, hogy mit csinált velem Szinetár, és kértem, hozzon össze Aczéllal. Aczélnak a pszichoanalízis valamennyire személyes ügye volt, anélkül, hogy valaha is nyíltan föllépett volna mellette, de ő hozta létre a Faludi utcai gyerekpszichológiai rendelőt, ahova György Júliát megtette igazgatónak. György Júlia Aczélt fiatalkorában támogatta mint orvos, mint lélekgyógyász, és Aczél ezért élete végéig hálás maradt neki. György Júlia, aki maga nem volt analitikus, a gyermekrendelésre felvett pszichiátereknek és pszichológusoknak feltételül szabta, hogy vagy analitikusok legyenek, vagy járjanak analízisbe, elkötelezettek legyenek. Létrehozott egy nagyon jó pszichoterápiás, analitikus műhelyt, ahova Hermann Imrétől kezdve mindenki járt előadni, aki Magyarországon a pszichoanalízisben vagy annak határán tevékenykedett.

Akkor ilyen idők jártak, hogy mindent a funkcionáriusok közvetlen segítségével lehetett elintézni. 1976-tól tartott a lobbizásom 1979 őszéig. De ebben az időben már, ha lassan is, létre lehetett hozni egy kiváló intézményt, ahol kiváló emberek dolgoztak, kiváló státuszellátottságot lehetett kialakítani. Amikor az országos norma az volt, hogy száz kórházi betegre egy pszichológus juthatott, nálunk tizenegy pszichológus volt 81 ágyra.

A tündérhegyi épületben korábban elme-tüdőosztály működött, ami akkor megszűnt. A betegek kitelepítése után először az ambuláns pszichoterápiás kezelés indult be, közben restaurálták az épületet, ami nagyon lassú, elhúzódó folyamat volt, sok csalással az építőipari vállalat részéről. A bentlakó részleget csak '84 tavaszán nyitottuk meg. A szervezés a kiürítéssel együtt eltartott öt évig, aminek megvoltak az előnyei is, mert ezalatt ki lehetett építeni az ambuláns pszichoterápiás munkát, a stábot, fokozatosan szerezni lehetett állásokat, azokra embereket. Most tizenegy pszichológusi és nyolc orvosi állással rendelkezünk. Eredetileg a kórház 81 ággyal üzemelt, de erre nem volt szükség. Most az a jó, ha 40-50 bentlakó beteg van. Sikerült olyan szakembereket szerezni, akik pszichoterápiában, pszichoanalízisben érdekeltek, képzettek, és kialakítottunk egy olyan pszichoterápiás rezsimet, amely valamennyire terápiás közösség jelleggel működik, nagycsoporttal, kiscsoporttal, a páciensek többkevesebb önellátásával. Működik önkormányzat, amelyben a páciensek és a személyzet közösen vesz részt.

A lényeg az, hogy egy olyan korszakban, amikor nem nagyon voltak pszichoterápiás ambulanciák, létre lehetett hozni és hivatalossá lehetett tenni egy pszichoterápiás szakrendelést, bentlakó betegellátó osztály mellett. Saját magunk vettünk föl betegeket az egész ország területéről, még beutaló sem kellett, bárki jöhetett bárhonnan.

Az intézményben kialakult egy pszichoterápiás műhely, az emberek továbbképezték magukat, jórészük megszerezte a pszichoterapeuta képesítést, az orvosok pszichiáter szakorvosok lettek, és kialakítottunk különböző képzéseket. Az Orvostovábbképző Egyetem megbízásából vállaltunk klinikus szakpszichológusi képzést, pszicho-

terapeuta képzést, némely szakemberünk az orvosi egyetem medikusait oktatja orvosi szociológiára. Részt veszünk a pszichoanalitikus-képzésben és a szociálismunkás-képzésben. Az én erényem az volt, hogy mindenkinek mindezt lehetővé tettem. Ha valaki azt mondta, hogy szociálterápiás műhelyt akar csinálni, megcsinálhatta. Ha ezt tanítani akarta, taníthatta. Ha valaki videózni akart, filmeket csinálni az osztályról, megtehette. Jó lehetőségeket tudtam teremteni.

A beteglétszám az 1989-es politikai változás óta hihetetlen mértékben csökkent, aminek valószínűleg egyik oka, hogy az emberek félnek a növekvő munkanélküliség miatt, hogy a betegség stigmatizálja őket, elvesztik az állásukat. Ha most az osztályunknak csak abból kéne megélnie, hogy betegeket lát el, nem élne meg.

A szakemberállományunk is nagyon megváltozott. 1990 óta sok ember ment el minden rétegből, jó páran teljes idejű magángyakorlatba, mások vállalatokhoz, például auditornak.

A magyar pszichoanalitikusok a mai napig nehéz körülmények között dolgoznak. Magyarországon csak az elmúlt két évben engedélyezik, hogy a nem nyugdíjas korú pszichoanalitikusok teljes munkaidejükben magánpraxist folytassanak. Korábban akár orvos, akár pszichológus volt az illető, állást is kellett vállalnia, állami vagy tanácsi munkahelyen. Ezért az analízist csak „second-job"-ként űztük. A pszichoanalitikus-képzés szinte harmadik munkaidőben, az esti órákban zajlott. Ráadásul Magyarországon, mint más Kelet-Európai országokban, egy fizetésből egy család, sőt egy ember sem tud megélni. A nők nagyobb része ezért teljes munkaidőben vállal állást, emellett látja el gyermekeit, háztartását. A „second-job" pszichoanalitikus tevékenység így igazi többletmegterhelést, egyfajta életforma kialakítását jelenti az analitikusok és analitikus tanulók számára egyaránt.

Pszichiáterként magángyakorlatot folytattam már az '50-es évek végétől. Magyarország volt az egyetlen a „szocialista" országok között, ahol ez lehetséges volt. Pszichoterápiás és csoport-pszichoterápiás tevékenységem fokozatosan átalakult pszichoanalitikus praxissá, ahogy képzettségem megszereztem és erre felhatalmazást kaptam. 1975 után az IPA elfogadta tanulmányi analízisként analíziseimet, és később szupervíziókat is végeztem. Pszichoanalitikus szemináriumokat pedig már több mint tíz éve vezetek. Mindig nagy kedvvel és érdeklődéssel tanítottam. 1991-ben lehetőségem nyílt, hogy a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem pszichológia fakultásán az eddigi pszichoterápia-elméleti előadások helyett, amelyeket én tartottam egy kollégámmal, most négy féléven át pszichoanalízis-elméletet oktathassak.

Magyarországon nincs jómódú, kulturált polgári réteg, amelynek ideje, pénze és igénye volna a lelke karbantartására, az értelmiség nagyobb része elszegényedőben van. A rendszerváltás után nyilvánvalóvá vált az a gazdasági csőd, amelyet az előző kormányzatnak kölcsönök felvételével sikerült elfednie és elodáznia. A lassan megindúló gazdasági szerkezetátalakítással együtt járó rohamos infláció, növekvő munkanélküliség, létbizonytalanság, a politikai élet zűrzavarai kiábrándulttá, apatikussá teszik az embereket, s ez kihat a pszichoanalitikus szakmára is. A túlterhelt analitikusok között nincs eleven szellemi kapcsolat, meglévő szervezeteik nem minden szakmabeli számára tudnak elég vonzó programot, célt nyújtani, hogy belépjenek vagy megszerezzék a kívánt fokozatokat. A pszichoanalízis, miután kiharcolta jogát a léte-

zéshez és megszűnt ügy-jellege lenni, mintha vesztett volna presztízséből. Ehhez persze az a természetes folyamat is hozzájárult, hogy az elmúlt tíz évben különböző más pszichoterápiás szerveződések, majd az elmúlt két évben egyesületek is létrejöttek — behaviour terápia, pszichodráma, csoportanalízis, jungiánusok, adleriánusok stb. —, s köztük megoszlanak a pszichoterápiával foglalkozó szakemberek. Mégis: a pszichoanalitikusok ma elefántcsonttoronyban élő elitnek látszanak, amely avval foglalkozik, hogy saját magát képezze, pácienseket keressen, legyen megírható esetük, fokozatokat szerezhessenek. Sok energia megy el a szakma puszta önfenntartására, nem marad idő a dolgok összefogására, a kitekintésre, a produktív és összehangolt munkára.

Pedig Magyarországon a társadalmi beilleszkedési zavarok (neurózis, pszichózis, öngyilkosság, alkoholizmus) mindig is igen komoly gondot jelentettek. Megelőzésükre és kezelésükre a meglévő intézményhálózat elégtelen, a szakemberek képzettsége és létszáma nem megfelelő. Az országban a neurózisok száma népbetegség szintű, befejezett öngyilkosságokban a világlistán vezető helyen állunk, bár megfigyelések szerint a rendszerváltozás óta számuk egyelőre csökken. A kórházi osztályokon az alkoholizmus okozta megbetegedések szintén magas arányban fordulnak elő. Ez a helyzet a jövőben várhatóan csak romlani fog. A jelenlegi állami egészségügyi ellátáson belül lehetőség van ugyan pszichoanalitikus kezelésre, azonban a pszichoterápiás intézményekben sem a pszichoanalitikus kezelés a jellemző, ez inkább a magángyakorlatban valósul meg. Maga a pszichoterápiás szemlélet is visszaszorulóban látszik lenni a kórházakban, osztályokon. A biológiai pszichiátria, a gyógyszeres kezelés, a gyógyszerek kipróbálása több pénzt hoz a kórházaknak. Pedig az emberekben a romló körülmények hatására hatalmasra nőtt a gyógyulási, öngyógyítási igény. Magyarországon is pszichológiai boom van: a könyvpiac slágerei lettek az életmód-irodalom darabjai, agy-, test- és egyéb kontrollok, tömegeket vonzanak a gyors változást, javulást, szemléletváltozást ígérő terápiák. Nagy reneszánsza van azonban a nagyobb elmélyülést igénylő pszichoanalitikus, mélylélektani irodalomnak is: a pénzhiányos, megnehezült könyvpiaci viszonyok között is egyre több korábban kiadatlan Freud-, Jung-, Adler-, Szondi-mű jelenik meg magyarul. Ez persze egyúttal azt is jelenti, hogy e szerzők életműve korábban hozzáférhetetlen volt, vagy csak töredékeiben volt hozzáférhető a magyar olvasók számára, s a sok más fent vázolt körülménnyel együtt ez is oka annak, hogy a magyarországi mentálhigiénés kultúra, hasonlóan a többi közép-kelet-európai országéhoz, alacsony szinten áll. Így hát a magyar pszichoanalitikusoknak is ki kell bújniuk elefántcsonttornyukból, és megvizsgálniuk, milyen szerepet vállalhatnak az ország jövőjének formálásában, az általános depresszió feloldásában, a hagyományosan depresszív magyar önkép megváltoztatásában.

A FERENCZI SÁNDOR EGYESÜLET ÉS A THALASSA

Ferenczi hagyományának, az interdiszciplinaritás felélesztésének, a pszichoanalízis hatóköre kiszélesítésének szándékával hoztuk létre hosszú évek szervezőmunkájával a Ferenczi Egyesületet.

1987-ben az akkori pszichoanalitikus munkacsoport rendezett egy nemzetközi részvételű pszichoanalitikus konferenciát a Magyar Tudományos Akadémián. Az akadémia előcsarnokában a konferencia idején egy, a *Pszichoanalízis magyarorszá-*

gi története című kiállítás volt látható, amelyet Mészáros Judit és Dobossy Mariann pszichoanalitikus rendezett, és Antall József orvostörténész, később magyar miniszterelnök, akkor még az orvostudományi múzeum igazgatója nyitott meg. A konferencia végén le kellett bontani a kiállítást, s célszerűnek látszott egyben tartani a rengeteg összegyűlt anyagot. Ekkor merült föl egy archívum létesítésének gondolata, s többek között e céllal alakult meg a Ferenczi Sándor Egyesület 1988. szeptember 12-én, melynek egyik alapító tagja és megalakulása óta elnöke én vagyok.

Az Egyesület célul tűzte ki, hogy Ferenczi Sándor szellemében munkálkodjék, visszahozza őt Magyarországra, és a pszichoterápiára, társadalomra, kultúrára vonatkozó elgondolásait igyekezzék megvalósítani. Ferenczi műveinek többsége nem, vagy nagyon régen jelent meg magyarul (az utóbbi években mindössze két kis kötete, egy cikkgyűjtemény és korai írásaiból egy kis füzet), miközben külföldön most készül a teljes Freud--Ferenczi levelezés francia nyelvű kiadása, mely megjelenik angolul és németül is, megjelent „klinikai naplója" is több nyelven, de magyarul nem.

Ferenczi egyik jelentős képviselője volt annak az elgondolásnak, hogy a pszichoanalízisnek a szorosan vett lélektani kutatáson és gyógyításon túl a társadalommal, a kultúrával kell alkotó és formáló kapcsolatban lennie. Első előadása 1908-ban, egy nemzetközi pszichoanalitikus fórumon, Salzburgban is már a pszichoanalízis és a pedagógia kapcsolatával foglalkozott, s azt a gondolatot vetette fel, hogy a pszichoanalitikus ismeretek alapján álló pedagógia meg fogja változtatni az emberek mentalitását is. Természetesen a pszichoanalitikus mozgalomban mindig benne volt a törekvés, hogy az alkalmazott pszichoanalízist külön is művelje. A Magyar Pszichoanalitikus Társaság, mint a pszichoanalitikus társaságok általában, azt a feladatot vállalja, hogy analitikusokat képez ki és gondozza, ápolja, fejleszti a pszichoanalitikus ismereteket. Tagja csak az lehet, aki az analitikus képzésben részt vett, megfelelt és bizonyos feltételek mellett taggá választották. Azok, akik nem részesültek analitikus képzésben, ugyanakkor történészként, szociológusként, pszichológusként vagy más szakterületen használják az analitikus ismereteket, általában nem lehetnek egy pszichoanalitikus társaság tagjai. A Ferenczi Egyesület ezzel szemben a pszichoanalitikus és az alkalmazott pszichoanalitikus diszciplínák művelését és a határdiszciplínák összekapcsolását tűzte ki céljául. Az alapító tagok között pszichoanalitikusok mellett szociológusok, irodalmárok, etnográfusok, történészek is találhatók. A közel 300 tag fele külföldi, Európából és az Egyesült Államokból, az Egyesület tagja a Groddeck-társaság is (Georg Groddeck német pszichoanalitikus, Ferenczi barátja volt). Az Egyesület indulótőkéjét a Soros-alapítványtól, helyiségeit a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetétől kapta.

Fennállásának négy évében az egyesület három konferenciát szervezett. Az első témája a *Pszichoanalízis és társadalom* volt. Az előadók között történészek, szociológusok, szociálpszichológusok, pszichoanalitikusok szerepeltek. Az előadások megjelentek az egyesület lapjának, a *Thalassá*nak első számában. A második konferenciát 1990-ben, *Pszichoanalízis és hermeneutika* tárgykörében tartottuk meg. A harmadik, immár nemzetközi konferenciát 1991 júniusában rendeztük, szintén Budapesten. Teljesen aktuális témát választottunk: *Az ezredvég felé; politikai változások és a pszichoanalízis* címmel. Arra gondoltunk, hogy Kelet- és Közép-Európában alapvető társadalmi változások következtek be: a német egyesítés, a kommunista rendszerek

bukása, a demokratizálódási folyamat megindulása. Az érdekelt bennünket, melyek ezeknek a változásoknak a pszichoanalitikus szemlélettel, kutatásokkal megragadható lélektani aspektusai. A konferencia szervezése közben kezdődött az „öböl-háború", s így több olyan előadást küldtek be Izraelből, az Egyesült Államokból, Olaszországból, amelyek e háború kihatásaival, lélektani vonatkozásaival foglalkoztak. Az izraeliek a katonai támadások kiváltotta lélektani reakciókról, az analitikusokra gyakorolt pszichés hatásairól számoltak be. Ebben a vonatkozásban a konferencia teljesen időszerű volt. Mindhárom konferencián több mint százan vettek részt, a harmadikon szinte több külföldi jelent meg, mint magyar. Az előadók között szerepelt például a frankfurti pszichoanalitikus intézet igazgatója, Bertold Rotschild Zürichből, Heller Ágnes, Fehér Ferenc, a hetvenes években emigrációba kényszerített magyar filozófusok az USA-ból, jelen volt egy moszkvai pszichoanalitikus, aki az oroszországi pszichoanalízisről beszélt, jöttek kollégák Lett- és Észtországból, Litvániából, Jugoszláviából, Romániából.

1993-ban van Ferenczi születésének 120. évfordulója, amelyet nemzetközi konferenciával ünneplünk meg.

A Ferenczi Egyesület most hoz létre a bécsi Sigmund Freud Gesellschafttal együtt egy alapítványi intézetet, amely Közép- és Kelet-Európában hivatott terjeszteni a pszichoanalízis elméleti ismereteit és gyakorlati alkalmazásait; ennek kuratóriumi tagja vagyok.

Az Egyesület kiad egy *Thalassa* című folyóiratot, amely Ferenczi monográfiájának francia címe után kapta nevét. A *Thalassa* interdiszciplináris szemléletű folyóirat: különböző tudományágak képviselői publikálnak benne pszichoanalitikus vonatkozású cikkeket.

Analitikusnak lenni nem egyszerűen csak gyógyító szakma, a módszer kivitelezése. Felelősséget is jelent éppen a tudattalan ismerete következtében a conditio humana más területein is. A pszichoanalízis hozzájárulhat a közösségek, a társadalom önismeretéhez, amint erre számos példa található a világban. Erre pedig nagy szükség van Magyarországon, ahol a XX. században mind a fasizmus, mind a bolsevizmus emberek tíz- és százezreit ölte és nyomorította meg, utat nyitott az agressziónak, a rablásnak, mégpedig úgy, hogy az állam, a párt azt a látszatot keltette, hogy az egyén, az állami ideológiával kongruensen cselekedve, nem felelős a tetteiért. Mindez maradandó hatást gyakorolt az emberekre, és hagyományozódott is. Az, hogy ma Magyarországon a demokrácia alakulása idején újra megjelennek szélsőjobboldali erők, agresszív és destruktív cselekedetek, arra mutat, hogy sok más, politikai és gazdasági tényező mellett a feldolgozatlan múlt élményei, ideologikus nézetei, ha sokszor tudattalanul is, de működnek. Egyelőre nagyon keveset tettem, tettünk azért, hogy pszichoanalitikus oldalról próbáljam, próbáljuk segíteni ezt az átdolgozási folyamatot.

Saját élettörténetem azt mutatja, hogy a pszichoanalízis iránti elkötelezettség, ha mégoly szubjektív forrásokból fakad is, fenn tud maradni, és amint a külső körülmények lehetőséget nyitnak hozzá, realizálódhat. Pszichoanalitikus működésem egyik legfőbb eredményének azt tartom, hogy — bár számtalan okom és lehetőségem lett volna rá, hogy elhagyjam szülőföldemet — Magyarországon maradtam, és részt vettem a hazai pszichoanalitikus mozgalom feltámasztásában, felvirágoztatásában.

Utóirat (1995. november)

1994. januárban az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet átadta a Tündérhegyi pszichoterápiás osztályt az Országos Pszichológiai és Neurológiai Intézetnek. Ebben az évben nyugdíjba mentem. Változatlanul végzek pszichoanalitikus kiképző- és terápiás munkát, tagja vagyok a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület Tanulmányi Bizottságának és elnöke a Ferenczi Sándor Egyesületnek. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Személyiség- és Klinikai Pszichológiai Tanszéke keretében a pszichoanalízis elméletét adom elő.

1994 tavaszán újra megházasodtam, feleségem cimbalomművész, kislányunk született, és mindez új dimenziókat hozott életembe.

Portraits of Pioneers in Psychology

VOLUME II

Edited by

Gregory A. Kimble

C. Alan Boneau

Michael Wertheimer

1996

AMERICAN PSYCHOLOGICAL ASSOCIATION
Washington, DC

LEA LAWRENCE ERLBAUM ASSOCIATES, PUBLISHERS
Mahwah, New Jersey

Paul Harkai Schiller: The Influence of His Brief Career

Donald A. Dewsbury

Paul Harkai Schiller (1908–1949) was a psychologist of remarkable creativity and vigor. Many psychologists know some of his work but do not associate it with Schiller himself, with his theoretical approach, or with his major research corpus. In brief, Paul Schiller was a Hungarian-born psychologist who emigrated to the United States in 1947. In Hungary, he conducted research on a great range of topics. In the United States, he is best known for his research on innate motor patterns in chimpanzees. Schiller believed that all complex, learned behavior was shaped from a set of innate motor elements. It was from this perspective that his work with chimpanzees, performing tasks made famous by Wolfgang Köhler, was done. His other best-known studies dealt with drawings done by chimpanzees and the learning of detour problems by a variety of species.

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

András Farkas:
Asymmetry of verbal and numerical translations 3
Andrea Kárpáti, Viktória Gyebnár:
The test for creative thinking— drawing performance (TCT/DP) 23
Bence Nanay:
James J. Gibson's theory of affordance and contemporary theories of perception 53

HISTORY

SELF-PORTRAITS WITH A BACKGROUND, PART I. . . . 77
Lívia Nemes: Looking back 80
György Vikár: My way to psychology 82
György Hidas: Self-portrait 90

Ára; 220,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Farkas András:
Átfordítások számra és számszerű kifejezésre 3
Kárpáti Andrea, Gyebnár Viktória:
A TCT/DP rajzos kreatív gondolkodás teszt 23
Nány Bence:
J. J. Gibson affordanciaelmélete és a kortárs percepciókutatás 53

MÚLTUNK

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL I. RÉSZ 77
Nemes Lívia: Pályaképem 80
Vikár György: Utam a pszichológiához 82
Hidas György: Önarckép 90

A **PSZICHOLÓGIA** folyóirat megvásárolható
az MTA Pszichológiai Intézet Könyvtárában
— Budapest, VI. Teréz krt. 13. —

PSZICHOLÓGIA

1997 -05- 21
MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

17. évfolyam

1997/2

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tűnnie a tanulmány kérdésfeltevéséből, és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.
   Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.
   Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.
2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:
   a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés)
   b) a kéziratot két példányban küldjék be
   c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét
   d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak
   e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívot kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály" papírra hígítatlan fekete tussal készített rajzot is elfogadunk.
   f) kéziratot elfogadunk (5 1/4-es 360K-s) mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző az XYWRITE magyar változatát használja, vagy legalábbis olyan szövegszerkesztőt, amely képes a magyar ékezetes karakterek előállítására. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a magyar karakterek ASCII-kódját.
3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példáknak megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással)
   a) Könyveknél: Berkowitz, L., 1962. Agression: A social Psychological Analysis, Academic Press, New York
   b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: Berkowitz, L. , 1972, Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism, In: Berkowitz, L. (ed.), Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 6, Academic Press, New York, 63–108.
   c) Folyóiratban megjelent munkáknál: Berkowitz, L., Daniels, L. R., 1963, Responsibility and dependency, Journal of Abnormal and Social Psychology, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerző magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

4. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek" felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.
5. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.
6. Idegen nyelvű fordítás céljára kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését.
7. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.
8. A nyomda a szerzők tiszteletdíjának terhére minden tanulmányról 25 példányban különlenyomatot készít. A tiszteletdíj terhére a szerzők további példányokat is igényelhetnek.
9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza, kivéve a kézirat hordozójául szolgáló mágneslemezt.

PSZICHOLÓGIA

17. évfolyam

1997/2

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István
Engänder Tibor
Garai László
Halász László (főszerkesztő)
Illyés Sándor
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc (a szerkesztőbizottság elnöke)
Pléh Csaba
Ranschburg Jenő

A Szerkesztőség tagjai:

Halász László
Marton Magda
Síklaki István
Szladik Istvánné (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Budapest, VI. Teréz krt. 13.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 4320-574

ISSN 0230-0508

Előfizetető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900 Budapest, XIII. Lehel út 10/a.
Előfizetési díj egy évre 760,-Ft, egyes szám ára 190,-Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Intézet igazgatója

111 PRESS F.v.: Horváth István. Tel./fax: 1 731-597

Pszichológia, 1997, (17), 2, 115—150

TANULMÁNYOK

MARTON MAGDA
MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

ÚTBAN AZ ÉNTUDAT KIALAKULÁSA FELÉ
I.
Jelenségek a főemlősök törzsfejlődésének szintjén

A 1970-es évek elejétől kezdődően az összehasonlító, a személyiséglélektan és részben a szociálpszichológia érintkezési pontján termékeny integratív lehetőségeket kínáló, izgalmas és messzire mutató kutatási terület alakult ki. A kiindulópontot két jelenségcsoport képezte: a főemlősök — „önfelismerésnek" minősített — viselkedése a tükör előtt, illetve a néhány órás/napos csecsemők arcmozgás-utánzása. E jelenségek hátterében az érzékleti modalitások között létesülő, *preformált* (előhuzalozott) idegrendszeri kapcsolatok *lehetősége,* illetve azok *veleszületett* integrált *működése* tételezhető fel. Ez a kapcsolat teszi lehetővé az utánzást, mások (érzelmi-motivációs) tudatállapotainak empátiás megértését. Ezáltal lehetőséget ad saját tudatállapotaink és mások tudatának megkülönböztetésére, végsősoron az éntudat kialakulására.

E szerteágazó — ám nagyjából hasonló fogalmi rendszert alkalmazó — kutatások távlatait már igen korán, néhány kezdeti megfigyelés után felvázolták. A vizsgált jelenségek hátterében működő mechanizmus jellemzése is azonos irányba mutatott. Úgy véljük, a gondolkodásnak és kísérletezésnek ez a vonulata szilárd összetartó fonál lehet a pszichológiai elmélet szakadozott és számos elvarratlan szálat rejtő szövetében.

Érdemes azonban ügyelnünk arra, hogy a felvillanó „nagy elméleti lehetőség" ne indítsa meg — mint szakmánkban oly gyakran — a pusztán feltevésektől vezérelt, túl korai általánosítást, az egyoldalú túlhangsúlyo-

zást és a nézetek doktrinér megmerevedését, nem is szólva a jelenségek elméletvezérelt „kiválasztásának" torzító hatásáról. Ezek a meggondolások késztetnek arra, hogy az éntudat genezisének alighanem első állomásán — a közönséges majmok (továbbiakban: majmok) törzsfejlődési szintjén — igyekezzünk pontosítani a megfigyelt tényeket, illetve azok fogalmi megragadását (ami már szükségképpen az értelmezés egy fajtája). Erre saját, sok évvel ezelőtt tett megfigyeléseink és közléseink is feljogosíthatnak. Az a meggyőződés vezet bennünket, hogy az ördög az elméleti következtetések alapját képező tények esetében (is) a részletekben leselkedik, és ott állít csapdát a kutatónak. A tények gondos elemzése megköveteli a részletek aprólékos számbavételét. Ez pedig egyaránt fárasztó annak is, aki összegyűjti a tényeket, és annak is, aki végigolvassa őket.

A MAJOM ÉS AZ EMBERSZABÁSÚ MAJOM SPONTÁN „ÖNMAGÁRA IRÁNYULÓ" VISELKEDÉSE TÜKÖR ELŐTT

GALLUP (1970) írta le először a csimpánz tükör előtti *spontán* viselkedésének olyan formáit, amelyeket az önfelismerés jeleiként értelmezett.

Gallup vadon született, fiatal (preadoleszcens) csimpánzai tíz napon keresztül napi 15 perces próbák során láthatták magukat egy nagyméretű tükörben. A szerző azt találta, hogy kezdetben jellegzetesen a fajtársnak szóló viselkedésformákat mutatják. A tükörképre irányuló társas válaszok azonban idővel lecsökkennek, és azokat a majom „önmagára irányuló" tájékozódása (self-directed orientation) váltja fel. Ennek során *a csimpánzok olyan testtartásokat vesznek fel és olyan mozdulatokat tesznek, amelyek révén a tükörben megláthatják azokat a testrészeiket, amelyeket különben nem látnak.* Máskor a testükön vagy a környezetükkel manipulálnak, miközben a tükörben figyelik saját mozdulataikat. Gallup így ír: „... a második vagy a harmadik nap után a csimpánzok a tükröt arra kezdik használni, hogy önmagukra válaszoljanak. Az önmagukra irányulás helyzetében a tükörképet arra használják, hogy látás útján hozzáférjenek az önmagukról másképpen nem megszerezhető információhoz és megvizsgálják azokat (kurkásszák a testük közvetlenül nem látható részeit...). (GALLUP, 1977, 332. o.)

Véleménye szerint a csimpánznak a tükörképről az a képzete („ideája") alakul ki, hogy az a saját testét tükrözi vissza. Ezeket a *spontán* viselkedésmintákat Gallup úgy értelmezte, mint *a csimpánzok önfelismerésének jeleit.* Erről így ír: „Az önmagukra irányuló viselkedések e mintái azt tételezik fel, hogy az alanyok azonosítják a tükörkép forrását. S noha én

meg voltam erről győződve, másokat nem győzött meg szubjektív értelmezésem..." (GALLUP, 1977, 332. o.). (Gallup élményét saját tapasztalataink birtokában könnyű átérezni.)

A 80-as évek második felétől kezdve több kutató jutott arra a következtetésre, hogy mind az emberszabású majmok, mind gyermekek tükör előtti két — egymást követő — *spontán* viselkedésformája önfelismerésnek minősíthető, éspedig: 1.) a tükörkép irányába mutatott társas magatartásformák eltűnése, illetve 2.) a tükör közvetítésével megvalósuló, önmagára irányuló viselkedésformák megjelenése (lásd CALHOUN és THOMPSON, 1988; ANDERSON, 1993).

Gallup a későbbiek során az önfelismerés „objektív próbájával" is alá kívánta támasztani saját értelmezését.[1] A tulajdonképpeni vizsgálat előtt a saját tükörképével már megismerkedett csimpánzt elaltatták, majd a szemöldök felett homlokára piros foltot festettek. Amikor a felébredő csimpánz megpillantotta tükörképét, hamarosan megérintette, megtapogatta a foltot, és ezt a műveletet a tükörben tekintetével követte. GALLUP (1970) szerint a csimpánz ilyenkor észleli az eltérést a látvány és a korábban megismert s emlékezetében megőrzött tükörképe között; az újszerű foltot megtapintja önmagán a tükör előtt.

A Gallup-féle próbát (a továbbiakban: folt-próba) az elmúlt 25 évben számosan sikerrel megismételték társas környezetben élő csimpánzokkal (például CALHOUN és THOMPSON, 1988; LETHMATE és DÜCKER, 1973; SUAREZ és GALLUP, 1981, és mások). A folt-próba teljesítését általában az önfelismerés ismérveként kezelik, és röviden MSR-nek (mirror-guided self recognition), *tükörvezérelt önfelismerésnek* nevezik. Az első 20 év folyamán végzett folt-próbák többségében azt találták, hogy csimpánzok és orangutánok teljesítik a folt-próbát, de gorillák (LEDBETTER és BASEN, 1982; SUAREZ és GALLUP, 1981), továbbá majmok nem képesek rá (ANDERSON 1984; GALLUP, 1987; ANDERSON, 1983b; BENHAR és mts., 1975; CALHOUN-RADANO és THOMPSON, 1978; GALLUP, 1970; LETHMATE és DÜCKER, 1973; SUAREZ és GALLUP, 1981; CALHOUN, 1983; THOMPSON és CALHOUN, 1982; GALLUP, 1977a). Az utóbbiak Gallup kritériuma szerint *nem képesek önfelismerésre.* Csak az elmúlt öt évben bukkant fel — a gorillák és a majmok tükörválaszaival kapcsolatban — az a nézet, hogy főemlősöknél az MSR nem tekinthető minden-vagy-semmi jelenségnek; kételyek

1 E kísérleteket — saját elgondolásának kifejtése kapcsán — GERGELY (1994) magyar nyelven röviden ismertette.

támadtak e teljesítmény ismérvének általánosíthatóságát illetően. (Erről lásd később.)

A témakör egyik szakértője még egy — a közelmúltban tartott jelentős — konferencián is így nyilatkozott: „Valójában majmok esetében soha nem közöltek tükör által közvetített önmagukra irányuló aktusokat, mivel a tükörképükre mindvégig társas jelleggel válaszolnak." (ANDERSON, 1994, 316. o.)

A szerző úgy véli: mindazok, akik majmoknál a folt-próba teljesítéséről számoltak be (BOCCIA, 1994; ITAKURA, 1994), *nem tudták megbízhatóan igazolni a spontán önexploráció megjelenését.* Anderson kijelentésének saját tapasztalataink azonban élesen ellentmondanak. Mielőtt részletesen ismertetnénk a majmok tükörválaszaival kapcsolatos megfigyeléseket és kísérleti eredményeket, felidézzük saját — 1967-68-ban végzett — vizsgálataink fő eredményét. E vizsgálat során majmok tükör előtti spontán viselkedését tanulmányoztuk. Rögzítettük a majmok kezdeti társas válaszait, majd az önmagukra irányuló viselkedésüket, ezen belül mindenekelőtt *a szokásosan nem látható testtájaik vizsgálgatását, explorációját a tükörben* (MARTON, 1968, 1970).

E magyar nyelvű közlések ténye nem azért érdemel figyelmet, mert azok valamiféle elsőséget biztosítanak szerzőjüknek. Sokkal fontosabb, hogy megfigyeléseinket még öntudatlanul sem befolyásolhatta Gallupnak a Science lapjain 1970-ben megjelent és nagy visszhangot keltő közleménye, még kevésbé a témakörben újabban közölt megfigyelések és az élesedő vita érvei. Vizsgálatainkban *a majmok olyan viselkedésformáit rögzítettük, amelyekről azóta sem számoltak be.* Ezért megfigyeléseink jelentősek lehetnek a majmok teljesítményeinek pontosabb megítélésében.

Macacus rhesus majmok (5 állat) tükör előtt mutatott viselkedésének megfigyelése nyomán „...azt tapasztaltuk, hogy a tükörképükkel való első találkozás alkalmával rövid ideig társnak szóló mimikai mozgások és hangadás közepette kísérelték meg lepergetni a társnak szóló viselkedést. Majd csakhamar felhagytak ezzel és ezután érdeklődésüket szinte kizárólag egy sajátos viselkedés kötötte le: a tükör előtt szokásos, majd egészen szokatlan mozgásokat végeztek, miközben élesen figyelték tükörképüket.[1] A későbbi próbákon egyre inkább a viselkedési lehetőségeik szélső változatainak explorálását részesítették előnyben. A tükörben testüknek az általuk szokásosan nem látott részeit vizuálisan explorálják, máskor pedig

1 Az ábrákat a tanulmány végén mutatjuk be.

ezeket a testrészeiket megtapintják (saját testükön) és közben a tükörben nézik ezt a műveletet. E rendkívül kitartó exploráció során soha sem a tükörképen, mindig saját testükön tapintják vagy akarják megtapintani az önmagukon addig nem látott testtájakat. Eljárásuk azt a benyomást kelti: a tükör lehetőséget ad arra, hogy a bonyolult proprioceptív szerveződési mintákhoz tartozó, de eddig csak részlegesen ismert képsorokat (a végtagmozgás képeit) mozgásainak és testhelyzeteinek megfigyelése útján az állat kiegészítse..." (MARTON, 1968, 1970, 193. o.)

Az öt majom[1] szinte teljesen egyöntetű viselkedésének megfigyelése és rögzítése azért lehet jelentős, mivel — amint arra korábban már utaltunk — Gallup és sokan mások a csimpánzok *hasonló, spontán viselkedéséből szintén arra következtettek, hogy állataik felismerik magukat a tükörben,* amiként mi is így jártunk el a majmok tükör előtti ön-explorációja alapján (lásd később). A majmok viszont, jóllehet vizsgálgatják a korábban nem látott testtájaikat a tükörben, *a folt-próba során mégsem érintik meg az arcukra festett foltot,* vagyis nem érik el az önfelismerés kísérleti ismérvét.

Tapasztalatunk eltér azok felfogásától, akik úgy vélekednek: azok az állatok (csimpánzok és orangutánok), amelyek teljesítették a folt-próbát, egyúttal önmagukra irányuló viselkedést is mutattak, és megfordítva, *azok az állatok, amelyek nem teljesítették a folt-próbát, nem explorálták korábban nem látott testtájaikat sem* (GALLUP, 1977a; GALLUP és mts., 1971; GALLUP és mts., 1971; LEDBETTER és BASEN, 1982; SUAREZ és GALLUP, 1981). A kérdés jelentőségét növeli hogy több szerző is úgy vélekedik: *mind a folt-próba teljesítése, mind a tükör nélkül nem látható testtájak vizsgálgatása a tükörben egyaránt az önfelismerés bizonyítéka* (GALLUP, 1970; HAYATT és HOPKINS, 1994; MILES, 1994; CALHOUN és THOMPSON, 1988; PATTERSON és COHN, 1994; SUAREZ és GALLUP, 1991).

A fenti állítás ellenőrzéseképpen megvizsgáltuk, vajon az irodalomban beszámolnak-e olyan megfigyelésről, melynek során a folt-próba teljesítése és az állat önmagára irányuló tükör előtti viselkedése *széttartást* mutatott.

S valóban, találhatunk erre vonatkozó kísérleti adatot. Így például SWARTZ és EVANS (1991) csimpánzai közül csak egy érintette meg az arcára festett foltot, és mutatott önmagára irányuló viselkedést. További

1 A kísérleti állatokról, tartásuk módjáról és a megfigyelés körülményeiről később szólunk.

három csimpánz *a tükörben vizsgálgatta ugyan saját, korábban nem látott testrészeit, mégsem adott pozitív választ a folt-próbában.* Úgy vélhetjük tehát, *nem* teljesen *elszigetelt jelenség* az, hogy a tükörkép együttmozgásának információját a főemlős önmagára vonatkoztatja, jóllehet nem éri el a folt-próba kritériumát.

Az általunk leírt, önexplorációra — legalábbis annak *egy részére — emlékeztető* viselkedést többen is megfigyeltek majomnál (PLATT és THOMPSON, 1985; BOCCIA, 1994; LEWIS és BROOKS-GUNN, 1979). Fiatal majmoknál Platt és Thompson jellemezte „a kép valóságosságát vizsgáló viselkedést" (PLATT és BROOKS-GUNN, 1985, 301. o.). A szerzők e kifejezést DIXON-tól (1957) vették át, aki ezzel jelölte a gyermekek egy sajátos magatartását. Dixon megfigyelései szerint amikor a gyermekeknél lecsökkennek a tükörképre irányuló, szokásosan a másik személynek szóló társas megnyilvánulások, akkor hosszan figyelni kezdik saját mozgásuk és a tükörkép mozgásának együttjárását. Dixon ezt a jelenséget az *önfelismerés előfokának tekintette.*

BOCCIA (1994) szintén arról számolt be, hogy a „majom belenéz a tükörbe, miközben lassan mozgatja a fejét vagy a végtagját, ami arra mutat, hogy legalábbis valamilyen formában megérti a tükörkép és a saját mozgása közti kapcsolatot" (354. o.). Ugyanezt tapasztalta LEWIS és BROOKS-GUNN (1979), HALL (1962) és TINKLEPAUGH (1928) is.

A TÜKÖRKÉPRE IRÁNYULÓ TÁRSAS VÁLASZOK S AZOK HIÁNYA MAJMOKNÁL

A kutatók egyöntetűen arról számolnak be, hogy a kisgyermek és a főemlősök — közöttük a majmok — kezdetben társas jellegű válaszokat adnak a tükörképre. Úgy viselkednek, mintha fajtársukat látnák. Ezek a válaszok lehetnek „békítő", „lekenyerező", affiliációs válaszok (főként nőstények részéről), míg a hímek főképpen támadó jellegű viselkedésmintákat mutatnak (pl. SUAREZ és GALLUP, 1986; 1991). A gyermek és nagymajmok esetében ezek a társas válaszok idővel eltűnnek és megjelennek az önfelismerésre jellemző reakciók (AMSTERDAM, 1972; ANDERSON, 1984a; GALLUP, 1979; LEWIS és BROOKS-GUNN, 1979; LIN és mts., 1992).

Az alaposabb megfigyelések azonban azt is feltárták, hogy a főemlősök tükörre irányuló ún. *társas válaszai valójában gyakran különböznek a valódi társnak szóló viselkedésmintáktól.* Már GALLUP (1975) felfigyelt

arra, hogy majmoknál a tükörképnek szóló társas válaszok intenzívebbek, mint a fajtársakra irányuló reakciók; ezt a jelenséget nevezte *„szupernormális"* társas válasznak.

Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a társas válasznak minősített arcmozgások valójában *nem csak a társnak* szólhatnak. Ha például a tükörben ismeretlen piros labda jelenik meg, a majmok mind a labda tükröződésére, mind magára a tárgyra a fül és a homlokbőr felhúzásával válaszolnak (BOATRIGHT-HOROWITZ, 1992). Tapasztalták azt is, hogy valamely ismeretlen tárgy megpillantásakor, vagy ismert tárgy helyének megváltoztatásakor a majmok az említett mimikán kívül még nyitott szájjal fenyegető arcmozgást is mutathatnak (CALHOUN, 1983).

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a majmok társas válaszként megjelölt reakcióinak *egy része* valójában az *ismeretlen elemre adott kifejezőmozgás, nem pedig a társnak szóló kommunikatív viselkedés.*

Több szerző hangsúlyozta, hogy a csoportban élő majmok, ha *társak jelenlétében ismerkednek meg a tükörrel, kevés szociális választ adnak a tükörképükre.* Ha pedig ilyen válaszok mégis megjelennek, mihamar eltűnnek. Általában elmondhatjuk, hogy a születésüktől fogva fajtársakkal együtt nevelkedett majmok *kevesebb* társas választ adnak tükörképükre (PLATT és THOMPSON, 1985; SPENCER-BOOTH és HINDE, 1969). Különösen érvényes ez a vadon született és utóbb csoportban élő majmokra (GALLUP és McCLURE, 1971). Ha a majomcsoport hosszú időn keresztül tapasztalatot szerezhetett a tükörről, akkor a csoport felnőtt tagjai szinte egyáltalán nem mutattak társas választ a tükörképükre (PLATT és THOMPSON, 1985).

Ismerünk olyan kísérletet is (ITAKURA, 1987), amelyben azt vizsgálták: vajon megkülönbözteti-e a majom egy másik majom tükörképét a valóságos majom képétől, illetve a saját tükörképétől? A kísérletben a ketrec egyik oldalán tükör volt; a tükör mellől (vetítő segítségével) egy majom képét vetítették a ketrec hátsó falával párhuzamosan elhelyezkedő ernyőre. A vetített kép látható volt a tükörben, de azt a kísérleti állat (a ketrec átlátszatlan falán lévő) kémlelőlyukon keresztül közvetlenül is láthatta (1. ábra).

A két kísérleti majom négy próbában vett részt; ezek között 7-7 nap szünet volt. A majmok a próba során először nem saját magukat, hanem a tükörben látható vetített majomképet vették szemügyre. Majd hátrafordultak, s — hamarosan felfedezve a falon lévő lyukat — a rajta keresztül

1. ÁBRA

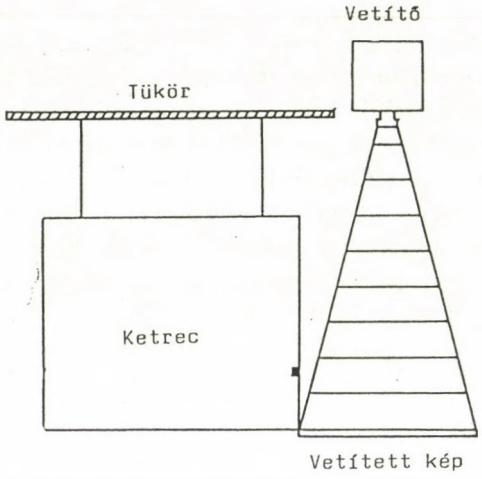

az eredeti vetített képet vizsgálgatták. Társas viselkedésformát is csak a lyukon keresztül látható kép irányába mutattak, míg annak tükörképére és saját tükörképükre soha nem adtak ilyen választ. Ha a vetített képen étel is látható volt, azt a lyukon keresztül igyekeztek elérni. A majmok tehát *különbséget tettek saját tükörképük, valamint a vetített kép tükröződése és a valódi kép között* (ez utóbbit a rövid expozíciós idő miatt valószínűleg élő majomként észlelték), és csak az utóbbi felé irányultak társas válaszaik.

Más kutatók arra is felfigyeltek (THOMPSON és BOATRIGHT-HOROWITZ, 1994), hogy ha a majom egy ablakon keresztül felváltva láthat más majmot vagy a saját tükörképét, akkor (a hat hónapig tartó kísérleti időszakban) jelentősen több időt tölt a másik (inger)majom megfigyelésével, mint saját tükörképe nézegetésével. A szerzők ebből is arra következtettek, hogy a majom megkülönbözteti a két ingerfajtát.

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a majmokban saját tükörképük *mozgósítja,* illetve előhívja a társnak szóló viselkedés-készletet, de *ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy tartósan és egyértelműen fajtársként észlelik saját tükörképüket.* A tükörélmény facilitáló hatásáról már korábban is szóltak a kutatók. Eszerint a tükör olyan tárgy, amely megindítja a szokásosan a társnak szóló viselkedés-repertoárt, vagyis azokat a mozgásformákat, amelyeket az állat általában akkor mutat, amikor a fajtárs hasonlóan viselke-

dik (CLAYTON, 1978). Ugyanerre a jelenségre alkalmazták a „koakció" kifejezést is (ZAJONC, 1965).

A fenti kérdéskörrel kapcsolatban figyelemre méltó gondolatot közölt PLATT és THOMPSON (1985). Szabadon élő majmok tükörre adott válaszait vizsgálták. Másokhoz (például EGLASH és SNAWDON, 1983) hasonlóan megfigyelték, hogy a majmok, miután társas viselkedésformát futtattak le a tükörképük irányába, tartósan tovább figyelik tükörképüket, majd társas válaszaik hirtelen lecsökkennek. Ha pedig a tükör előtt állnak és társuk is feltűnik a tükörben, azonnal feléje fordulnak.

Ilyenfajta megfigyelések nyomán PLATT és THOMPSON (1985) lehetségesnek tartja, hogy a majmok „azt az észlelési osztályt, amelyet mi az ő saját tükörképükként jelölünk meg, másképpen osztályozzák, mint a másik majom tükörképét". Véleményük szerint a majmoknál megfigyelt tükörjelenségek elemzéséhez olyan *új leíró kategóriára lenne szükség,* amely pontosabban utal arra, hogy a majom saját tükörképét ugyan nem észleli önmaga képeként, de — némi tapasztalat után — mégsem úgy kezeli azt, mint egy ismert vagy ismeretlen fajtársat. A szerzők szerint ez a körülmény „valószínűleg fontos, de nem elégséges lépés az önfelismerés felé". (PLATT és THOMPSON, 1985, 313. o.)

Ha a majmok tartósan és egyértelműen nem fajtársukként észlelik tükörképüket, ennek látványa még ekkor is megerősítő hatású számukra.

A TÜKÖRKÉP MOTIVÁCIÓS HATÁSA

Az elkülönítve nevelt és/vagy ilyen módon tartott majmok esetében saját tükörképük jutalmazó hatású lehet (pl. BUTLER, 1954). Több kutató is megállapította: tükör jelenlétében, de társak nélkül nevelt majmoknál nem lép fel vagy enyhébb az izoláció hatására szokásosan kialakuló magatartási károsodás, bár a tükör alkalmazása soha sem olyan hatásos, mint a társas környezet (ANDERSON, 1981; ANDERSON és CHAMOVE, 1986).

A tükörképre adott válaszok motivációs meghatározottságát más oldalról az a megfigyelés is alátámasztja, miszerint a korai életkortól társakkal együtt nevelt majmok kevesebb társas választ adnak a tükörképükre, mint az elkülönítve tartottak, s ugyancsak kevesebb a társas válasz vadon született majmoknál (GALLUP és McLURE, 1971). Sőt, az anyjukkal

nevelkedett majmok kevesebb társas választ adnak a tükörképükre, mint a társak csoportjában élők (SPENCER-BOOTH és HINDE, 1969).

Kísérleti feltételek között is kimutatták a tükör megerősítő hatását. Így például a majmok ablakot nyitnak ki azért, hogy saját tükörképüket láthassák (GALLUP, 1966).

A majmok életmódja, tartásuk körülményei tehát határozottan befolyásolják a tükörre adott társas válaszaik mennyiségét és/vagy fennmaradásuk tartósságát. Ennélfogva *az MSR hiánya majmoknál* — más okok mellett — *kapcsolatban lehet korábbi társas tapasztalataik elégtelenségével* is. Ezt a feltételezést tovább erősíti az a megfigyelés, hogy csimpánzoknál az MSR megjelenésének ugyancsak feltétele a korábbi társas tapasztalat, a társakkal való együttnevelkedés (HILL és mts., 1971; GALLUP és mts., 1971).

BOCCIA (1994) úgy vélekedik, hogy majmoknál az MSR kialakulásának az is feltétele, hogy az állat láthassa társai tükör előtti viselkedését. Ezt a véleményt PLATT és THOMPSON (1985) is osztja.

E megfigyelések már átvezetnek a majmok tükör előtti viselkedésére vonatkozó további tények és elgondolások tárgyalásához.

A FOLT-PRÓBA KUDARCÁT BEFOLYÁSOLÓ MAGATARTÁSI SAJÁTOSSÁGOK MAJMOKNÁL

Válaszul arra a többszörösen igazolt megfigyelésre, hogy a majmok nem teljesítik a folt-próbát, a kutatók egy része azokat a fajra jellemző viselkedéses sajátságokat keresi, amelyek a kudarcot okozhatják vagy befolyásolhatják.

A majmok kurkászó viselkedését tanulmányozó BOCCIA (1983; 1986; 1989) megfigyelte, hogy kurkászás alkalmával a majmok *átsiklanak* a társ szőrzetébe tapadt kisebb tárgyakon vagy a testfelület más rendellenességein. Önmaguk kurkászásakor sem érdeklődnek különösebben saját testük felületének részletei iránt — szemben például a csimpánzokkal. Ez a sajátosság is hozzájárulhat ahhoz, hogy a majom spontán módon nem tanulmányozza az arcára festett foltot.

STUART és RASHID (1984) arról írtak, hogy majmok ritkábban érintik meg az arcukat, mint a csimpánzok. Egyesek úgy gondolják, ez is hozzájárul a folt-próbában mutatott negatív eredményhez (ANDERSON,

1984). További szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a majmok *alig mutatnak spontán ön-kurkászást* vagy önérintést (EGLASH és SNOWDON, 1983). A kutatók ugyancsak megállapították, hogy a majmot *többször és tartósabban kell szembesíteni a tükörrel,* mint a csimpánzt ahhoz, hogy eredményesen teljesítsen különböző — tükörrel kapcsolatos — viselkedésformákat (BENHAR és mts., 1975; GALLUP és mts., 1980). Ismét mások arról írnak (THOMPSON és BOATRIGHT-HOROWITZ, 1994), hogy majmok esetleg azért fedezik fel nehezebben a tükörképük együttmozgását, mivel faji jellegzetességük, hogy *kerülik a másik majom tekintetét* (PREMACK, 1983); a szemkontaktus náluk ritka, kitüntetett társas válasz. PARKER (1991) a majmok folt-próbában mutatott sikertelenségét összefüggésbe hozza azzal a körülménnyel, hogy *kevéssé rendelkeznek arcizmaik akaratlagos ellenőrzésével.* Ez megnehezíti számukra, hogy észleljék az együttmozgást arcmimikájuk és annak tükröződése között. PARKER és MILBARTH (1994) azt hangsúlyozza, hogy a majmok — fajukra jellemző módon — *úgy gátolják inadekvát* (jelen esetben a társnak szóló) *viselkedésüket, hogy elfordulnak az ingertől* — ezúttal a tükörtől —, ezáltal megfosztva magukat a tükörkép hosszabb megfigyelésétől. A tükör tartós megfigyelése feltétlenül szükséges lenne ahhoz, hogy a főemlős észlelje saját maga és tükörképe együttmozgását.

A továbbiakban áttekintjük: vajon a majmok tükörrel kapcsolatos egyéb teljesítményei milyen viszonyban lehetnek a folt-próba teljesítésével vagy annak kudarcával.

TÉRI LOKALIZÁCIÓ A TÜKÖR SEGÍTSÉGÉVEL ÉS A „TÜKÖRVEZÉRELT" VISELKEDÉS MAJMOKNÁL

E kérdés módszeres vizsgálata keretében Boccia olyan feladatokat alakított át a majmok kognitív képességeinek elemzéséhez, amelyekkel eredetileg a gyermek önfelismerésének fejlődését tanulmányozták (BERTENTHAL és FISCHER, 1978).

Vizsgálatait 15 óvilági majommal végezte; állatait tükör állandó jelenlétében társakkal együtt tartotta (BOCCIA, 1994). A témánkat közelebbről érintő feladat során azt vizsgálta, vajon a majom észleli-e a különbséget a mögötte lévő térben játszódó s a tükörben megfigyelhető jelenet, illetve a térben előtte lezajló — plexilapon keresztül látható — történés között. A kísérletben a helyiség tetejéről kis doboz lógott le, mely színes játékfigurát rejtett. Amikor a majom éppen a tükörbe (előre) nézett, a dobozból (a majom háta mögött) a játék a földre hullott. Az ellenőrző

helyzetben viszont a majom ugyanezt a történést a plexilapon keresztül, az előtte lévő térben láthatta. Boccia azt tapasztalta, hogy amikor a majom a tükörben meglátta a játékfigurát, azonnal hátrafordult, míg az ellenőrző helyzetben természetesen nem adott ilyen választ. Ennek nyomán megállapította, hogy *a majmok tükör segítségével lokalizálják saját testüket a térben és azt más tárgyak helyzetéhez is tudják viszonyítani,* vagyis alkalmazkodnak a tükör fényvisszaverő tulajdonságához. A majmok eme teljesítményét Boccia úgy értékelte, hogy az eléri a tárgyállandóság (Piaget által jellemzett) szenzomotoros fejlődési szakaszának 5. szintjét. E kérdéskörben azonban vita alakult ki. Míg néhány kutató (GIBSON, 1977; PARKER, 1977) arról számolt be, hogy majmoknál vizsgálatsorozat keretében részlegesen kimutatható a tárgyállandóság észlelése, ezt a megállapítást mások (BATALE és ANTINUCCI, 1989; PARKER és MITCHELL, 1994) cáfolták.

Majmok tükörvezérelt viselkedését többen is vizsgálták (ANDERSON, 1984; BOATRIGHT-HOROWITZ, 1992). ANDERSON (1986), továbbá BOATRIGHT-HOROWITZ (1992) azt tapasztalta, hogy a majmok — vagy legalábbis néhányan közülük — tükör segítségével megtalálják a közvetlenül nem látható ételt. *A majmok tükörrel kapcsolatos lokalizációs teljesítményét bizonyítja* ITAKURA (1987) korábban már — más szempontból — ismertetett ötletes kísérlete is.

A majmok lokalizációs teljesítményeinek és azok értékelésének további részletezése helyett célszerűbb, ha a tükörhasználat módozatai között további megkülönböztetést teszünk. PLATT és munkatársai (1991) rámutattak, a tükör segítségével történő lokalizáció azt kívánja meg, hogy az állat képes legyen *a viselkedését irányító ingereket a válasz helyéhez viszonyítva, térileg átkódolni.* Ezt a teljesítményt meg kell különböztetni a *„tükörvezérelt"* (mirror guided) viselkedéstől, amelyhez arra van szükség, hogy az alany *saját mozgását a tükörben folyamatosan lássa és figyelembe vegye,* mivel ez feltétele a feladat teljesítésének (tükörhelyzetben a lokalizációhoz erre nincs szükség).

Kísérleti bizonyíték van arra, hogy a majom *fel tudja használni a folyamatos vizuális visszajelentést viselkedése kivitelezéséhez.* RUMBAUGH és munkatársai (1989) két rhesus majmot megtanítottak arra, hogy kapcsolókar segítségével kövessenek egy számítógép vezérelte célpontot. MENZEL és munkatársai (1985) viszont azt találták, hogy *tükörvezérelt* formában a majom nem képes folyamatos visszajelentés hasznosítására.

Úgy vélhetjük tehát, hogy *a valódi tükörvezérelt viselkedés a majmok teljesítőképességének felső határát képezheti:* ezt csak a majmok egy része éri el. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a folt-próba teljesítése *megkívánja* a tükörvezérelt mozgást. Enélkül az arcon lévő (propriocepció útján nem észlelhető) folt pontos megtapintása nem lenne lehetséges.

Az a következtetés, hogy a tükörvezérelt mozgás a majmok teljesítőképességének felső határát jelzi, továbbá az a feltevés, hogy majmoknál léteznek a tükörkép együttmozgásának észlelését nehezítő fajspecifikus viselkedésformák, érthetővé teszi, miért nem hagytak fel a kutatók azzal a törekvéssel, hogy majmoknál is kimutassák az MSR-t. Emellett bátorítóan hathatott az a megfigyelés is, hogy *korántsem minden csimpánz ismeri fel magát a tükörben.*

Noha a közlemények éveken keresztül egyöntetűen arról számoltak be, hogy a társas környezetben felnőtt, érett csimpánzok és orangutánok teljesítik a folt-próbát, az utóbbi években ennek részben ellentmondó eredményeket (is) közöltek. Az egyik kutatócsoport (CALHOUN, 1983; CALHOUN és THOMPSON, 1988; BOATRIGHT-HOROWITZ, 1992) azt tapasztalta, hogy 12 vizsgált csimpánzukból 10 nem oldotta meg a folt-próbát. SWARTZ és EVANS (1991) kísérletében 11 csimpánz közül csak egy mutatott önfelismerést. A kutatók — e szokatlan eredmény nyomán — gondosan megvizsgálták, vajon az állatok felnövekedésében és/vagy tartásában, illetve a kísérleti feltételekben lehettek-e olyan mozzanatok, amelyek megmagyarázhatják a váratlan eredményeket. A részleteket mellőzve, csupán arra utalunk, hogy a kutatók gondos elemzése sem derített fel olyan kísérleti hibákat, amelyek a csimpánzok negatív eredményét *maradéktalanul* indokolhatták volna. (Erről lásd SWARTZ és EVANS, 1994; THOMPSON és BOATRIGHT-HOROWITZ, 1994.)

Mindezek alapján az említett kutatók azt a véleményt alakították ki, hogy *a csimpánzok tükörválaszairól* beszámoló irodalmi adatok *nem olyan erőteljes jelenséget* ragadtak meg, mint ahogyan azt kezdetben gondolták. A folt-próba teljesítéséről szóló kísérletekben gyakran nem közölték például, hogy hány csimpánz közül kerültek ki a próbát megoldó állatok; a tanulmányok inkább egyedi válaszokat jellemeztek, és gyakran nem ismertették a csoportra vonatkozó mennyiségi adatokat (lásd THOMPSON és BOATRIGHT-HOROWITZ, 1994). Valószínű, hogy e szerzők fontosabbnak tartották pusztán azt a tényt, hogy főemlősök képesek önfelismerésre, mintsem hogy e teljesítmény előfordulási százalékának pontos rögzítésére törekedtek volna. Újabban POVINELLI (1994) már csoportada-

tokat közölt: 90 csimpánz vizsgálatakor a hétéves állatok csupán 5 %-a, az ennél idősebbek 30 %-a mutatott MSR-t.

E tények, valamint a korábban bemutatott adatok ismeretében a kutatók egy része nyitottnak érezte azt a lehetőséget, hogy mind a gorillák, mind a majmok — bár jelentősen kisebb számban, mint a csimpánzok — *képesek teljesíteni a folt-próbát.* Ez a meggondolás azután arra indította e kutatókat, hogy ezeknél a főemlősöknél sajátos eljárásokkal segítsék elő a folt-próba teljesítését.

TELJESÍTMÉNYSERKENTŐ ELJÁRÁSOK HATÁSA

Majmokkal végzett kísérletek

Korábban említettük, hogy a kutatók feltételezték: a majmok azért (is) nehezebben észlelik tükörképük együttmozgását, mivel — különböző okokból — nem elég hosszan figyelnek tükörképükre; kerülik a „tükörkép tekintetét", illetve elfordulással gátolják a tükörre irányuló viselkedésüket. Ezt figyelembe véve, BOATRIGHT-HOROWITZ (1992) arra törekedett, hogy a majmok figyelmét — közvetett módon — tartósabban tükörképükre irányítsa.

A kísérlet előtt a majmok 22 órán át nem ihattak. Majd a kísérlet során a szomjaztatott állatok 1.2 ml vizet kaptak, de csak abban az esetben, ha meghatározott időnél tovább nézték tükörképüket. A szemkontaktust a tükörképpel, az arcmozgásokat és az önmagukra irányuló viselkedést videoszalagon rögzítették.

A szerző részletesen beszámolt a folt-próbában utóbb egyedül sikeresnek bizonyult majom viselkedéséről. Azt tapasztalta, hogy a kísérleti eljárás következtében megnőtt a tükör előtt a szemkontaktus gyakorisága, és ezzel együtt megszaporodtak az arcmozgások is; leggyakoribb a szemöldök és a homlokbőr hátrahúzása volt. Ezután a kísérletezők arra törekedtek, hogy tovább növeljék a tükörképre tekintés időtartamát. Az előzetes vízmegvonás meghosszabbításával és a vízjutalom mennyiségének növelésével elérték azt, hogy a majom 20 sec-ig nézett a tükörképére (ami ember számára sem könnyű feladat). *A majom tehát ellenőrizni tudta tekintetének irányát és időtartamát.*

Ezután altatásban foltot festettek a majom homlokára és a jobb fülére. Ellenőrzésképpen homlokának más pontját és az ellenoldali fülét alkohollal nedvesítették meg, majd a ketrecbe helyezték. Az éber állat csak

egyszer pillantott a tükörre, egyébként hosszan háttal ült a tükörnek. 16 perc elteltével azután belenézett a tükörbe, és akkor tartósan fixálta tükörképét; egyidejűleg ujjával a homlokán *megérintette a piros foltot.* Ezt követően kezével *a megfestett területet dörzsölte, majd a kezére nézett.* Az egész mozgássor 3-4 percet vett igénybe. A szerző véleménye szerint az állat viselkedése olyan pontos és összerendezett volt, hogy az véletlenül nem állhatott elő. A folt nem váltott ki további viselkedést a majomból. A kísérlet folyamán még egy másik majom is megérintette ugyan az arcára festett foltot, de viselkedése a szerző számára nem volt meggyőző.

A tükörkép nézésének időtartamát megnövelő eljárás tehát — legalábbis egy majom esetében — hatásosan segítette a folt-próba teljesítését.

ITAKURA (1987) négy, fogságban született japán majommal kísérletezett; 4-6 évesek voltak. A majmok közül kettő korábban gyakorolta, hogy tükör segítségével tárgyakat érjen el; a másik kettő korábban nem találkozott tükörrel.

A majmokat altatásban zöld festékkel megfestették. Az egyik próbában a folt a szemöldök felett és a csuklón, míg a másikban a bal fülön és az orr alatt volt. Felébredés után 10-10 percen keresztül először tükör nélkül, majd tükör jelenlétében figyelték meg az állatok viselkedését. A két helyzetet (tükör nélkül, illetve tükörrel) két nap elteltével megismételték.

A folt-próba idején a majmok több időt töltöttek önmaguk nézegetésével (10 percből 5-6.5 percet), mint a megfestés előtt (átlagosan 2 percet). Az egyik majom (T542) tükör hiányában egyszer nyúlt a csuklójára festett folthoz, majd *a folt-próbában megtapintotta az orra alatt lévő zöld foltot.* Egy további majom (M486) tükör nélkül ugyancsak egyszer tapintotta meg a csuklóján lévő foltot; a folt-próbában pedig *egyszer a homlokán lévő folthoz nyúlt.*

Ennek ellenére a szerző számára nem meggyőző, hogy majmai valóban „tükörvezérelt önfelismerést" mutattak. Úgy vélekedett, hogy „a tükörben látott folt késztette érintésre a majmokat". (ITAKURA, 1987, 349. o.) Az állatok azonban formálisan kétségtelenül teljesítették a folt-próba ismérvét.

Két nappal a folt-próba után a majmokra altatásban olyan *gallért* szereltek, amelyre — az állat feje mögött — *könnyű pálcát erősítettek; ennek*

végén művirág volt. A bot végén lévő virág a majom fejénél magasabbra nyúlt fel. A majmokat előzetesen négy napon keresztül szoktatták a gallér viseléséhez; ekkor már láthatóan habituáltak voltak.

Az egyik majom (M486), miközben szoktatták a gallér viseléséhez, többször ingatta a fejét; nyilvánvalóan így szerzett tapasztalatokat a szokatlan ingerről. A tükör jelenlétében viszont nem ingatta a fejét. Először kifejezetten felfelé nézett úgy, mintha közvetlenül szeretné megnézni a virágot. Utóbb leszegte a fejét, hogy jobban láthassa a virágot a tükörben, ekkor a szemöldöke alól nézett fel a tükörképére. Többször is igyekezett megérinteni a virágot, miközben a tükörbe nézett. Majd szabályos tükörvezérelt mozdulattal *megfogta a virágot.* A szerző megjegyzi, hogy a feladat nehéz volt, hiszen a virág a majom fejével együtt mozgott.

A másik majom (T542) szintén többször ingatta a fejét, amikor a tükröt még nem láthatta. A tükör jelenlétében viszont azonnal többször is felnyúlt a feje fölé a virág irányába, ám először sikertelenül. Ez az állat is megkísérelte, hogy közvetlenül (tükör nélkül) meglássa a virágot; majd ingatni kezdte a fejét, és közben a virágot nézte a tükörben. Két alkalommal pontosan irányított mozdulattal felnyúlt, és végül *megfogta a virágot.*

Ennek a két majomnak a viselkedése gyökeresen különbözött attól, amit a másik két állat mutatott; ezeknek kevés tükörrel kapcsolatos tapasztalata volt. Egyikük sem kísérelte meg, hogy közvetlenül megnézze a virágot; a fejüket sem mozgatták úgy, hogy a tükörben jobban lássák a virágot. Néha úgy ingatták a fejüket, mint tükör hiányában, de közben nem figyelték tükörképüket.

Mint láttuk, az eredmények azt mutatták, hogy az a majom, amelyiknél a folt megérintése nem volt meggyőző, a tükörben látott virágot sikerrel elérte. ITAKURA (1987) tehát igazolta azt, hogy *a majmok a tükör segítségével képesek folyamatosan irányítani kezük mozgását. Valódi tükörvezérelt mozgássort mutattak* akkor is, ha ez a viselkedés a testükre erősített tárgy elérésére irányult.

Egy további lehetőséget sem hagyhatunk azonban figyelmen kívül: a virág megfogásában egy sajátos körülmény meghatározó szerepet játszhatott. A gallér viselésének következtében létrejövő szokatlan testérzéklet ugyanis *kiemelkedhetett* a majom testmozgását szokásosan kísérő — figyelemmel nem követett — *testérzékleti háttérből.* Ez a kísérleti elrendezés

segíthette a szokatlan testérzéklet és a tükör által nyújtott látási információ kapcsolatának észlelését.

BOCCIA (1994) hasonló eljárással irányította saját tükörképükre a majmok figyelmét. Tizenöt 3-15 éves, laboratóriumban született óvilági majommal kísérletezett. Az állatok tartósan tükör jelenlétében és társakkal együtt éltek.

A majmok a kísérlet előtt *bőrmellényt* kaptak, amelyre könnyű, alumíniumból készült vékony botot erősítettek. A bot az állatok feje mögött felnyúlt a fejük fölé. Négy napon keresztül szoktatták a majmokat a mellény és a bot viseléséhez. Majd a már habituált majmokat elaltatták, és *a mellényből kinyúló bot végére könnyű* kis piros vagy kék *tárgyat erősítettek.* A majmok sötétben ébredtek fel. Amikor már teljesen éberek voltak, a kísérletvezető felgyújtotta a villanyt, és (egyirányú tükrön keresztül) megkezdődött a megfigyelésük. 30 perces videofelvételt készítettek.

Azt tapasztalták, hogy miután az állatok a tükörbe pillantottak — 2 majom kivételével — három percen belül *megkísérelték, hogy a* fejük felett látott *tárgyacskát a tükör segítségével elérjék;* ez hamarosan *sikerült* is. A teljesítményt Boccia úgy értékelte, hogy a majmok önmagukat és környezetüket belsőleg reprezentálják és észlelik a tükör fényvisszaverő tulajdonságát (BOCCIA, 1994).

Majmaival a *folt-próbát* is elvégezte. Altatásban az állatok homlokára, jobb fülükre és bal csuklójukra szagtalan festékkel foltot festettek. Először 30 percen keresztül tükör nélkül, majd további 30 percen át tükör jelenlétében figyelték meg viselkedésüket.

A szerző azt találta, hogy tükör hiányában a majmok megérintették a csuklójukon lévő foltot. *15 majomból 4* — 2 felnőtt és 2 serdülő — *a tükörkép együttmozgását vizsgálgató viselkedést mutatott.* Ám az utóbbiak közül *csak egy majom teljesítette a folt-próbát.* Ez a majom belenézett a tükörbe és a folt táján megérintette az arcát, utána pedig a kezére nézett. Ezt a viselkedést még *háromszor megismételte.* Egy további alkalommal pedig erősen tükörképére meredt, majd *megragadta a megfestett füle felső sarkát, pontosan ott, ahol a folt látható volt.* A tükörbe nézés és a fül megragadása között 0.1 sec telt el.

A szerző osztja azt a véleményt (LEWIS és BROOKS-GUNN, 1979), hogy a tükörkép együttmozgását vizsgálgató viselkedés „a tükröződés természetének megértését és az önfelismerés kezdetét jelzi" (BOC-

CIA, 1994, 354. o.). Ugyanakkor a folt-próba teljesítése a majmok teljesítőképességének felső határát jelezheti, amit csak néhány egyed ér el.

Gorillákkal végzett kísérletek

A kutatók rendre azt tapasztalták, hogy a gorillák sikertelenek a folt-próbában, és tükör előtt sem mutatnak önmagukra irányuló viselkedést, sőt általában kevéssé érdeklődnek a tükör iránt (SUAREZ és GALLUP, 1981; LEDBETTER és BASEN, 1982; ANDERSON, 1984; GALLUP, 1991). Gallup újabban közölt becslése szerint a gorillák 5 %-a ad MSR-t, míg a csimpánzok 80 %-a teljesíti a folt-próbát (GALLUP, 1994).

SWARTZ és EVANS (1994) két síkvidéki gorillával kísérletezett. Az egyik állat (Zoé) ötéves volt, társak között élt. A másik gorilla (Etoumbi) 14 éves volt, vadon született, majd utóbb gorilla-családban élt.

A kísérlet idejére a gorillákat kiemelték társas környezetükből. A folt-próba előtt az egyik állat (Zoé) 12 alkalommal, delente egy órán keresztül találkozott a tükörrel, a másik gorilla (Etoumbi) naponta kétszer, reggel és délben egy-egy órán át ismerkedett vele. A gorillákat alkalmanként 1/2 órán keresztül figyelték meg. A tükörrel való ismerkedés idején (összesen 80 órán át) Etoumbi egyre kevesebbet nézett a tükörbe. Zoé érdeklődése viszont fentmaradt. A gorillák egyértelműen kevesebb általános érdeklődést mutattak a tükör iránt, mint a szerzők csimpánzai. Etoumbi nem adott társas választ a tükörképére és igen kevés önmagára irányuló viselkedést mutatott. Zoé nagyjából annyi társas választ adott, mint a legkevésbé reaktív csimpánzok; önmagára irányuló viselkedést nem mutatott.

A folt-próbához altatásban rózsaszínű foltot festettek a gorillák szeme fölé, a jobb fülükre és a kézhátra; felébredés után visszavitték őket a gyakorló ketrecbe. Itt az első 30 percben a tükör ugyan a helyén volt, de az állat csak a nem-tükröző oldalát láthatta. 30 perc elteltével a tükröt megfordították, és a megfigyelés elkezdődött. Azt tapasztalták, hogy Zoé vizsgálgatta ugyan a kezén lévő foltot, de *egyik gorilla sem volt sikeres a folt-próbában.* Ezzel szemben PATTERSON és COHN (1994) Koko nevű gorillája spontán MSR-t mutatott. Kokónak azonban korábban mesterséges beszédet tanítottak. Az ilyen jellegű kognitív tapasztalat pedig — több szerző szerint (GALLUP, 1994; POVINELLI, 1994) — elősegíti az MSR-t.

A gorillákat a folt-próba teljesítésében sajátos eljárásokkal igyekeztek segíteni. (EVANS nem közölt adatai, lásd SWARTZ és EVANS,

1994.) Evans 14 éves gorillája, King korábban cirkuszban használt állat volt. Két hónapon keresztül, delenként 15 percre láthatott tükröt. Ezalatt legkedvesebb gondozója is vele volt a ketrecben. A próba utolsó 5 percében a gondozó tükröt tartott a gorilla elé; eközben nem teremtett kapcsolatot az állattal, teljesen passzív maradt. Ekkor, és csak ekkor King több önmagára irányuló viselkedést mutatott; ujjait mozgatta, és közben ennek tükröződését figyelte.

Azzal a céllal, hogy Kinget előkészítsék a folt-próbára, egy hónappal a próba előtt minden nap megnedvesítették a szemöldöke felett a homlokát. King ezt hamarosan úgy fogadta, mint napi életrendje részét; az arcán lévő „vízfoltot" nem érintette meg. A folt-próba napján King homlokát (éber állapotban) szagtalan, sajátos, (embernél) érzékletet nem keltő festékkel kenték be. Az első 10 perces, tükör-nélküli helyzetben az állat nem érintette meg az arcát. Amikor viszont a tükörrel találkozott, 10 perc alatt *kétszer is megtapintotta* a homlokára festett *foltot.* Az első érintés után megszagolta, majd szájához vitte az ujjait. Utóbb sajátos „bújócskába" kezdett: a ketrec rácsa mögött lévő tükörbe tekintve úgy mozdította el a fejét, hogy a tükörben a rács eltakarja az arcán lévő foltot, majd hirtelen olyan mozdulatot tett, hogy újra láthassa azt. Máskor a folt helyén homlokát a ketrec rácsához dörgölte.

A szerzők meg vannak győződve arról, hogy a gorilla tükör iránti érdeklődését jólismert gondozójának jelenléte és viselkedése keltette fel. Utalnak arra, hogy a csimpánzok és a gorillák általános magatartása jelentősen különbözik. A csimpánzoktól eltérően a gorillák kevéssé és csak sajátos feltételek esetén nyilvánulnak meg (lásd YERKES és YERKES, 1929). SWARTZ és EVANS (1994) úgy gondolja, hogy King esetében a gondozó *biztonságot nyújtó viselkedése* a folt-próba teljesítésének feltétele volt. Mind Patterson és Cohn, mind Swartz és Evans gorillája szoros kapcsolatban volt gondozójával. A gorillák csak ebben a bátorító, támaszt nyújtó helyzetben mutattak MSR-t.

A MAJMOK SPONTÁN ÉS TARTÓS ÖNEXPLORÁCIÓJA TÜKÖR ELŐTT

Saját megfigyeléseink és a körülmények, amelyek között létrejöttek, valamelyest eltérnek a korábban ismertetett vizsgálatoktól. Mindenekelőtt megemlítendő, hogy a jelenségnek, nevezetesen majmok tükör előtti — a saját testükre irányuló — viselkedésének megfigyeléséhez a véletlen juttatott. Annak idején (1967-68-ban) valójában majmok obszervációs tanulásának elemzésére készültünk. Majmaink néhány hete érkeztek Indiából.

Az akkori laza természetvédelmi ellenőrzés lehetővé tette, hogy frissen — minden valószínűség szerint illegálisan — befogott fiatal rhesus majmokat szállítsanak Európa keleti felébe.

Munkatársaimmal már a hivatalos karantén idején megismerkedtünk a majmokkal. Súlyuk és fogazatuk alapján az állatorvos 1 1/2-2 évesnek ítélte majmainkat. A „vadócok" rendkívül kíváncsiak és értelmesek voltak. Ketrecük zárját sűrűn cserélni kellett, mivel órákon keresztül foglalatoskodtak a zárszerkezetekkel, gyakran elrontva azokat; nem ritkán sikerrel ki is nyitották a 4-5 fős ketrec ajtaját.

A kísérlet céljára öt rhesus majmot (macaca mulatta) választottunk ki (4 hím, 1 nőstény). A *kézhezszoktatás* (handling) idején nyakörvre erősített hosszú (2-3 m-es) láncon egyszerre két majmot vittünk a tágas kísérleti szobába. Itt ketten, esetenként hárman is tartózkodtunk abból a célból, hogy ismerkedjünk a majmokkal. Az állatokat finom falatokkal kézből etettük, és engedtük, hogy egymással játszanak. Állataink sem félelmet, sem agressziót nem mutattak. Mindössze a társas lakóketrecükből való kivétel és a lánc felszerelése közben folyt velük eleinte közelharc.

A majmok kíváncsiságát igyekeztünk fenttartani, ezért különböző tárgyakat, játékokat adtunk nekik; ezek között egész alakot mutató tükörrel is találkoztak. Kezdetben nem készültünk arra, hogy rendszeresen feljegyezzük viselkedésüket, mindaddig, amíg meglepetést nem okoztak nekünk.

A kézhezszoktatás naponta 3-4 órán keresztül tartott; egy-egy állatra 2-3 naponként került sor. A tükörrel való találkozáskor mindegyik majom hevesen megnyilvánuló társas viselkedést mutatott: fenyegető arcmimikával néztek tükörképükre, támadó mozgásokat végeztek, főként ha evés közben pillantottak a tükörbe. Az egyik majom neki is ugrott tükörképének. De már az első napi tapasztalat nyomán csökkenni kezdtek a támadó viselkedésformák, majd megjelentek a tükör előtt a barátkozó arcmozgások és a szexuális önprezentáció mozdulatai.

A 3-4. napon a társas viselkedéses válaszok alábbhagytak, azt a benyomást keltve, hogy majmaink „megunták a tükröt". De hamarosan megváltozott a viselkedésük. Kevesebbet és lassan mozogtak, miközben figyelték tükörképüket; olykor közelről meredtek arcuk tükörképére. Amikor az egyik állat saját karját lassú mozdulattal tapogatta, és egyidejűleg a tükörben nézte a jelenetet, felfigyeltünk furcsa viselkedésére. Az 5-6. naptól kezdve azután rendszeresen figyeltük a majmok viselkedését. Állataink ekkor 2.5x1.5 m-es plexilapokból készült ketrecben egyenként találkoztak

a tükörrel. Közvetlenül figyeltük és jegyeztük viselkedésüket. Jellemző és érdekes válaszaikat a ketrec átlátszó falán keresztül fényképeztük, s diapozitív képeket készítettünk róluk.

A majmok tükör előtti, saját testükre irányuló viselkedéséről beszámoló előadásunkból (MARTON, 1968), illetve közleményeinkből (MARTON, 1970; 1977) már a bevezetőben idéztünk. Ezt most néhány ponton kiegészítjük.

A végtagjaik — tükörben nézett — tapogatása után mind az öt majmunk vizsgálgatta-tapintotta az *anális-genitális testrészeit* (2. ábrasor) és egyidejűleg figyelték mozdulataikat a tükörben. Az öt majom közül négy (három hím és a nőstény) idővel egyre inkább arra törekedett, hogy hátulról lássa magát a tükörben; körülbelül olyan sorrendben, ahogyan azt az ábra-sorozat bemutatja (3. ábrasor). Először oldalról igyekeztek megnézni a hátukat, majd ívben hátra homorítva kísérelték meg ugyanezt. Igyekezetük végül felbukfencezésben végződött. Az állatok tükör jelenlétében nem tudtak betelni ezzel a játékos jellegű, de rendkívül erőteljesen motivált benyomást keltő viselkedésformával. Képesek voltak 1/2-3/4 órán keresztül, szinte megállás nélkül próbálkozni. Majd rövidebb-hosszabb ideig hátat fordítottak a tükörnek; két állat ilyenkor a szemét is rendszeresen befogta. Az elfordulást az ingertől és a szem befogását frusztrációs válasznak ítéltük. (Ez a válasz az észlelési kísérleteink során is megfigyelhető volt; lásd később.)

Mintegy 10-30 percig tartó gubbasztás után a fent jellemzett önexplorációs viselkedés újra elkezdődött. A 3-4 órás ülésből legalább 1 órán keresztül a tükörben szemmel követték és kézzel is el akarták érni a szokásosan nem látható testtájaikat. Az önmagukra irányuló viselkedéssor általában a hátrahomorító, a hát megpillantására irányuló mozdulattal ért véget. Megjegyezzük, hogy *csimpánzoknál* GALLUP szintén leírta az „anális-genitális testtájak tükör segítségével történő, vizuálisan vezérelt manipulációját". (1970, 86. o.)

Majmaink tükörrel kapcsolatos viselkedését 10, illetve 12 alkalommal (állatonként összesen 35-48 órán át) jegyzőkönyveztük és fényképeztük. A legfeltűnőbb az volt, hogy az egy hónapot is meghaladó időszak alatt, a mintegy 40 órányi tapasztalat után a majmok önexplorációjának átlagos gyakorisága és tartóssága — bár kissé hullámzott — tartósan nem csökkent.

Jelenségünket feltételesen a következőképpen értelmeztük: „... a tükör lehetőséget ad arra, hogy bonyolult poszturális szerveződési mintákhoz tartozó... de eddig csak részlegesen ismert képsorokat (a végtagmozgások képeit) az állat mozgásainak és testhelyzeteinek megfigyelése útján — kiegészítse, és így egy teljesebb vizuális poszturális testmodellt alakítson ki; illetőleg, hogy az addig nem látott testrészeit azok egyidejű proprioceptív és vizuális tapasztalása útján beillessze testképébe. Minderre valószínűleg azért képes, mert a részleges vizuális-poszturális testmodell-működés ezen a törzsfejlődési szinten már megvalósult" (MARTON, 1970, 193—194. o.).

Az imént jellemzett folyamat következményeiről így írtunk: „A vizuálissá vált testmodell lehetőséget ad arra, ... (valószínűleg már majomnál), hogy számos testhelyzet és testmozgás mint egységes vizuális egész tükröződjék a tudatban... kialakul annak lehetősége, hogy a test és a környezet tárgyai mint külön entitások elkülönüljenek, differenciálódjanak. A saját test egyidőben mint perceptuális egység és szenzomotoros folyamat... azáltal is kitüntetett, hogy a vizuális-téri referenciarendszer állandó középpontja és egyszerre tárgya extero- és interocepciónak... Feltételezhető, hogy a vizuális-proprioceptív testmodell-működés kialakulása az 'én-tudat' genezisének egyik állomása" (MARTON, 192. o.).

A majom tükör előtt mutatott viselkedését utóbb a következőképpen értékeltük: „A majmok észlelik a tükörkép együttmozgását, s a tükörképüket önmagukra vonatkoztatják, azaz szemléleti-műveleti szinten felismerik önmagukat" (MARTON, 1977, 55. o.).

Azt is megfigyeltük, hogy a majmok viselkedése gyakorta „kényszeres" válasz benyomását keltette. Ha mozgás közben megpillantották tükörképüket, azonnal megkezdődött az önmagukra irányuló heves-izgatott viselkedéssor, amely végül elfordulással, szembefogással végződött. E jelenség láttán az volt a benyomásunk, hogy önmagukra vonatkoztatják tükörképüket, jóllehet majmok számára a tükörkép észlelése *mindvégig kétértelmű marad.* Az észlelés tárgyának *ez* a kétértelműsége *váltja ki újra és újra az önexplorációt.*

Mivel mind az öt állatunk azonos jellegű viselkedést mutatott a tükör előtt, azt gondoltuk, hogy ilyen helyzetben az önmagukra irányuló viselkedés megjelenése általános jelenség a majmoknál. Csak évekkel később tapasztaltuk, hogy a laboratóriumban született, az USÁ-ból importált „steril" majmainknál ez a jelenség nem lép fel.

Mindez szükségessé teszi, hogy feltegyük a kérdést: milyen feltételek okozhatták majmaink heves és tartósan fentmaradó önexplorációs viselkedését? A választ keresve, utólag összevetettük a majmok tükörviselkedését elemző kísérletek szempontjait és eredményeit saját jegyzőkönyveink adataival.

Noha a kutatók számos vizsgálatban alkalmaztak óvilági, sőt vadon született majmokat, arról nem tettek említést, hogy azok hozzávetőlegesen meddig élhettek *eredeti életformájukban,* milyen életkorban kerültek fogságba.

A szerzők már a 70-es évek elején tisztában voltak azzal, hogy az MSR feltétele a korábbi társas tapasztalat, az együttnevelkedés a társakkal (lásd korábban). Az irodalomban közölt vizsgálatok kísérleti állatait rendszerint társakkal együtt laboratóriumi környezetben nevelték és tartották — legalábbis a kísérletek megkezdéséig, bár akadt kivétel is. ANDERSON (1983) kezdetben elkülönítve nevelt majmokkal kísérletezett; ezek az állatok viszont egész laboratóriumi életüket tükör jelenlétében töltötték.

Kétségtelennek látszik, hogy a tükörkísérletekben vizsgált majmok a laboratóriumban általában nem családi környezetben, *nem anyjukkal nevelkedtek.* Az irodalomból viszont tudjuk, hogy az anyával nevelkedett majmok több időt foglalkoztak a tükörrel, mint a társak csoportjában élők (SPENCER-BOOTH és HINDE, 1969).

A szerzők arra is felhívták a figyelmet, hogy a majmokat többször és tartósabban kell szembesíteni a tükörrel, mint a csimpánzt avégett, hogy eredményesen teljesítsenek különböző — tükörrel kapcsolatos — viselkedésformákat (lásd BENHAR és mts., 1975; GALLUP és mts., 1980). Noha ebből a szempontból a kutatók nem egységesen jártak el, akadtak olyan kísérletek is, amelyek során a majmok *igen hosszú időn keresztül szerezhettek tapasztalatot a tükörről.* Már GALLUP (1970) úttörő közleménye arról adott hírt, hogy bár majmai 14 napon keresztül napi 12 órában, illetve további állatai 3 héten át összesen 250 órában szembesültek a tükörrel, ennek ellenére *nem* mutattak MSR-t. BOCCIA (1994) 3-15 éves, laboratóriumban született majmai pedig 2-3 éven át gyűjthettek tapasztalatokat a tükörről. Állatai társas helyzetben találkoztak a tükörrel, s így láthatták társaik tükörre adott válaszait is.

BOCCIA (1994) szerint majomnál az önfelismerés feltétele az, hogy lássa társai tükör előtt mutatott viselkedését. Ám a kísérleti adatok ezt

nem erősítették meg. Például japán majmok szabad terepen, természetes (275 fős) csoportban folyamatosan tükör közelségében éltek, így megfigyelhették egymás viselkedését a tükör előtt (PLATT és THOMPSON, 1985). A vizsgálat során készült 260 felvétel adataiból mégis az tűnt ki, hogy a felnőtt majmok inaktívak voltak a tükör előtt, alig adtak társas válaszokat. Azok az állatok pedig, amelyek a tükör első megpillantásakor fenyegető vagy elkerülő viselkedést mutattak, hamarosan közömbössé váltak a tükör iránt.

Vizsgálatunkban nem figyeltük meg, hogy majmaink kerülték volna a „tükörkép tekintetét", ahogyan ezt többen is állították (PREMACK, 1983; THOMPSON és BOATRIGHT-HOROWITZ, 1994). A tükörtől való elfordulásra pedig csak a heves önexploráció után került sor; így ez a válasz nem fosztotta meg állatainkat a tükörkép megfigyelésétől, a tükörkép együttmozgásának észlelésétől (lásd PARKER és MILBARTH, 1994).

A saját, korábban nem látott testtájaik vizsgálatakor majmaink egyértelműen *tükörvezérelt mozgást végeztek;* ilyenkor mozgásukat folyamatosan figyelték a tükörben (lásd RUMBAUGH és mts., 1989).

Állataink a *téri lokalizáció*nak is számos *jelét adták* tükörhelyzetben (lásd BOCCIA, 1994). Míg például kezdetben minden váratlan vagy hevesebb mozdulatunkra felénk fordultak, hamarosan már csak a tükörből ellenőrizték viselkedésünket. Egyik majmunk szokása volt, hogy a kísérleti szoba üvegezett ajtaján keresztül a tükör segítségével — mint egy visszapillantó tükörből — figyelte a hosszú folyosót, és a távolból látottakra is válaszolt.

Az irodalmi adatok, illetve saját vizsgálati állataink és kísérleti eljárásunk összevetése nyomán arra következtetünk, hogy majmainknak — a csimpánzok spontán tükörvezérelt viselkedésével megegyező — önexplorációja azzal lehet kapcsolatban, hogy *állataink mintegy 1 1/2 éves korukig eredeti* — sokféle tárgyi és társas tapasztalatot biztosító — *természetes életterükben, családi környezetben nőttek fel.* Viselkedésük ilyenformán a természetes feltételek között kifejlődött kognitív képességeikkel függhet össze.

Mint már láttuk, GALLUP (1970) a csimpánzok önmagukra irányuló spontán tükörviselkedését önfelismerésként értelmezte. Ezt a feltételezését kívánta objektív módon bizonyítani sztenderd kísérleti helyzetben; erre

a célra dolgozta ki a folt-próbát. Ezzel szemben mi arra törekedtünk, hogy majmainkat *további* — számukra *irreális* — *ingerekkel szembesítsük.*

KÉT- ÉS HÁROMDIMENZIÓS ÁBRÁZOLÁSRA ADOTT VISELKEDÉSES VÁLASZOK MAJMOKNÁL

További kísérleteinkben mindennapi életükből ismert tárgyakat és társaikat ábrázoló diapozitív képeket vetítettünk a majmoknak a három oldalról plexilapokból készült ketrecük átlátszatlan falára (MARTON és mts., 1968a, b). Azt tapasztaltuk, hogy a majmok a képen látható tárgyak, illetve társaik képével kapcsolatban azokat a sajátos viselkedésformákat futtatták le vagy kísérelték meg kivitelezni, amelyeket szokásosan az ábrázolt valós tárgyakkal (társakkal) végeztek. (Ábrákat lásd MARTON és mts., 1968a, b.) Így például az almaszeleteket finom mozdulattal, két ujjal akarták levenni a képen látható tálcáról; az ismert ételes szekrény képén látható kilincset kézzel, majd szájjal próbálták kinyitni; a társ képével a szokásos játékmozdulatokat akarták kivitelezni stb. Ezúttal csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a képekre irányuló viselkedések *tartósan fentmaradtak,* illetve „kényszeresen" újra meg újra felléptek, ha a majmok a képre pillantottak — pontosan úgy, ahogyan ez tükör előtti önexploráció esetében megfigyelhető volt. A képre irányuló izgatott-motivált viselkedéssorozat után itt is ismételten megjelent az elfordulás és a szem befogása.

Ennek az elfordulási válasznak PARKER és MILBARTH (1994) sajátos szerepet tulajdonít. Úgy vélik, hogy a majmok — a fajra jellemző módon — az ingertől való elfordulással gátolják viselkedésüket. Ez az értelmezés számunkra is meggyőző, s egyúttal elgondolásunkkal összeegyeztethető. A majmok tartósan fentmaradó, tükör előtti önexplorációja, illetve az ábrázolásra irányuló viselkedésük kudarca frusztrációt kelt; a sikertelen, illetve inadekvát viselkedést pedig az elfordulás és/vagy a szem befogása gátolja.

A képekkel kapcsolatos viselkedés is azt a benyomást kelti, hogy a majom számára *„a kép az, amit ábrázol, és mégsem az". A majom számára sem az ábrázolás, sem a tükörkép perceptív jelentése nem egyértelmű.*

Ellenőrzésképpen a háromdimenziós ábrázolással is kísérleteztünk. Az ilyen modellre irányuló viselkedés során a majom több viselkedésformát kivitelezhet, mint a kétdimenziós kép esetében. Kísérletünk során a majmok a ketrecükben játékmajommal találkoztak (MARTON és mts.,

1968; MARTON, 1976; 1977). Azt tapasztaltuk, hogy a műmajomra irányulóan is megjelentek a társnak szóló viselkedések, a műmajmot megtámadták, kurkászták, kopulációt kíséreltek meg vele. Ezek a viselkedések annak ellenére *tartósan fentmaradtak,* hogy a majmok — több érzékleti modalitásban is — tapasztaltak a valóságos társ érzékletének ellentmondó benyomásokat. A műmajomnak szóló viselkedéssorozatot szintén elfordulások és szem-befogások szakították meg. A társra vizuálisan csak igen kevéssé hasonlító, mozdulatlan játékmajomról érkező, a valóságostól eltérő szag- és tapintási érzékletek sem voltak elegendőek ahhoz, hogy a társnak szóló viselkedésmintákat gátolják.

A valóság háromdimenziós ábrázolására adott válaszok megerősítették azt a benyomásunkat, hogy a majmok az egyes modalitásokban diszkriminálják ugyan az ábrázolt és az ábra, a fajtárs és a tükörkép sajátságai közti eltérést. Ám — absztrakt fogalmi, illetve szimbolikus reprezentáció hiányában — az ábrázolt és az ábra *egészleges vizuális mintájának perceptív jelentése nem válik élesen ketté: az ábrázolás és a tükörkép kétértelmű jelentése készteti a majmot újra meg újra „a realitás vizsgálatára".*

Azt gondoljuk, hogy a tükröződés, illetve az ábrázolás észlelésének „az, és mégsem az" jellege majmoknál része lehet az olyan *újszerű leíró kategóriának,* amelyet a majom tükör-viselkedésével kapcsolatban a kutatók (PLATT és THOMPSON, 1985) szükségesnek véltek. A tükörképnek az „olyan, mint a társ, de mégsem az" jellegű perceptív jelentése a felgyülemlő tapasztalatok hatására egyre inkább magába foglalja a tükörkép együttmozgásának észlelését. Minél világosabban észleli a majom, hogy *a tükörkép mozgása a saját mozgásától függ,* annál inkább *a tükörkép megkülönböztető jegyeként kezeli e sajátságot.* Ehhez aztán viselkedésével is alkalmazkodik: térileg *önmagára kezdi vonatkoztatni a látványt;* igyekszik megtapasztalni az addig közvetlenül nem látott, de a tükörben vele együttmozgó testtájait, és ezeket is bevonja a már meglévő, részleges vizuális-proprioceptív testképébe.

Erről a folyamatról mondtuk azt, hogy a majom *műveleti szinten* felismeri önmagát. Tükörképének minden olyan — csak a tükörből látott, elkülönülő-feltűnő — elemét, amely saját mozgása következtében vele együtt elmozdul, a majom könnyen bevonja ebbe a működési rendszerbe. Így például a testére erősített és vele együtt elmozduló virágot, tárgyat tükörvezérelt mozgással el tudja érni (BOCCIA, 1994; ITAKURA, 1987). Ezzel szemben az arcára festett folt nem emelkedik ki a tükörkép észlelésével egyidejűleg aktiválódó látási-testérzékleti folyamategyüttesből; a majom fel sem figyel a foltra. A folt észlelését a majom emlékezeti mű-

ködése sem segíti megfelelően, mivel — feltevésünk szerint — *a majom önmagáról sem vizuális minőségű, felidézhető egészleges emlékképpel, sem fogalmi szintű reprezentációval nem rendelkezik.*

A majom törzsfejlődési szintjén megjelenő új teljesítményt abban látjuk, hogy *emlékezete látási és testérzékleti folyamatok integrált együtteséből álló dinamikus testmodellt őriz,* és ezt aktualizálni tudja. Ezt egészíti ki tükörképe segítségével. A majmok szintjén megjelenő látási-testérzékleti, funkcionális testmodell ugrásszerű fejlődést jelent: *lehetővé válik a saját és a fajtárs (vagy hasonló élőlény) mozgás-végállapotainak s velük a manipulált tárgyak várható végállapotának elővételezése, a saját és a társ mozgásának differenciált észlelése.* E fejlődési vonal keretében — érthető módon — jelentéktelen lehet az arcon lévő, s a nagymozgások szempontjából funkciótlan kis folt, amely fel sem kelti a majom érdeklődését. Valószínűleg ezért sem teljesíti az önexploráció — logikai meggondolás alapján tervezett — „objektív" ellenőrzésének ismérvét.

Az irodalomban közölt adatok elemzése, és saját megfigyeléseink alapján összefoglalásként *cáfolni kívánjuk* azt a megállapítást, hogy *a majmok tükör előtt nem mutatnak saját testükre irányuló, spontán explorációt.* Az irodalomból kirajzolódik az is, hogy *különleges — de közvetett — tükörtapasztalatok nyomán a majmok és gorillák egyes egyedei képesek teljesíteni az MSR ismérvét.* Mindezek alapján azokkal a szerzőkkel értünk egyet, akik a tükörvezérelt önfelismerést nem tartják minden-vagy-semmi jellegű teljesítménynek, amely csimpánznál és orángutánnál megjelenik, gorillánál és majomnál viszont nem.

Kísérletet tettünk továbbá arra, hogy a majmok tükörvezérelt viselkedéséért (is) felelős észlelési osztályt körvonalazzuk. Megfigyeléseinkre támaszkodva úgy gondoljuk, hogy szimbolikus-fogalmi reprezentáció hiányában a tükröződés, illetve az ábrázolás *egészleges vizuális mintáját* a majom nem tudja egyértelműen megkülönböztetni a tükrözött, illetve ábrázolt valóságtól; ezek perceptív jelentése a számára tartósan kétértelmű, „az, és mégsem az" jellegű marad. A *tükörkép jelentéstartalmának kétértelműsége* azonban *nem akadályozza meg,* hogy a majom — funkcionális/téri teljesítményként — *a tükörképét saját testére vonatkoztassa: amit önmagán tapint és mozgása során kinesztetikusan érzékel, azt a saját testére lokalizálja.*

További tanulmányban kívánjuk részletesen elemezni a tárgyalt tükörjelenségek hátterében (is) feltételezett mechanizmusokat, s ezek jelentőségét az éntudat fejlődésének távlatai szempontjából.

A kézirat elfogadva: 1996. október

IRODALOM

AMSTERDAM, B., 1972, Mirror image reactions before age two, *Developmental Psychobiology, 1,* 297—305.

ANDERSON, J. R., 1981, *Mirror image stimulation and behavioral development in stumptail macaque,* Doctoral dissertation, University of Stirling, Scotland.

ANDERSON, J. R., 1983, Mirror image stimulation and short separations in stumptail monkeys, *Animal Learning and Behavior, 11,* 138—143.

ANDERSON, J. R., 1984, Monkeys with mirrors: Some questions for primate psychology, *International Journal of Primatology, 5,* 81—98.

ANDERSON, J. R., 1986, Mirror-mediated finding of hidden food by monkeys (Macaca Tonkeana and M. Fascicularis). *Journal of Comparative Psychology, 100,* 237—242.

ANDERSON, J. R., 1993, To see ourselves as others see us, *New Ideas in Psychology, 11,* 339—343.

ANDERSON, J. R., 1994, The monkey in the mirror: A strange conspecific, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awareness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge.

ANDERSON, J. R. and CHAMOVE, A. S. 1986, Infant stumptail macaques raised with mirror of peers: Social responsiveness, attachment, and adjustment, *Primates, 27,* 63—82.

BENHAR, E. E., CARLTON, P. L. and SAMUEL, D., 1975, A search for mirror-image reinforcement and self-recognition in the baboon, In: KONDO, S., KWAI, M. and EHARA, A. (eds.), *Contemporary primatology: Proceedings fo the fifrh international congress of primatology,* Karger, Basel, 202—208.

BERTENTHAL, B. I. and FISCHER, K. W., 1978, Development of self-recognition in the infant, *Developmental Psychobiology, 14,* 44—50.

BOATRIGHT-HOROWITZ, S. L., 1992, Mirror behavior and „sefl-hood" among primates, *Disertation Abstracts International, 53,* 2047B.

BOCCIA, M. L., 1983, A functional analysis of social grooming patterns through direct comparison with self-grooming in rhesus monkeys, *International Journal of Primatology, 4,* 399—418.

BOCCIA, M. L., 1986, Grooming site preferences as a form of tactile communication and their role in the social relations of rhesus monkeys, In: TAUB, D. M. and KING, F. A. (eds.), *Current perspectives in primate social dynamics,* Van Nostrand Reinhold, New York, 505—518.

BOCCIA, M. L., 1989, A comparison of the physical aspects of social grooming in two species of macaques (Macaca nemestrina and M. radiata), *Journal of Comparative Psychology, 103,* 177—183.

BOCCIA, M. L., 1994, Mirror behavior in macaques, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 350—379.

BUTLER, R. A., 1954, Incentive conditions which influence visual exploration, *Journal of Experimental Psychology, 48,* 19—23.

CALHOUN-RADANO, S. and THOMPSON, R. L., 1978, *Mirror-image self-recognition in monkeys: Its absence after one year of continuous visual and tactile access to a mirror,* Paper presented at the Northeast Regional Meeting of the A. B. S. W. Long Branch, New York.

CALHOUN, S. and THOMPSON, R. L., 1988, Long-term retention of self-recognition by chimpansees, *American Journal of Primatology, 15,* 361—365.

CLAYTON, D. A., 1978, Socially facilitated behavior, *Quarterly Review of Biology, 53,* 373—392.

DIXON, J. C., 1957, Development of self-recognition, *Journal of Genetic Psychology, 91,* 251—256.

EGLASH, A. R. and SNOWDON, C. T., 1983, Mirror-image responses in pygmy marmosets (Cebulla pygmaea), *American Journal of Primatology, 5,* 211—219.

GALLUP, G. G., Jr., 1966, Mirror-image reinforcement in monkey, *Psychonomic Science, 5,* 39—40.

GALLUP, G. G., Jr., 1970, Chimpanzees: Self-recognition, *Science, 167,* 86—87.

GALLUP, G. G., Jr., 1975, Toward an operational definition of self-awarness, In: TUTLE, R. H. (ed.), *Socio-ecology and psychology of primates,* The Hague, Netherland.

GALLUP, G. G., Jr., 1977a, Absence of self-recognition in monkey (Macaca fascicularis) following prolonged exposure to a mirror, *Developmental Psychobiology, 10,* 281—284.

GALLUP, G. G., Jr., 1977b, Self-recognition in Primates: A comparative approach to the bidirectional properties of consciousness, *American Psychologist, 32,* 329—338.

GALLUP, G. G., Jr., 1979, Self-awarness in primates, *American Scientist, 67,* 417—421.

GALLUP, G. G., Jr., 1987, Self-awarness, In: MITCHEL, G. and ERWIN, J. (eds.), *Comparative Primate Biology, Vol. 28, Behavior, cognition, and motivation,* Liss: New York, 3—16.

GALLUP, G. G., Jr., 1991, Toward a comparative psychology of self-awarness: Species limitations and cognitive consequences, In: GOETHALS, G. R. and STRAUSS, J. (eds.), The self: *An interdisciplinary approache,* Springer, New York, 121—135.

GALLUP, G. G., Jr., 1994, Self-recognition: Research strategies and experimental design, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 35—50.

GALLUP, G. G., Jr., McCLURE, M. K., 1971a, Preference for mirror-image stimulation in differentially reared monkeys, *Journal of Comparative and Physiological Psychology, 75,* 403—407.

GALLUP, G. G., Jr., McCLURE, M. K., HILL, S. D. and BUNDY, R. A., 1971b, Capacity for self-recognition in differentially reared chimpanzees, *The Psychological Record, 21,* 69—74.

GALLUP, G. G., Jr., WALLNAU, L. B. and SUAREZ, S. D., 1980, Failure to find self-recognition in mother-infant and infant-infant rhesus monkeys pairs, *Folia Primatologica, 33,* 210—219.

GERGELY György, 1994, Az önfelismeréstől a tudatelméletig, *Pszichológia, 14,* 123—141.

GIBSON, K. R., 1977, Brain structure and intelligence in macaques and human infants from a Piagetian perspective, In: CHEVALIER-SKOLNIKOFF, S. and POIRIER, F. E. (eds.), *Primate biosocial development: Biological, social, and ecological determinants,* Garland, New York, 113—158.

HALL, K. R. L., 1962, Behavior of monkeys towards mirror images, *Nature, 196,* 1258—1261.

HILL, S. D., BUNDY, R. A., GALLUP, G. G., Jr. and McCLURE, M. K., 1970, Responsiveness of young nursery-reared chimpanzees to mirrors, *Proceedings of the Louisiana Academy of Sciences, 33,* 77—82.

HYATT, Ch. W. and HOPKINS, W. D., 1994, Self-awarness in bonobos and chimpanzees: A comparative perspective, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 248—253.

ITAKURA, S., 1987, Use of a mirror to direct their responses in Japanese monkeys (Macaca fuscata fuscata), *Primates, 28,* 343—352.

ITAKURA, S., 1994, Symbolic representation of possesion in a chimpanzee, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 241—247.

LEDBETTER, D. H. and BASEN, J. A., 1982, Failure to demonstrate self-recognition in gorillas, *American Journal of Primatology, 2,* 307—310.

LETHMATE, J. and DÜCKER, G., 1973, Untersuchungen zum selbst-erkennen in Spiegel bei Orangutans und einigen anderen Affenarten, *Zeitschrift für Tierpsychologie, 33,* 248—269.

LEWIS, M. and BROOKS-GUNN, J., 1979, *Social cognition and the acquisition of self,* Plenum, New York.

LIN, A. C., BARD, K. A. and ANDERSON, J. R., 1992, Development of self-recognition in chimpanzees (Pan troglodytes), *Journal of Comparative Psychology, 106,* 120—127.

MARTON Magda, 1968, *A tanulás, emlékezet és a tudat genezise,* Előadás a „Tanulás" témakörében a Magyar Pszichológiai Bizottság rendezésében tartott kerekasztal konferencián, 1968, december 19., Budapest.

MARTON Magda, 1970, Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakulása, *Pszichológiai Szemle, 27,* 182—199.

MARTON Magda, 1974, Umbildung der Gedächtnisfunktion als Folge der manipulatorischen Tätigkeit auf der phylogenetischen Stufe der Affen, *Studia Psychologica, XVI,* 115—124.

MARTON Magda, 1976, A percepció és az elemi tanulási folyamatok körében végzett eddigi kutatások főbb eredményei, *Magyar Pszichológiai Szemle, 33,* 72—87.

MARTON Magda, 1977, *Az agykérgi intermodális folyamatok és a szemléletes reprezentáció szerepe a főemlősök teljesítményeiben,* Előadás az MTA Általános és Összehasonlító Lélektani Osztály kutatómunkájáról, In: 75 éves az MTA Pszichológiai Intézete, Pszichológiai Intézet, Budapest, 1978.

MARTON Magda, URBÁN János, SZIRTES József és BODÓ Szilárd, 1968a, A valóság két- és három-dimenziós ábrázolódásának percepciója majmoknál, *Magyar Pszichológiai Szemle, 25,* 57—68.

MARTON Magda, SZIRTES József, URBÁN János, 1968b, Experimente über artspezifische Wahrnehmungserschenungen bei Affen, *Studia Psychologica, 10,* 183—193.

MENZEL, E. W., Jr. SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. and LAWSON, J., 1985, Chimpanzee (Pen troglodytes) spatial problem solving with the use of mirrors and televised equivalents of mirrors, *Jorunal of Comparative Psychology, 99,* 211—217.

MILES, H. L. W., 1994, The development of self-awarness in a signing orangutan, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 254—272.

MITCHELL, R., 1994, Multiplicities of self, In: PARKER, S. T., MICHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 81—107.

PARKER, S. T., 1977, Piaget's sensorimotor series in an infant macaque: A model for comparing unstereotyped behavior and intelligence in human and nonhuman primates, In: CHEVALTER-SKOLNIKOFF, S. and POIRIER, F. (eds.), *Primate biosocial behavior,* Gerland, New York, 43—113.

PARKER, S. T., 1991, A developmental approach to the origin of self-recognition in great apes, *Human Evolution, 6,* 435—449-

PARKER, S. T. and MILBARTH, C., 1994, Contributions of imitation and role-playing games to the construction of self in primates, In: PARKER, S. I., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 108—128.

PARKER, S. T. and MITCHELL, R. W., 1994, Evolving self-awarness, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 413—428.

PATTERSON, F. G. P. and COHN, R. H., 1994, Self-recognition and self-awarness in lowland gorillas, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 273—290.

PLATT, M. M. and TOMPSON, R. L., 1985, Mirror responses in a Japanese macaque troop (Arashiyama West), *Primates, 26,* 300—314.

POVINELLI, D. J., 1994, How to create self-recognizing gorillas (but don't try it to macaques), In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L., (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 291—300.

PREMACK, D., 1983, Animal cognition, *Annual Review of Psychology,* 34, 311—356.

RUMBAUGH, D. M., RICHARDSON, W. K., WASHBURN, D. A., SAVAGE-RUMBAUGH, E. S., and HOPKINS, W. D., 1989, Rhesus monkey (Macaca mulatta), Video tasks, and implications for stumulus-response spatial contiguity, *Journal of Comparative Psychology, 103,* 32—38.

SPENCER-BOOTH, Y. and HINDE, R. A., 1969, Tests of behavioural characteristics for rhesusmonkeys, *Behaviour, 33,* 179—211.

STUART, D. and RASHIDA, H., 1984, Face touching behavior and cerebral asymmetry, *Neuropsychologia, 22,* 227—233.

SUAREZ, S. D. and GALLUP, G. G., Jr., 1981, Self-recognition in chimpanzees and orangutans, but not gorillas, *Journal of Human Evolution, 10,* 157—188.

SUAREZ, S. D. and GALLUP, G. G., Jr., 1986, Social responding to mirrors in rhesus macaques (macaca mulatta): Effects of changing mirror location, *American Journal of Primatology, 11,* 239—244.

SUAREZ, S. D. and GALLUP, G. G., Jr., 1981, Social responding to mirrors in rhesus monkeys (Macaca Mulatta): Effects of temporary mirror removal, *Journal of Comparative Psychology, 105,* 376—379.

SWARTZ, K. B. and EVANS, S., 1991, Not all chimpanzees (Pan troglodytes) show self-recognition, *Primates, 32,* 483—496.

SWARTZ, K. B. and EVANS, S., 1994, Social and cognitive factors in chimpanzee and gorilla mirror behavior and self-recognition, In: PARKER, S. T., MITCHELL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 189—206.

THOMPSON, R. L. and CALHOUN, S., 1982, Observations and experiments on mirror-image self-recognition in monkeys and apes, *International Journal of Primatology, 3,* 340 (A).

THOMPSON, R. L. and BOATRIGHT-HOROWITZ, S. L., 1994, The question of mirror-mediated self-recognition in apes and monkeys: Some new results reservations, In: PARKER, S. T., MITCHEL, R. W. and BOCCIA, M. L. (eds.), *Self-awarness in animals and humans,* Cambridge University Press, Cambridge, 330—349.

TINKLEPAUGH, O. L., 1928, An experimental study of representative factors in monkeys, *Journal of Comparative Psychology, 3,* 197—236.

ZAJONC, R. B., 1965, Social facilitation, *Science, 149,* 269—274.

YERKES, R. M. and YERKES, A. W., 1929, *The Great Apes,* Yale University Press, New Haven, CT.

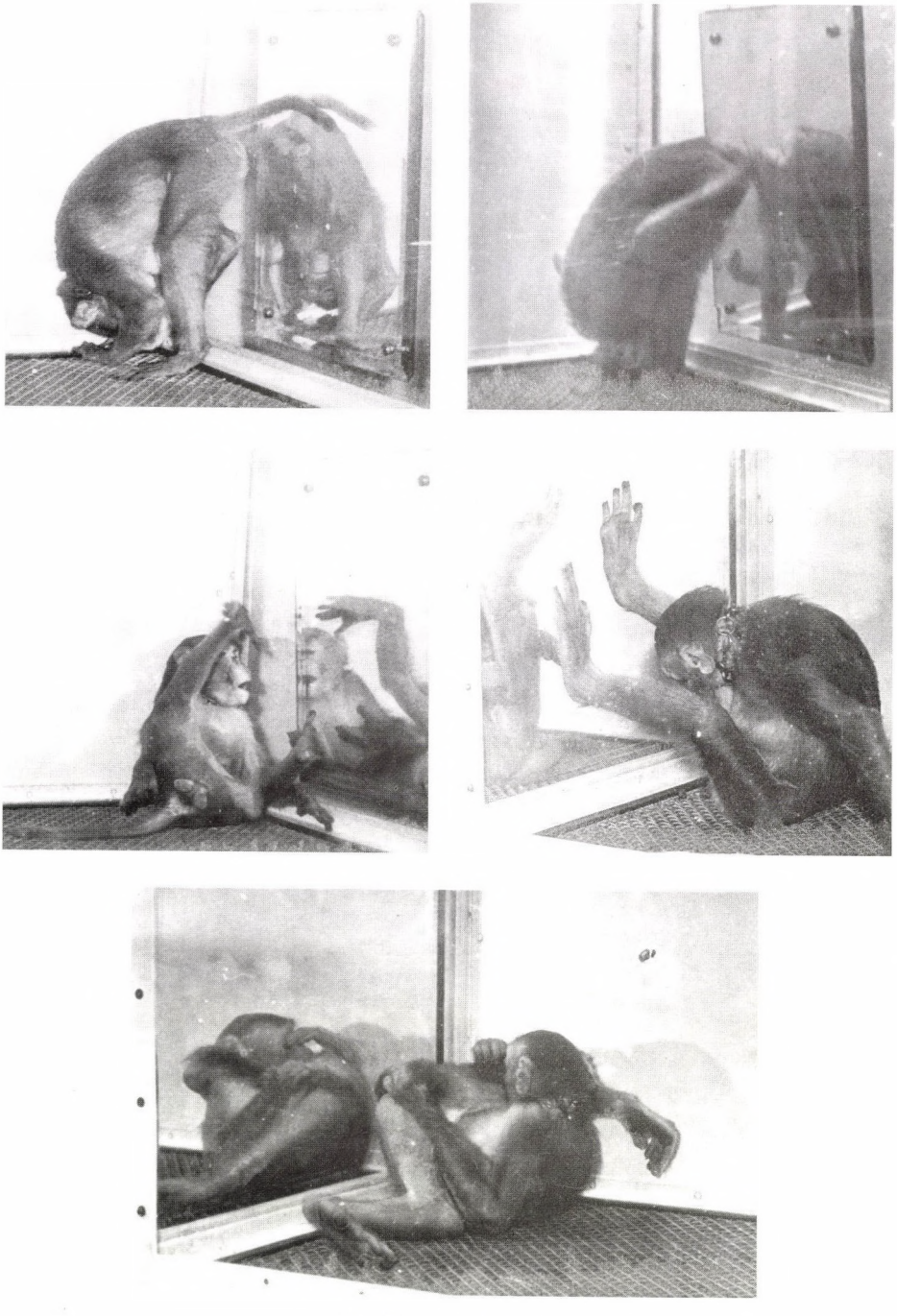

2. ábrasorozat

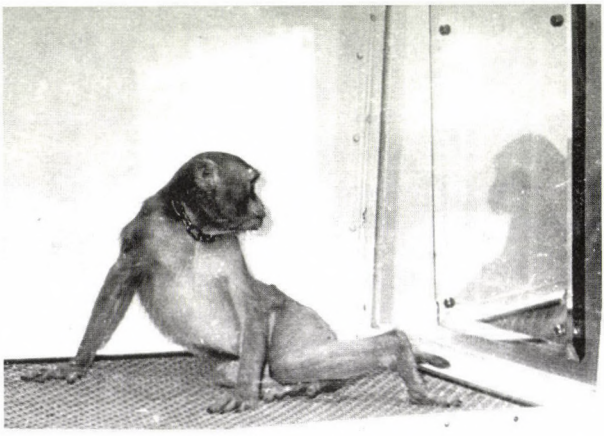

3. ábrasorozat

MAGDA MARTON

TOWARD CONSTRUCTION OF THE SELF. I. MIRROR-MEDIATED SELF-RECOGNITION IN PRIMATES

In both apes (chimpanzee and orangutan) and human infant a set of *spontaneous* behavioral events has been suggested to indicate the presence of self-recognition during mirror-image stimulation (MIS): after the wane or disappearence of social responses directed toward the mirror-image, spontaneous mirror-mediated acts develop, such as examining body-parts that are not directly visible. Mirror self-recognition (MSR) may also be confirmed in chimpanzees and orangutans by use of a mirror during a mark-test devised by Gallup. However researchers have consistenty failed to find evidence of MSR in monkeys and gorillas.

Two suggestions made at a recent conference (1994) referred to instance of a marked monkey touching the mark in the presence of a mirror, but numerous authors have claimed that spontaneous mirror-mediated self-exploration has never been reported in monkeys.

In contrast, we found in our own experiments (from 1968 to 1970) that after the decrease of social responsiveness, self-directed behavior of our monkeys took the form of spontaneous visual and tactile exploration of otherwise visually inaccessible body parts (anal-genital and back areas) by means of the mirror. In order to thoroughly understanding the discrepant facts, our paper survays important experimental observations on mirror-behavior and mirror competence in monkeys and apes. It highlights various aspects of the experimental findings.

The study takes issue with the opinion which regards it unlikely that monkeys, despite showing social behavior to their own mirror-image, interpret this image to be another monkey. Facial expressions held to be „social" or communicative are actually expressive in nature.

Our study refers to findings indicating that some chimpanzees meet the mark-test criteria, but many do not. It seems that self-recognition by apes is not as robust a finding as has been suggested.

The paper reviews observations suggesting factors that may contribute to the failure of monkeys and gorillas to pass the mark test. Furthermore it gives an account of succesfull experimental interventions

which contributed to MSR in monkeys by forming visual and proprioceptive cross-modal connections.

Subsequently we give an account of our own observations on reactions of monkeys to „non real" stimuli. We found that monkeys explore and perceive certain specific features of the mirror-image and that of projected slides and models of well-known objects but they react as if they saw the reality. Due to the lack of abstract concepts the meaning of the „reflection" and of „desiction" remains ambiguous for the monkeys. In the case of the „reflection" the monkeys perceive more and more the mirror's contingency of their movement. This process gradually leads to the differentiation of the mirror-image. As a consequence the monkey lokalizes its own mirror-image on its body. With the aid of the mirror the monkey begins to identify his/her — otherwise visually inaccessible — body-parts with the reflected mirror-image. This process results in the completion of the visual-proprioceptive body-schema, which is an important step in the genesis of the self.

Pszichológia, 1997, (17), 2, 151—179

DÚLL ANDREA és URBÁN RÓBERT
ELTE Kísérleti Pszichológiai Tanszék, Budapest

AZ ÉPÍTETT KÖRNYEZET KONNOTATÍV JELENTÉSÉNEK VIZSGÁLATA: MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK[1]

A pszichológia sok ága foglalkozik az ember és a környezet kapcsolatával és magával a környezettel is, de pszichológusok az általános értelemben vett „környezet" fogalom alatt az esetek túlnyomó többségében élesen és pontosan meghatározott, térben és időben tisztán körülhatárolható eseményt vagy tárgyat értenek. A környezetpszichológia fogalmai szerint viszont a környezet számtalan elemet tartalmaz és térben-időben nem korlátozott. A külső hatások kumulatív formában adják a „környezetet", egyébként csak ingerekről beszélhetünk (BARKER, 1968; GIBSON, 1979). Az ilyen értelemben vett környezet vizsgálatát többek között az nehezíti, hogy az emberek a fizikai környezetükből származó hatásoknak többnyire nincsenek tudatában. Sőt a kutatók azt feltételezik, hogy a fizikai környezet hatása a viselkedésre általában jó néhány kognitív, vegetatív és/vagy egyéb mediátort igényel, pl. figyelmet (WELLS és MATTHEWS, 1994), testhőmérsékletv-áltozást (EKMAN, LEVENSON és FRIESEN, 1983), aktuális helyzetértékelést (HOLMES és KENT HOUSTON, 1981), amely utóbbi tényező egyébként az érzelmek egyik fő összetevője (BELL, 1992).

---

1 A tanulmány elkészítését az OTKA 20746. sz. pályázata támogatta (témavezető: Dúll Andrea). A szerzők köszönetet mondanak Dr. Daniel Stokolsnak (University of California, Irvine) és Dr. Irwin Altmannak (The University of Utah, Salt Lake City) a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért, és Czigler Istvánnak a tanulmány első változatához fűzött hasznos megjegyzéseiért. Köszönet illeti Mede Zoltánt a statisztikai feldolgozásban nyújtott segítségéért.

A környezetpszichológusok jellegzetes kritikai észrevétele a pszichológia többi ága felé, hogy a pszichológia nem figyel a fizikai környezetre: az érzelmeket sokan és sokféleképpen írják le, de ezek a kutatók alig beszélnek az objektív környezeti kontextusról (AMEDEO, 1993). A környezetpszichológusokat viszont igen gyakran éri az a szemrehányás, hogy nem vizsgálják az érzelmeket, amelyek az ember-környezet viszony lényeges összetevői. Ebben a tanulmányban a személy-környezet interakció főbb érzelmi vonatkozásait tekintjük át, és néhány módszertani ajánlást is teszünk e témakörben.

KÖRNYEZET ÉS ÉRZELEM: NÉHÁNY NEM KÖRNYEZETPSZICHOLÓGIAI ELKÉPZELÉS

Több mint fél évszázaddal ezelőtt már jó néhány szerző figyelmet fordított a szervezet és a környezet bonyolult kölcsönhatására, pl. LEWIN (1972), MURRAY (1938), ANGYAL (1965/1989) és BRUNSWIK (1955/1988).

Először LEWIN (1972) és BRUNSWIK (1955/1988) munkáiban jelenik meg a szubjektív környezet fogalmának alkalmazása az ember-környezet interakcióban. Eszerint a környezet fontos a viselkedés meghatározásában, de nem önmagában, hanem a személy által értelmezett formában, vagyis a környezetészlelés fogalma kulcsfontosságú. A környezetészlelés erősen szubjektív folyamat, amelyet egyaránt meghatároznak a külső ingerek és a teljesen egyéni kognitív stratégiák.

Később, a 70-es években mások, pl. ENDLER és MAGNUSSON (1976) a személy és a szituáció (ami magában foglalja a fizikai környezetet is) interakciójának fő elvei között említik, hogy — az interakció személyi oldalán — adott helyzetben a viselkedés meghatározói közül a kognitív tényezők mellett az érzelmi tényezőknek is fontos szerep jut. Az interakció másik oldalát, tehát a szituációt tekintve, ugyanilyen meghatározó tényező a helyzet pszichológiai (érzelmi és kognitív) jelentése az egyén számára. PERVIN (1975) a szituációkat az általuk kiváltott érzelmek hasonlósága mentén csoportosítja (pl. nyugodt, unalmas stb.), hasonlóan ZAJONC (1980) nézeteihez, aki a társas ingerekre adott válaszokban döntő szerepet tulajdonít a konnotatív, érzelmi dimenzióknak. FORGAS (1979, 1983) szerint a legtöbb tanulmány igazolta, hogy a társas helyzetek reprezentációja korlátozott számú, nem leíró, tehát nem denotatív, hanem sokkal inkább konnotatív vagy affektív dimenzión alapul, pl. kellemesség, szorongás, feszültség. A személy érzelmi állapota a társas szituáció meg-

határozásában és reprezentációjában fontos, vagyis az érzelmi tényezők központiak az ítéleti és a viselkedési folyamatokban (FORGAS, 1991, FORGAS és BOWER, 1987). A jelen tanulmányban elsősorban azzal foglalkozunk, hogy az érzelmi faktorok — a szociális tényezőkhöz hasonlóan — a fizikai környezet reprezentációjában is jelentős szerepet játszanak-e, és ez milyen konnotatív jelentésdimenziók mentén írható le.

Köztudott, hogy az érzelmek klasszikus és modern általános lélektani megközelítései egyaránt kiemelik a fizikai, környezeti ingerek szerepét az emóciók keletkezésében, fenntartásában és megszűnésében (pl. ARNOLD, 1970; LYONS, 1980; ULRICH, 1983; FRIJDA, 1987; STRONGMAN, 1987; PLUTCHIK, 1994). A modern kognitív pszichológia pedig felhívta a figyelmet a fordított irányú összefüggésre is: hangulataink, érzelmi állapotunk nagyban befolyásolják a bennünket körülvevő szociális és tárgyi környezet észlelését és értelmezését (BOWER, 1981; FORGAS és BOWER, 1987; FORGAS, 1991, 1992; FORGAS és Van HECK, 1992; BOHNER és munkatársai 1992).

KÖRNYEZET ÉS ÉRZELEM: KÖRNYEZETPSZICHOLÓGIAI ELKÉPZELÉSEK

A 70-es évek környezetészlelését hangsúlyozó környezetpszichológiája azzal az implicit szemlélettel indult, hogy a környezet mint szervezett egész észlelésében egyszerre vannak jelen a kognitív és a motivációs-emocionális folyamatok. Például KAPLAN (1973) szerint az egyénben a környezet mentális reprezentációjának kialakulását és működését négy ún. környezeti alapszükséglet irányítja: (1) a felismerés igénye: szükséglet a környezet megismerésére, ami megkönnyíti a tájékozódást, (2) a bejóslás igénye: szükséglet a viselkedések következményeinek bejóslására adott környezetben, (3) az akció igénye: szükséglet arra, hogy a környezetünkben aktívan megnyilvánuljunk és végül (4) az értékelés igénye: annak szükséglete, hogy a környezetünket folytonosan értékeljük a cselekvés hatékonysága vagy egyszerűen kellemességük szerint. Kaplan elképzelése szerint ezek az alapmotívumok állnak minden ember-környezet kölcsönkapcsolat hátterében.

A KÖRNYEZET ÉRZELMI MINŐSÉGE

A környezet leírására nagyszámú kognitív modell született, pl. környezeti sémák (NEISSER, 1976/1984), kognitív térképek (DOWNS és STEA, 1973), környezeti képek (LYNCH, 1960). A modern környezetpszichológiában explicit módon fejtik ki, hogy a környezet reprezentációjában ér-

zelem és kogníció együtt van jelen (KAPLAN, 1992), de a jelen tanulmányban az érzelmek kerülnek hangsúlyozásra, mivel a környezet-személy kölcsönhatás egyik legjellegzetesebb oldala az ember érzelmi viszonyulása a környezethez. Az érzelmi szálak fontosságát tükrözi, hogy az érzelmileg jelentős környezet nyelvi megnevezése érzelmi viszonyulást fejez ki, pl. „anyaföldről", „szülővárosról", „édes otthonról" beszélünk.

A nyelvi kifejezéstől függetlenül, minden fizikai környezetnek vannak affektív tulajdonságai (AMEDEO, 1993), amelyek érzelmeket váltanak ki, pl. egy szűk sikátor önmagában is félelmet idézhet elő.

A korai környezetpszichológiai elképzelések elsősorban a környezet érzelemkiváltó hatásait hangsúlyozták: „Minden tér és hely, nem kevésbé mint az emberek, képes kiváltani intenzív érzelmi válaszokat. Szobák, környékek és városok lehetnek „barátságosak", „fenyegetőek", „frusztrálóak" stb., kiválthatnak gyűlöletet, szeretetet, félelmet, vágyat és más érzelmi állapotokat" (ITTELSON és mts, id. AMEDEO, 1993, 92. o.). Később fordult a kocka és a hangsúly átkerült a környezetben viselkedő ember megnyilvánulásaira. Mehrabian és Russell kifejezetten környezetpszichológiai érzelmi megközelítést dolgoztak ki (MEHRABIAN és RUSSELL, 1974; RUSSELL és MEHRABIAN, 1978). Feltételezik, hogy az egyén által aktuálisan átélt érzelmi állapotot közvetlen módon a következő tényezőcsoportok befolyásolják: (1) az egyén éppen átélt emocionális állapota, (2) az egyén személyiségvonásai. Ez a két tényezőcsoport képezi az affektív előfeltételeket, amelyek az adott környezetbe kerüléskor interakcióba kerülnek (3) a környezet ingereivel és így jön létre az egyén aktuális, környezetben átélt érzelmi állapota. A környezetre való (érzelmi) reakciók e megközelítés szerint úgy is leírhatók, mint a környezet elkerülésére-otthagyására vagy megközelítésére-feltárására irányuló tendencia (MEHRABIAN, 1976). Ebben a tekintetben — Mehrabian szerint — ugyanúgy viszonyulunk a fizikai környezethez, ahogyan az emberekhez is, vagyis a megnyilvánuló viselkedést a környezetben az affektív értékelés vezérli. Az érzelmi értékelés alapulhat az aktuális környezeti ingereken kívül az oda fűződő emlékeken vagy éppen a környezetben megnyilvánuló szociális tényezőkön (pl. az ott élők tekintélyén) is. Mehrabian kiemeli, hogy a környezeti értékelés hatása hosszútávú: a környezet még akkor is befolyásolja hangulatunkat, emlékeinket, sőt kognitív képességeinket, kreativitásunkat is, amikor már elhagytuk.

A 80-as évek végén a környezetpszichológiában a tranzakcionalista szemlélet került előtérbe (ALTMAN és ROGOFF, 1987). Ennek a gondolkodási iránynak az ember-környezet kölcsönhatás affektív oldalát te-

kintve talán legjelentősebb képviselői RUSSELL és SNODGRASS (1987). Elméletük szerint a környezet és a személy viszonyában — és így az érzelmi szálak tekintetében is — valódi kölcsönhatásról van szó. Amikor ugyanis az ember megérkezik egy helyre,[1] rögtön felméri a hely „affektív minőségeit": mennyire békés, lehangoló vagy éppen vidám.[2] A helyeknek ezek az ún. érzelmi minőségei irányítják az adott környezethez való viszonyunkat és az ottani viselkedésünket (l. még pl. RUSSELL, 1992). A kölcsönhatás személyi tényezői az egyén érzelmi diszpozíciói, vagyis azok a stabil, személyiségből eredő, hosszútávú tendenciák, amelyek miatt a személy konzisztensen képes válaszolni az adott környezetre, mint emocionális arousalt növelő helyzetekre. Ugyanakkor az interakció másik oldalán álló környezeti helyzetek eltérnek abban a tekintetben, hogy mennyire képesek kiváltani vagy megváltoztatni a hangulatot — ez a környezet hangulati kapacitása. Az affektív minőségek útján a környezet közvetett és kumulatív módon hat a hangulatra, az egészségre és a jól-létre is (a környezet-ember emocionális viszonyának utóbbi vonatkozásaira később visszatérünk). Annak, hogy a környezet és az emberek viszonya olyan bonyolult, épp a kapcsolat közvetett természete az oka: a viselkedést jobban befolyásolhatja a környezet (becsült, észlelt vagy emlékbeli) affektív minősége, mint az objektív tulajdonságai. Russell és Snodgrass álláspontja szerintünk azért is érdekes, mert az érzelmeket az aktivációs szint felől (is) közelíti, de mégsem egyetlen dimenzióként. A környezet hangulati kapacitása fogalom ugyanis látszólag illeszkedik a 70-es években meglehetősen divatos, korai „környezeti töltés" elméletekhez (pl. MILGRAM, 1970/1983), amelyek az adott környezetet a többitől az érzelmek szempontjából aszerint különítették el, hogy mekkora arousalt váltanak ki. Eszerint a környezet által kiváltott érzelmi hatás egy egydimenziós tényezőre korlátozódik, amely mennyiségileg egy kontinuum mentén változik. Russell és Snodgrass elméletében az interakciós szemléletű affektív minőségek fogalmának bevezetésével értelmezhetővé és igazolhatóvá vált az a köznapi tapasztalat, miszerint néhány környezeti válasz minőségileg is eltérő érzelmeket és aktivációs állapotokat feltételez, pl. más ebből a szempontból egy temető, egy szórakozóhely vagy egy templom hatása. Ennek a kérdésnek a másik oldala, hogy az egyik helyzetben megnövekedett arousal-szint egy teljesen más szituációban is befolyásolhatja a viselkedést

1 A környezetpszichológiában CANTER (1977) és mások nyomán elkülönítjük egymástól a „hely" (place) és a „tér" (space) fogalmát. A tér elsősorban földrajzi, lokalizációs fogalom, míg a hely az egyén által interpretált, érzelmi és kognitív jelentéssel bíró tér.

2 Ez felveti az elsődleges és másodlagos értékelés (LAZARUS és FOLKMAN, 1984) fontosságát a környezettel kapcsolatos érzelmi folyamatokban is, azaz a környezet értékelését az egyén jól-léte szempontjából.

(ZILLMANN és BRYANT, 1974), pl. a munkahelyi feszültséget gyakran „hazavisszük". Egyébként Mehrabian előbb érintett elméletéhez hasonlóan Russell és Snodgrass is kiemeli, hogy a helyek érzelmi tulajdonságainak hatása hosszan tartó: a kutatások szerint később, általában a környezet elhagyása után is jobban emlékszünk annak affektív minőségére, mint a helyre magára. Például SEBBA (1991) kutatása szerint felnőtt vizsgálati személyek beszámolói szerint gyermekkoruk fontos helyei a hozzájuk fűződő érzelmi emlékek mentén vésődtek be és felidézésük is ezek mentén történt, nem pedig a helyek objektív tulajdonságai alapján.

A KÖRNYEZET JELENTÉSE

Korábban említettük, hogy az elsősorban egyszerűen földrajzi vagy lokalizációs értelemben használt „tér" fogalmát elkülönítjük a pszichológiailag értelmezett jelentésteli „hely" fogalmától (CANTER, 1977). A környezet jelentése több oldalról megfogható: (1) a környezetről való tudás „denotatív" szintjén, (2) szimbolikus-esztétikai szinten, (3) a viselkedés, a preferenciák szintjén, (4) a konnotatív jelentés szintjén. Bár a felsorolás azt implikálja, hogy ezek különálló szintek, természetesen a környezet összetettsége miatt szervesen összekapcsolódnak.

A környezet kognitív jelentésének kialakulásában fontos, hogy a környezet mennyire megismerhető, hogyan lehet benne tájékozódni stb. A kérdésnek terjedelmes irodalma van (pl. DOWNS és STEA, 1973; EVANS, 1980; GÄRLING és EVANS, 1991). Minden környezet jelentése összefügg annak potenciális használatával és érzelmi minőségével, méghozzá úgy, ahogyan a megfigyelő vagy használó „olvassa" ezeket a jelentéseket (LANG, 1987; 1992). Lang „környezeti szemiológiáját" Charles MORRIS (1938) nyomán dolgozta ki. A környezeti szimbólumot olyan kognitív folyamatok eredményeként határozza meg, amelyben a környezet rendeltetésszerű használatán túli konnotációt nyer. A környezet jelentésének is három szintje van: (1) szintaktikus, ami pl. az épület környezetében való elhelyezkedését jelenti. Például a templomokat általában kiemelt helyeken építették és építik ma is, a település középpontjában vagy hegyen, aminek egyik oka lehet, hogy a templom a menny, a föld és a pokol találkozási pontja, az *axis mundi* (S. NAGY, 1995). (2) A szemantikus jelentés a környezetben érvényes szabályokra, normákra vagy attitűdökre vonatkozik, pl. mit fejez ki a csoport számára egy emlékmű, valamint mit szabad és mit nem az emlékműnél csinálni (pl. lehet-e beszédet tartani ott, vagy csak halk zeneszó mellett gyertyát szabad gyújtani — l. erről BÍRÓ és OLÁH [1995] tanulmányát). (3) A pragmatikus jelentés az

a jelentési szint, ami a környezetet a használóihoz kapcsolja, pl. az egyazon faluban egymással szemben álló katolikus és református templom eltérő módon „szervezi" a két vallási közösség életét (TÚROS, 1995).

Az épített környezet szimbolikus jelentése tudatosan vagy nem tudatosan befolyásolhatja az emberek érzelmeit a környezetekről (l. a környezeti szimbolikus esztétikai tanulmányokat, pl. BUDAI, 1980; GROAT és DEPRÉS, 1991; NASAR, 1992; STRUMSE, 1996). Az épített környezetben az esztétikát fontos (viselkedési) meghatározónak kell tekintenünk (HERSHBERGER és CASS, 1992), annak ellenére, hogy az esztétikai tulajdonságok néha épp ellentétesek a viselkedési követelményekkel. Az esztétikai folyamatok nagyhatású kutatója, BERLYNE (1960) maga is alkalmazni próbálta elméletét a környezetre. Kimutatta például azt, hogy az esztétikai minőségek csökkenthetik a monotóniát a városokban és optimális ingerlési szintet tarthatnak fenn. LYNCH (1960) pedig igazolta, hogy az esztétikai minőségek megkönnyíthetik a tájékozódást a városokban. Mi hordozhat szimbolikus (és persze érzelmi) jelentést egy épített környezetben? LANG (1987) szerint az épített környezet csaknem minden tulajdonsága: az épület felépítése, alakja, a téri konfiguráció, a felhasznált anyagok tulajdonságai, a megvilágítás, a szín, a nem vizuális (ambiens) környezet, és környezet nem anyagi elemei: díszítettsége, stíluselemei vagy akár az elnevezése is.

A környezeti preferenciák kutatásában nem a hosszútávú attitűdökre (pl. a természet védelme stb.) kell gondolni, hanem a rövidtávú választásokra a környezetek között. Ez számunkra azért is érdekes, mert ez az a terület, ahol a kutatásokban együtt jelennek meg, illetve keverednek az esztétika és az érzelmek. A környezeti preferencia kutatásokban (áttekinti pl. McANDREW, 1993) a vizsgálati személyeknek azt kell megítélniük, hogy melyik környezet tetszik nekik. E vizsgálatok egyik robusztus eredménye, hogy az emberek választásaikban gyakorlatilag mindig a természeti környezetet részesítik előnyben az épített környezetek rovására. A legkidolgozottabb és egyúttal tapasztalatilag is igazolt magyarázatot erre a jelenségre KAPLAN és KAPLAN (1989) adja. Modelljükben — BERLYNE (1974) jól ismert esztétikai preferencia elmélete nyomán — a tájak szépségét kollatív ingerek alapján magyarázzák.

A környezet jelentését — az ember-környezet viszony közvetett és nem tudatos jellege miatt — többnyire nem, vagy csak nehezen tudjuk szavakban kifejezni, amihez persze hozzájárul az érzelmek nehéz verbalizálhatóságának problémája is (ehhez l. pl. DÚLL és VARGA, 1993). A legtöbb ember számára nehezen megfogalmazható környezeti jelentést

azonban viszonylag könnyedén meg tudjuk ítélni verbális skálákon, pl. szemantikus differenciál skálán (ZEISEL, 1993).

A KÖRNYEZETI JELENTÉS ÉS KÖRNYEZET ÉRZELEMMÉRÉSI ELJÁRÁSAI

Az egyik legkorábbi kísérlet a környezetben keletkező affektív állapotváltozások mérésére a MACL-kérdőív (Mood Adjective Check List — NOWLIS, 1965, bemutatja HEIMSTRA és McFARLING, 1974). A MACL kitöltésekor a személy nagyszámú melléknévre vonatkozóan egy-egy négyfokú skálán ítéli meg, hogy az adott környezetben éppen abban a pillanatban hogyan érez. A kérdőívvel lemérhető a személy hangulatára gyakorolt környezeti hatás, mégpedig 8 hangulati tényező — pl. szorongás, agresszió, koncentráció stb. — mentén.

A környezetpszichológiában, elsősorban a 70-es években több kísérlet is történt a specifikus környezet-személy viszonyt mérő eljárások, többnyire kérdőívek kidolgozására. Az egyik legkorábbi személyiségelméleti irányultságú kérdőív az ERI (Environmental Response Inventory, McKECHNIE, 1974 — bemutatja McANDREW, 1993), amely a környezetészlelést méri. Az ERI egy 184 itemes, többdimenziós személyiségmérő skála, amely segítségével arra kapunk választ, hogy az egyén hogyan „bánik" fizikai környezetével, vagyis a környezet felé irányuló személyes orientációt írja le 9 dimenzió mentén.[1]

A fent ismeretett eljárások mind verbális természetűek. Ezzel kapcsolatban már egészen korán bírálatok jelentek meg a környezetpszichológiában. A környezeti-viselkedési tudományokban a verbális módszerek alkalmazása sok problémát vet fel (HORAYANGKURA, 1978). Mi magunk is (DÚLL és URBÁN, közlésre benyújtva) hasonló következtetésre jutottunk egy korábbi vizsgálatunkban. A problémák részben a verbális módszerek általános sajátosságaiból erednek, részben pedig a környezet összetettségéből fakadnak, például nehéz szóban kifejezni alapvetően nem

1 A dimenziók a következők: (1) antikvárianizmus: a személy érdeklődik a történelmi helyek, régi dolgok iránt. (2) Kommunalitás: a személy igényli az emberi kontaktust a környezetben, pl. involvált a barátságok vagy a jószomszédi viszony fenntartásában. (3) Adaptáció: a személy szándékában áll megváltoztatni a környezetet, és hogyan viszonyul a technika vívmányaihoz. (4) Bizalom: mennyire kényelmesen mer explorálni valaki a környezetben, és mennyire érez bizalmat az olyan környezetekben, ahol nincs nyoma emberi befolyásnak. (5) Mechanikai orientáció: a személy élvezi a közvetlen (pl. manuális) kapcsolatot a környezettel. (6) Magánszféra iránti igény: mennyire élvezi az egyén a környezetben a magányt és az egyedüllétet. (7) Pasztoralizmus: a természetvédelmi szándék mértéke és igény a természeti környezet fejlesztésére. (8) Urbanizmus: mennyire szereti az egyén városokat és a „sűrű" életet. (9) Ingerkeresés: nagyon hasonló az élménykereséshez, vagyis az egyén explorációs tendenciáit jellemzi, az egyén keresi és élvezi a környezetből eredő intenzív fizikai ingerlést (McKECHNIE, 1974, in: McANDREW, 1993).

verbális természetű perceptuális dimenziókat. Az adott környezetben bennünket ért élményeknek, tapasztaltaknak csak igen kis része írható le szavakban. A szavak nem tükrözik hűen a környezet vagy a helyzet totalitását sem. Kultúrközi nehézségek is vannak, például az egyes nyelvek nem egyformák abban a tekintetben, hogy mennyire differenciáltan képesek megjeleníteni a környezeti jellemzőket. Ráadásul még egyazon nyelven belül sem biztos, hogy a személyek azonos módon asszociálnak a szavakra: lehet tökéletesen ugyanaz a verbális válasz, de specifikus jelentése teljesen más lehet az egyes személyek számára.

Ezen hátrányok ellenére a verbális módszerek nem iktathatók ki semmilyen olyan vizsgálatból, amelynek tárgya a környezet-egyén viszony.

A környezetijelentés-kutatásban használt verbális eljárásokat HEIMSTRA és McFARLING (1974) két fő csoportba osztják: (1) a környezet kötetlen leírása, amelynek hátránya, hogy nehezen kvantifikálható és összehasonlítható. (2) Standardizált „leírások", ezen belül (a) melléknévlisták: a vizsgálati személynek a lista minden egyes tétele (pl. esztétikus, nagy, világos stb.) esetében el kell döntenie (igen-nem válaszok), hogy az adott melléknév szerinte leírja-e a jellemzendő környezetet. A másik ilyen módszer (b) az osztályozó skálák, amelyek lényege, hogy a vizsgálati személy számos kategóriát kap, amely közül ki kell választania az adott környezetre (pl. iskola) vagy környezeti fogalomra (pl. levegőszennyezés) a legjellemzőbbet. A korai környezetpszichológiai kutatásokban általában standardizált skálákat kívántak kifejleszteni abból a célból, hogy mérni tudják a különböző környezetek pszichoszociális tulajdonságait. Az ilyen szellemű kutatások alapfeltételezése az volt, hogy a környezetészlelést a fizikai tulajdonságokon kívül az is befolyásolja, hogy a környezet milyen mértékben elégíti ki a szükségleteket. Ezekben a skálázásos vizsgálatokban általában három „szükségletkielégítési" környezet-egyén viszonyt leíró dimenziót találtak (ZEISEL, 1993): (1) kapcsolati dimenzió, pl. szereti vagy utálja a személy a környezetet. (2) Személyi-fejlődési dimenzió: pl. serkent-e kreativitást a környezet és (3) rendszer-fenntartási dimenzió: pl. a személy gondozza-e a környezetet vagy éppen tönkreteszi.

A környezeti jelentés vagy a környezeti tulajdonságok mérésében elsősorban szemantikus differenciál skálákat alkalmaznak (pl. CANTER, 1969; LOWENTHAL és RIEL, 1972a).

SZEMANTIKUS DIFFERENCIÁL A KÖRNYEZETPSZICHOLÓGIÁBAN

A szemantikus differenciál módszert a környezetpszichológiában a környezet-viselkedés interakció minőségének leírására, a környezet konnotatív jelentésének vizsgálatára és a környezet-viselkedés viszony jelentése intenzitásának feltérképezésére használják. Környezet-kutatásokban a szemantikus differenciál skála alkalmazásának alapját az adja, hogy a „való világ", vagyis a környezet információtömegével való kognitív „küzdelmünk" során a környezeti tulajdonságok sokszintűségének csökkentésével spontán módon is maximalizálni igyekszünk feldolgozó kapacitásunkat. Az összetett környezeti információ rendszerezésével bizonyos alapvető mögöttes dimenziók mentén koherens kognitív rendszerekhez jutunk, jórészt spontán folyamatok segítségével (HORAYANGKURA, 1978). OSGOOD és munkatársai (1957), mint az közismert, a konnotatív jelentés három dimenzióját írták le: az értékelést, az erőt és az aktivitást. Az első környezetpszichológiai kutatásoknak, amelyeket szemantikus differenciállal folytattak, az volt a célja, hogy megvizsgálják, érvényesek-e az osgoodi dimenziók a környezet konnotatív jelentése terén is. Érdekes módon az alapfeltevés az volt, hogy az Osgood által leírt három dimenzió nem lesz konzisztens azokkal a mögöttes dimenziókkal, amelyek mentén az emberek a fizikai környezetet észlelik. Éppen ezért általában azokat a specifikus mögöttes szemantikus faktorokat keresték, amelyek a környezet konnotatív jelentését szervezik (STRAUSS, 1961; HORAYANGKURA, 1978). Modernebb vizsgálatokban sem tudták reprodukálni a klasszikus osgoodi dimenziókat. OOSTENDORP és BERLYNE (1992) például vizsgálatában négy dimenziót írt le: (1) világosság, színesség, tisztaság (clarity), (2) hedonikus tónus/arousal (ez a kombináció új, eddig a vizsgálatokban szinte kizárólag csak az arousal dimenzióját találták a kutatók — l. alább), (3) komplexitás-díszítettség, (4) ismerősség.

A környezetpszichológiában a szemantikus differenciál használatának elméleti és gyakorlati vonatkozásait legrészletesebben MEHRABIAN és RUSSELL (1974-től folyamatosan a 80-as évek végéig) dolgozta ki. Ők egy olyan 18 tételes szemantikus differenciál skálát állítottak össze, amelynek elemzése során 3 független dimenziót találtak az emberek környezetre adott reakcióit illetően: (1) kellemesség-kellemetlenség; (2) arousal: ez a dimenzió két tényező keverékéből adódott, nevezetesen az aktivitás (A: izgató-nyugalmas) és az éberség (É: aktiváló-álmosító) szerveződött egy dimenzióvá; és végül a (3) dominancia-alávetettség dimenziója.[1] Ebből tu-

1 Ez a dimenzió azt írja le, hogy milyen mértékben érzi a személy a kezében a kontrollt, a szabadságot és a kötetlenséget a környezetben.

lajdonképpen csak kettő érzelmi dimenzió, a kellemesség és az arousal. A fenti három dimenzió mentén le lehet írni mind a környezetet, mind pedig a hangulatot: például az unalom érzését egy környezetben alacsony elégedettség és arousal, valamint magas dominancia jellemzi, míg mondjuk a szorongást alacsony elégedettség, magas arousal és alacsony dominancia írja le. A szerzők szerint e három dimenzió mentén be is jósolhatók a személy környezetre adott reakciói, és a tárgyakra, sőt az emberekre irányuló preferenciák is.

Kifejezetten környezetpszichológiai irányultságú magyar kutatások szemantikus differenciállal tudomásunk szerint nem születtek, kivételt talán csak CSÉFALVAY (1994) vizsgálatai képeznek, aki a társadalomföldrajz tudósaként a szemantikus differenciált a kognitív térkép vizsgálatában látja használhatónak. Ő és munkatársai szemantikus differenciállal ítéltették meg Budapest és Győr érzelmi jelentését az ott lakókkal. Hogy milyen jelentési dimenziókat kaptak, azt nem említi a szerző, de a két város konnotatív jelentése a vizsgálatok tanúságai szerint nagymértékben eltért. Budapest érzelmi jelentését pozitívnak, lüktetőnek találták az egyetemista vizsgálati személyek, míg a környezet állapotát negatívan ítélték meg. Ezzel szemben Győrt érzelmileg közömbösebbnek ítélték lakói, de a környezetet rendezettebbnek, harmonikusabbnak jellemezték.

A KÖRNYEZETI SZEMANTIKUS DIFFERENCIÁL MÓDSZER ÉRTÉKELÉSE

A szemantikus differenciál skálák határozott általános előnyei, hogy időtakarékosak, sokféleképpen alkalmazhatók a gyakorlatban (pl. CARON, JAMIESON és DEWAR, 1980), olcsók, viszonylag könnyű kitölteni őket, és néha a vizsgálati személyek érdekesnek, sőt játékosnak találják a kitöltésüket.

Ugyanakkor a szemantikus differenciál használatát mind a pszichológiában (pl. CZIGLER és PLÉH, 1973), mind a környezetkutatásban sokan bírálták (pl. RUSSELL és WARD, 1981). E kritikák közös eleme, hogy a szóbeli leírások fogalmi struktúrája nem írja le feltétlenül a környezetek affektív minőségeit, így az ilyen skálákon inkább „érzelmi tulajdonítást", tehát attribúciót jellemeznek, és nem a valódi konnotatív struktúrát jelenítik meg. WOHLWILL (1976) környezeti esztétikai tanulmányai alapján egyenesen kijelenti, hogy az az információ, amely a környezet szemantikus differenciállal történő jellemzéséből származik, nem más, mint annak leírása, hogy a személyek hogyan használják a melléknévskálákat, „anélkül, hogy bármit mondana arról, milyen szerepet játszanak ezek az ítéletek bármilyen specifikus környezeti jellemzőben" (60—

61. o.). RUSSELL egy újabb tanulmányában (1992) némileg finomít ezen az álláspontón. Szerinte a környezeti érzelmek „nyelvileg" lényegében két dimenzióval írhatók le, amelyeket gyakorlatilag az összes vizsgálatban megtaláltak: ez pedig a kellemes-kellemetlen és arousalkeltő-álmosító dimenziók.

Sokak, pl. ZEISEL (1993) értékelése szerint a szemantikus differenciál skálák hátránya — egyebek mellett —, hogy nehezen elkészíthetők, és a beléjük fektetett munkát nem térítik meg az eredmények. A nem közvetlen asszociációs értékű melléknevek zavart keltenek, és nem tudni, mi a jobb, ha ilyenkor konzultál az alany a vizsgálatvezetővel, vagy ha nem. Ezért gondos előtesztelésre van szükség. És mindig olyan csoportra kell kidolgozni a skálát, amilyenek a válaszolók lesznek — ami természetesen az eredmények extrapolálhatóságát megkérdőjelezi. Továbbá már Osgood és munkatársai is leírták, hogy a skálatételek kiválasztása és értelmezése nem könnyű. Erre a problémára utal környezetpszichológiai kontextusban ZEISEL (1993), amikor idézi ezzel kapcsolatban HOWELL és EPP (1976) vizsgálatát: ők idős emberekkel szemantikus differenciálskálát töltettek ki otthonaik konnotatív jelentésének feltérképezésére. A vizsgálatban kiderült, hogy a szokásos skálatételeket, mint pl. „keménylágy" vagy „egyszerű-bonyolult", az öregek nem értették, pontosabban nem tudták lakásaikra vonatkoztatni — vagyis ezek az elemek használhatatlanok voltak. Viszont használhatónak találták az olyan tételeket, mint „úgy néz ki, mint egy privát otthon" vs. „úgy néz ki, mint egy középület", szemben a hagyományos melléknevekkel. Végül PATTERSON (1977) korai kritikája szerint a szemantikus differenciál és egyéb skálák egyöntetűen fenyegetik a vizsgálatok érvényességét, mivel már a puszta rákérdezés a környezeti jelenségekre műterméket hozhat létre, hiszen tudatosíthat egyébként nem is tudatos hatásokat. Ez a kritika is rokon a szemantikus differenciál módszer általános bírálatával (pl. CZIGLER és PLÉH, 1973). Egyetértünk a kritikai megjegyzésekkel, ugyanakkor véleményünk szerint a szemantikus differenciál skálák a környezetpszichológiai kutatásokban működhetnek, de nem elsősorban a környezetek jelentésének leírásában, hanem a helyek érzelmi jelentésének összehasonlító vizsgálataiban.

KÍSÉRLET KÖRNYEZETI SZEMANTIKUS DIFFERENCIÁL SKÁLA KIALAKÍTÁSÁRA

A fizikai környezet és az ember kölcsönhatásában tehát fontos szerepet játszik az érzelem, és fordítva, az emóciók befolyásolják a személy-környezet interakciót.

Egy korábbi vizsgálatunkban (DÚLL és URBÁN, közlésre benyújtva) különböző fizikai környezetek (kétféle egyetemi helyiség: egy dolgozószoba és egy pincehelyiség) hangulatokra gyakorolt hatását vizsgáltuk meg. Ehhez a vizsgálathoz szükségünk volt egy olyan mérőeljárásra, amely a környezet pszichológiai differenciálását az általuk kiváltott érzelmek mentén lehetővé teszi. Számunkra KRAMPEN (1979, bemutatja ANKERL, 1991) szemantikus differenciál skálája volt hozzáférhető, amely a környezet konnotatív jelentését esztétikai fogalompárokon keresztül méri hétfokú skálán: szép-csúnya, ízléses-ízléstelen stb. Tapasztalatunk szerint amikor a környezet érzelmi hatását akarják mérni a kutatók, akkor gyakorlatilag minden vizsgálatban esztétikai skálákkal dolgoznak és az esztétikai minőségeket jórészt azonosítják is a környezet érzelmi hatásaival. A vizsgálatban kimutattuk, hogy a vizsgálati személyek aktuális érzéseit némileg befolyásolta a fizikai környezet. A két helyiség szemantikus differenciállal mért „összegzett emocionális jelentése" tekintetében szignifikánsan ($p<0.01$) különbözött, ami azt jelenti, hogy a két helyiség egymástól konnotatív jelentésük tekintetében eltért, méghozzá a várakozásunknak megfelelő irányban: a dolgozószobát pozitívabban ítélték meg, mint a pincét. A szemantikus differenciál módszert tehát ebben a vizsgálatban alkalmasnak találtuk a fizikai környezet konnotatív jelentésének differenciálására. Ugyanakkor szembesültünk az általunk használt Krampen-skála korlátaival. Ez a skála ugyanis leginkább az esztétikai jellemzőket hivatott mérni, amelyek nem kapcsolhatók közvetlen módon a környezet emocionális és/vagy fizikai tulajdonságaihoz. Ezért már korábbi tanulmányunkban azt javasoltuk, hogy olyan reliabilis és valid szemantikus differenciál skálát kell kidolgozni, amely a megfelelő környezeti tulajdonságokra összpontosít és így célzottabban méri a környezet emocionális potenciálját.

A környezet-ember viszony érzelmi vonatkozásaival foglalkozó szakirodalom tanulmányozásakor szembesültünk a környezetpszichológiai kutatások általános módszerének azzal a problémájával, hogy a valós környezet helyett fotókkal, diákkal, azaz ingerekkel dolgoznak.[1] Az ilyen módszerek felvetik a végzett vizsgálatok ökológiai validitásának kérdését.

---

1 Lásd korábban a „környezet" és az „ingerek" elkülönítését!

Éppen ezért döntöttünk úgy, hogy mi a vizsgálatainkban valós környezettel dolgozunk (DÚLL, 1990; 1995a; DÚLL és URBÁN, 1996).

SZEMANTIKUS DIFFERENCIÁL SKÁLA KIDOLGOZÁSA ÉPÍTETT KÖRNYEZETRE

Vizsgálatunk fő feltevései a következők voltak: (1) a szemantikus differenciál módszer alkalmazható a környezet értékelésével foglalkozó vizsgálatokban, mégpedig elsősorban a környezet sajátos konnotatív jelentésének kutatásában — szem előtt tartva az ökológiai validitás fent említett követelményeit. (2) Feltételeztük, hogy mivel a kutatási hagyományoktól eltérően a mi vizsgálatunkban közvetlen személy-környezet kölcsönhatás kontextusában mérjük fel a környezet konnotatív jelentését, mi sem fogjuk megkapni az osgoodi klasszikus dimenziókat és az eddigi kutatásokban leírtaktól eltérő további dimenziók is felmerülhetnek.

Az elvégzett vizsgálatnak nem volt célja konkrét környezeti összehasonlító kutatás végzése. Kezdeti lépésnek tekintjük abban a kutatássorozatban, amelyet a környezet jelentésének szisztematikus feltérképezésére végzünk.

MÓDSZER

Vizsgálatunkat — amely természeténél fogva többlépcsős volt — 1995-ben végeztük az ELTE Izabella utcai épületének több helyiségében.

A szemantikus differenciál skála kidolgozásában a PLÉH és CZIGLER (1979) által bemutatott eljárást követtük, amelynek alapján a vizsgálat lépcsőit — az alkalmazott instrukciókkal együtt — az 1. ábrában foglaltuk össze.

Első lépésben a vizsgálati személyektől (lásd alább) minősítőket kértünk arról a fizikai környezetről (az egyetemi épület valamelyik helyiségéről), amelyben éppen tartózkodtak. A kapott egységeket gyakoriságuk és tartalmi rokonságuk alapján értékeltük. Az így kapott legnagyobb gyakoriságú egységekre újabb vizsgálati személyektől ellentétes jelentésű minősítőket kértünk. A következő lépés a szemantikus differenciál skálák kialakítása volt a leggyakoribb melléknévpárok felhasználásával. A továbbiakban újabb vizsgálati személyeket arra kértünk, hogy ítéljék meg a skálák felhasználásával azt a környezetet, ahol éppen tartózkodnak. Az így szerzett adatokat a vizsgálat célkitűzéséből eredően nem magára a környezetre vonatkozóan dolgoztuk fel, hanem faktoranalízisnek vetettük alá, hogy feltárjuk a környezet értékelése mögötti dimenziókat.

1. ábra

A vizsgálat általános menete

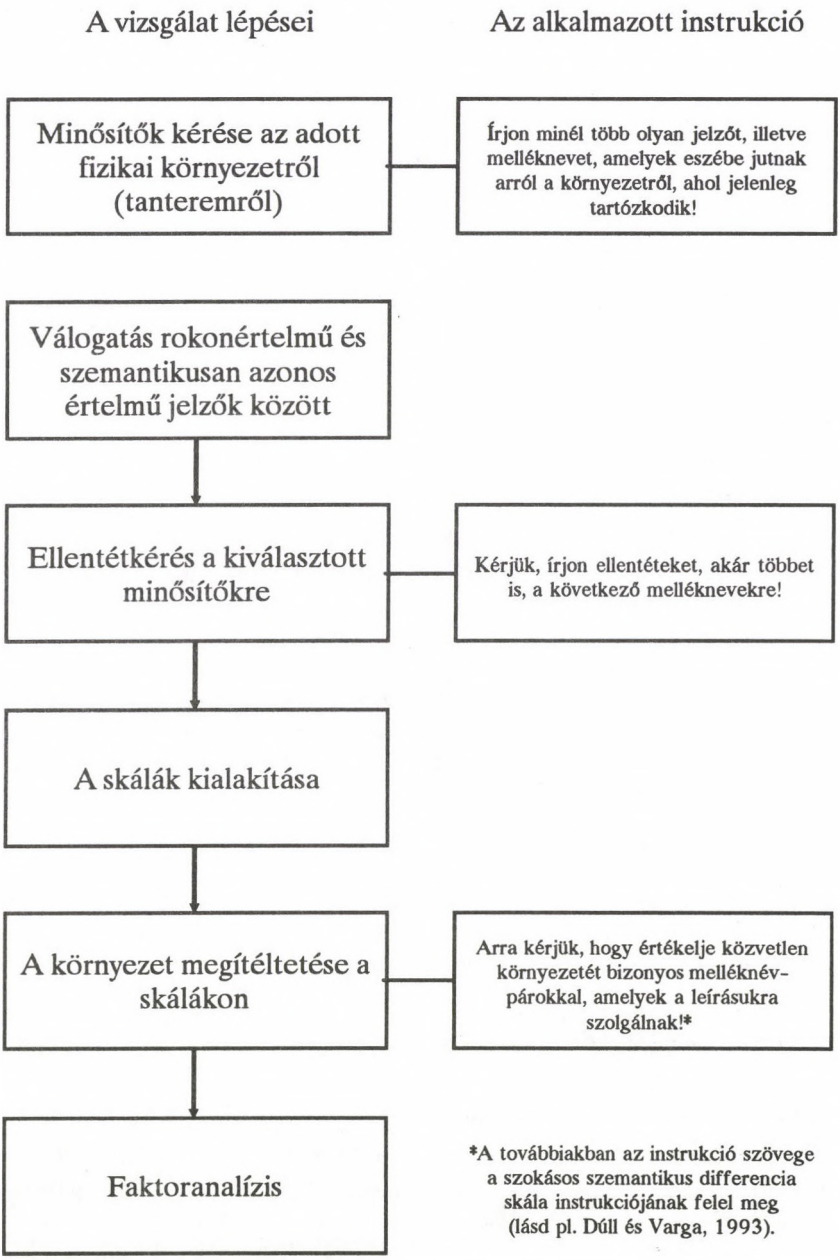

Módszertani szempontból azt is figyelembe kellett vennünk, hogy a környezet megítélése során nem alkalmazhatunk több megítélendő objektumot egyszerre. A vizsgálat ebből a szempontból csak arra a környezetre korlátozódott, amelyben a vizsgálati személy éppen tartózkodott. Ugyanis ha több környezetre vonatkozóan vizsgálunk egyszerre, akkor ezek érzelmi jelentései egymással kölcsönhatásba kerülhetnek.

A SZEMANTIKUS DIFFERENCIÁLSKÁLA KIALAKÍTÁSA

Jelzők, minősítők gyűjtése az adott környezetre. Az 1. ábrán bemutatott instrukcióval 98 egyetemi hallgatótól kértünk jelzőket, minősítőket arról a környezetről (egyetemi oktatási helyiségek), ahol éppen tartózkodtak. Hat különböző tantermet vizsgáltunk. Ez összesen négyféle egyetemi környezetet (kisebb és nagyobb előadótermek, kisebb szemináriumi terem, illetve szemináriumi szoba) jelentett. Ezek a tantermek fizikai tulajdonságaik tekintetében (pl. méret, berendezés) különbözőek voltak. A vizsgálatban szereplő oktatási helyiségeket a továbbiakban nagy nyomtatott betűkkel jelöljük A-tól F-ig.

Összesen 1382 válaszból első megközelítésre 447 különböző választ kaptunk. Ezek közül a leggyakoribbakat az 1. táblázat mutatja be.

Az ellentétkiváltás és a végső skála kialakítása. 10 egyetemi hallgatót és oktatót arra kértünk, hogy adjanak ellentétes jelentésű mellékneveket az előző fázisban nyert különböző jelzőkre. A leggyakrabban adott ellentéteket felhasználva képeztük a skálákat oly módon, hogy azok sorrendjét és irányát randomizáltuk. Az így kapott kérdőívet az instrukcióval együtt a függelékben közöljük (l. Függelék).

A vizsgálati személyek által adott minősítő jelzők között eredetileg nem szereplő „ismert-ismeretlen" skála azért került a végleges kérdőívbe, mert módszertani szempontból kontrollálni kívántuk a környezet ismertségének hatását a környezet érzelmi jelentésére.

A környezet megítéltetése a skálákon: a környezet értékelésében jelentős dimenziók megállapítása

Vizsgálati személyeink egyetemi hallgatók (210 fő, átlagéletkor=21.58, szórás=2.56, 48 férfi és 162 nő) voltak, akik csoportban, egyetemi órákon ítélték meg azt a környezetet, tantermet, ahol éppen voltak. A tantermeket eltérő számú személy ítélte meg: az „A" tantermet 18 fő, a „B" tantermet 64 fő, a „C" tantermet 16 fő, a „D" tantermet 12 fő, a „E" tantermet 27 fő és az „F" tantermet 73 fő ítélte meg.

1. táblázat

A válaszokban előforduló jelzők gyakorisága

melléknév, ill. jelző	előford. gyak. (n)	melléknév, ill. jelző	előford. gyak. (n)	melléknév, ill. jelző	előford. gyak. (n)	melléknév, ill. jelző	előford, gyak. (n)
zajos	51	szűk	8	álmosító	5	merev	3
világos	43	barátságos	7	eklektikus	4	omladozó	3
zsúfolt	34	fényes	7	kényelmes	4	rendezett	3
meleg	29	hangos	7	lerobbant	4	színtelen	3
kopott	21	kellemes	7	modern	4	szomorú	3
sivár	21	koszos	7	nagy	4	száraz	3
barátságtalan	20	nyugodt	7	otthonos	4	tompa	3
unalmas	20	rendezetlen	7	poros	4	túlzsúfolt	3
rideg	16	használt	6	semleges	4		
fehér	14	lehangoló	6	szögletes	4		
hideg	14	magas	6	sárga	4		
elhanyagolt	13	nyomasztó	6	zavaró	4		
lepusztult	13	praktikus	6	zárt	4		
levegőtlen	13	rossz akusztikájú	6	összevissza	4		
iskolás	12	szegényes	6	büdös	3		
rendetlen	12	személyes	6	csöndes	3		
tágas	12	vidám	6	csúnya	3		
üres	12	átlagos	6	elhasznált	3		
kicsi	11	egyhangú	5	fárasztó	3		
személytelen	11	felszerelt	5	gondozatlan	3		
tiszta	11	idegen	5	hétköznapi	3		
kopár	10	kellemetlen	5	hűvös	3		
jellegtelen	9	leromlott	5	inspiráló	3		
szürke	9	mesterséges	5	ízléstelen	3		
egyszerű	8	régi	5	kellemes hőmérsékletű	3		
fülledt	8	semmitmondó	5	kietlen	3		
kényelmetlen	8	sötét	5	kontrasztos	3		
piszkos	8	érdekes	5	megvilágított	3		

EREDMÉNYEK

A szemantikus differenciál skálán kapott értékeléseket főkomponensű varimax rotációs faktoranalízisnek vetettük alá. Az eredményekből a háromfaktoros megoldást találtuk értelmezhetőnek. A faktoranalízis eredményét a 2. táblázatban közöljük.

A 2. táblázatban látható, hogy az első faktorban az alábbi skálák szerepelnek nagy faktorsúllyal: *érdekes—érdektelen; unalmas—érdekes; izgalmas—unalmas; otthonos—idegen; személyes—személytelen; hivatalos—személyes; rideg—meleg; színes—színtelen; hétköznapi—szokatlan; csúnya—szép; gazdag—szegényes; szögletes—kerek; jellegzetes—jellegtelen; barátságos—barátságtalan; iskolás—felnőttes.*

2. táblázat

A környezeti szemantikus differenciálskála faktorstruktúrája

	Faktorsúlyok		
	1. faktor	2. faktor	3. faktor
1. faktor			
érdekes-érdektelen	–0.783	–0.157	0.059
unalmas-érdekes	0.771	0.180	–0.150
izgalmas-unalmas	–0.731	–0.061	0.128
otthonos-idegen	–0.723	–0.146	0.204
személyes-személytelen	–0.720	–0.200	0.116
hivatalos-személyes	0.706	–0.017	–0.07
rideg-meleg	0.700	0.253	–0.206
színes-színtelen	–0.668	0.340	–0.067
hétköznapi-szokatlan	0.640	0.044	0.084
csúnya-szép	0.640	0.539	–0.188
gazdag-szegényes	–0.595	–0.438	0.065
szögletes-kerek	0.581	–0.152	0.040
jellegzetes-jellegtelen	–0.580	–0.168	0.224
barátságos-barátságtalan	–0.554	–0.314	0.162
iskolás-felnôttes	0.496	0.162	0.148
2. faktor			
lepusztult-karbantartott	0.142	0.856	–0.152
kopott-új	0.268	0.831	0.008
elhanyagolt-gondozott	0.267	0.830	–0.158
koszos-tiszta	0.013	0.706	–0.254
rendes-rendetlen	0.010	–0.668	0.286
régi-új	0.230	0.646	0.025
ízléses-ízléstelen	–0.303	–0.531	0.229
3. faktor			
tágas-szûk	0.015	–0.022	0.796
levegôs-levegôtlen	0.026	0.083	0.791
kicsi-nagy	0.040	0.153	–0.633
zárt-nyitott	0.317	–0.084	–0.526
sötét-világos	0.015	0.257	–0.506
Be nem sorolható skálák			
ismert-ismeretlen	0.031	0.025	–0.153
nyugtató-irritáló	–0.372	–0.103	0.350
zajos-csendes	–0.031	0.219	–0.189
hagyományos-modern	0.374	0.464	0.130
egyszerû-bonyolult	0.377	0.138	0.105
hideg-meleg	0.441	0.333	–0.189
üres-zsúfolt	0.217	0.293	0.180
kényelmes-kényelmetlen	–0.321	–0.291	0.365
nyugodt-nyugtalan	–0.071	–0.164	0.481
A faktor sajátértéke	10.59	3.38	2.63
Megmagyarázott variancia	7.80	5.425	3.38

Az első faktort arousal-hangulat faktorként értelmezzük, amely, mint a nevéből is kitűnik, két összetevőből áll: az egyik a környezet arousal-befolyásoló jellegével függ össze (pl. *érdekes—érdektelen, izgalmas—unalmas,*), a másik a környezettel való személyes viszonyt, hangulatot írja le (pl. *otthonos—idegen, személyes—személytelen.*)

A második faktorban a következő skálák szerepelnek nagy faktorsúllyal: *lepusztult—karbantartott; kopott—új; elhanyagolt—gondozott; koszos—tiszta; rendes—rendetlen; régi—új; ízléses—ízléstelen.*

A második faktort karbantartottság faktorként értelmezzük, ami a környezet gondozott, illetve elhanyagolt állapotát írja le.

A harmadik faktorban valamivel kevesebb skála vesz részt: *tágas—szűk; levegős—levegőtlen; kicsi—nagy; zárt—nyitott; sötét—világos.*

A harmadik faktort zártság faktorként értelmezzük, ami egyszerre utal a környezet méretére és az ezzel kapcsolatos szubjektív érzésekre.

Néhány skála nem volt besorolható a fenti faktorokba: *ismert—ismeretlen; nyugtató—irritáló; zajos—csendes; hagyományos—modern; egyszerű—bonyolult; hideg—meleg; üres—zsúfolt; kényelmes—kényelmetlen; nyugodt—nyugtalan.*

A három faktor által meghatározott faktortérben elhelyezett egyes környezeteket a 2. ábra mutatja. Ugyan jól látható, hogy a faktorok elkülönítik az egyes termeket, de hogy ez mennyire valid, annek eldöntéséhez további vizsgálatok szükségesek.

AZ EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

Hasonlóan a korábbi környezetpszichológiai vizsgálatok eredményeihez, mi sem kaptuk meg a klasszikus osgoodi faktorokat. Az értékelés, erő, aktivitás hármasa helyett az arousal-hangulat, a karbantartottság és a zártság dimenzióit kaptuk. Az arousal faktor kivételével, amelyet jelen vizsgálatban a hangulat színez, elvárásunknak megfelelően az eddigi környezetpszichológiai adatoktól is eltérő dimenziókat kaptunk. Feltehetően — és ezt a szakirodalom is alátámasztja — az arousal dimenzió a környezet konnotatív jelentésének általános faktoraként kezelhető, amelyet az aktuális ingerfeltételeknek megfelelően „színez" más és más dimenzió (jelen esetben a hangulat, amelynek lényegi tartalma a mi vizsgálatunkban személyesség vagy annak hiánya volt). Ez a színezet a mi esetünkben valószínűleg abból ered, hogy a vizsgálati személyeink — egyetemi hallgatóink

2. ábra

A vizsgált környezetek elhelyezkedése a faktoranalízis által meghatározott faktortérben (A vizsgált környezetek „A"-tól „F"-ig)

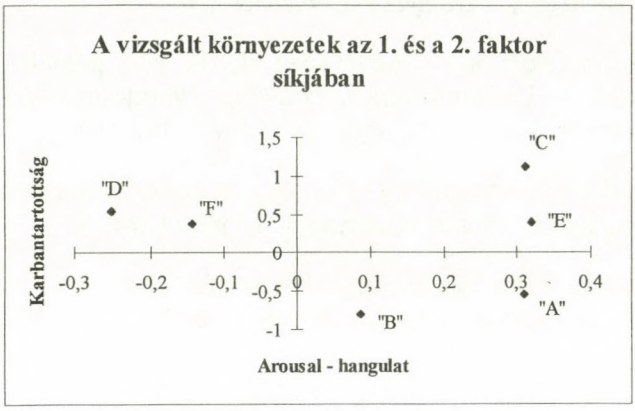

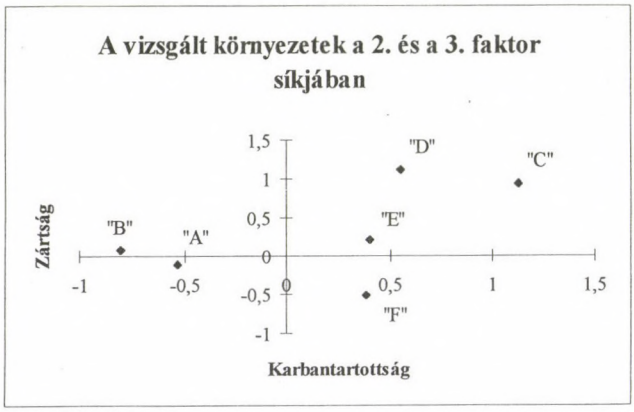

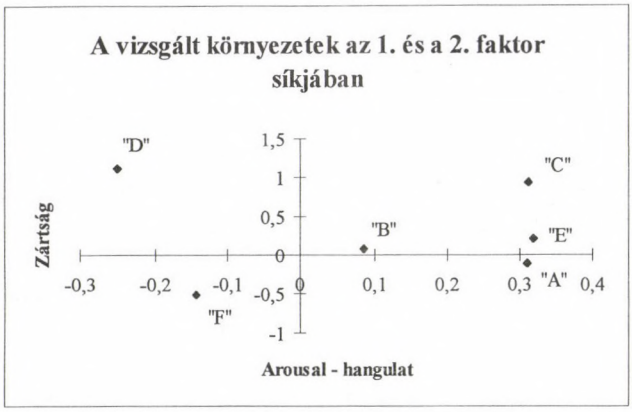

lévén — jól ismerték a megítélendő környezeteket. A másik két „szokatlan" faktor megjelenését is valószínűleg az okozta, hogy az adott környezetet a kutatási hagyományoktól eltérően nem fotón, hanem „teljes valóságukban" mutattuk be a vizsgálati személyeknek, tehát az alanyok a környezettel találkoztak, együtt annak idői-téri kontinuitásával, és nem kontextusukból kiragadott ingerekkel szembesültek.

Ezt alátámasztja az is, hogy benyomásunk szerint a karbantartottság faktor olyan nagyon kiugró perceptuális tulajdonságokat tartalmaz, amelyek csak a környezetben való jelenléttel hozzáférhetők. Ha valaki például egy tanteremről készült fotót, illetve magát a „tanterem" szót ítéli meg, akkor bizonyos típusú környezeti sajátosságokhoz nem fér hozzá az észlelés útján. Feltételezhetően abban, hogy éppen a karbantartottság faktort kaptuk meg, jelentős szerepet játszik az egyetemi épület sajnálatosan leromlott állapota, ami nagyon szembetűnő. Azt feltételezzük, hogy ha a vizsgált környezetnek nem ennyire perceptuálisan kiugró sajátossága a rossz fizikai állapot, akkor esetleg nem kaptuk volna meg a karbantartottság faktort.

A harmadik, általunk leírt faktor a zártság. A zártság mint dimenzió, véleményünk szerint kettős jelentésű: egyszerre fejezi ki a hely egyes fizikai tulajdonságait és ezek szubjektív átélését. Ez a faktor a környezetnek bizonyos értelemben más természetű perceptuális tulajdonságait írja le, mint az előbb bemutatott karbantartottság dimenzió. Ugyanis a zártság faktorba tartozó skálák olyan tulajdonságok mentén képződtek, amelyek a környezetnek nem, vagy kevéssé tudatosuló sajátságait jelenítik meg.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a személyes jelenlét a környezetben a jelentés egészen más szempontjait hívja elő, mintha a vizsgálati személy csupán a környezet egy leképezésével (pl. fényképével) találkozik. Ebből következően — vizsgálatunk tanulsága szerint — a környezet konnotatív jelentését erősen uralhatják a kiugró perceptuális tulajdonságok, amelyek meg is nehezíthetik a különböző környezetek összehasonlítását. Ezen feltevésünket további vizsgálatok igazolhatják.

KITEKINTÉS

Tanulmányunkban egyfajta épített környezet (egyetemi oktatási helyiségek) konnotatív jelentésének dimenzióit kívántuk feltárni szemantikus differenciál módszerrel. Ezenkívül a korábbi környezeti szemantikus differenciál vizsgálatok néhány hiányosságára is rámutattunk és a további vizsgálatokkal kapcsolatban is több kérdést vetettünk fel.

A környezet konnotatív jelentésének vizsgálata az ember-környezet kölcsönhatás kutatásának tágabb, elméleti vonatkozásait is érinti. Az érzelmek környezeti kontextusba helyezése ma már nem ritka a szakirodalomban, de ennek a fizikai környezet még mindig meglehetősen elhanyagolt összetevője.

A téma kutatásának fontos gyakorlati következményei is lehetnek. Nyilvánvaló, hogy a környezet valamiképpen hat a hangulati, érzelmi állapotunkra. A hatásmechanizmus nem tisztázott még, de a fizikai környezet az érzelmi állapotokon keresztül a pszichés egészséget is befolyásolhatja (HALPERN, 1995). Azt természetesen nem állítjuk, hogy az épületek vagy a környezet fizikai tulajdonságai közvetlenül hatnának a mentális egészségre vagy a jóllétre. Ugyanakkor számos pszichológiai tényező közvetítheti a környezet hatásrendszerét, pl. a kontroll hiánya, a környezeti stressz, a szociális támogatás hiánya, vagy éppen a környezet mentális, szimbolikus jelentése (DÚLL, 1996b; URBÁN,1995). A vizsgálatok általában azt találják, hogy szoros az együttjárás az objektív környezeti mutatók és a környezetet használók mentális egészsége között (pl. BAUM és munkatársai, 1982). Az épített környezet fizikai tulajdonságai és használói egészsége közötti összefüggések elemzésekor az egészséget szélesen kell értelmeznünk, amely magában foglalja az elégedettséget, a morált, a stresszcsökkentést, a betegség- és sérülésmegelőzést éppúgy, mint az egészség megőrzését támogató környezeti feltételrendszert. A környezeti helyzet egészségre gyakorolt hatásai annak ellenére, hogy nem tudatosulnak (vagy esetleg éppen ezért), gyakran kumulatívak és időben eltolódva jelentkezhetnek (STOKOLS, 1992).

A kézirat elfogadva: 1996. szeptember

IRODALOM

ALTMAN, I., ROGOFF, B., 1987, World views in psychology: Trait, interactional, organismic and transactional perspectives, In: STOKOLS, D., ALTMAN, I. (eds.), *Handbook of Environmental Psychology,* Wiley and Sons, Vol. 1, 7—41.

AMEDEO, D., 1993, Emotions in person-environment-behavior episodes, In: GÄRLING, T., GOLLEDGE, R. G. (eds.), *Behavior and Environment, Psychological and Geographical Approaches,* North-Holland, Amsterdam, 83—117.

ANGYAL András, 1965/1989, A neurózis és kezelése; holisztikus elmélet, In: SZAKÁCS Ferenc, KULCSÁR Zsuzsanna (szerk.): *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény II.,* Egyetemi jegyzet, Tankönyvkiadó, Bp. 298—318.

ANKERL Géza, 1991, *Építészet és kommunikáció,* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

ARNOLD, M. B., 1970, *Feelings and emotions,* New York, Academic Press.

BARKER, R. G., 1968, *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior,* Stanford University Press, Stanford.

BAUM, A., SINGER, J. E., BAUM, C. S., 1982, Stress and the environment, In: EVANS, G. W. (ed.), *Environmental Stress,* Cambridge University Press, Cambridge. 15—45.

BELL, P. A., 1992, In defense of the negative affect escape model of heat and aggression, *Psychological Bulletin, Vol. 111, 2,* 342—346.

BERLYNE, D., 1960, Conflict and information theory variables as determinants of human perceptual curiosity, *Journal of Experimental Psychology, 53,* 399—404.

BERLYNE, D., 1974, *Aesthetic and psychobiology,* Appleton-Century-Croft, New York.

BÍRÓ A. Zoltán, OLÁH Sándor, 1995, Emlékmű — jelkép — identitás, In: KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor (szerk.), *„Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei,* Osiris-Századvég, Budapest, 453—473.

BOHNER, G., CROW, K., ERB, H. P, SCHWARZ, N., 1992, Affect and persuasion: Mood effects on the processing of message content and context cues and on subsequent behavior, *European Journal of Social Psychology, 22, 6,* 511—531.

BOWER, G. H., 1981, Mood and memory, *American Psychologist, 6,* 129—148.

BRUNSWIK Egon, 1955/1988, A megismerési probléma hatóköre és nézőpontjai, *Pszichológia, 8, 4,* 593—612.

BUDAI Aurél, 1980, Esztétikai hatás a „lakóra" és a „látogatóra", *Magyar Építőművészet, 1,* 50—52.

CANTER, D., 1969, An intergroup comparison of connotative dimensions in architecture, *Environment and Behavior, 1 (1),* 37—48.

CANTER, D., 1977, *The psychology of place,* Architectural Press, London.

CARON, J. P., JAMIESON, D. G., DEWAR, R. E., 1980, Evaluating pictographs using semantic differential and classification techniques, *Ergonomics, 23, 2,* 137—146.

CSÉFALVAY Zoltán, 1994, A modern társadalomföldrajz kézikönyve, IKVA Könyvkiadó Kft, Budapest.

CZIGLER István, PLÉH Csaba, 1973, Mediáció és jelentés: egy elmélet fejlődése és lehetőségei, *Magyar Pszichológiai Szemle, 30, 1, 2,* 88—108.

DOWNS , R. M., STEA, D., 1973, *Image and Environment,* Aldine Publ. Comp., Chicago.

DÚLL Andrea, 1990, Hétköznapi cselekvések mentális szerveződése, *Doktori értekezés,* ELTE, Budapest.

DÚLL Andrea, 1995, Home environment and psychological health: Are you effective in your kitchen? In: RODRÍGEZ-MARIN, J. (ed.), *Health Psychology and Quality of Life Research,* Proceedings of the 8th Annual Conference of The European Health Psychology Society, University of Alicante, Alicante, Spanyolország, 738—745.

DÚLL Andrea, 1996, Az otthon környezetpszichológiai aspektusai, *Magyar Pszichológiai Szemle, 35, 5-6,* 345—377

DÚLL Andrea, URBÁN Róbert, megjelenés alatt, Emotions and physical environment: Some health psychological considerations, In: *Proceedings of 9th Conference of the European Health Psychology Society,* 1995. aug. 28—30, Bergen, Norvégia.

DÚLL Andrea, URBÁN Róbert, 1996, A tantermi környezet érzelmi jelentése: Milyennek látják hallgatóink az egyetemet?, Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XII. Tudományos Nagygyűlésén, Budapest, 1996. május 22—25., Előadáskivonatok, 154.

DÚLL Andrea, VARGA Katalin, 1993, *Általános pszichológiai gyakorlatok II.,* Egyetemi jegyzet, Tankönyvkiadó, Bp. 12—15.

EKMAN, P., LEVENSON, R. W., FRIESON, W. V., 1983, Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions, *Science, 221,* 1208—1210.

ENDLER, N. S., MAGNUSSON, D., 1976, Toward an interactional psychology of personality, *Psychological Bulletin, 83,* 956—974.

EVANS, G. W., 1980, Environmental ognition, *Psychological Bulletin, 88,* 259—287.

FORGAS, J. P., 1979, *Social Episodes: The Study of Interaction Routines,* Academic Press, London.

FORGAS, J. P., 1983, Episode cognition and personality: a multidimensional analysis, *Journal of Personality, 51,* 34—48.

FORGAS, J. P., 1991, *Emotion in Social Judgements,* Pergamon Press, Oxford.

FORGAS, J. P., BOWER, G. H., 1987, Mood effects on person perception judgements, *Journal of Personality and Social Psychology, 53,* 53—60.

FORGAS, J. P., Van HECK, G. L., 1992, The psychology of situations, In: CAPRARA, G. V., Van HECK, G. L. (eds.), *Modern personality psychology, critical reviews and new directions,* Harvester-Wheatsheaf, New York, 418—455.

FRIJDA, N. H., 1987, *The Emotions,* Cambridge University Press, Cambridge.

GÄRLING, T., EVANS, G. W., 1991, *Environment, cognition and action, an integrated approach,* Oxford University Press, New York.

GIBSON, J., 1979, *The ecological approach to visual perception,* Houghton Mifflin, Boston.

GROAT, L., DEPRÉS, C., 1991, The significance of architectural theory for environmental design research, In: ZUBE, E. H., MOORE, G. T. (eds.), Advances in Environment, *Behavior and Design, Vol. 3,* Plenum Press, New York, 3—53.

HALPERN, D., 1995, *More than bricks and mortar? Mental health and the built environment*, Taylor and Francis, London.

HEIMSTRA, N. W., McFARLING, L. H., 1974, *Environmental psychology*, Brooks/Cole Publ. Comp., Monterey, California.

HERSHBERGER, R. G., CASS, R. C., 1992, Predicting user responses to buildings, In: NASAR, J. L. (ed.), *Environmental aesthetics, theory, research and applications*, Cambridge University Press, Cambridge, 195—211.

HOLMES, D. S., KENT HOUSTON, B., 1981, Effectiveness of situation redefinition and affective isolation in coping with stress, In: FURNHAM, A., ARGYLE, M. (eds.), *The psychology of social situations*, Pergamon Press, Oxford, 425—436.

HORAYANGKURA, V., 1978, Semantic dimensional structures, A methodological approach, *Environment and Behavior, 10, 4,* 555—584.

KAPLAN, S., 1973, Cognitive maps, human needs and the designed environment, In: PREISER, W. F. E., *Environmental design research*, Dowden, Hutchinson and Ross, Stroudsburg.

KAPLAN, S., 1992, Where cognition and affect meet: A theoretical analysis of preference, In: NASAR, J. L. (ed.), *Environmental aesthetics, theory, research and applications*, Cambridge University Press, Cambridge, 56—64.

KAPLAN, R., KAPLAN, S., 1989, *The experience of nature, a psychological perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.

LANG, J., 1987, *Creating architectural theory*, Van Nostrand Reinhold, New York.

LANG, J., 1992, Symbolic aesthetics in architecture: toward a research agenda, In: NASAR, J. L. (ed.), *Environmental aesthetics, theory, research and applications*, Cambridge University Press, Cambridge, 11—27.

LAZARUS, R. S., FOLKMAN, S., 1984, *Stress, appraisal and coping*, Springer, New York.

LEWIN, K., 1972, *A mezőelmélet a társadalomtudományban*, Gondolat, Bp.

LOWENTHAL, D., RIEL, M., 1972, *Environmental and semantic responses: Comparative studies in environmental perception*, American Geographical Society, New York.

LYNCH, K., 1960, *The Image of the City*, MIT Press, Cambridge.

LYONS, W., 1980, *Emotion*, Cambridge University Press, London.

McANDREW, F. T., 1993, *Environmental Psychology*, Brooks/Cole Publ. Comp., Belmont, California.

MEHRABIAN, A., 1976, *Public spaces and private places*, Basic Books, New York.

MEHRABIAN, A., RUSSELL, J. A., 1974, A verbal measure of information rate for studies in environmental psychology, *Environment and Behavior, 6,* 233—252.

MILGRAM, S., 1970/1983, A nagyvárosi élet élménye, Pszichológiai elemzés, In: SZILÁGYI, V. (szerk.): *Együttérzés, önzetlenség, felelősség,* Tankönyvkiadó, Budapest, 37—57.

MURRAY, H. A., 1938, *Explorations in Personality,* Oxford University Press, New York.

NASAR, J. L., 1992, (Ed.), *Environmental aesthetics, theory, research and applications,* Cambridge University Press, Cambridge.

NEISSER, U., 1976/1984, *Megismerés és valóság,* Gondolat, Bp.

OOSTENDORP, A., BERLYNE, D. E., 1992, Dimensions in the perception of architecture: Identification and interpretation of dimensions of similarity, In: NASAR, J. L. (ed.), *Environmental aesthetics, theory, research and applications,* Cambridge University Press, Cambridge, 212—227.

OSGOOD, C., SUCI, G., TANNENBAUM, P., 1957, *The measurement of meaning,* University of Illinois Press, Urbana.

PATTERSON, A. H., 1977, Methodological developments in environment-behavior research, In: STOKOLS, D. (ed.), *Perspectives on environment and behavior, theory, research and applications,* Plenum Press, New York, 325—345.

PERVIN, L. A., 1975, Definitions, measurement and classification of stimuli, situations and environments, *Educational Testing Service Research Bulletin, 23,* Princeton, New Jersey.

PLÉH Csaba, CZIGLER István, 1979, Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciálskálák kialakítására és alkalmazására, In: HUNYADY György (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok XV.,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 479—533.

PLUTCHIK, R., 1994, *The psychology and biology of emotion,* HarperCollins College Publ., New York.

RUSSELL, J. A., 1992, Affective appraisals of environments, In: NASAR, J. L. (ed.), *Environmental aesthetics, theory, research and applications,* Cambridge University Press, Cambridge, 120—133.

RUSSELL, J. A., MEHRABIAN, 1978, A description of the affective qualtity attributed to environments, *Journal of Personality and Social Psychology, 38, 2,* 311—322.

RUSSELL, J. A., SNODGRASS, J., 1987, Emotion and the environment, In: STOKOLS, D., ALTMAN, I. (eds.), *Handbook of environmental psychology,* Wiley and Sons, New York, Vol. 1, 245—281.

RUSSELL, J. A., WARD, L. M., 1981, On the psychological reality of experimental meaning: Reply to Daniel and Ittelson, *Journal of Experimental Psychology: General, 110,* 163—168.

SEBBA, R., 1991, The landscapes of childhood: The reflection of childhood's environment in adult memories and in children's attitudes, *Environment and Behavior, 23,* 395—442.

S. NAGY Katalin, 1995, A templom vizuális szimbolikája, In: KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor (szerk.), *„Jelbeszéd az életünk". A*

szimbolizáció története és kutatásának módszerei, Osiris-Századvég, Budapest, 523—527.

STOKOLS, D., 1992, Establishing and maintaining healthy environments, Toward a social ecology of health promotion, *American Psychologist, Vol. 47, 1,* 6—22.

STRAUSS, A., 1961, *Images of the american city,* Free Press, New York.

STRONGMAN, K. T., 1987, *The psychology of emotion,* Wiley and Sons, New York.

STRUMSE, E., 1996, *The Psychology of Aesthetics: Explaining visual preferences for agrarian landscapes in Western Norway,* University of Bergen, Bergen, Norvégia.

TÚROS Endre, 1995, Református templom egy katolikus magyar faluban, In: KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor (szerk.), *„Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei,* Osiris-Századvég, Budapest, 542—551.

ULRICH, R. S., 1983, Aesthetic and affective responses to natural environments, In: ALTMAN, I., WOHLWILL, J. F. (eds.), *Behavior and the natural environment,* Plenum Press, New York, 85—125.

URBÁN R. megjelenés alatt, Boldogság, személyiség, egészség, *Magyar Pszichológiai Szemle.*

WELLS, A., MATTHEWS, G., 1994, *Attention and emotion: A Clinical perspective,* Lawrence Erlbaum Assoc., Ltd., Howe.

WOHLWILL, J., 1976, Environmental aesthetics: The environment as a source of affects, In: ALTMAN, I., WOHLWILL, J. (eds.), *Human behavior and environment: advances in theory and research, Vol. 1,* Plenum Press, New York, 37—86.

ZAJONC, R., 1980, Feeling and thinking: preferences need no inferences, *American Psychologist, 35,* 151—175.

ZEISEL, J., 1993, *Inquiry by design. tools for environment-behavior research,* Cambridge University Press, Cambridge.

ZILLMAN, D., BRYANT, J., 1974, Effect of residual excitation on the emotional response to provocation and delayed aggressive behavior, *Journal of Personality and Social Psychology, 30,* 782—791.

ANDREA DÚLL, RÓBERT URBÁN

A STUDY ON THE CONNOTATIVE MEANING OF BUILT ENVIRONMENT: METHODOLOGICAL CONSIDERATIONS

While the first part of this paper reviews the literature dealing with the emotional aspects of the built environment; the second part of the paper discusses some preliminary results of a planned research series on environmental connotative meaning.

In the present research, studying emotional aspects of people-environment relationship, an Environmental Semantic Differential Scale (ESDS) was developed. The assumptions of this study are: (1) The semantic differential method can be applied for evaluating the connotative dimensions of the environment in ecologically valid contexts. (2) In contrast to research traditions using photos for evaluation of the environment, Subjects were asked to evaluate real physical environments (classrooms in a university building). In the direct people-environment interaction, the dimensions of the evaluation won't fit the classical dimensions of connotative meaning proposed by Osgood (1956).

In the present study, the traditional process of semantic differential scale development was followed.

The result of this study supports the above mentioned assumptions: (1) the ESDS is appropriate for measuring some of the basic dimensions of the environmental connotative meaning; (2) In our study, in contrast to the classic dimensions, three other factors have been obtained: (a) arousal-atmosphere; (b) maintenance; (c) enclosure.

In conclusion, the direct people-environment interaction can trigger different evaluative dimensions which are more appropriate to actual environmental conditions.

Kedves Résztvevő!

Azt szeretnénk vizsgálni, hogy milyennek találja közvetlen környezetét, azt, ahol éppen van. Arra kérjük meg, hogy értékelje környezetét bizonyos melléknévpárokkal, amelyek a leírásukra szolgálnak. Például azt a környezetet, ahol éppen van, a következő melléknévpár mentén kell úgy megítélnie, hogy a melléknevek képezik az értékeléshez rendelkezésre álló hétfokú skála két végpontját:

változatos __:__:__:__:__:__:__ unalmas

Aszerint, hogy milyennek találja az adott környezetet, x-et tehet a változatoshoz vagy az unalmashoz többé vagy kevésbé közeli mezőbe, így jelezve, hogy az adott környezetet változatosnak vagy inkább unalmasnak találja. Az x a skála közepe táján azt jelenti, hogy az adott környezetet semlegesnek ítéli meg ezen a skálán.

Életkora: év, Neme: férfi nő

A helyiség, ahol jelenleg tartózkodik: _____

ismert	__:__:__:__:__:__:__	ismeretlen
barátságos	__:__:__:__:__:__:__	barátságtalan
nyugtató	__:__:__:__:__:__:__	irritáló
zajos	__:__:__:__:__:__:__	csendes
hagyományos	__:__:__:__:__:__:__	modern
otthonos	__:__:__:__:__:__:__	idegen
gazdag	__:__:__:__:__:__:__	szegényes
színes	__:__:__:__:__:__:__	színtelen
ízléses	__:__:__:__:__:__:__	ízléstelen
egyszerű	__:__:__:__:__:__:__	bonyolult
rendes	__:__:__:__:__:__:__	rendetlen
régi	__:__:__:__:__:__:__	új
személyes	__:__:__:__:__:__:__	személytelen
elhanyagolt	__:__:__:__:__:__:__	gondozott
érdekes	__:__:__:__:__:__:__	érdektelen
rideg	__:__:__:__:__:__:__	meleg
kopott	__:__:__:__:__:__:__	új
hideg	__:__:__:__:__:__:__	meleg
koszos	__:__:__:__:__:__:__	tiszta
zárt	__:__:__:__:__:__:__	nyitott
izgalmas	__:__:__:__:__:__:__	unalmas
szögletes	__:__:__:__:__:__:__	kerek
lepusztult	__:__:__:__:__:__:__	karbantartott
tágas	__:__:__:__:__:__:__	szűk
sötét	__:__:__:__:__:__:__	világos
kicsi	__:__:__:__:__:__:__	nagy
üres	__:__:__:__:__:__:__	zsúfolt
csúnya	__:__:__:__:__:__:__	szép
kényelmes	__:__:__:__:__:__:__	kényelmetlen
jellegzetes	__:__:__:__:__:__:__	jellegtelen
hivatalos	__:__:__:__:__:__:__	személyes
iskolás	__:__:__:__:__:__:__	felnőttes
levegős	__:__:__:__:__:__:__	levegőtlen
hétköznapi	__:__:__:__:__:__:__	szokatlan
unalmas	__:__:__:__:__:__:__	érdekes
nyugodt	__:__:__:__:__:__:__	nyugtalan

Pszichológia, 1997, (17), 2, 181—193

RECENZIÓ

KÁLDY ZSUZSA
ELTE, Általános Pszichológiai Szak, hallgató, Budapest

A „MIKROKOGNÍCIÓ" HELYES KEZELÉSÉRŐL

ANDY CLARK: A MEGISMERÉS ÉPÍTŐKÖVEI: FILOZÓFIA, MEGISMERÉSTUDOMÁNY ÉS A PÁRHUZAMOS MEGOSZTOTT FELDOLGOZÁS

Osiris, Budapest, 1996. (ford.: Pléh Csaba)

Andy Clark 1989-ben íródott könyvének eredeti címe: Microcognition, valóban csak körülírással fogalmazható meg magyarul. Hogy mit is takar ez a szerző által alkotott, meglehetősen homályos kifejezés, valójában csak a könyv egészének értelmezésével világosodik meg. Clark nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy áttekintse és összegezze az elmúlt húsz évben *kognitív tudomány* név alatt kialakult két fő elméleti irányt a megismerés természetéről. Mindezt úgy teszi, hogy igen határozott módon állást foglal az egymással versengő elképzelések között, egy önálló, koherens szemlélet keretében (ennek a szemléletnek lehetne a címkéje a mikrokogníció).

A két főszereplő:

Klasszikus kognitivizmus: a gondolkodás lényege a formális szimbólumok, szabályok által irányított manipulációja.

Konnekcionizmus: a gondolkodás egyszerű, jelentés nélküli elemekből alkotott hálózatok aktivitás-mintázata.

A harmadik:

Clark: a kép nem ilyen egyszerű, nincs *egy* magyarázó elv, a gondolkodás kapcsán a leghasznosabb metaforánk a *számos virtuális gép együttese* (ez remélhetőleg a későbbiekben érthetővé válik).

Az elemzendő vitapontok, problémák:

— a reprezentációk szerkezete;

— az előző kérdéssel szoros kapcsolatban: a gondolkodás mint a pszichológiai jelenség elemei valójában milyen szinten magyarázhatók (ez a kognitív pszichológia paradigma-kérdése);

— biológiai korlátok: mik ezek és fontosak-e;

— a külvilág és a gondolkodó kapcsolata.

Clark könyvét a továbbiakban ezen kérdések mentén tekintjük át. S legvégül az elméről alkotott összkép, a gondolkodó felépítése, ahol a legnehezebb problémákkal kell szembenéznünk.

1. MI EGY FOGALOM?

Clark a konnekcionizmus legközpontibb gondolatának a fogalmak mikrojegyes felbontását tartja. A konnekcionista hálózatban a „konyha" fogalma nem egy egyedi, címkeszerű manipulálható szimbólum, hanem a benne levő tárgyak, azaz a „konyhaságot" különböző mértékben jellemző mikrojegyek egyidejű aktivitása. Ezek például: van benne tűzhely, mosogató, hűtőszekrény, kávéfőző, vannak falai, padlója, mennyezete. Számos jegy közös más fogalmakkal, más jegyek csak az adott fogalommal kapcsolatosak, de egyik sem meghatározó jellegű, azaz nem határozza meg önmagában a fogalmat. Különböző kontextusokban más és más mikrojegyegyüttesek aktívan megalkotják ugyanazt a fogalmat. A kognitív pszichológiában ennek az elképzelésnek Barsalou kategorizációs elmélete felel meg (BARSALOU, 1992). Ez a reprezentációs mód az alapja a konnekcionista rendszerek számos jellegzetességének:

— az *információs egészlegességnek:* a rendszer finoman árnyalt jelentéseket képes leírni, amelyekkel természetes módon lehet általánosításokat, analógiákat és helyzettől függő értelmezéseket kialakítani,

— a *kíméletes hanyatlásnak: (a) a rendszer hiányos vagy ellentmondásos adatok esetén vagy (b) a szükségesnél kevesebb időre vagy működési kapacitásra korlátozva sem áll le, hanem keres egy optimális közelítő megoldást,*

— az *alapértelmezés-adásnak:* néhány jegy kiemel egy fogalmat, amely visszafelé terjedően aktivál más jegyeket is, amelyeket a fogalomhoz tanultunk.

Clark szerint ugyanezek a tulajdonságok a konnekcionista rendszerek fő hátrányai is, ha olyan szabálykövetési feladatok megoldását várjuk tőlük, mint a matematikai tételbizonyítás vagy a sakkozás. Azóta azonban születtek olyan eredmények, amelyek azt mutatják, hogy az ilyen feladatok megoldásának sincs igazából elvi akadálya (SMOLENSKY, LEGENDRE és MIYATA, 1992; SHASTRI, AJJANAGADDE, 1993), tisztán konnekcionista architektúrájú rendszerekkel modelleztek egyes nyelvtani és logikai következtetési képességeket).

Nem mindig világos, hogy Clark mikre gondol, mikor mikrojegyekről beszél: „A legalsó szinten (a szemantikai felbontásban — K. Zs.) azonban továbbra is lesz valamilyen lokális reprezentáció, még akkor is, ha ez jóval lejjebb van, mint azok a szintek, amelyekről a hétköznapi beszéd során szólunk." Később azonban: „vitatnám azt a tézist, hogy a szimbólum alatti leírás (legalábbis pusztán a mikrojegyek felsorolása) pontos értelmezése lenne (...) a numerikus tényezőknek. Talán a természetes nyelv erőforrásai (bármily ügyesen alkalmazzuk is őket) elvileg nem képesek egy aktivációs vektor értelmezésére." (271. o.) Tim van Gelder „Mi a 'D' a PDP[1]-ben?" címmel behatóan elemzi azt a kérdést, hogy milyen értelemben jelent igazi újdonságot a megosztottság (van GELDER, 1991). Az, ha a „konyha" címke helyett mindig a konyhában található tárgyak viszonylag kötetlen listájára gondolunk, csak egy nagyon gyenge változata a megosztottságnak, amely nem jelent semmiféle elvi kihívást a klasszikus szimbólumfeldolgozó számára. Az erős értelemben vett megosztott modellek hoznak valódi újdonságot azzal, hogy a fogalom alatti egységek valójában szemantikailag nem áttetszőek. A szemantikai áttetszőség fogalmát, amelynek alapgondolata (Clark által bevallottan) Smolensky 1988-as cikkéből ered, szerzőnk a következőképpen határozza meg: „Egy rendszert akkor nevezünk *szemantikailag áttetszőnek,* ha tiszta leképezés írható le a rendszer viselkedésének szimbolikus (fogalmi szintű) szemantikai leírása, valamint formális számítási tevékenységén belül reprezentált *tárgyainak* valamilyen *kivetíthető* szemantikai értelmezése között." (33. o.) Ez kicsit leegyszerűsítve azt jelenti, hogy azok az egységek, amelyekkel az algoritmus konkrétan foglalkozik, a természetes nyelv fogalmi egységei, például

1 PDP: Parallel Distributed Processing, azaz párhuzamos megosztott feldolgozás, a konnekcionizmus fő irányzatának széles körben elterjedt neve.

„bástya", „kocka", „baktérium". A párhuzamos megosztott rendszerekben egy-egy fogalom „mikrojegyek hullámzó koalíciója", ahol (a megosztottság erős értelmében) az összetevők nem szavak. Smolensky igen tömör megfogalmazásában: „Az intuitív feldolgozó egy szubkonceptuális konnekcionista dinamikus rendszer, amely nem engedi meg a teljes, formális és pontos fogalmi leírást." (SMOLENSKY, 1988, 7. o.) Azaz egy-egy fogalom a PDP-rendszerben számos egység együttes aktivitásmintázatának felel meg, ahol az egységek nem felelnek meg a természetes nyelv szavainak.

A megosztottság másik lényeges jelentése, amely független az építőelemek jellegétől az, amit *szuperpozíció*nak nevezünk. Eszerint nemcsak az a fontos, hogy egy fogalom több szubszimbólumból álljon össze, hanem az is, hogy a különböző mintázatok ugyanazon építőelemek kombinációi legyenek. A lokalizált tárolás lényege: fogalmanként egy aktiváció-mintázat, ahol a résztvevő elemek fizikailag elkülönültek a más fogalmakhoz tartozóktól. A megosztott tárolásé ezzel szemben: a különböző fogalmak ugyanazon (rész)rendszer különböző állapotai. Clark „mikrokogníció" elmélete ezt a vonást nem emeli ki.

Van még egy komoly probléma a mikrojegyes reprezentációval. Bár Clark ezt mindössze egyszer veti fel, a szoba↔bútorok típusú mikrojegyes leírás valójában igen határozott elköteleződés a reprezentációk képi versus propozicionális vitájában (a vitáról például BLOCK, 1983; SÉRA, KOVÁCS, KOMLÓSI, 1990). Számos ellentmondásos eredmény született ebben a témában, és a mentális képek létezéséről még mindig nincsen egyetértés, de a klasszikus Shepard-féle mentális elforgatás jelenséget (SHEPARD és METZLER, 1971) minden elmélet-jelöltnek meg kell magyaráznia. Tettek már arra próbálkozásokat, hogy az analóg jellegű tudásunkat (például a háromdimenziós tér reprezentációját vagy a merev testek kinematikáját) konnekcionista hálózatokkal modellezzék (B. MEL fejlesztett ki például egy ilyen rendszert bizonyos téri transzformációk kezelésére: a program nézőfüggetlen háromdimenziós reprezentációt alakított ki az idői-téri együttjárásokból (MEL, 1986; idézi SHEPARD, 1989), de komolyabb áttörésről nemigen beszélhetünk. Ezek tipikusan azok a területek, amelyeken nem tudjuk semmilyen körülírással sem meghatározni az egyes mikrojegyek jelentését. Clark nem foglalkozik ezzel a problémával, pedig itt lényeges kérdések maradnak nyitottan.

2. HÁNY SZINTES LEGYEN A MODELL?

Bár a legtöbb elméletíró nem kedveli az „emeletes ember" elgondolást, az emberi elme magyarázatakor igen nehéz elkerülni ezt a rejtett képet. Az alapkérdés: egyrészről adott egy biológiai szint, az agy neuronjai és a köztük levő szinapszisok, másrészről (a kognitív forradalom óta) meg kell magyaráznunk egy másik szint jelenségeit, a gondolatokat, vágyakat és vélekedéseket, amely szint többféle rendszerességet mutat (nyelv, racionális következtetések), ugyanakkor sok tekintetben kiszámíthatatlannak tűnik (intuitív belátások, érzelem és kogníció viszonya).

A klasszikus kognitivizmus szerint az elme magyarázata ugyanezen a szinten írható le. Tekintsünk egy magasszintű kognitív teljesítményt, például a történetmegértést. Nézzük meg, hogy milyen jellegzetes szabályok írhatják le az emberek viselkedését a különböző pszichológiai kísérletekben, ebből szerkesszünk egy modellt, amely alkalmazható a számítógépre, és ha a modell működik, akkor megmagyaráztuk azt, hogy az emberek hogyan értenek meg történeteket (így épült fel például J. Meehan híres állatmese-programja 1978-ban,[1] idézi DEHN és SCHANK (1982). Ha probléma merül fel, az pusztán a gép gyengeségéből adódhat, amelyen segít a nagyobb memória és a hatékonyabb keresési algoritmus. (Ez az alapelve például Lenat enciklopédikus méretű tudásbázissal felszerelt, CYC nevű programjának (LENAT és GUHA, 1990, idézi és kritizálja HOFSTADTER, 1995, 367—368. o.).

Ezzel szemben a konnekcionisták a szintek viszonyát a következőképpen látják: a neuronhálózatban folyó, szemantikailag értelmezhetetlen, alacsonyszintű folyamatokból emergens módon jelennek meg a fogalmak, hasonlóan ahhoz, ahogy a TV-képernyő fénypontjaiból összeáll egy értelmezhető kép. A probléma csak az, hogy hol van az a szint, ahol eldől, hogy egy kép értelmes-e vagy sem. Az ortodox konnekcionisták azt mondják erre, hogy a rendszernek a betanított inger-válasz párok elegendő információt jelentenek a feladatok elvégzéséhez, hosszú trenírozás és nagy hálózat minden problémát megold, a fogalmi szint valójában epifenomén (például P. M. CHURCHLAND, 1990).

---

1 A program például a következő bájos történetet kreálta: „Hangya Henrik szomjas volt. Lesétált a folyópartra, ahol jóbarátja, Varjú Vili üldögélt. Henrik megcsúszott és beleesett a folyóba. A gravitáció elsüllyedt." A szabályok szerint az, aki hat a másikra, az ott van. A gravitáció mozdította Henriket a folyóba, tehát az is ott volt, de mivel nincsenek eszközei a kimászásra, el kellett süllyednie.

Paul Smolensky „A konnekcionizmus helyes kezeléséről" című nagyhatású cikkében a szintek egy új alternatíváját vázolta fel (SMOLENSKY, 1988). Legelső érdeme, hogy megközelítésében világosan elkülöníti, hogy mi az, ami létezik, attól, hogy milyen szinten írjuk le azt. Léteznek megismerő rendszerek (az agy, a szubszimbolikus gép, a szimbolikus gép), és ezeket leírhatjuk neurális, szubkonceptuális és fogalmi szinten. Az újdonság a szubkonceptuális szint a klasszikus fogalmi és az idegrendszeri szint között. Ez az a szint, amelyet a konnekcionista rendszerek valójában modelleznek. „A 'szubszimbolikus paradigma' kifejezés azt akarja sugallni, hogy a kognitív leírások olyan entitásokból épülnek fel, amelyek a szimbolikus paradigmában használt szimbólumok *alkotórészeinek* felelnek meg; ezek a finom felbontású alkotórészek *szubszimbólumoknak* nevezhetők, s azonosak a konnekcionista hálózatokban található egyedi egységek aktivitásaival." (SMOLENSKY, 1988, 3. o.). Ezzel a konstrukcióval elkerüli azokat a vádakat, amelyek szerint a konnekcionizmus az idegrendszer alapvetően pontatlan biológiai modellje, tehát ezen az alapon sosem fog elme megjelenni. A konnekcionizmusnak nem is kell hű neurológiai modellnek lennie, hiszen nem a neuronokat szimulálja, hanem egy köztes szint, a szubszimbólumok szintjének szerkezetét. Smolensky ezen túl a szubszimbolikus szint létezésével kapcsolatban realista: szerinte valóban létezik egy szerveződési szint a neuronok felett, amelyet jól közelíthetünk a szubkonceptuális leírással, és amelynek a konnekcionista rendszerek valódi modelljei. Erre azonban nem idéz neurológiai bizonyítékokat. Ha lennének ilyen bizonyítékok, akkor a konnekcionizmus megvalósítaná az oly régóta vágyott célt: hidat teremtene a „kemény" természettudományok és a kísérleti pszichológia eredményei között.

Clark sajnos alapvetően nem fogadja el a szubkonceptuális leírási szintet, ezt tükrözi a könyv fő felosztása: az elme nézőpontja (=kognitivizmus), szemben az agy nézőpontjával (=konnekcionizmus). A konnekcionizmus ugyanis, mint ezt oly sokan (főleg neurobiológusok) megfogalmazták, *nem* az agy nézőpontja (lásd például GRŐBLER, 1995).[1] A PDP-rendszerek egységei fontos szempontokból nem feleltethetők meg a neuronoknak, a működési elveknek és az alkalmazott tanulási szabályoknak (back-propagation, Boltzmann-szabály) nincsenek idegrendszeri megfelelői (lásd például SMOLENSKY, 1988, 7. jegyzet). A kapcsolat az agy és a PDP-rendszer között a szubkonceptuális leírási szinten ragadható

1 "Hallgatóként tanúja voltam, amint egy a back-propagation algoritmust ismertető előadó 'Biological relevance' (biológiai érvényesség) címmel üres fóliát tett az írásvetítőre." (GRŐBLER, 1995)

meg: ha az agy szubszimbólumokkal dolgozik, akkor a konnekcionizmus egy pontos modell erről a folyamatról. Clark több helyen kitér a szintek kérdésére (legrészletesebben a Függelékben), de ebben a lényeges tételben nem követi Smolenskyt.

3. EVOLÚCIÓS KORLÁTOK

A kognitív tudomány célja a megismerés magyarázata, mondhatjuk tautologikusan. Mennyire lényeges ebben a konkrét, létező megismerő rendszerek vizsgálata? (Egészen konkrétan: ezen legtöbben az emberi gondolkodást értik.) Erre a kérdésre az egyik végletes választ Fodor és a Turing-gép funkcionalizmus képviseli: semennyire, hiszen amit keresünk, azok épp azok az absztrakt elvek, amelyek a fizikai megvalósulástól függetlenek (ennek a szemléletnek ["kognitív hozzáállás"] egy egzakt megfogalmazása: HAUGELAND, 1981, idézi PLÉH, 1995). A másik tábor a neurológia és az evolúcióbiológia zászlaja alatt gyülekezik: általános ismertetőjegyük, hogy viszolyognak a filozófiától, és igazából nem is teszik fel a fenti kérdést, annyira nyilvánvalónak tartják, hogy a megismerést mint biológiai jelenséget kell vizsgálni. Clark annak ellenére, hogy maga is filozófus, ebben a kérdésben ehhez a második csoporthoz áll közel, és ő sem érvel álláspontja mellett szisztematikusan. „Az elme komoly vizsgálata (beleértve a filozófiai vizsgálatot) szerintem nem végezhető el abban a biológiailag légüres térben, melyhez a kognitív tudósok hozzászoktak." (95. o.) Higgyük el ezt neki, és nézzük meg, milyen tényezőket tart fontosnak az emberi megismerés kialakulásának szempontjából:

— *hajlékonyság, robusztusság, sokcélúság:* egy kognitív rendszernek a valódi világban kell működnie, amely nem olyan jóindulatú, mint a tesztelő kutatók a programokkal szemben; valós időben kell az információkat felvennie, a különböző modalitásokat integrálnia, mozognia: mindazt, amit a legtöbb állat is produkál;

— *a 007-es elv:* „csak annyit kell tudnod, amennyire szükséged van a feladat elvégzéséhez." Ez egy nagyon fontos és igen ritkán megfogalmazott elv, a következő rész lényegében ennek a gondolatnak a kifejtése lesz;

— *fokozatos holizmus:* a bonyolult rendszerek az egyszerűbbekből apró lépéseken keresztül jöttek létre, és egy lépés sem mehet az életképesség rovására, még akkor sem, ha hosszú távon előnyösebb irányba ve-

zetne, mivel az evolúció, a „vak órásmester" (DAWKINS, 1994) nem célirányítottan működik.

Clark nagy érdeme, hogy hangsúlyozza ezeket az elveket, mivel a természetes intelligencia kialakulásának megértése a kognitív tudomány tágabb perspektívájából valóban fontosabb, mint ahogy azt a mesterséges intelligencia hagyományos kutatói gondolták. Ezen felül arról is meg akarja győzni az olvasót, hogy a PDP-gépek valamiképpen jobban megfelelnek ezeknek az elveknek. Ez az, amire sajnos igen kevés bizonyítékot találhatunk ebben a könyvben. Az általa elemzett példák majdnem mind magasszintű nyelvi készségekkel kapcsolatosak (McClelland és Kawamoto mondatfeldolgozási rendszere, a sokat idézett Rumelhart-McClelland-féle múltidő-elsajátító hálózat, prototípus-kialakítás tulajdonságlisták alapján), és csak igen nagy jóindulattal tekinthetők például sokcélúnak vagy a 007-es elvnek megfelelőnek. Közelebb jutottak ezeknek a követelményeknek a teljesítéséhez az alakfelismerő vagy a robotikai rendszerek (például Rodney Brooks valós környezetben mozgó robot-rovatja, részletesen ismerteti CHURCHLAND és SEJNOWSKI (1992), de ezek Clarknál szinte csak az említés szintjén kerülnek elő.

4. A KÜLVILÁG ÉS A GONDOLKODÓ

A 007-es elv lényegét jól szemlélteti Rumelhart és Smolensky példája, amelyet Clark részletesen kifejt: a többjegyűek szorzása. Két négyjegyű számot fejben összeszorozni igen nehéz feladat. Ha viszont papírt és tollat is használhatunk, a dolog a legtöbb felnőttnek semmi gondot nem okoz. A környezet eszközeinek használata lényeges elem annak megértésében, hogy az emberek valójában hogy végzik el a többjegyűek összeszorzását. Ha olyan modellt készítünk, amely az ember fejébe helyezi azokat a képességeket, amelyeket valójában a külső reprezentációk segítségével, azaz a környezet elemeinek manipulálásával végzünk, akkor megsértjük az evolúció takarékossági szabályát, a 007-es elvet. A Rubik-kocka összerakását elvileg meg lehetne úgy tanulni, hogy soha életében nem lát és nem fog a kezébe az ember egy valódi kockát, de valószínűleg nem sok embernek sikerülne. A kockával való hosszas kísérletezés, forgatások, próbálgatások után viszont már többeknek sikerült. A legtöbb igazán bonyolult feladathoz a valós helyzetekben legalább annyira nélkülözhetetlenek a környezet elemei: tárgyak és külsővé tett szimbólumok, mint a gondolkodó kognitív erőfeszítései.

Clark igen fontosnak tartja, hogy az elmét ne egy magányos szolipszistának, hanem a környezettel való aktív kölcsönkapcsolatban lévő ágensnek tekintsük, ahol a környezet igen tágan értelmezendő: a különböző tárgyak és reprezentációs eszközök mellett beletartozik a többi ember és a saját test is (gondoljunk például az ujjakon való számolásra). A gondolat maga nem új: Smolensky és más PDP-elméletírók is az ember társas kapcsolataiból, a kommunikációból vezetik le a propozicionális jellegű gondolatokat (RUMELHART, SMOLENSKY, McCLELLAND, HINTON, 1986), ezzel Vigotszkij fél évszázados gondolatait elevenítve fel (VIGOTSZKIJ, 1934/1971; PLÉH, 1996). Nyílt kommunikáció és társas helyzet kell a belső beszéd kialakulásához, ahogy papír és toll a négyjegyűek szorzásához. Az önmagába zárt, individuális elme elképzelését egy tágabb értelemben is meg kell haladnunk. Daniel Dennett és Hernád István, a mai kognitív tudomány két meghatározó elméletalkotója különböző irányokból ugyanarra a következtetésre jutottak: a kogníció megértése szempontjából központi jelentőségű a külvilággal való aktív kapcsolattartás, egészen konkrétan a percepció és a mozgás. Hernád szerint ez megoldaná a searle-i problémát, miszerint a számítógép által manipulált szimbólumok önkényesek, üresek, nincsen szemantikai tartalmuk (HARNAD, 1992, 1993). A látó, halló, beszélő, mozgó gépnek valódi, tartalmas fogalmai lennének, amelyek a való világban horgonyzódnának le. Dennett szerint is érzékelés és mozgás kell a tudat kialakulásához, épp ezért a mesterséges intelligencia megvalósításához nem az elmeszimuláción, hanem a robotikán keresztül vezet az út (DENNETT, 1993).

A fejlődéspszichológusok is bírálják a klasszikus kognitivizmust a szolipszizmus miatt: az epigenetikus fejlődéselvű megközelítésben az elme az ember bizonyos veleszületett képességeiből, lehetőségeiből a környezettel való aktív kapcsolaton keresztül alakul ki (PLUNKETT és SINHA, 1991).

5. AZ ÖSSZKÉP: CLARK ELME-ELMÉLETE

Hogy áll össze mindez egy egységes modellé? Clark két fontos elméleti célt különít el. Az első, amit *instanciáció*nak nevez, egy olyan mesterséges rendszer tervezése, amelyet gondolkodónak tekinthetünk. Ez két szakaszból áll: egy megfelelő mechanizmus megalkotásából, amely finoman árnyalt, hajlékony és komplex működésmódokat tesz lehetővé (lásd 1. és 3. pont), és ennek a mechanizmusnak a fizikai megvalósításából, állandóan szem előtt tartva azt, hogy a rendszernek kapcsolatban kell állnia a valós világgal (lásd 4. pont). Erre a mechanizmusra Clark szerint a legesélye-

sebb jelölt a PDP-jellegű szerkezet (ennyiben Clark konnekcionistának tekinthető).

A másik cél a *pszichológiai magyarázat* vagy modellálás. Clark ebben a kérdésben egy érdekes hibrid megközelítést fejt ki. Egyfelől a pszichológiának egy megfelelő általánosítási szintet kell találnia, azaz ahhoz például, hogy az emberek mikor és miért tapsolnak egy előadás után, nem kell azt figyelembe venni, hogy Mari a jobb tenyerét ütögeti-e a balhoz vagy fordítva. Azért nem, mert könnyen lehet, hogy János esetében épp ellentétes megfigyelésekre jutnánk. A viselkedés magyarázatának bizonyos jelenségeket ekvivalensnek kell tekintenie, hogy jó magyarázatként szolgálhasson. Azokban az esetekben, mikor egy PDP-rendszer és egy hagyományos szimbolikus gép teljesítménye azonos (például Smolensky konnekcionista rendszere, amely fizikai feladatokat oldott meg úgy, hogy optimális körülmények között a működése egy szimbolikus gépét utánozta), nem kell vizsgálnunk a mögöttes architektúrát, mert ezzel elveszítjük a lényeget. Ilyenkor a hagyományos leírás tökéletesen megelelő lehet, azaz az elmét tekinthetjük egy *szimbólumkezelő virtuális gép*nek. (A *virtuális gép* a számítástechnikában használatos kifejezés arra a jelenségre, hogy ugyanazon fizikai gép más-más felhasználói környezetben különbözőképpen jelenhet meg. Például egy nagy központi számítógép jelszavaktól függően különböző területekre engedhet bejutást, vagy ugyanaz a személyi számítógép egyszer sakkpartnerként, másszor írógépként működik.) Más esetekben, mikor például a kíméletes hanyatlás (lásd 1. pont) jelenségét akarjuk megérteni, szükséges a komputációs struktúra vizsgálata. (Eredeti példánkban ez annak felel meg, ha rájövünk, hogy mégis van valami szisztematikus összefüggés a pszichológiai jelenség (tapsolás) és a kezek mozgása között.) Ekkor az elmét egy *konnekcionista virtuális gépk*ént kell kezelnünk. Az elme magyarázatára tehát nincs egyetlen egységes elméletünk, legjobb metaforánk egy olyan számítógép, amely alapvetően PDP-rendszer, de különböző célok esetén különböző virtuális gépként viselkedik. (Dennett is hasonló gondolatot fejt ki Consciousness Explained c. könyvében [DENNETT, 1991]).[1] Maga a metafora már a Smolensky-dolgozatban is szerepel, ő *tudatos szabályértelmező*nek és *intuitív processzor*nak nevezi a két feldolgozó rendszert. Clark és Smolensky nézetei között a legfőbb különbség, hogy Clark nagyobb hangsúlyt fektet arra, hogy védje a szimbolikus, szeriális gép létét, helyét az elméletben. (Egy újabb cikkében [CLARK, 1991] még tovább megy ebbe az irányba: a metarepre-

1 Az emberi tudatot... „leginkább egy 'von Neumanni' virtuális gép működéseként lehet felfogni, amelyet az agy párhuzamos szerkezete úgy hajt végre, hogy eredetileg nem ilyen működésekre lett tervezve." (DENNETT, 1991, 210. o.)

zentációk kapcsán a szisztematikussági érvet viszi tovább a tisztán konnekcionista rendszerek ellen [FODOR és PHYLYSHYN, 1988]. Ez a klasszikus érv a gondolkodás rendszerszerű jellegét hiányolja a konnekcionista modellekből.) Az 1989-es állapotot röviden és némileg elnagyoltan összefoglalva: Smolensky konnekcionista, Clark a megvalósítás tekintetében konnekcionista, a magyarázat tekintetében hibrid, vagy ahogyan ő nevezi: többrétű.

Mindezt egybevetve, Clark elmélete számos vonásában Smolensky gondolataira támaszkodik, illetve annak gondolatait fejti ki. Könyvének nagy előnye, hogy mindezt igyekszik közérthető formában tenni, számos kérdésre többször visszatérve, a problémákat több szempontból megvilágítva. A kötet olvasása közben a kognitív tudomány sűrűjében találjuk magunkat, a legnagyobb szerzők vitáinak kereszttüzében. A magyar olvasók *A megismerés építőköveiben* egy nagyhatású és színvonalas elméleti összegzéssel és egy koherens, kidolgozott összegző elmélettel ismerkedhetnek meg.

A kézirat elfogadva: 1996. július

IRODALOM

BARSALOU, L. W., 1992, *Cognitive Psychology: An Overview for Cognitive Scientists,* Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

BLOCK, N., 1983, Mental pictures and cognitive science, In: PLÉH, Cs. (ed.), *Theories of Representations, ELTE Általános Pszich. Kogntitív Programok, Budapest.*

CHURCHLAND, P. M., 1990, Cognitive activity in artificial neural networks, In: OSHERSON, D. N., SMITH, E. E. (eds.), *An Invitation to Cognitive Science Vol. 3. Thinking,* Cambridge, MA, MIT Press.

CHURCHLAND, P. M., SEJNOWSKI, T. J., 1992, *The Computational Brain,* Cambridge, MA, MIT Press.

CLARK, A., 1991, In defense of explicit rules, In: RAMSEY, W., STICH, S. P., RUMELHART, D. E. (eds.), *Philosophy and Connectionist Theory,* Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

DAWKINS, R., 1994, *A vak órásmester,* Budapest, Akadémiai-Mezőgazda Kiadó.

DEHN, N., SCHANK, R., 1982, Mesterséges és természetes intelligencia, In: PLÉH, Cs. (szerk.), 1992, *Gondolkodáslélektan, I.,* Budapest, Tankönyvkiadó,

DENNETT, D. C., 1991, *Conciousness Explained,* Little, Brown and Co., Boston.

DENNETT, D. C., 1993, The practical requirements for making a conscious robot, In: HARNAD, S. (ed.), *Explaining the Mind, ELTE Ált. Pszich. Kognitív Programok, Budapest.*

FODOR, J. A., PHYLYSNYN, Z. W., 1988, Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis, In: PINKER, S., MEHLER, J. (eds.), *Connections and Symbols,* Cambridge, MA, MIT Press.

GRŐBLER, T., 1995, ...de ki nézi a tévét? *Allegro,* 95/1.

HAUGELAND, J., 1981, The nature and plausibility of cognitivism, *Behavioral and Brain Sciences, 2,* 215—226.

HARNAD, S., 1992, A szimbólumlehorgonyzás problémája, *Magyar Pszichológiai Szemle, 32—33,* 365—383.

HARNAD, S., 1993, Grounding symbols in the analog world with neural nets: A hybrid model, *THINK, Vol. 2,* June, 1993.

HOFSTADTER, D. R., 1995, And the Fluid Analogies Research Group, *Fluid Concepts and Creative Analogies (Computer Models of the Fundamental Mechanisms of Thought), New York, Basic Books.*

LENAT, D. B., GUHA, R. V., 1990, *Building Large Knowledge-Based Systems: Representation and Inference in the CYC Project, Reading, MA, Addison-Wesley.*

MEL, B. W., 1986, A connectionist learning model for 3-dimensional mental rotation, zoom and pan, in: *Proceedings of the Eighth Annual Conference of the Cognitive Science Society.*

PLÉH, Cs., 1995, A mai megismeréstudomány alapkérdései, *Jel-Kép,* 1995/3—4.

PLÉH, Cs., 1996, *Szociális modellek és a megismeréskutatás: Spekulatív áttekintés,* Előadás a Magyar Kognitív Tudományi Alapítvány IV. Megismeréstudományi Konferenciáján, 1996, jan. 31. Gödöllő.

PLUNKETT, K., SINHA, C., 1991, *Connectionism and Developmental Theory,* Risskov, Aarhus Universitet.

RUMELHART, D., SMOLENSKY, P., McCLELAND, J., HINTON, G., 1986, Schemata and sequential thought processes in PDP models, In: McCLELLAND, J., RUMELHART, D. and the PDP Research Group: *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition, Vol. 2,* 7—58, Cambridge, MA, MIT Press.

SÉRA, L., KOVÁCS, I., KOMLÓSI, A., 1990, *A képzelet,* Budapest, Tankönyvkiadó.

SHASTRI, L., AJJANAGADDE, V., 1993, From simple associations to systematic reasoning, *Behavioral and Brain Sciences, 16,* 417—494.

SHEPARD, R. N., 1989, Internal representations of universal regularities: A challenge for connectionism, In: NADE. L., COOPER, L. A., CULICOVER, P., HARNISH, R. M. (eds.), *Neural Connections, Mental Computations,* Cambridge, MA, MIT Press.

SHEPARD, R. N., METZLER, J., 1971, Mental rotation of three dimensional objects, *Science, 171,* 701—703.

SMOLENSKY, P., 1988, On the proper treatment of connectionism, *Behavioral and Brain Sciences, 11,* 1—74.

SMOLENSKY, P., LEGENDRE, G., MIYATA, Y., 1992, *Principles for an integrated connectionist/symbolic theory of higher cognition,* Technical Report, University of Colorado at Boulder, 1992, July 2.

Van GELDER, T. J., 1991, What is „D" in „PDP"? A survey of the concept of distribution, In: RAMSEY, W., STICH, S. P., RUMELHART, D. E. (eds.), *Philosophy and Connectionist Theory,* Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

VIGOTSZKIJ, Sz. L., 1971, *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése,* Budapest, Gondolat.

Pszichológia 1997, (17), 2, 195—228

MÚLTUNK

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL, II. RÉSZ

Előző számunkban kezdtük közölni 1940 előtt született kollégáink szakmai önéletrajzi szövegeit. Nemes Lívia, Vikár György és Hidas Antal írásai voltak olvashatók. Jelen számunkban is azok az írások kapnak helyet, amelyek szerzőinek munkásságától a klinikai pszichológia elválaszthatatlan.

Mint a Bevezetőben hangsúlyoztuk, éppen pszichológusok előtt jól ismert, hogy az őszinteségre leginkább törekvő önéletrajzi elbeszélésben is működnek énerősítő — védő — konstrukciós folyamatok. Magától értetődően azonban ebben az esetben a Szerkesztőség lemondott egyébként természetes kötelezettségéről, a kontrollfunkcióról.

Dr. Paneth Gábor

Születési hely és idő:
Budapest, 1926.

Diplomák megszerzésének intézménye:
Budapest, Orvostudományi Egyetem, 1950.

Tudományos fokozata:
—

Legfontosabb munkehelyei, beosztásai, azok ideje:
Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, 1950—1960.
XXI. ker. Mentálhigiéniai Intézet, 1960—1986.
Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézet, 1982-.

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
A labyrinthus járataiban. 1985, Magvető Kiadó, Budapest.
A józsefattila komplexum. BUKSz, 1993, Tavasz.
A szimbólumok szerepe C. G. Jung analitikus pszichológiájában.
In: Kapitány Á. és Kapitány Gábor (szerk.): Jelbeszéd az életünk, Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

PANETH-DIALÓGUS

K.: Hogyan lettél te egyáltalán pszichológus?

V.: Inkább pszichiáter. Ha definiálni akarnám magamat, akkor azt mondanám, hogy pszichoanalitikus orientációjú neuro-pszichiáternek tekintem magam. Hosszú a története, esetleg erről röviden?

K.: Hogyne.

V.: Minden önéletrajzot úgy szoktam kezdeni, hogy születtem 1926-ban s érettségiztem 1944-ben. Nem mindegy, hogy ezek a dátumok milyen történelmi összefüggéseket vonzanak. Ez az 1926-os születési időpont viszonylag „szerencsés konstelláció volt" (Goethe is így kezdi a „Költészet és valóság" c. önéletrajzát). A két világháború közötti legkonszolidáltabb periódus. Ez lett aztán az utolsó év, amely évben születettek számára a gimnáziumi periódus zavartalanul zajlott. A későbbi években születettek tanulmányaiba 1944-ben belerontott a háború, a korábbiak pedig, tehát a '26 előtt születettek 1940 körül érettségiztek, ők pedig ki voltak téve különböző behívóknak az érettségi után.

K.: Már gimnazista korodban is orvos szerettél volna lenni?

V.: Részben. A történelmi helyzet a '40-es években azonban minden határozott kontúrú elképzelést bizonytalanná tett. Talán inkább érdekeltek a bölcsész-tudományok, elsősorban a művészettörténelem, régészet. Itt fellelhető egy későbbi motivációs kapcsolat a pszichológiával: a múltnak a rekonstrukciója. Az orvosláshoz úgy

is jutottam el, hogy anyai nagyapám fivére, Bergsmann Náci bácsi ismert pesti belgyógyász volt, háziorvosunk is, ott lakott a Mária utca és a Baross utca sarkán, arrafelé sokszor jártunk, és a klinikák közelléte, a nagy üvegablakok mögött sejthető műtő s a többi...

K.: ... adott egy hangulatot?

V.: Igen. Megemlíteném, hogy ennek a Bergsmann Náci bácsinak volt egy fia, aki a nevét Bálintra magyarosította, és ez volt Bálint Mihály. Ennek a kapcsolatnak azonban nem nagyon lett közvetlen hatása a későbbiekre. Bálinték még időben, 1938-ban elmentek, akkor én még gyerek voltam és nem nagyon tudtam, hogy ő kicsoda tulajdonképpen. Végül is 1945-ben beiratkoztam az orvosi egyetemre. Percig haboztam, hogy talán művészettörténetre iratkozzam-e be, de ez teljesen irreális pályának tűnt '45-ben, mikor romos volt a város és nem nagyon volt mit enni. Így hát besétáltam az orvosegyetemre. A felvétel akkor körülbelül annyi fáradságba került, mint egy mozijegy megvásárlása. Pszichiátriáról, pszichológiáról nem sokat tudtam. Gimnazista koromban az osztálytársaim többet tudtak talán erről, engem inkább művészettörténet, zene érdekelt. Az egyemen negyed-ötödéves koromban kerültem a pszichiátria bűvkörébe.

K.: Valakinek a hatására?

V.: Korábbi anatómiai és élettani tanulmányok után Horányi Béla professzor ideg- és elmeklinikája felől ért az első erős hatás. 1948 táján járunk újabb végzetes esztendők előtt. A Balassa utcai klinika fénykorának vége előtt áll. Horányi professzor elsőrangú előadó volt, a neurológia eléggé száraz tudományát beleverte a társaság fejébe. Olyan hallatlan érdekességgel, drámai feszültséggel tudta az idegpályák lefutását érzékeltetni, hogy az mindjárt meghatározó volt. Ebben az időben belgyógyásznak gondoltam volna magamat, és lehet, hogy itt meg is kellett volna állni. Máig is számomra az orvos mintaképe a művelt belgyógyász, aki pszichológiailag is orientált. Azonban a pszichiátria elsodort a közvetlen orvoslás felől. Később válságos időszakokban többször is gondoltam, hogy áttérek belgyógyásznak vagy neurológusnak. Akkoriban teljesen szabadon tanultunk az egyetemen, ki-ki úgy osztotta be tanulmányait és annak helyét, ahogy akarta. El lehetett járni medikusként kórházi osztályokra, télen-nyáron, össze-vissza, gyakorlatra. Mindenütt szívesen fogadták a medikusokat. Több belgyógyászati osztály után kikötöttem az idegklinikán, és ott lábatlankodtunk néhányan ötöd-hatodéves korunkban. Horányi professzortól meg lehetett tanulni, hogyan kell színesen előadni. Ott volt Angyal Lajos professzor, akinek egy-egy előadásában benne volt az egész szakma. Szatmári tanár úr agytumor-specialista volt, de emellett a János Kórház elmeosztályán ő mutatott pszichotikus betegeket modern interpretációval. Máig is emlékszem egy hosszú hajú szőke lányra, aki ott imbolygott a kórteremben révülten, egy nagy földgömböt hallucinálva maga előtt, amiből egy szem nézett ki. Szatmári tanár úr tanított meg arra, hogy egyes hallucinációk, téveseszmék alkalomadtán a tudattalan kivetülései. A találkozás az elmebetegekkel, az archaizmussal, a regresszióval, a szimbólumokkal teljesen ráhangolódott korábbi művészettörténeti érdeklődéseimre. Egy sor magántanári kollégium színesítette a képet: Hermann Imre a pszichoanalízisről, Klimes Károly Jungról, Gartner Pali bácsi a stekeli analízisről beszélt. Csanda Bandi, később professzor lett, már akkor „papabilis"

volt. Vele egy Horsley Clark készülék működtetésével macskaagyak tanulmányozását kíséreltem meg. Kati néni a szövettani laboratóriumban tanított velőshüvelyt festeni, Láng tanár úr laboratóriumában vizelet-karbamidot tanultam meghatározni a Gjessing-féle periódikus katatónia kapcsolatáról a nitrogén anyagcserét illetően. Úgyhogy amikorra végeztem, perfekt segédorvosként kerültem ki az egyetemről. Szerettem volna a klinikán maradni, azonban a sors a politika képében közbeszólt. 1948 tavaszán járunk, a „fordulat éve", néhány hónap alatt teljes ideológiai „gleichschaltung" (egyenirányítás) diktatórikus módszerekkel. Ez telibe találta a modern, kibontakozó pszichológiai irányzatokat, az egészet burzsoá-idealista áltudománynak bélyegezvén. A pszichiátria leblokkolódott egy évtizedekkel korábbi, formális-leíró szinten. Emlékeztetnélek arra, hogy itt egy frissen kibontakozó szemlélet kapott végzetesnek látszó csapást. Magyarországon ugyanis a háború előtt a pszichológia meglehetősen szűk körökre korlátozódott. Olyasmi, mint klinikus pszichológia mint szaktárgy egyáltalában nem létezett. Volt a tételes pszichológia filozófiába ágyazottan, volt kísérleti lélektan, némi gyermeklélektani tömörülés gyógypedagógiai területen, esetleg egy-egy jelentős személyiség körül, mint pl. Szondi Lipót. Pszichoterápiát egy szűk pszichoanalitikus körben végeztek, sanda szemmel nézve reá a hivatalos helyeken. A háború után tört be a friss levegő. Az évek azonban viharos gyorsasággal múltak, a modern dinamikus pszichológia és pszichiátria éppen kibontakozott volna, mire 1948-49-ben újra lehúzták a rolót. Horányit kirúgták a klinikáról, Angyal szintén távozott, Szatmári az utolsó pillanatban menekült el kémgyanússá lévén külföldre, a klinikai magas nívó hetek-hónapok alatt összeomlott.

Ebben az időben ismerkedtem meg a pszichológia egyes fejezeteivel. Volt Budapesten egy ún. Fővárosi Nevelési Tanácsadó, amely a Hernád utcában működött. Szigorló koromban volt itt egy kis elfoglaltságom. A tanácsadó 1950-ig működött, akkoriban bukott le először Mérei magas pozíciójáról, mivel kiderült, hogy a pedolgógia, amit ő többek közt francia példák alapján művel, ugyancsak burzsoá áltudomány. A Tanácsadóban meg éppen ilyesmivel fogalkoztunk.

K.: Kik voltak ott?

V.: Idősebb hölgyek, jórészt pedagógusok, kik fiatal korukban modern pedagógiát tanultak Svájcban. Itt tanultam először Rorschach-tesztet Vázsonyi Ibi nénitől, kinek egy Rorschach-jegyzete nemrég jelent meg Popper Péter gondozásában.

K.: A politikus Vázsonyi családból?

V.: Igen, igen. Meg Sándor Klára gyermekorvostól, valamikori Szondi-munkatárstól Szondi-tesztet, meg játékterápiát. Már eddigi szövegemből is látszik, hogy ebben az időben olyan szisztematikus képzés nem volt, mint manapság, és 1-2 éven belül szinte teljesen autodidaxisra kényszerültünk. Általában saját kezdeményezés után mentünk, szerencsére még egy ideig lehetett. Néhányan átjártunk a bölcsészkarra. Kardos Lajos Gestaltpszichológiáról beszélt, Szalai Sándortól megtudtuk, hogy létezik olyasmi, mint szociálpszichológia, Benedek István pszichológiatörténetről. Én persze el-eljártam Gerevich Tibort hallgatni csinos leányhallgatói közepette művészettörténetből, sőt Dobrovits Aladár néhány előadását hallgattam a hieroglyphák szerkezetéről. Nem is merő öncélból. Amit Kardos Lajos elmondott az alakzatok létrejöttéről és Dobrovits a hieroglyphák tulajdonságairól, annak szinte folytatását hal-

lottam Angyal professzor remek aphásia-előadásaiban. Hallottam Füst Milánt beszélni a Hamletről és jelen voltam Kerényi Károly egyetlen háború utáni budapesti előadásán, talán 1949-ben, valahol a Múzeum-körúti épületkomplexumban. Aztán a bölcsészkarba is beleütött a mennykő, én meg végeztem, és 1950 végén egy rövidebb belgyógyászati tevékenység után elhelyezkedtem Lipótmezőn.

K.: Ki volt akkor ott az igazgató?

V.: Mondjuk inkább azt, hogy kik küzdöttek a hatalomért. Míg a klinika szelleme pillanatok alatt összeomlott, Lipótmező feltörő intézmény volt. Országos intézetté vált, a betörő ideológiai hatás minden abszurditása ellenére például az elmebeteg-intézményekre fejlesztő hatással volt. A teljesen elavult „Anstalt"-(intézet)-pszichiátriából szociális ellátó intézményrendszer alakult ki, rehabilitációs intézeteket szerveztek, akkor jött létre Pomáz, Intaháza és a többiek, „ügy" lett az „elméből", azaz elmeügy. A háborúban Lipótmező valahogy elnéptelenedett, ostrom után felköltöztek a maradék betegek valahová a Svábhegyre, az intézetbe szovjet katonaság került, talán kórház lett. 1949-ben alakult vissza elmegyógyintézetté, és orvoslétszáma nagymértékben gyarapodott. A háború előtti Lipótmezőn összesen talán 9 (!) orvos volt, 1949-től tucatjával szaporodott. Pszichológus persze nem létezett. 1949-ben Benedek István Tariska István segítségével egy pszichológiai labort hozott össze, hogy aztán Benedeket perceken belül kirúgják „reakciós" volta miatt és került az ágynyilvántartóba (vö. az „Aranyketrec" kezdete), Tariskát pedig kommunista volta ellenére elvitte az ÁVH, hogy 4 évig nyomát se lássuk — de aztán visszatért igazgatónak —, a pszichológiai labornak meg befuccsolt persze. Ez volt a másfél évtizeddel később megszerveződött Mérei-féle pszichológiai laboratórium elődje.

Hogy ki is volt a főnök Lipótmezőn? 1951 legelején, amikor odakerültem, Stief Sándor volt az igazgató, visszahúzódó, szorongó, hypochondriás ember, tulajdonképpen névleges hatalommal. Hanem ott volt Tariska István aligazgató, a pszichoanalízis elleni harc egyik zászlóvívője. Aztán idősebb Gimes Miklósné Hajdú Lili, későbbi igazgató, nemrég még az éppen feloszlatott Magyar Pszichoanalitikus Egyesület utolsó elnöke, meg Thiringer elvtárs, a mindenható munkás-gondnok, homályos kapcsolatokkal. Meg ott lebzselt az ÁVH, nem is olyan nagyon titkolt besúgóhálózattal. Alig egy hónapja voltam ott, amikor megjelent nyíltan az ÁVH, és letartóztatták Tariskát. No nem azért, mert elhanyagolta volna a pszichoanalízis elleni harcot, hanem mert akkor, 1951 elején likvidálták a Márciusi Frontot, aminek Tariska is tagja volt. Ekkor Gimesné és Thiringer maradtak a ringben. Thiringer egyszer kicsempésztetett egy kórrajzot Gimesné osztályáról, majd ennek töredékét bemutatta egy párttaggyűlésen, demonstrálván, hogy Gimesné osztályán milyen töredékes kórrajzok készülnek. Még egy csomó hasonló történetről lehetett tudni. Stief végre nyugdíjba ment, Gimesné lett az igazgató. Aztán megjelent egy nap egy kedves szovjet professzornő, Tatarenkó azon célból, hogy átnevelje pavlovi irányba a társaságot. Reménytelen kezdeményezés! Mit nekünk Orwell! Működött a „gondolatrendőrség". Orwell még alig írta meg az 1984-et, mi már kitűnően beszéltünk „újbeszélül". Elfojtás helyett gátlást kellett mondani, pszichoszomatikus helyett cortico-visceralist. (De emlékszem egy szép mondatra a pavlovista Ivanov-Szolenszkijtől: „Ha elnyomjuk könnyeinket, belső szerveink sírnak".) Szóval mindez abszurd és röhejes is lehetett volna, ha nem lett volna időnként véresen komoly.

Akkoriban sokan kerültek identifikációs zavarba. Tudod, nem volt mindenki véresszájú bolsevik, aki vezető funkciót vállalt. Sokan buzgólkodtak az elmaradt társadalmi viszononyokat jobbító szándékkal, és az ideológiai diktatúra olyan gyorsan bontakozott ki, hogy egyébként jószándékú emberek mit sem sejtve estek csapdába. Emlékszem, egy jelentős közéleti személyiség azt mondta nekem egyszer: „Tudod, én még ahhoz a generációhoz tartozom, mely együtt tanulta Marxot Freuddal és József Attilával." Ez a generáció alig volt idősebb nálam, de abban az időben, tehát 1951 táján Freud neve már kimondhatatlan volt, József Attila a könyvesboltokban nem volt kapható, valamit sugdostak arról, hogy tulajdonképpen kizárták volna a pártból annak idején, és a valódi marxizmussal is baj volt. Úgy tudom, Gimesné polgári radikális mozgalmakat tudott maga mögött, Galilei-kör stb. és csak lassan vált számomra világossá, hogy a pszichoanalízist soha nem tagadta meg. Legfeljebb egy ideig nem említette. Én meg nagy szemtelenül tartottam egyszer egy betegismertetést, melyben lueses térdízületi gyulladásban szenvedő pácienst mutattam be, és említést tettem a térdízületet tápláló vegetatív gerincvelői idegekről, melyeket a múlt század végén egy nagyhírű bécsi ideggyógyász-szövettanász, bizonyos Freud tanár írt le. Ezek persze csak afféle játékok voltak, de ismétlem, nem teljesen veszélytelen játékok. Szerencsére ma már nem is olyan könnyű mindezt megérteni annak, aki nem volt benne. Gimesné osztályán dolgozva a kezdeti fagyos merevség lassan oldódott. Gimesné fejedelmi megjelenésével, mindig nyugodt kedélyével, de határozott állásfoglalásaival sikerrel egyensúlyozott és közvetlen környezetében barátságos, családias atmoszféra alakult ki. Egy idő múlva nyilvánvalóvá váltak számára pszichoanalitikus irányú törekvéseim, és ilyen irányú terveimet egyengette. A BUKSz (Budapesti Könyvszemle) 1994 őszi számában egy történelmi áttekintés során még néhány dolgot írtam ezekről az időkről.

K.: Igen, olvastam. Mivel foglalkoztatok azokban az időkben?

V.: Ezek nagyon rossz idők voltak, de sok jó emlékem is van. Ekkor ismertem meg részletesebben a pszichosis világát. 1951 táján járunk, még nyomuk sem volt a neuroleptikumoknak. Én a központi felvételes férfiosztályon voltam évekig, minden új beteget oda hoztak. Akkoriban a terápiák elégtelensége miatt a pszichosisok „érintetlenül" virágoztak, a nagy pszichiátriai kórképek tömege vonult el előttem. Akkoriban a betegek jelentős része életének nagy részét a zárt osztályon élte, illetve az úgynevezett aktív kezelések, mint például az elektrosokk, insulin-kómakezelés már terápiás effektusokkal járt. Néhányunknak, fiataloknak modernebb törekvései talán kihatottak a betegekre nézve is. Minden ideológiai nyomás ellenére azért az intézet könyvtárában sok mindenfajta könyv, régi pszichoanalitikus folyóirat felejtődött ott. Csendben teszteltünk, hipnotizáltunk, szabadon-asszociáltattunk; egymás között eseteket beszéltünk meg. Szóval az autodidaxis folytatódott. Kortárs irodalomhoz persze alig lehetett hozzájutni, dinamikus-analitikus témáról előadni nem lehetett, dolgozatot nem fogadtak el. Akkori nézőpontom egy pszichoanalitikusan feldúsított klasszikus pszichiátriai nozológián nyugodott, körülbelül Bleuler-Schilder-Kretzschmer-Fenichel nyomvonalán. Szerencsére felleltem Otto Fenichel 1930 körül megjelent speciális neurózistannal kapcsolatos két kötetét, amit mind a mai napig érvényes kiindulópontnak tekintek.

K.: Sokszor említetted a pszichoanalízist mint Téged alapvetően befolyásoló vagy meghatározó irányzatot. Vannak-e más irányok, melyek hatottak rád?

V.: Igen. Egyáltalán nem vagyok meggyőződve arról, hogy az én gondolkozásom egyértelműen pszichoanalitikus-e, értvén itt elsősorban a freudi irányzatot. Mindjárt meg is említeném, hogy a jungi megközelítés ugyanúgy kezdettől fogva vonzó számomra. A kettő közötti különbség a mai fiatalság számára remélhetőleg már nem olyan evidens, mint régen. A korábban hangsúlyos pontok, mint ösztöntan, libidó-fogalom, amin a két irányzat összekülönbözött, ma már szinte egyáltalán nem szerepel a tudományban. Úgy látom, hogy a századfordulón különböző okok miatt a tudománytörténetben aktuálissá vált a tudattalan kiemelése a filozófiából és empirikus megismerésének módszere a klinikumban. Erre mindenképpen sor került volna, feltehetően azonos időben, több helyen. Úgy adódott, hogy Freud volt az, aki Bécsben, neurotikus páciensek kezelése során jött rá a dologra, és körülbelül ugyanakkor Zürichben Jung és munkatársai pszichotikus betegek környezetében. Nem ugyanazt látták tehát, és különbözőségük szükségszerűen jött elő néhány év együttműködés során, miközben ma már szinte megállapíthatatlan, hogy egyikük-másikuk mit adott hozzá a tudományhoz. Freud neurotikus mechanizmusokat igyekezett látni a pszichozisok szerkezetében is, és ez nem stimmelt egészen; Jung írásaiban viszont neurotikus kórképek nem nagyon szerepelnek. Így a kettő kiegészíti egymást. Persze azért nem ennyire egyszerű a dolog, de itt most nem tudom jobban részletezni. Szemléletemben azonban sok egyéb tényező is szerepel. Kibernetikus, mechanisztikus, kompenzátoros elvek, aztán egyrészt a neuropszichológiai tanulmányok hatása ott bujkál, másrészt azonban egzisztencialista megfogalmazások is, ha jobban értenék hozzá. Érdekes, hogy hányszor lehetett megfigyelni, hogy az elmebetegek milyen gyakran beszélnek „heideggerül". A rengeteg beteg, akiket láttam ez időben, mind-mind egy mozaikszemcse volt, amiből hosszú évek során valamilyen összefüggésrendszer kialakult. Mindennap valami apró összefüggéssel bővült a kép. Hogy egy példát: gyomorfekélyes betegek pszichoszomatikus problémái (Alexander-féle „longing for dependence"). Fiatal fekélyes férfiak állapotának pszichotikus átbillenése mérgeztetéses téveseszmék irányába olyan nők részéről, kik sokszor náluk idősebbek és velük függő helyzetbe kerültek. Majd a matriarchális elem túlsúlyba jutásának manifesztációja például mérgezéses gyilkosság esetében, avagy ennek elhárítása például anyagyilkossági esetekben. Viszonylag hamar bekerültem a bíróságra elmeszakértőnek, az ott látott esetek kiegészítették a klinikai kórképeket. Itt közbevetem: A kriminálpszichiátria csak kis részben tekinthető alkalmazott pszichiátriának, vagyis a klasszikus klinikai pszichiátria nozológiai alkalmazhatóságának, hanem sokkal inkább önálló cselekvéspatológiai esetek gyülekezetének. Ezekre azonban csak nehezen alkalmazhatók a klasszikus nómenklatura diagnózisformái. A kriminális esetek sokszor nem azonosak, de tükörképük a klasszikus kórformáknak. Ezt évtizedes kriminálpszichiátriai tapasztalataim mutatják, és egy új kriminálpszichiátriai szisztematika megírását indokolnák. Kihegyezve és szlogenként azt mondanám, hogy a pszichotikus gondolkozik, de nem cselekszik, a kriminális cselekszik, de nem gondolkozik. A pszichotikus kimondja a komplexumait, a kriminális „kicselekszi". Vagyis például az a körülmény, hogy paralel láttam klinikai eseteket és kriminálisokat, kikerekítette a szemléletemet. Mint ahogy később, amikor területre kerültem, akkor kiderült, hogy az extramurális pszichiátria megint csak valami más, mint az intramurális. Így bővült lassan a kör.

K.: Pszichoanalitikus kiképződésedről tudnál valamit mondani?

V.: Ez is vicces történet. Még 1950 táján a fentebb említett megboldogult Fővárosi Nevelési Tanácsadóban az egyik pedagógus hölgy közvetítésével elkerültem Lévy Lajosnéhoz. Ő régi generációkhoz tartozó idős, ismert analitikus volt, nővére annak a Freund Antalnak, akinek mecénási szerepe a Freud-biográfiából ismert. A legkritikusabb időben jelentem meg nála. Éppen akkoriban oszlott fel a pszichoanalitikus egyesület; az analitikusok közül egyesek állami funkciókba, állásba kerültek, így például Gimesné, Hermann Imre, Rajka Tibor s a többi, mások visszahúzódtak, ismét mások elhagyták a szakmát egy időre (úgy 1-2 évtizedre). Úgy tűnik, hogy a volt Ferenczi-tanítványok voltak azok, akik a szociális mezőben tevékenykedtek. Valószínű, hogy mint akkoriban szinte kivétel nélkül mindenki, az analitikusok is gyanakvó szemmel néztek egymásra, talán tartottak is egymástól, mint mindenki. Én, akkor még meglehetősen gyanútlanul kértem is Lévynét, szóljon érdekemben Gimesnének a lipóti felvételemnél, de ő ezt lehetetlennek tartotta, sőt amikor beléptem Lipótra, abba is maradt az analízis a teljesen bizonytalan helyzet következtében. A néhány hónap, amit nála töltöttem, igen hasznosnak és termékenynek bizonyult. Szívesen mentem volna Almásy Endréhez — ma már feledésbe merült nevek —, de ő ugyanilyen okokból nem vállalt. Nem igazán értettem még, hogy miért ne járhatnék hozzá, ha Gimesné osztályán dolgozom. De aztán hamar megértettem. Elmúlt néhány év és sok kezdeti tapasztalattal gazdagodván Gimesné szerzett nekem analitikust Roboz Vera személyében. (Roboz Pálról és Veráról talán még vannak emléknyomok azokban, akik valaha gyógypedagógiai és Szondi-körökben mozogtak, Lévynének és Almásynak egy-egy tanulmánya olvasható például a nemrég reprint kiadásban megjelent Ferenczi-emlékkönyvben.) Szóval Roboz Veránál kellemes két évet töltöttem el, mire eljött 1956. Szinte még jártak a tankok Budapest utcáin, amikor egy kevéssé szép napon Robozék lakását üresen találtam. Váratlanul külföldre kellett távozniuk. Előző napon ugyanis náluk tartóztatták le Gimesné fiát, ifjabb Gimes Miklóst, akit aztán Nagy Imrével együtt végeztek ki 1958-ban.

Hányatott sorsú analízisem második szakasza ezzel lezárult. 1957 elején aztán Hermann Imréhez kerültem, ahol szerencsésen be is fejeződött egy idő múlva. Szóval így játszott bele a történelem az analízis lefolyásába.

1956 végén a Gimeséket ért katasztrófa után Gimesnét azonnal menesztették. 1958-ban fia kivégzése után súlyos sokízületi gyulladás alakult ki nála. Szeretett volna Svájcban élő lánya után kimenni, persze nem kapott útlevelet. Egy idő után a túlélők a börtönből lassan kezdtek egyéni kegyelemmel kiszivárogni. Az ő fia nem lehetett közöttük. 1960-ban öngyilkos lett.

Lipótmezőn elszürkült az élet. Gimesnét elbocsájtották, de Thiringer elvtárs is menesztődött.[1] Évekig teljes csend volt. Kezdtem magamat nagyon rosszul érezni. Mindez meg is látszódott magatartásomon, és valóságos megváltásként ért, hogy 1960-ban, lejárván a státuszom, indítékot kaptam a változtatásra. Lipóton azután néhány év múlva újra fellendülés következett be. A 60-as évek második felében szaba-

1 Többen a baráti körből elmentek külföldre.

dabb szelek kezdtek fújni. Lipóton újjáélesztették a pszichológiai laboratóriumot, odahívták vezetőnek Mérei Ferencet és a klinikai pszichológia talpraállt.

K.: Hogyan alakult a Te helyzeted?

V.: Elkerültem Csepelre, nemvárt szerencsés fordulatként. Eleinte tréfásan csepeli „száműzetésnek" tekintettem, de aztán egy idő múlva utánam jött a szakma nem jelentéktelen része megnézni, mit is csinálok. Tulajdonképpen az ideggondozó felállítása volt a feladatom, különlegesen kedvező konstellációban. A szakma figyelmét általában a kórházi ellátás foglalta le; az extramurális ellátás és ezzel együtt az ott működő kollégák amolyan másodrangúakként szerepeltek. Akkor még csak 9 kerületben volt gondozó, és bizony eléggé maradi szellem uralkodott. Csepelen az igazgatóm, Ács Miklós azzal fogadott, hogy az egész alapellátást mentálhigiénés alapokra szeretné fektetni, és az ideggondozót ilyen szellemben megszervezni. Az ideggondozók feladata akkoriban az elmebeteg-gondozásra korlátozódott, és máig ez a legfőbb feladata. Ami ezen kívül esett, igyekezett elhárítani. Részben igaza volt az ideggondozó központnak. Hiszen az elmebetegek a leginkább gondozásra, törődésre szorulók a szakmában, az ellátó létszám alacsony volt, 1-1 orvos akár több kerületet látott el. Ugyanakkor azonban a hálózat szelleme is teljesen elavult volt és a szemléleti megújulásra képtelen. A kórházak figyelme ráirányult a gondozásra, mert egyre több beteg lett az osztályokról kibocsájtva, de ugyanakkor felvéve is. Persze a kórház fő szempontja az volt, hogy a terület tartsa vissza a betegeket, és fogja vissza a beutalásokat. Ezért támogatta a területi ellátást. Ez a centrumok problémája. Magam pedig azt tapasztaltam, hogy bármennyire is az elmebeteg-gondozás az alapfeladat, tömegesen jelentkeznek azok a problémák, melyek sehol sem nyernek orvoslást. Így például alkoholgondozók még alig voltak, a neurózis-ellátást kifelejtették a rendszerből és a neurotikus betegeket legfeljebb az idegszakrendelés látta el úgy-ahogy. Ekkoriban derengett fel az agyakban, hogy szükség volna nevelési tanácsadókra. Akkor még egy darab sem volt ilyenből. A művelődési osztályon azt fontolgatták, hogy egy héten 1-2 alkalommal egy tanárokból álló bizottság fogadja majd a klienseket. Ez időben jutott eszembe, hogy hiszen voltam én már nevelési tanácsadóban 15 évvel korábban, lenne némi fogalmam, mit lehetne csinálni. Mind a csepeli egészségügyi vezető, Ács Miklós, mind a jószerencse révén az oktatási osztály vezetője, Vajna Gábor, mindketten progresszív mentalitású emberek, akikkel meg lehetett valamit valósítani. Ez a hatvanas évek második fele, az új gazdasági mechanizmus és a decentralizáció időszaka. A kerületi tanácsok jelentős önállóságra tettek szert a Fővárosi Tanáccsal szemben. Persze sose lettek teljesen önállóak, a Fővárosi Tanács Egészségügyi és Oktatási Osztálya körömszakadtáig védte pozícióit, és nem eredménytelenül. Mindegy, egyelőre hátamban a kerületi tanács fejlődőképes vezetőivel megszerveztük az ország első (és ebben a formában nem túl sokáig élő) mentálhigiénés intézetét. Ma már a vízcsapból is mentálhigiéné folyik. Maga a szó, az elnevezés akkor még a kimondhatatlan nevek közé tartozott. Maga volt a nyugati burzsoá ideológia inkarnációja. Ezért eleinte itt is „újbeszélül" neveztük el intézetünket „ideg-egészségügyi" intézetnek, de aztán hamarosan kiírtuk a mentálhigiénét.

Arról szólt a dolog, hogy kértünk először egy töredékstátuszt az alkoholgondozóra, továbbá a művelődési osztály részéről gyógypedagógus órákat a nevelési tanácsadóba azzal, hogy az orvosi és pszichiátriai hozzátétet az ideggondozó adja. Negyedik

elemként beszédhibajavító rendelést állítottunk fel azzal, hogy az ott felbukkanó problémás eseteket ugyancsak együttesen látjuk el. Ebben az időben még nem volt klinikai pszichológus, az ilyen feladatokra a gyógypedagógusok voltak akkor alkalmasak. Tehát egy komplex intézmény jött létre felnőtt-ideggondozóval, alkoholgondozóval, gyerekellátással és logopédiával. A tanácsi szerveknek felajánlottuk segítségünket, cserébe óraszámokat, státuszokat kértünk. Családi gondozást kezdtünk. Egyazon intézménybe járt neurotikus anya, alkoholista apa, problémás gyerek. Mindennapos élményünk volt, hogy például iskolából beküldtek egy gyereket magatartási zavarok miatt, akiről pillanatok alatt kiderült, hogy az apja az alkohol-részlegen gondozottunk, a nagypapát a közelmúltban utaltuk elmeosztályra stb. Amilyen pofonegyszerű és természetes, hogy ez a komplex szervezés a követendő út, olyan megrökönyödést és haragot váltott ki a különböző helyeken; a kerületek társ-intézményei, ideggondozói és főként a Fővárosi Tanács értetlenül álltak a dologgal szemben, és hát mivel az általános pszichiátriai képzettség elavult szemléletben kövült meg, nem is nagyon értették, hogy mit akarunk. Már itt megemlítem, hogy a művelődésügyi tárca soha nem volt képes belenyugodni, hogy egy hozzájuk tartozó intézmény — melyet ők képtelenek voltak felállítani — milyen alapon kerüljön egészségügyi intézmény hatáskörébe, és amikor eljött annak az ideje, szét is szedték az intézetet. Erről majd később.

Talán érezheted a hangomban, hogy még mindig lehet benne valami magyarázkodás, akkoriban szinte túlbeszéltem a dolgot, és most 30 év után, amikor már rég nem aktuális, még mindig agitálok mellette. Mondanék néhány szót a szervezés feladatairól. Az volt tehát az elképzelés, hogy lehetőleg minél adekvátabb legyen a páciensek beáramlása az intézetbe. A mentálhigiénés ellátást igénylők ugyanis a legkülönbözőbb helyeken bukkannak fel, akár nem is orvosi intézményben, és nem jutnak el, ahová kellene. Ezért megpróbáltunk érzékelő rendszereket kiépíteni és ezekkel kommunikációs csatornák révén érintkezni. Terhesgondozó védőnők, ha mentális zavarokat észlelnek terhes nőknél, küldjék be az intézetbe. A Vasmű üzempszichológusa például, ha baleseti hajlamra gyanús pácienst észlel, küldje be. A rendőrség ifjúságvédelmi megbízottja problémás eseteket ugyancsak küldjön be. Számtalan ilyen csatorna kiépítése lehetséges, és így elérhető, hogy tényleg eljusson a páciens olyan helyre, ahol legalább adekvát módon viszonyulnak hozzá. Ez még nem mentálhigiéné, ez csak korai intervenció. A mentálhigiéné ott kezdődik, amikor valamilyen generális jellegű szervezéshez lehet hozzászólni. Kísérleteztünk ilyesmivel is. Például zenei tagozatos általános iskolai osztályokban szociogramokat vettünk fel, továbbá végig teszteltünk osztályokat, kontrollként nem-zenei tagozatosakat. Ki lehetett mutatni, hogy a zenei tagozatos szociogramokban egy kupacban voltak a gyerekek, magányos gyerek egyáltalán nem volt; továbbá zenei tagozatos alsó osztályokban Rorschach B és FFb válaszok hamarabb és nagyobb számban mutatkoztak, továbbá fejlettebb énképek a Szondi-tesztben. Így például javasolni lehetett a tagozatos osztályok szaporítását. Vagy akkoriban tanácsi engedély kellett, ha fiatalkorú házasságkötés történt. Megbeszéltük a gyámhatósággal, az ilyen fiatalokat küldjék csak el hozzánk, és bizony, nem egy esetben kellett interveniálnunk. Ez is a valódi profilaxis példája.

A témakör kimeríthetetlen, a kincs előttünk hevert, csak fel kellett emelni. Az elmeosztályok érdekelve voltak annyiban, hogy mivel az elbocsájtások száma részben a korszellem miatt, részben az új gyógyszerek elterjedése következtében megnőtt, mit

is lehet kezdeni majd az elbocsájtott betegekkel, főleg azon tekintetben, hogy ne kerüljenek mindjárt vissza. Számunkra a meglepetés az volt, hogy a gondozott elmebetegek kétharmada munkába tudott állni, egyharmada családi körben maradt. A kétharmados arány igen kedvező. Azt tapasztaltuk, hogy a pszichotikus betegek nagyrésze nemcsak hogy munkaképes, hanem kifejezetten vonzódik is a munkához, ha van olyan munka, ami a schizofrének számára alkatilag megfelel. Ez pedig a sztereotíp futószalag vagy egyéb hasonló munka. Ebből pedig Csepelen volt bőven. Az ilyen páciensek Sziszifuszként dolgoznak, közben esetleg vidáman hallucinálnak, de képesek beolvadni egy környező munkásközösségbe. Ugyanakkor van egy harmaduk, Diogénes-típusnak neveztem, akit semmiképpen nem lehet munkába állítani. Viszonzásul eltartottságukért meglehetősen igénytelenek az élettel szemben. Persze mindez így csak nagyon lényegre korlátozva, és mindenre van példa is meg ellenpélda is. Mindez felvetette a munkaképesség általános problémáját. A munkaképességet százalékban, kvantitatíve mérik: minél betegebb valaki, annál csökkentebb a munkaképessége. Ez részben így is van. De hiszen tudjuk, hogy vannak beteg emberek, akik végkimerülésig tudnak dolgozni, és vannak egészséges munkakerülők. Skizofréneknél nyert tapasztalatokból kiindulva megállapítható volt, hogy a munkaképesség nemcsak kvantitatíve szemlélhető dolog, hanem minőségileg is, úgy, hogy ez az ember nembeli sajátossága, ahogy ezt Lukács annak idején leírta. A munkaképesség nemcsak függvénye az általános egészségnek, hanem attól függetlenül fejlődik. Úgy fogalmazódott meg, hogy munkaképes az az ember, aki képes az elvégzendő feladatot egyfajta akadályként érzékelni, de ezt az akadályt belső szenvedés nélkül legyőzni. Ez a megfogalmazás, illetve variációi már a PFT-teszt nyelvezetét használja, ugyanis kiderült, hogy a PFT-teszttel meg lehet állapítani valakinek a munkaképességi státuszát, típusát, sőt ezen típusok alapján a személyiségi alkatát is bizonyos szemszögből nézve.

Persze mindez nagyon utópisztikus elképzelés, egy ideális mentálhigiéné maga az utópia, és nem is igazán kívánatos. Ugyanis egy bizonyos fejlettség esetén könnyen megtelik ideológiai tartalommal. Ettől persze nem kell félnünk, hiszen hol vagyunk egy fejlett mentálhigiénés szervezettől. Azt tapasztaltam azonban, hogy ha az ember utópisztikus célokra tekint, akkor a realitás figyelembevételével bizonyos dolgokat jobban meg tud valósítani. A 70-es évek elejére az intézet mégis jelentőssé vált. Kétségtelen, hogy híre ment, ismerték, az egészségügyi főhatóság felfigyelt rá. Lipótmezővel való régi jó kapcsolatom is helyreállt. De hát semmi sem tart örökké. A 70-es évek közepén, körülbelül egyidőben azzal, hogy a politikai rendszer kísérletet tett a '68-as új mechanizmus visszaszorítására, tehát ezzel szinkron, de nem tudom, hogy attól függően-e, valami megzavarodott Csepelen. Máig nem vált világossá, hogy mi is történt. Szeretett főnökeim, Ács Miklós és Vajna Gábor elkerültek Csepelről. Valami anarchia alakult ki. Például az egészségügyi hatóságon néhány év alatt körülbelül 8-10 vezető váltotta egymást (nem túlzok). Elképzelhetetlen alvilági figurák bukkantak fel és valami haláltánc-félében támolyogtak a bukás felé. És itt mutatkozott meg az intézetünk szervezetének súlyos fogyatékossága. Ugyanis soha nem sikerült megvalósítani, hogy a négy részleg szervezetileg is eggyé váljék. Csak funkcionálisan működtek együtt a részek, és bizony sokszor tűnt úgy, mintha nekem vagy nekünk tennének szívességet, hogy hagyják. Amikor aztán kitört az anarchia, az új művelődésügyi osztály vezetője azonnal elvitte a nevelési tanácsadót, az egyik eü. oszt. vezető leválasztotta az alkoholgondozót, szétesett az egész.

K.: Végül is úgy érezted, hogy hiábavaló volt a munkád?

V.: Nem állítom, hogy nem voltak kedvetlen pillanataim. Minthogy azonban az utópisztikus távlatok ellenére sem voltam javíthatatlan idealista, a következőket gondoltam. Addig érdemes csak küzdeni, míg a fentmaradásért való harc nem haladja meg a működésből fakadó előnyöket és örömöket. Az évek lassan már múltak fölöttem, és amikor úgy láttam, hogy nem érdemes tovább törni magamat, visszavontam libidóimat. A 70-es évek elejétől kezdve már nagy lendületet vett a pszichológusképzés, a pszichoterápia felfutása. Az ebben való részvétel jelentette az új tevékenységi lehetőségeket. 1974-ben egy hónapot töltöttem a frankfurti Sigmund Freud Intézetben, és ez számos új impulzust adott. Ami korábban elképzelhetetlen volt, számos előadás, kurzus, konferencia jött létre; a Pszichoterápiás hétvégék, a Mérei-labor és egy modernizálódó bölcsészkari oktatási szellem nagy felfutást jelentettek. Ennek nyomába lépett 1980-ban a Magyar Pszichiátriai Társaság megalakulása. Rám hárult a pszichoterápiás szekció megszervezése. Az volt az elgondolásom, hogy a sok száz érdeklődő számára minél nagyobb részvételi felületet kell biztosítani. Így egy tucatnyi munkacsoport állt fel pszichoterápiás módszerek alapján, a munkacsoportok teljesen önállóan tevékenykedtek, de mégis az egész egységes és áttekinthető volt.

K.: Hivatali tevékenységed?

V.: Megmaradtam Csepelen egészen 1986-ig. Ami korábban nagy erőbedobást jelentett, az most kényelmes alaptevékenységgé vált, és mint említettem, újfajta tevékenység lehetősége nyílt meg. Közben 1982 óta munkát vállaltam az Igazságügyi Megfigyelőben, és ezt mind a mai napig teszem. Fentebb már említettem a kriminálpszichiátria szemléleti megújításának szükségességét, ennek igyekszem hangot adni. Viszont rendkívül érdekes eseteket látok. A friss, még eljárás alatt álló kliensek megfigyelését végzem, akik a szakértők szűrőjén fennakadtak és megfigyelést igényelnek. Így nincs érdektelen casus, szinte csak olyan eseteket látok, melyek mind valamilyen érdekességgel bírnak. Ez a tevékenységem tehát él a mai napig. Megemlítem még, hogy a jószerencse és a Magvető Könyvkiadó jóvoltából 1985-ben megjelent egy kötet könyvem „A labyrinthus járatai" címen. Ebben sikerült néhány tapasztalatomat összefoglalni, és ez saját mentálhigiénémnek kétségtelenül jót tett.

K.: Hogyan látod a pszichiátria fejlődését?

V.: Néhány általánosságot mondhatok csupán, hiszen hogyan is lehetne áttekinteni az egészet. Olyan tendenciákról beszélnék, amelyek inkább gondolatok, mintsem aprópénzre felváltható és bizonyítható tények. Az biztos, hogy a pszichiátria az elmúlt évtizedekben óriásit változott. A betegek sorsában kopernikuszi fordulat történt. Mint már fentebb említettem, kialakult az extramurális pszichiátria, és a határok az intramurális pszichiátriával elmosódtak. A pszichiátriai kliensek most már életük nagy részét kint töltik. Bizonyos nézetek szerint — és ebben sok igazság lehet — ezek az egyének valaha szentek, őrültek voltak; később deviánsok, úgy, miként a tolvajok, prostituáltak s a többi, mindenesetre olyanok, akiket munkára kellett nevelni, de rabláncon is őrizni. Ezt hozta a XVII. század, és kialakultak a nagy francia és spanyol dologházak. Pinel levette a bilincset az őrültekről. Foucault hangsúlyozza, hogy Pinel tette nem volt egyértelmű: a valódi bilincsek helyébe a moralitás megbélyegzettsége került. Ekkor alakulhatott ki a moral-insanity fogalma. Ezek a kliensek csak a XIX.

század közepén váltak „betegekké", amikor is Griesinger szlogenje érvényesült: Geisteskrankheiten sind Gehirnkrankheiten. Az elmebetegek agybetegek. Ez javított a helyzetükön annyiban, hogy legalább betegszámba vették őket, ám be is zárták az orvostudomány kategóriáiba — és a tébolydák továbbra is fentmaradtak. A kopernikuszi fordulat például Magyarországon 1955-ben történt. Ekkor adtuk be Lipótmezőn az első Hibernál injekciókat. Én még emlékszem a neuroleptikus éra előtti állapotokra, a tébolydai betegek tragikus helyzetére. A változás drámai volt. Kiderült, hogy az „őrültek" nagy része képes a kinti életre, és ha hagyják őket dolgozni, be is illeszkednek környezetükbe. Ez volt az a pillanat, amikor Csepelen viszontláttam régi lipótmezei pácienseimet. Az 50-es évek közepe tája bizonyos nem-mindig-világosan látott kultúrtörténeti folyamatokkal szinkron. Nagyjából ez időben jöttek létre azok a stílusbeli újdonságok, amiket posztmodernnek nevezünk (az időpont-meghatározás valószínűleg nem pontos, a valóságban hosszabb folyamatról van szó). Azt mondják, hogy ez a felvilágosodás-racionalitás szellemének hanyatlásával járt együtt. Ha most már igaz volna, hogy a klienseink őrültté nyilvánítása és kikülönítése a társadalomból a felvilágosodás terméke, akkor viszont a felvilágosodás korának hanyatlásával ezen kikülönítésnek is meg kell szűnnie. És itt a dolgok valahogy összefüggenek. És minthogy a pszichiátria tudománya — sokak szerint — tulajdonképpen az elmegyógyintézet terméke, akkor az életfogytiglani zártság megszűnése nemcsak a falakat teszi átjárhatóvá, hanem a pszichiátria kontúrjainak fellazulását is, ad absurdum vive, megszűnését vonhatja maga után.

K.: Hogyan látod a neuroleptikumok jelentőségét?

V.: Kissé kétarcúnak látszik a dolog. Egyrészt hálásak lehetünk feltalálóiknak. Ma már nem ismerjük a kényszerzubbonyban tartósan őrzött pszichomotoros nyugtalanokat. Nem látunk meghalni betegeket Stauder-féle katatóniában. Nem kell hogy a depressziós betegek nagy részére öngyilkosság várjon s a többi. De mivel tanúja vagyok annak, hogy milyen változást jelentett bevezetésük, szabad talán kritikus megjegyzéseket is tenni. A neuroleptikumok dominanciája káros következményekkel is járhat. A kórházi kollégák azt látták, hogy a neuroleptikumok bevezetésével hamar elbocsájtható a beteg. De hogy a tartós depot készítmények milyen pusztító hatással tudnak lenni, azt én láttam Csepelen. A neuroleptikumokkal óvatosan kell bánni. Hány jó remisszióra hajló és munkaképes skizofrén beteget láttunk tönkremenni a kialakuló parkinzonos és tardív diskinetikus állapotok következtében! Míg korábban az inzulin-kezelt betegek remisszióba kerülvén jól emlékeztek pszichotikus állapotukra, és így ezzel lehetett valamit kezdeni pszichoterápiás célzattal, addig sokszor látni, hogy a neuroleptikumok mintegy elfújják a pszichózist, aminek van gyakorlati haszna, de a történtek most már feldolgozhatatlanokká váltak — ha ugyan lenne olyan pszichoterápiás ellátási lehetőség, mely erre alkalmas volna. Tehát úgy vélem, csak annyi neuroleptikumot szabadna adni, mely csökkenti a súlyos szorongást, nyugtalanságot, akut hallucinózist, depressziót, de ha ezek megszűnnek, csak éppen a legszükségesebb fenntartó adagot adjuk. Inkább maradjon a páciens egy „kissé" pszichotikus, mintsem defektes, tardív-diskinetikus állapotban tengesse létét. Persze ismétlem, mindenre van példa is, meg ellenpélda is. Megjegyezném még, vajon az említett kopernikuszi fordulatot a kultúraváltozás hozta-e vagy a neuroleptikumok? Ez utóbbiak szerepe nyilvánvaló. De ismét csak legyen szabad tanúként hivatkoznom az

1955 előtti lipóti időkre. Már akkor, még a neuroleptikus éra előtt nagyon sok beteget tudtunk elbocsájtani. Tehát a kiáramlási folyamat valószínűleg korábbi, de feledésbe merült a neuroleptikumok markáns hatása következtében. Meg kell azt is mondanom: tulajdonképpen nem szívesen olvasom, hogy a posztmodern jelenségek a felvilágosodás és racionalizmus hanyatlására vezethetők vissza. Legalábbis ne csináljunk propagandát a felvilágosodás rovására. Az irracionális elem túlburjánzása amúgy is korunk egyik baljóslatú fejleménye.

A pszichiátria történetében mindig is volt egy jelentős dichotómia szemléleti vonatkozásban. Egyrészt az organikus vagy pszeudoorganikus (endogeneitás) szemlélet, másrészt a dinamikus-funkcionális. Úgy tűnik, a szakadék továbbra is fennáll. Ha elviseled, hogy fantáziáljak, akkor azt mondanám: a biológiai pszichiátria egyik célpontja lehet, hogy minden egyes tünet megtalálja a maga terápiás molekuláját. Az emberi szenvedést reprezentáló tünet tehát annyi lesz, mint a mitrális zörej a kardiológus számára. Végső formájában ez a folyamat felszívja a „lelkiző" pszichiátriát. A dichotómia másik oldala a szociálpszichiátria. Ennek végállapota az, hogy a tünet nem más, mint a társadalmi patológia tükröződése. Megint csak: hol marad az individuális „lélek"? Vagyis a végső konzekvenciák ezen az oldalon is a pszichiátria megszűnését jósolják. Ad absurdum vive. Szerencsére azonban egy posztmodern kultúrában talán elmaradnak a végső konzekvenciák (mint amilyenek a „tehát akkor"-ral kezdődő végítéletek, mint tehát akkor ön boszorkány és megégetendő, vagy tehát akkor ön áruló és likvidálandó. Vö. Koestler: Sötétség délben.).

K.: És hogy lesz az úgynevezett elmebetegekkel?

V.: Ezt én is szeretném tudni. Foucault azt írja egy helyen, hogy a középkorban és a kora újkorban a deviáns még párbeszédben volt a társadalommal és hivatkozik Diderot dialógusára, „Rameau unokaöccse" címmel. Mindenesetre jó lesz továbbra is odafigyelni, hogy mit beszélnek az elmebetegek.

K.: Hogy van mindez a pszichoanalízissel?

V.: Nem tudnál nehezebbet kérdezni? Itt is mintha fellazultak volna azok a nagyjából koherens keretek, amik úgy-ahogy ki voltak rajzolódva a húszas évek táján. Átalakult a nozológia. Eltűntek vagy megritkultak azok az állapotok, amikre a pszichoanalízist kitalálták. Valaha úgy volt: ha a páciens hisztériás vagy kényszerneurotikus, akkor indikált a pszichoanalízis. Aztán megritkultak ezek, és megjelentek az ellátási mezőben (mert egyébként korábban is megvoltak) a karakterneurózisok, Én-patológia és — horribile dictu — a narcizmus, mely korábban egyenesen kontraindikációt jelentett a pszichoanalízisnek. Mit volt mit tenni: a pszichoanalízis technikája követte a fejleményeket. (Rosszabb pillanataimban azt mondom, hogy vonszolódott utánuk.) Azt hiszem azonban, hogy még mindig a pszichoanalízis vagy valamely modern változata az a szemlélődési alap, mely megmarad az individuális személyiség tiszteletében.

K.: Hadd fordítsak egyet a dolgokon. Azt mondod, hogy megváltoztak a betegek, sok minden egyéb változik. Van-e azonban olyan, hogy pszichológus-pszichotherapeuta személyiség? Van-e ennek valamilyen stabil prototípusa?

V.: Hogyne. Valaha ironikusan szoktam mondani, hogy száz méterre megérzem, ha egy pszichoanalitikus közeledik felém. Mindig lassan, nyugodtan beszélve, kissé monoton „objektív" tónusban, „mit wohlwollender Neugierde" (jóindulatú érdeklődéssel). No, de komolyabban szólva: azt hiszem, mindig lesznek egyének, akik képesek lesznek egy bizonyos mértékű empátiát kifejezésre juttatni, ez végül is emberi mivoltunkból is következik, és akik ennek révén elmélyedni a saját és a másik lelki életében. A pszichoterápiás indíték öröktől fogva létezik, esetleg más elnevezés alatt, és minden bizonnyal meg is marad. Ez talán az egyetlen biztató érzés, mely szakmai életünk sok fáradalmáért némi kompenzációt nyújt.

K.: Hát én azt hiszem, hogy a kérdéseim szempontjából már megcsináltuk a penzumunkat. Nem tudom, kívánsz-e még valamit elmondani?

V.: Én is azt hiszem, nagyjából mindent elmondtam, ami eszembe jutott.

1996. szeptember

Gádorné Donáth Blanka

Születési hely és idő:
Budapest, 1921.

Diploma(ák) megszerzésének ideje, intézménye:

1946. június, ELTE bölcsészdoktori szigorlat, pszichológia főszak, filozófia, esztétika mellékszak

Tudományos fokozata:
bölcsészdoktorátus

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
Fővárosi Pályaválasztási Intézet, tudományos munkatárs, 1947—1951; (igazgató: Mérei Ferenc 1948-ig, Radnai Béla 1951-ig, akkor megszüntették az intézetet a Révai-program keretében)
Állami Gyermeklélektani Intézet, ill. MTA Pszichológiai Intézet, 1951—1976 végéig; tud. mts. a Klinikai pszichológiai, majd a Neveléslélektani Osztályon

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
G. Donáth—Harsányi—Kalmár—Tóth: Olvasó gyermekeink. Tanulmányok és cikkek az irodalmi nevelés köréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1957, 302. o. (Ebből G. Donáth 190—259. o.)
G. Donáth Blanka: A tanár-diák kapcsolatról. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977, 153. o.
G. Donáth Blanka: Személyiségformáló kiscsoportmunka az iskolában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 171. o.

PÁLYAKÉP

A „Hogyan lettem pszichológus?" című pályakép megírásához az ELTE Szociológiai Intézete munkatársai feltesznek néhány kérdést. A „mitől pszichológus a pszichológus?", s a „vannak-e a pszichológusra jellemző személyiségjegyek?" kérdései engem is régóta foglalkoztatnak.

Bennem így dobódik ketté, majd újra ketté, empirikus sajátélmény alapon a pszichológus mivolt lényege: az emberre vagy annak egyes funkcióira vonatkozó elméleti érdeklődés, *kutatói* beállítódás, illetve a *konkrét* személyre vagy személyek egy csoportjára vonatkozó, segítő, kibontakoztató kapcsolat igénye és készsége. De ez a második megközelítés, ahová tartozik az egész klinikum, szintén kétféle attitűdre épül: az egyik a „vesékbe látó", inkább gyanakvó, élesszemű megfigyelőkészség, a háttér és a rejtett motívumok feltárására igyekvés; a másik fajta terápiás megközelítéssel működő pszichológus inkább katalizátora kívánna lenni az „embertárs" vagy embertársak élete optimalizálásának. Ez utóbbi a szociális munkától a humanisztikus pszichológia alap-attitűdjéig egy sokszor naivabb, optimistább személyiséget sejtet az illető tevékenysége mögött, a segíteni akarás, hatni tudás paraméterei mentén. Hogy az említett kategóriák közül ki melyikbe tartozik, az úgy tűnik, nem választás, hanem al-

kat kérdése: tudatosan annyit tehetünk, hogy a másik, bennünk kevésbé meglévő területen jobban műveljük magunkat.

Magamat már régen besoroltam ebbe a — nevezzük 2/b-nek — kategóriába. Vagyis azok közé, akik úgy lettek pszichológusok, hogy szinte már gyerekkoruktól fogva teóriában és gyakorlatban a legérdekesebb volt számukra a másik ember. Majd ehhez csatlakozott korai serdülőkoromtól a környezetem és baráti köröm által „elvállalt kijelöltetés" a lelki szemétláda szerepére.

A másik ember mint a legérdekesebb, legfontosabb dolog az életben, akire minimum emocionálisan rá vagyunk utalva. Ehhez nyilván erősen hozzájárult egy másik motívum, a falak, amikbe ütközünk. Tizenhat éves koromban még azt írtam a naplómba, hogy „szeretnék olyan felnőtt lenni, aki később is megérti a viháncoló tizenhat éves lányokat!" De közben — a harmincas évek végéről s a negyvenes évek elejéről írok — a személyes érdeklődések és az alakuló magánélet mellett egyre intenzívebben ott volt a történelem. Amikor már szinte minden kérdést megelőzött a magyar-zsidó-keresztény identitások egymásnak feszülése. Aki fiatal korában találkozott először az országos diszkrimináció megjelenésével, mélyebb empátiával tudta segíteni és erősíteni a kulák vagy katonatiszt gyerekek közül a rátermetteket a csakazértis tanulni fogok elhatározás végigvitelében, amikor ez vált aktuálissá. Erről nagyon sokat lehetne, talán kellene is írni, persze nem itt. Itt és most csak ennyit tegyek hozzá, elgondolkodva, tűnődve, nem a hiteimet vesztetten, de azért elég szomorúan és belefáradtan — 1992-93-at írunk —, hogy ha az ember ilyen-olyan helyzetben híd szeretne lenni, könnyen találhatja magát két szék közt a pad alatt... (Ehhez is köze van a pszichológiának.)

Jöjjön néhány konkrét adat. 1940 és 44, illetve 46 között én úgy csellengtem végig a Pázmány Péter, majd Eötvös Lóránd Tudományegyetemet, röviden az ELTÉ-t, ahogyan ma a nyugati kereső fiatalok váltogatják tevékenységeiket. Akkor az egész Bölcsészkar a mai TTK helyén volt. Azt hiszem, ennek a Múzeum körúti épülettömbnek nincs olyan részlege, amelyikbe hosszabb-rövidebb ideig ne járogattam volna. Bár az egyetem előtt már férjhez mentem, az apám kívánságait — különböző összeköttetéseivel ő hozott be az egyetemre — igyekeztem tekintetbe venni, s csak fokozatosan mertem nemet és igent mondani arra, hogy én mit akarnék tanulni, csinálni. Ő ugyanis állandóan a *reális* követeléseivel állt elő, ha tudomány, legyen egzakt, s ha pálya, meg lehessen élni belőle stb. Így lettek nekem mindmáig élő emlékeim annak a korszaknak a legkülönbözőbb tanszékeiről és professzor egyéniségeiről. Csak felsorolásképpen: Groóh tanszék, Erdey-Grúz, Rybár (még a vegyészeten), de ha lúd, legyen kövér, Fejér Lipót, Szász Pál (Rényi mint diáktárs, mert ott volt a fizika, matematika is); majd (legalább a tanárképzőt!) francia-német szakon Eckhardt Sándor, Köpeczi, Gálfy, Schwartz Elemér, Thienemann — s ki ne járt volna be időnként Horváth János annyira élő magyar óráira?

Azután már közelebb az eredeti célhoz — s itt még mindig kultúrtörténeti antikvitások, Korniss, a háromkötetes pszichológia tankönyvével, Brandenstein esztétikai előadásai stb. Kortörténeti adat, hogy a doktori szigorlatomat 1946-ban pszichológia fő- és filozófia, esztétika melléktanszakokból a következő professzoroknál tettem le: Korniss, Brandenstein — és Lukács György, akinek első pesti szigorlója vol-

tam. Szándékosan hagytam ki a felsorolásból Harkai-Schiller Pált, aki tanszékvezető volt, kellemes, okos, tehetséges, s a szinte világfias külső mögött egy egyszerűen, természetesen emberies ember. (A pleonazmus azokra az időkre vonatkoztatva bocsáttassék meg nekem.) A Harkai-Schiller Tanszéken nagyon jó munka- és általános légkör volt. Bakay Éva és Huszka Toncsi, jelzések, utalások. Tele vagyunk ilyenekkel.

Korai pszichológiai olvasmányaimból nagyon megragadott egy belga szerzőnek, Nuttin-nek a személyiségpszichológiai summázata: „A patologikus mély ismerete és az egészséges nagy szeretete". Ebben az irányban próbáltam az ismereteimet bővíteni. Viszonylag később ismerkedtem meg a mélylélektani iskolákkal. Erről még később írok. A klinikum mellett a mentálhigiéné, az ismeretterjesztés két szóba írva, mindig foglalkoztatott. Valahogy így: az ismeret (amit hitelesnek és fontosnak vélünk) terjesztése. Ez egyre fontosabb lett számomra, sokáig csináltam, részben még ma is, s ahogy látom, ez a szál is a kor, a történelem és az alkat egybeszövődött gubancából indult el. Ahogy a magyar írókról köztudott, hogy időnként törvényszerűen belekényszerülnek egy vatesi és/vagy egyszerűen politikai szerepbe, az ilyenfajta késztetés azt hiszem, jellemző az egész magyar értelmiségre. Pszichológusként: *terjeszteni* a pszichológiai kultúrát, az empátiát, decentrálási készséget, a toleranciát, hogy jobban megértsük egymást. Nem tudom, mennyi sansza van a valódi eredmények tekintetében az ilyen és hasonló attitűdnek, de hogy a szorongás-oldásnak fontos eszköze, azt mint pszichológus gyanítom. S hogy ez ma — újra — mennyire fontos lenne, azt már eléggé kívülről nézem korom és körülményeim miatt. De árulkodó jelzés számomra az intezív öröm, ha találkozom — élőben vagy olvasva — olyanokkal, akik ezen az ingoványos területen még beszállnak a ringbe! (Egyszerű diagnosztikus eszköz: odafigyelni, hogy ki-ki mire kapja fel a fejét, mire rezonál azonnal és intenzíven.) Zárójel nélkül zárójelben: publikációim hozzám közelálló egyedei is innen, a szakma és az élet határterületeiről valók.

A *munkahelyeimet* is erősen megszabta a történelem. 1945-ben Szondi küldött el (lásd később) Mérei Ferenchez és Kardos Lajoshoz. Mérei vitt be első álláshelyemre, a Fővárosi Pályaválasztási Tanácsadó Intézetbe. Majd a Révai-program tette feleslegessé ezt a munkahelyet. Így kerültem saját kérésemre az Állami Gyermeklélektani Intézetbe 1951-ben. Ott megközelítően annyi kört írtam le, mint az egyetemen, de visszanézve két olyan területe volt a munkámnak, amit leginkább belülről vállaltam és csináltam. Az első a serdülő és posztpubertásos lányokkal folytatott tanácsadó és terápiás munka, az intézet ambuláns rendelésén belül. Ez körülbelül tizenöt évig tartott, míg a rendelés az intézetben meg nem szűnt. Ebből a munkából sok kapcsolatom máig él, s mivel sok évig grafomán voltam, az ottani élményanyagból jött létre a „Lányok könyve" (Budapest, 1960, Gondolat), a mintegy ezer rá kapott levél és egyéb következményeivel. A másik szívügyem már a Sashegyen, a szoros együttműködés néhány pedagógussal, a személyiségfejlesztő gyerekcsoportok (lásd: Személyiségfejlesztő kiscsoportmunka az iskolában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.), majd később a pedagóguscsoportok. A problematika elindítója, objektív és szubjektív megítélése és besorolása ugyanaz, mint az eddig említetteké. „Szívesen csinálom és úgy tűnik, valami haszna is van." S főleg: továbbadni.

A Gyermeklélektani — későbbi, máig MTA Pszichológiai — Intézetben töltött 25 évemről persze lehetne és talán kellene is többet írnom, de még mindig úgy tűnik

nekem, hogy „túl közel van". Még nem ülepedett le. Szakmai együttműködést a továbbiakban már azért sem igényeltem, mivel az intézet közben többször profilt váltott, s én egészen másfelé ügyködtem. Nekem kedves szoros emberi kapcsolatok maradtak belőle, munkakapcsolatok is, más közegben.

Mielőtt rátérnék az utolsónak hagyott témára, amelyet részletesebben szeretnék leírni, még valamit erről a „25 évről". Ma, amikor részben kényszerűségből, részben a tapasztalatszerzés, fejlődés igényéből táplálkozóan fiatalok és középkorúak is általában gyakran cserélik a munkahelyüket, elgondolkozom ezen a túl hosszú időn. Jó volt? Helyes volt? Nem kellett volna változtatni? — akkor még volt rá elég alkalom. Az hiszem, kellett volna. Ami persze ma már mindegy, csak olyan szempontból nem, hogy elvileg, általános érvénnyel mi tűnik optimálisnak. Mindenesetre részben ez is arra a korábbi időszakra volt jellemző, amikor „törzsgárda jelvényt" osztogattak, kaptunk s fel se nagyon merült, hogy valaki csak úgy átmenjen másik munkahelyre. Persze nem a „hőskorban", s gondolok itt az ötvenes évekre, amikor az ebben az írásban már említett Huszka Toncsi, alias Kabainé szépséges levelezőlap gyűjteményét használtuk exploratív személyiségtesztnek, lévén, hogy minden ismert és elfogadott teszt használata szigorúan meg volt tiltva. De akkor megtanulhattuk, hogy az odafigyelő szem és egész magunk, néhány erős felszólító jellegű képeslap bármivel felszerelve, ha muszáj, ugyanúgy meg tudja közelíteni a probléma lényegét! (Mennyi kedves kolléga nevét említhetném még, de akikkel máig is együtt dolgozom, az kevésbé kívánkozik nekem ide, mint a régmúltból előbukkanó adatok, ezen belül egy-két név is. De azt hadd pótoljam itt, hogy az ismeretterjesztő munkát milyen jóízűen lehetett a már régen köztünk nem lévő Radnai Béla szakosztályi elnöksége alatt és vele együtt művelni!)

A „sorsvonalamban" szakmailag volt egy számomra érdekes fonal. Ez a találkozásom, helyesebben találkozásaim Szondival, illetve előbb a szondizmussal. Az első 17 éves koromban történt különálló epizódként, s csak később vált a fonal kezdőpontjává. Hetedik gimnazisták voltunk, tizenhét évesek, amikor négy-öt érdeklődő lány, kérésünkre látogatást tehettünk a Schnell János vezette Gyermeklélektani Intézetben. A közös ismertetés után ki-ki egy pszichológushoz került, aki ízelítőnek az ottani munkából valamilyen vizsgálatot elvégzett vele. Elém a fehérköpenyes nő fényképeket rakott két sorban. Válasszam ki közülük a két legrokonszenvesebbet, illetve a két legellenszenvesebbet. Pár perc múlva valami olyan találót kérdezett, hogy egészen paff voltam. (Sokszor átéltem ezt később másokkal.) Ekkor láttam először a Szondi-tesztet. Semmit nem tudtam róla. Schnitt, szünet. Harmadéves egyetemista voltam, amikor egy évfolyamtársnőm közvetítésével belevágtam egy tanuló analízisnek is szánt sorsanalitikus terápiába, Noszlopi Lászlónál. A Gyarmat utca 7-ben, helyszínekről még szó lesz. Ebben az elhatározásban valószínűleg közrejátszott a fentebb leírt, évekkel korábbi élmény.

Majd ismét közbeszólt a történelem. A cselédség, hamis papírok, a láger, amibe önként szaladtunk be, Svájc. Az egyetem és a civil élet fölöttünk és kívülünk zajlott. De ez a furcsa sorsfonal tovább szövődött: Mosonmagyaróváron ismerkedtem meg személyesen Szondival; s Bergen-Belsenben, a Sonderlager egyik barakkjának a priccsein tartottuk szemináriumi óráinkat. És az ő szakmai végrendeletével kerestem fel az általa megadott személyeket 1945 nyarán itthon. (Kardos Lajos, Mérei Ferenc,

Kozmutza Flóra stb.) Ahogy hazaértünk, a családi és baráti traumák és örömök, a lebombázott város, ház és lakás alapélménye után mindjárt felkerestem őket.

Így került rá sor, hogy kiképző sorsanalízisem második felét Kardos Lajosnál végeztem el. Nagyon becsültem őt, de igazán felmelegedni sohasem tudtam iránta, még a szükséges „Übertragung" sem alakult ki bennem vele szemben. Nem terapeutának való volt ő, abba is hagyta pár év után. Pedig a személyes szálak ekörül az élmény körül is sűrűek voltak. (Erre egész életemben szükségem volt.)

A Benczúr utca 12. alatti kis bérelt rendelő — egy nagy lakás cselédszobája — Gimes Imre otthonában volt. Gimes Imre volt Kardos legjobb barátja — nagyobb ellentétet elképzelni sem lehetne. Testes, jovális, eredeti figura. Óriási széleskarimájú kalapjában rótta a környék és a nyolcadik kerület utcáit. Tudtommal a Bérkocsis utcai fuvarosok tiszteletbeli elnöke volt, amúgy tisztviselő és drámaíró. Ottó nevű újságíró testvérével együtt apám korábbi barátai lévén már kezdettől gyakran üldögéltem az óráim után Gimes Imrénél. Nem egy mondása máig bennem maradt. S többször találkoztam ott egy nagyon tehetséges, komoly kislánnyal, Ancsel Évával (Gimes Imre későbbi feleségével).

Aktuális okokból ma gyakran elmegyek a Gyarmat utca mellett, s élénken él bennem a Benczúr utca 12. is — a helyszínek! 1947-től, miközben ahogy már írtam, a Fővárosi Pályaválasztási Tanácsadóban dolgoztam, otthon magánrendelésen sorsanalitikus terápiát folytattam, pár évig. Néhány — nem tudom mitől, de emlékeim szerint eredményes — terápia is volt köztük. De ma sem tudom elképzelni, hogy iskolázatlan beteg emberekkel hogyan lehetne sorsanalitikus terápiát folytatni! Az én pacienseim közt orvos, zenész, értelmiségi és művész ügyfelek voltak kizárólag. Ehhez kapcsolódik, hogy nagyon helyesnek tartom a zürichi Szondi Intézet gyakorlatát, miszerint a sorsanalitikus terapeuták a kiképzés évei alatt pszichoanalitikus szakasszal indítanak, jungi kiképzést is kapnak, s zárókőnek kapják meg azt, amire speciálisan készülnek, a családi tudattalannal való szembesülését és megbírkózni tudását a probandusnak (ha Rogers-nál kliens, amott sok helyen paciens, itt probandus — megvan a tolvajnyelve minden irányzatnak).

Hogy befejezzem a Szondi-fonalat az életemben, a szakmai sivár évek alatt, amikor a pszichoanalízistől kezdve a kibernetikáig, a mi szakmánkban a tesztekig minden tiltva volt, s utazni se nagyon lehetett, csak üdvözlő életjeleket váltottunk. 1966-tól azután folyamatosan újra találkoztunk, néhány évenként eljutottam Zürichbe. Ekkor már haláláig, sőt Szondi Lili haláláig megmaradt a kapcsolat. A tesztet gyakorlatilag végig használtam, időnként tanítottam is. Egy kicsit második anyanyelvemmé lett, amit valakiről számomra közvetít.

Szondi mélyen tisztelte Freudot. Úgy tekintette, joggal, mint a modern mélylélektan úttörő zsenijét, aki egy más sávját vizsgálta és kutatta az emberi személyiség fejlődési menetének és időbeli előzményének, mint ő. Junggal nem igen vettek tudomást egymásról, de Szondi az általa szívesen felhozott hármas rétegződésű kutatási területen a saját tanait Freud és Jung között helyezte el: az egyéni tudattalan, illetve a kollektív tudattalan közé a családi tudattalant, mint az ő saját és sajátos kutatási területét. Most, amikor 1993. március 11-én száz éves lenne, hadd írom le ehelyütt zárszónak Szondi Lipótról, hogy közel fél évszázada de nagyon várta a hazahívó szót!

Nyugodtan besorolható ő is azok közé a nagyformátumú hazai szellemi emberek közé, akik többet nyújtottak a szülőhazájuknak, mint amennyit kaptak tőle. Dehát ez nem alku és méricskélés tárgya.

Befejezésül még annyit, hogy sok mindenről írtam, tudom helyenként túl részletezően is — sok mindent nem érintettem. Tárgyi összegezés helyett a felbukkanó emlékezés mechanizmusát hagytam érvényesülni, így jött magától; beavatkozásom inkább csak annyi volt, hogy időnként leállítottam a folyamatot, megszűrtem a mondanivalót. Kizárólag azért, mert úgy éreztem, hogy a további közlések már nem erre a helyre és terjedelemre valók.

A mélylélektan, illetve dinamikus pszichológia, sőt általánosabban a személyiség pszichológiáját illetően Jung munkásságát szeretném még aláhúzni. Úgy tűnik előttem, hogy ez az oeuvre még különösen sok és aktuális mondanivalót hordoz a mi korunk számára. S idekívánkozik személyes síkon, hogy „szeretem" a humanisztikus pszichológiát, már odasorolva Karen Horney-t is, vagy akár Charlotte Bühlert, Masslow-t és Erich Frommot, mindazokat, akiknek a számára az emberi élet, sors kicsit olyan, mint egy szimfónia. S bár létezik a zeneirodalomban „befejezetlen szimfónia" is, ezek a pszichológusok, akikre hivatkoztam s akikkel egyetértek, úgy vélik, hogy a szimfóniákat — bármi történt is közben — az utolsó tétel végéig be kell fejezni.

1996. szeptember

Moussong-Kovács Erzsébet

Születési hely és idő:
Szatmárnémeti, 1921.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1949 Orvosi oklevél, Pázmány Péter Tudományegyetem, Orvosi Kar

Tudományos fokozata:
Orvostudományok kandidátusa

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
BOTE, ill. SOTE Ideg-elme, ill. Psychiatriai, ill. Neurológiai Klinikáin, 1949—50, majd 1954—1976-ig: tanársegéd, adjunktus, docens
Orvostovábbképző, ill. jelenleg „Haynal Imre" Egyetemen, 1976-tól egyetemi tanár
1982—1991 között: tanszékvezető, Pszichiátriai és Klinikai Pszichológiai Tanszék

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
„Orvosi pszichológia" dr. Böszörményi Zoltánnal; Tankönyvkiadó, 1967.
„The Clock-Motif in Art, Dreams and Psychopathology" in Psychiatry and Art Vol. 4. (Karger, Basel), 1975, 156—160.
„Temporo-Spatial Orientation's Role in Pictorial Expression of Emotions" in „Psychopathology of Expression and Art Therapy in the World" Ed. I. Jakab — I. Hárdi, Animula, Budapest, 1992, 108—124.

SZEMÉLYES PSZICHOMITOLÓGIÁM

Meglepő, s talán megütközést keltő beismeréssel kezdem: eredendő vonzalmamat a lélektan iránt nem önismeretem fejlesztésének igénye s még kevésbé az erre épülő pszichoterápiák elsajátításának kívánalma motiválta.

A gyógyításban, beleértve a lelki formákat, többnyire medicinális — s ezen belül orvospszichológiai — szempontok vezettek, másrészt pedig, noha pályaválasztásom egyik döntő élménye volt Freud „Mindennapi élet pszichopathológiája", úgy adódott, hogy nem a lélekelemzés, hanem erős elfedő-énvédő mechanizmusaim segítettek át életem vészhelyzetein.

Mi magyarázza akkor ilyen alapvető s elvárt indítékok hiányában, hogy nem langyos kapcsolat, hanem mély kötődés fűz a pszichológiához, amely meghatározó s objektív módon hatotta át egész oktató, kutató és tudományszolgáló munkásságomat? Mi tartotta ébren a nem kedvező időkben is vállalt rokonszenvemet a mélylélektani irányzatok iránt?

Mivel nem életrajzi lexikonba szánom ezeket a sorokat — néhány tájékoztató utalás kivételével —, eltekintek a pszichológia vonzásában megtett utam állomásainak felsorolásától, s inkább a lélektan olyan számomra jelentős területeit idézném fel,

amelyek konkrét felméréseim szerint egyre ritkábban keltik fel a pszichológus- és orvosjelöltek érdeklődését.

Éppen szigorló és kezdő orvos éveimben (1948—49) csengtek le az Ideg- és Elmeklinikán a jelentős és máig kellően össze nem foglalt s méltatott — én úgy nevezném, „budapesti kísérletes neuropszichológiai és pszichopathológiai iskola" vizsgálatai. Tanúja és résztvevője lehettem, amikor ez úttörő korszak pszichiátriai beavatkozásaihoz kapcsolódó tervszerű megfigyeléseit (l. inzulin-sokk terápiánál Benedek — Angyal; leukotomiánál Horányi) az 50-es, 60-as években az elektrosokk (Nyírő), a hallucinogének, majd a neuroleptikus szerek kórlélektani hatásainak tanulmányozása követte. Ebben az időszakban már lelkesen alkalmaztam — eleinte kizárólag érzékelés-lélektani és pszichomotoros vizsgáló módszerekként — pszichodiagnosztikus teszteket (Rorschachot, Bender- s projektív rajzvizsgálatokat) pszichopathológiai folyamatok, például reverzibilis tudatzavarok (l. 1962-es disszertációmat) követésére, egybevetve a tesztváltozások dinamikáját az akkoriban még oly nagy reményeket keltő EEG-, illetve Flicker-fúziós frekvenciavizsgálatok alakulásával. Pszichofiziológiai inventárom később, a 70-es években a forgó Archimedes-spirál utóképének időbeli regisztrálásával, illetve kondicionálásával egészült ki.

Az említett klinikai kísérletek többet árultak el számomra az agy--lélek kapcsolatairól, mint a legbrilliánsabb ismeretelméleti fejtegetések, mégis redukcionista jellegüknél fogva nem elégíthették ki lélektani érdeklődésemet. Bár, mint már megjegyeztem, óvakodtam saját lelki életemet helyezni kíváncsiságom fókuszába, a pszichológiai részfolyamatok alakulásánál is jobban érdekelt, hogy mi megy végbe a személyiségben, főleg határhelyzetekben, például betegségben. Indíttatást talán erre is egyetemi éveimben kaptam, amikor még a pszichoanalitikus Hermann, illetve Gartner izgalmas speciálkollégiumokon számolhattak be háborús bűnösök lelki vizsgálatairól.

Alapvetően experimentális beállítódásom folytán később sem tekintettem kutatásetikailag kifogásolhatónak a spontán adódó kritikus helyzetek komplex tanulmányozását, ha ez aktív segítségnyújtással párosult vagy azt nem hátráltatta. A magyar pszichológiai szakirodalomban Harsányi I. — Donáth B. — Márton L.-né (1959) tanulmánya ragadott meg, amelyben balettintézeti növendékek által megélt vagy hallomásból megismert végzetes baleset lelki hatásait vizsgálták személyiségtesztekkel. Egy évtizeddel később egy klinikai osztályt érintő akut pszichotrauma hasonló utóhatásait vizsgáltam pszichodiagnosztikus módszerekkel, a 80-as évek végén pedig már videofelvételen követtük, hogyan adja elő és reagálja le pszichodrámában egy vegyes beteg- és gyógytornászhallgatói csoport egy csecsemőgyilkosságot megkísérlő asszony valós történetét. Később e felvételt megtekintő orvosok, pszichológusok és laikusok lelki reagálását vizsgáltuk kérdőívekkel, frusztráció- és agresszióérő tesztekkel.

A viselkedésformák változatos körülmények közötti tanulmányozása megerősítette bennem az orvosi pszichológia egyik alapvető paradoxonát, miszerint bár rendkívül érzékenyen reagálunk testünk belső és külső feltételeinek s pszichoszociális környezetünknek módosulásaira, ugyanakkor nincs éles választóvonal a normál és kóros reakcióformák között. Ezt tapasztaltam az érzelmi kommunikáció felismerés- és kifejezésbeli aspektusait vizsgálva egészségeseknél s betegeknél, művészi alkotótevé-

kenységüket elemezve, vagy azt a módot, ahogyan például felkérésemre absztrakt fogalmakat, mint például az időt vagy a reményt ábrázolták vizuálisan.

Oktató-továbbképző munkámban is izgatott, hogyan befolyásolják fiatal szakembereinket professzionális tevékenységeikben személyiségük nem intellektuális tényezői, empátiájuk, toleranciájuk, rizikóvállalásuk vagy éppen szorongásuk. Fel nem becsülhető együttműködésükkel némi betekintést nyerhettem a bennük zajló folyamatokba, amikor diagnózist alkotnak, pszichoterápiát választanak vagy éppen pszichofarmakont írnak fel.

A posztgraduális egyetemi munka lehetővé tette, hogy megismerjem és értékeljem más kultúrák képviselőit, kezdve Kubától, számos arab országon keresztül Laoszig, s közreműködésük transzkulturális távlatokat nyitott egyes vizsgálataimnak.

De hát valóban ilyen szánalmasan, sivár kísérleti laboratóriumként éltem meg a világot? Éppoly érzéketlen maradtam volna a távolról jött másokkal találkozás örömére, mintha elmeorvosként sem érintett volna meg betegeim másságukkal kínlódó emberi drámája? Gyakran találkoztam betegeink képein — még a zárt osztályt soha nem tapasztaltakén is — e másság, azaz a bezártság és kirekesztettség együttes szimbólumával, a „rácsok"-kal. Egyikük azonban egy hidat rajzolt, mely a lángokban álló és szó szerint felfordított világból — betegségéből — egy rendezett és békésbe vezetett át, s a hídon egy ember — vöröskereszt jelzése alapján nyilván orvosának — alakja sejlett fel.

Van-e egyéb lehetőségünk a másokkal való találkozáskor vagy a gyógyításban, mint a rácsok feszegetése s az átsegítés a hídon? De ha történetesen a természettudomány művelőjét ejtik rabul saját túlértékelt eszméi, prekoncepciói és elszigetelődik barbárrá vált világában, akkor talán éppen a pszichológia — a művészet mellett — segítheti vissza a kultúrába. A tágan értelmezett másságok, a kultúrák ilyen jelentős mediátoraként éltem meg a pszichológiát azon túl, hogy a tudományos megismerésben használtam és terjesztettem eszközeit, s nem találtam illetlennek, hogy sok más orvoshoz hasonlóan szerepet vállaljak intézményes szervezésében.

CSÁSZÁR GYULA

Születési hely és idő:
Szombathely, 1928

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1952 — SOTE

Tudományos fokozata:
—

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
ORFI, segédorvos, 1956—1962
Péterfy S. Kórház - Rendelőintézet, poliklinikus, 1962—1971
Újpesti Kórház - Rendelőintézet, osztályvezető főorvos, 1971—1994

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
1. Pszichoszomatikus orvoslás, Medicina, 1980.
2. Pszichoszomatika a gyakorlatban (szerk.), Psychoteam, 1989.
3. A pszichoszomatikus betegségszerveződés komplex untánkövetésés vizsgálata (Juhász E-vel), Akadémiai Kiadó, 1992.

„SZELLEMI ÖNÉLETRAJZ"

1928-ban születtem. A budapesti Orvostudományi Egyetemet 1952-ben végeztem el. Mint epidemiológus nyertem kiképzést a katonaságnál, és 1953-ban írtam az első közleményt a dizentéria patogeneziséről, amelyben hangsúlyoztam a pszichikus tényezők jelentőségét. Ez feltűnést keltett, hiszen az ötvenes években nem lehetett a pszichikus tényezőkről tudományos munkát közzétenni. Amikor leszereltem, az OKI-ba kerültem (Országos Közegészségügyi Intézet), és levegőegészségügyi program kidolgozásában vettem részt. Ekkor itt működött Marton Magda is, aki hasonló feladatok megoldásán dolgozott. Az akkori domináló szemléletnek megfelelően a pavlovi kísérleti munkák álltak előtérben, és labirintuskísérleteket folytattunk.

1956-ban klinikai pályára léphettem át. Reumatológiai területen kezdtem dolgozni. 1962-ben belgyógyászati területre kerültem a Péterfy Sándor utcai kórházban, ahol a vegetatív idegrendszer tónusvizsgálataival foglalkoztam gyógyszerkipróbálások kapcsán. 1971-ben lettem osztályvezető főorvos az Újpesti Kórház — akkor „Bajmegállapító-"nak nevezett — kivizsgáló osztályán. Azonnal alkalmaztam klinikai pszichológust, és a „funkcionális", azaz pszichikus eredetű kórképek elkülönítésére és e betegek pszichoterápiás kezelésére helyeztem a hangsúlyt. Ez vezetett azután ahhoz, hogy a pszichoszomatikus betegek felé forduljak és elemezzem azt a rejtélyt, ahogyan a pszichikus okokból szervlézióval jellemezhető állapotig eljutnak, illetve követéses vizsgálatokkal nyomozzunk utána a kórképi átmenetek és betegségváltások izgalmas kérdésének. Meglepően kevés magyar nyelvű irodalom segítette a tájékozódásomat, így hozzáláttam az „Általános pszichoszomatika" magyar nyelvű kötetének megírásához (1980). Ehhez feldolgoztam a pszichoszomatika klasszikusainak munká-

in túl az '50-80-as évek angol és német nyelvű szakirodalmát és bár kétségkívül orvosi, belgyógyász optikából, mégis a pszichikus tényezőkre helyezett hangsúllyal állítottam össze a kötetet, mintegy tájékoztató hazai megalapozásnak szánva az írást az e területen általában felkészületlen és járatlan orvosok számára. A második kötet, a „Részletes pszichoszomatika" megszerkesztésére kilenc évvel később került sor. Ekkorra a hazai pszichoszomatikus kultúra és pszichoterápiás szcéna már jelentős fejlődési fokot ért el. Államilag is a „tűrt" kategóriába tartozott. Ekkorra a pszichológia tudománya felől is fontos munkák indultak el a kórképek tanulmányozása felé és az orvosi szemlélet szerencsésen találkozhatott a dinamikusabb pszichoterápiaközpontú pszichológiai megközelítésekkel.

Kutató munkáimban elsősorban a kórképek elkülönítő diagnosztikájára vonatkozóan vetettem fel kérdéseket és értem el a gyakorlatban is hasznosítható eredményeket. Így például az esszenciális hipertónia, az ulkusz és gasztrointesztinális betegségek pszichoszomatikus entitásaiban találtam — a tesztvizsgálatok eszközeivel is jól elkülönülő — specifikumokat, különösen a frusztrációs teszt (PFT) alkalmazásával. Sikerült sokéves követéses vizsgálatokat is megvalósítanom, és ezek alapján a „betegségkarrier" terén, a neurózis, illetve a pszichoszomatikus bajok irányába „fejlődő" állapotképek esetén igen erősen jellemző különbségekre bukkantam a korai szocializációs hatások és családi életstílus-minták terén. Pszichoszomatikus betegeknél az anya-gyermek kapcsolatra sűrűsödő jellemzőket igazolták a vizsgálatok. Ezek az eredmények jól összhangba hozhatóknak bizonyultak a nyolcvanas évek „korai szocializáció"-kutatási feltárásaival. Az egyre világosabbá vált a számomra, hogy a „betegségspecifikus személyiség" tudományos kérdésfeltevése inadekvát, a gyakorlat sem igazolja, a gondosan szervezett kutatások sem bizonyítják ezt. Ily módon helyeztem nagyító alá az úgynevezett *„A típusú"* személyiség divatfogalmát is. Mire személyes vizsgálataimmal bizonyíthattam ezen személyiségtípus Jenkins-féle mintázatának érvénytelenségét, a szakirodalomban is megjelent a kritikája, majd pedig a fogalom jelentésének lényeges revíziója. A hosztilitás tényezőjének kóroki-személyiség „maradékáról" pedig bebizonyosodott, hogy nem csupán a kardiovaszkuláris pszichoszomatikus zavarok előidézésében játszik jelentős szerepet, hanem általában véve is negatív hatótényező az immunrendszer egyensúlya szempontjából.

A pszichoterápia fontosságát mindig hangsúlyoztam, magam azonban ezt a jól képzett klinikus szakpszichológus(ok)kal való együttműködésben láttam igazán jól megvalósíthatónak. Az a véleményem, hogy az orvosi alapattitűdöt hasznos szakmai szocializációval lehet alkalmassá formálni a pszichoterápiás helyzet megteremtésére és az orvos számára a gyógyszeres kezelésnek mindig megmarad a primátusa, illetve — pszichés kezelés elégtelensége esetén — a mentőöv funkciója. Az a véleményem, hogy a jó szakemberek teammunkájában a pszichoterápia tartozzék a pszichológusi, illetve szak-pszichoterapeuta kompetenciához. Szerencsére az évezredfordulóra kialakultak ennek a hazai keretei, képzési feltételei, szakvizsgalehetőségei is, így a pszichoterapeuta szakma önállóan egzisztálhat. Mégis, igen sokat próbáltam azért tenni írásaimmal és a gyakorlatban is, hogy a Bálint Mihály-féle kapcsolati terápia és az orvos-beteg terápiás kapcsolat alaphelyzete a hazai orvoslás viselkedési alapmintájává váljék. A pszichoterápiás hatásokat (is) közvetítő orvosi (szerep) magatartás foglalkoztatott leginkább a segítő kapcsolati elmélet és gyakorlat szempontjából.

A szakmai-szervezeti életben is mindig aktív részt vállaltam az egyesületi munkában. Az 1980-ban alakult MPT Pszichoszomatikus Szekciónak kezdettől vezetőségi tagja vagyok és alapító a hazai Bálint Mihály Pszichoszomatikus Társaság létrejöttében. A nemzetközi, elsősorban angol, német, svájci és osztrák, illetve részben francia Pszichoszomatikus Társaságokkal aktív kapcsolatokat gondozunk, ennek nyomán valósulhatott meg az 1986-os és 1996-os Nemzetközi Bálint Mihály Pszichoszomatikus Kongresszus Budapesten.

Az orvos-beteg kapcsolat titkai iránti érdeklődés vezetett el a placebo kérdés, a compliance és a pszichés iatrogénia tanulmányozásához. Miképp válhat az orvos által kínált álgyógyszer speciális hatóanyagot szimuláló és valóban hatékony szerré, és ez miképp függ össze a beteg elvárásaival, attitűdjével, az orvos és a beteg személyiségével és magával a kapcsolat-dinamikával? E kérdésekre csak részben tudunk hiteles, érvényes választ adni még ma is. A beteg „engedelmessége", az orvosi javaslatok betartása (compliance) is e tényezőkkel mutat szoros összefüggést, így ezeket általánosabb jelentőségűnek kell tartanunk, valószínűleg a specifikus pszichoterápiás kapcsolatokban is a fundamentum szerepét töltik be. Az orvos szava — miként Hermann Imre a szavakkal történő gyógyítást zseniálisan elemezte — akár mindenható, mágikus értékű és hatású lehet, de átkot is hordozhat. A pszichés iatrogénia kérdésének vizsgálata azt bizonyította, hogy a szavak mögötti üzenetek is hatóerőt képviselnek és bonyolult kapcsolatdinamikai folyamatokat indukálnak, illetve tartanak fenn.

A rendszerváltás utáni elhúzódó gazdasági és szociális krízisállapot számos olyan kurrens problémát vetett fel, amelynek — úgy éreztem — legalább a megközelítésére vállalkoznom kell, ha a megoldást nem is remélhetjük egyetlen személytől. A munkanélküliség által előidézett pszichikai krízisállapotok egyre gyakoribbá válása késztetett e lelki folyamat elemzésére, és úgy vélem, ez irányú munkáimmal, írásokkal és előadásokkal a hazai megoldáskeresésben egy indító láncszem funkciót tölthettem be.

Magyar nyelvi izolációnk, a külföldi szakirodalom hiánya mindig sajnálattal töltött el, megtapasztalva a nemzetközi szakmai élet ez irányú előnyeit. Ezért is tekintettem feladatomnak az — elsősorban angol és németnyelvű — pszichoszomatikus könyv-szakirodalom rendszeres fordítását és magyar nyelvű közzéadását. E téren a legutóbbi időkig aktívan dolgoztam.

Pályám szummációjaként és személyes meggyőződésemként — nevezhetjük ars poetikának is — azt állíthatom, hogy az emberi egzisztenciának egészség-betegség kontinuumában az *események* kutatásával sem a pszichoszociális, sem szociokulturális téenyezőkkel nem nyerhetünk kóroki és kóreredeti primátust, csupán együttes és konstellatív funkciójuk feltárásától remélhetjük az egészség-betegség történések megismerését, megértését és megváltoztatási lehetőségeit. Az emberi személyiség interperszonális folyamat, ez ad arra ígéretet és teremt reménységet, hogy segíthetünk a kedvező változások dinamizálásában.

Buda Béla dr.

Születési hely és idő:
Budapest, 1939.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1963 — általános orvosi diploma, Budapesti (ma Semmelweis) Orvostudományi Egyetem

Tudományos fokozata:
—

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
OSEI Pszichoterápiás Osztály, osztályvezető főorvos, 1978—1995.
Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, főigazgató, 1992—1995.
Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Magatartástudományi Intézet, Kommunikációs részleg vezetője, igazgatóhelyettes

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
A szexualitás modern elmélete. 1972—1986. 7. kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest. 1996. 8., átdolgozott kiadás A szexualitás lélektana címen, Végeken Kiadó.
A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. 1974, 1978, 1988, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1994, Animula Kiadó, Budapest.
Az empátia — A beleélés lélektana. 1978, 1980, 1987, Gondolat, Budapest. 1993. 4., átdolgozott, kibővített kiadás, Ego School BT, Budapest.

SZAKMAI ÖNÉLETRAJZ — A PSZICHOLÓGIA SZEMPONTJÁBÓL

Pléh Csaba, Boder Péter és Lányi Gusztáv kérésére — írnám meg szakmai élettörténetemet — először nem reagáltam. Nem vagyok pszichológus, néhány éve még a Magyar Pszichológiai Társaságból is kiléptem (nem haraggal, hanem éppen a saját identitásom tisztázási folyamatában, és egy kicsit a társaságot is segíteni akarván, hiszen évtizedeken át orvosok, élettanászok gyámkodtak felette, így remélték biztosítani a kívánt materializmust a pszichológiában a tudományos élet ideológiai őrei). Nem szívesen néztem szembe szakmai múltammal sem. Sikertelennek érzem magam, úgy érzem, nem tudtam befolyást gyakorolni a hazai pszichológia fejlődésére, nem azok az irányzatok, szemléletek, gondolatkörök bontakoznak mostanában ki, amelyeket én műveltem. Minek ezen borongani? Ugyanakkor nem is érzem még lezártnak a dolgaimat. Még nem tudok a múlt felé fordulni, még a jövő izgat, teli vagyok tervekkel. Az említett sikertelenség, hiábavalóság érzése ugyanis nem jelenti azt, hogy bármit megbántam volna, ha ma kezdhetném, ma is ugyanezekkel a dolgokkal foglalkoznék, ugyanilyen erőfeszítéseket tennék, a „szél ellen" fordulnék (talán némileg taktikusabban, ügyesebben).

Ezt az ellentmondást talán nem árt megmagyarázni. Ezért amikor Pléh Csaba 1994. december végi újabb felszólítása megérkezett, eszembe jutott Vergilius híres „sziszegő" sora, Aeneas végül rááll, hogy elmeséli kalandos útját Didónak, és így szól:

Sed si tantus amor est casus cognoscere nostros

(et breviter Troae supremum audire laborem)

incipiam...

Az asszociáció nem véletlen, engem az antikvitás vezetett el a pszichológiához.

A gimnázium harmadik osztályától kezdve — sajátos élmények nyomán — elragadott ez a világ, az érettségi idejére jól tudtam görögül és latinul, könyvekből tanulva, és a különféle magyarázatos kiadások kedvéért megtanultam németül, angolul és franciául is, de már foglalkoztam olasszal, spanyollal és portugállal, hiszen ezek a későlatin alapján jól érthető nyelvek voltak számomra. Mindez azonban csak eszköz volt az antik világ megismeréséhez. Klasszika filológus szerettem volna lenni, gyűjtögettem a szövegkritikai kiadásokat (az ötvenes években az antikváriumokban fillérekért lehetett görög és latin „auctorokat" vásárolni). 1956-ban fordultam az érettségi évébe, az események nyomán úgy látszott, egyáltalán egyetemre sem mehetek, apám kérésének eleget téve azért beadtam jelentkezésemet az orvosi egyetemre. Véletlenek (váratlan, ismeretlen „potens" protektor stb.) révén felvettek, és bár először rosszul éreztem magam az egyetemen, és sejtettem, hogy soha sem leszek igazi orvos, nem mertem mindent otthagyni. „Kettős életet" éltem, a szükséges követelményeknek megfelelően csináltam az orvosi egyetemet. Ismét váratlanul nagyon könnyen ment, és ebben is a latin-görög segített, hiszen az orvosi nómenklatúra nagyon logikus, önmagában szemléletet sugárzó, és ez számomra igen könnyű volt. Előző stúdiumaim miatt tehát nagy előnyeim voltak, de az egyetem mellett tovább olvastam, tanultam, foglalkoztam a „tudni nem érdemes dolgok tudományával", ahogyan Hatvani Lajos a „Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes" című pamfletjében az ágazatot nevezte. A filológia le is kopott rólam, bár még mindig van egykor több száz kötetnyi „textusaimból", pedig folyamatosan ajándékozgattam el őket, viszont az ókori filozófia iránti érdeklődésem maradt, ez lett a fő időtöltésem hosszú évekig.

Bár később Platón, Arisztotelész, Epiktetosz, Augustinus ragadott meg, a pszichológiához Cicero vezetett el. A *De finibus bonorum et malorum* című könyve, amely a viselkedés hajtóerőiről és értékszempontjairól szólt, majd a *Tusculanae disputationes,* amely a jelentés, a nyelv, a kognitio fontosságát világította meg, ez készítette elő érdeklődésem Freud iránt. Egyetemista koromban már belekezdtem a *Gesammelte Werke* szisztematikus tanulmányozásába, miután a főbb műveket elolvastam (már akkor elkezdtem azt, amit ma is gyakorlok, fontos szerzőtől minden írást igyekszem elolvasni, ha lehet, időrendi sorrendben, ez önmagában is nagyon sokat mond). A pszichoterápiás alapirodalom általában, a pszichoszomatika különösen (Dunbar, Alexander, Selye, Wittkower stb.) bírt rá, hogy amikor pályát kellett választani, pszichoterapeuta legyek.

Első munkahelyem, a József Attila Kórház (később Pszichoterápiás Módszertani Központ, még később a János Kórház Mentálhigiénés Osztálya) egyike volt a kevés munkahelynek, ahol erre lehetett specializálódni, mert neurotikus betegeket kellett

kezelni. „Karrier" szempontjából hátrányos volt a hely, hiszen nem tekintették „igazi" pszichiátriai munkahelynek, alig tudtam például szakvizsgázni is pszichiátriából, de mint pszichoterápiás „munkakultúra" ösztönző volt, itt láthattam a pszichoanalitikus szemléletet a gyakorlatban. Szinetár Ernő a stekeli változatban, innovatív módon alkalmazta ezt, Hidas György a csoportterápia felé tágította, a többi kolléga pragmatikus megoldásaiban nyújtott modellt. A nagyon tarka beteganyag izgalmas esetekkel mindazokat a problémákat felvetette, amelyekkel most is kiterjedten foglalkozom: szexuális zavarok, öngyilkosság, alkoholizmus, rövid terápiás technikák, család és családterápia stb.

Rengeteget olvastam ekkor, a hatvanas évek közepén, második felében voltunk, a budapesti nagy könyvtárak ekkor már szabadon szereztek be külföldi szakirodalmat, és már megjelent a *Pszichológiai Szemle,* évente jelentek meg a *Pszichológiai Tanulmányok* kötetei, volt a *Valóság,* jelent meg számos pszichológiai könyv. Magam is írtam már, egy kicsit rossz „káderlapomat" is ellensúlyozandó (emiatt már medikus éveim alatt is próbálkoztam írással, hiszen az 1963 tavaszáig életben lévő elosztási rendszerben nem volt esélyem budapesti állásra, szerencsére ez a rendszer éppen végzésem évében, 1963-ban megszűnt, de még sokat számított a származás, a politikai aktivitás, én meg még KISZ-tag sem voltam, csak teljesítményemre apellálhattam), magam is szerzője lettem e publikációs forrásoknak. Nagy ösztönzés volt, hogy a végzés után katonai szolgálatomat a Központi Katonai Kórház egyik belgyógyászatán töltöttem, és főnököm, az *Orvosi Hetilap* akkori szerkesztője „elvezényelt" a laphoz. Huszonöt éven át voltam itt szerkesztőségi munkatárs, a folyóiratreferátumok, a könyvismertetések, majd később a társadalomtudományok és határterületei művelése volt itt a feladatom. Sokat tanultam, és sokat publikáltam is.

A hatvanas évek voltak orvosként a „szellemi tőkefelhalmozódás" igazi évei számomra. Ekkor ismerkedtem meg a szociálpszichológiával, szemantikával, pszicholingvisztikával, kezdtem kiterjedten foglalkozni szociológiával, kulturális antropológiával, főleg olyan irányzatokkal, amelyek nálunk ismeretlenek voltak (szimbolikus interakcionizmus, ethnomethodológia és fenomenológiai megközelítésmód stb.). Ekkor vált világossá számomra, hogy mindezek a területek összefüggnek, közös nevező bennük a kommunikáció. Valamiféle modern monsieur Jourdainként rájöttem, hogy egész életemben prózában beszéltem, vagyis mindaz, amit csináltam, valamiféle alkalmazott kommunikáció volt. Új összefüggések merültek fel bennem, a kommunikáció nézőpontjából újszerű képet mutatott a pszichoanalízis is, a szexualitás, a deviáns viselkedés sokféle változata, felsejlett előttem a ma konstrukcionizmusnak nevezett nézőpont stb.

A megismerés szellemi izgalma különös kontrasztba került az akkori hivatalos pszichológia németes, akadémikus hagyományával, amely akkor a pszichológiai életet uralta, illetve a marxista pszichológiára irányuló erőfeszítésekkel és a sokféle furfangos tiltással, ami e területen is mutatkozott (hiszen ekkor az „ideológiai harc" korszakában voltunk). Publikálni próbáltam, egy kicsit az „amit látsz, írd meg" apokaliptikus gondolata jegyében is, de egy kissé társakat keresve is, no meg azzal a céllal, hogy felmutatom a korszak nemzetközi tudományos fejlődésének sokféle eredményét, amely hozzánk nem jutott el, és talán ezáltal lazíthatok az ideológiai korlátokon is. Láttam, hogy fiatal orvosként kedvezőbb a helyzetem, független vagyok, nem kell az

állásomat félteni, mint az akkor még sokkal kisebb létszámú pszichológusi foglalkozás tagjainak, akiket közvetlenebbül érintenek az ideológiai kötések.

Ma látom, naiv gondolat volt ez, ugyanakkor úgy érzem, célomat bizonyos fokig megvalósítottam. Akkor még nem tudhattam, milyen ára lesz ennek, de többek között ez az „árkérdés" is egyike azoknak, amikben nem inogtam meg, és amiket újrakezdenék. Előbb a szociálpszichológia akkori ideológiai tilalmát, majd a pszichoanalízisét próbáltam feloldani, küzdöttem a pszichoterápia elfogadásáért. Sok írásom jelent meg ekkor, de ez csak kb. harmada volt annak, amit megírtam, kiadókba, szerkesztőségekbe küldtem. Egyes munkáim helykereséseim eredményei is voltak, az orvosi szociológia területén éveken át dolgoztam mellékállásban, a deviancia kérdésével Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László oldalán ugyancsak éveken át foglalkoztam, részállású alkalmazottjaként a Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztályának. Munkám sok érdekes, törekvő emberrel hozott össze, a pszichológiai élet vezetői persze nem vettek tudomást rólam. Az egyetemi kar hallani sem akart munkáimról. A pszichiátriában abszolút eretneknek számítottam, hiszen ott kraepelini, biológiai gondolkodás volt az uralkodó, és ez valósággal sérelemnek vette a szociálpszichológiát, analitikus szemléletet. Egészen a hetvenes évek végéig sok ideológiai kritikának is kitettem magam. Bíráló cikket írt rólam a *Társadalmi Szemle*, és a *Világosság* antiklerikális lendületének utolsó hulláma is rajtam csattant, 1977-ben komolyan elmarasztaltak egy *Vigiliá*nak adott interjúmért (bűnöm az volt, hogy az öngyilkosság-megelőzésbe szerettem volna bevonni papokat és vallásos segítőket, ezt a lap a szocialista egészségügy és a magyar pszichiátria nevében keményen elutasította).

Mindezek egzisztenciális kellemetlenségekkel is jártak, és a hetvenes években volt módom megtapasztalni a sok ellenségeskedést, helyenként gyűlöletet és ártó szándékot, amelyet munkám kiváltott. Ezt tulajdonképpen túlzásnak éreztem, hiszen a kapcsolatok és a káderi érdemek, párthátterek világában „meztelen csiga" voltam, senkinek nem voltam valódi riválisa, senki nem kellett, hogy állását, előremenetelét féltse tőlem. Ugyanakkor sokak segítségét is érzékelhettem. Már a hetvenes években is megjelent az, ami most is mindig történik velem, minél többet támadnak, annál több segítség is jön. Így azután könyveim jelenhettek meg, megszólaltatott a televízió és különösen a rádió, foglalkozott velem a sajtó stb. Aránylag hamar lettem osztályvezető főorvos, megalapíthattam az egyik első önálló, ténylegesen pszichoterápiás osztályt (más kérdés, hogy ez volt az ország legkisebb osztálya, és sok szempontból a legrosszabb, legnehezebb feltételek között dolgozó is). Utazhattam is, már a hetvenes évek elején évente többször mentem külföldre, a meghívók fizették, több nemzetközi szakértői csoport tagja lettem. Igen jól jött, hogy megtanultam a „córesz" jegyében utazni, a nyolcvanas évek elején a vezető szakemberek zsíros, napidíjas útjai elapadtak, engem viszont mind több helyre hívtak, fizettek (igaz, voltak ma már mosolyognivaló kalandjaim is, Zürichben egyszer úgy voltam, hogy gyalog mentem a városba a repülőtérről, majd onnan vissza, Milánóban egyszer egy hetet két doboz Mackó sajttal éltem végig, ehhez naponta egy olcsó kávét tudtam inni — persze, a kongresszusokon már akkor is volt egy-két fogadás, nem haltam éhen).

Már ekkor világos volt, mi az én feladatom. Fel kellett mérjem, belőlem úgy sem lesz „semmi" karrier értelemben, a káderségi hátrányok behozhatatlanok (és akkor

azt hittem, soha sem lesz vége a rendszernek, és így fogadtam meg, hogy mindig kívül maradok rajta, és őrzöm magamban ötvenhatot a pici kokárdával együtt, amit akkor hordtam, és ez szimbóluma marad annak, ahogyan én élni szeretnék „sub specie aeternitatis", és a világomat az antik bölcsek „omnia mea mecum porto" alapján lelkemben ápolva, hordozva), legalább megpróbálok fermentum lenni a fejlődésben. Vitázni, kezdeményezni, vállalni a támadást, paradigmatikusan, néha akár a „tiporjatok reám, durván, gazul" formájában. Valamilyen szellemi szabadságeszményt próbáltam megvalósítani, és ezt szeretném ma is. Akkor is persze kritikával vizsgáltam magam, sok tucat pszichoanalitikus értelmezést tudtam magamra ragasztani, de az elemzésekből mégis kijött a belső parancs a folytatásra.

A hetvenes évek végétől a pszichiátria reformtörekvéseinek elősegítése lett a fő feladatom — ez most nem érdemel itt említést, ez úgy történt, ahogy számítottam, „katalitikusan", a folyamatok végbementek, magam kiváltam belőlük, többé-kevésbé intakt módon. Szándékosan nem írtam kandidatúrát, hogy a befolyásosok ne lássanak bennem riválist, ez a stratégia be is jött. Már tudtam, hogy amikor egy-egy terület felszabadul, elindul a terület felosztása, az „üzlet" világában én nem kellek. Így például hamar kiszorultam a pszichoanalízisből, mert nem fogadtam el az összeszerveződés ortodoxiatörekvéseit. A pszichológiából is kisodródtam, egy ideig volt részállásom az MTA Pszichológiai Intézetében, voltam a MTA Pszichológiai Társaság Szociálpszichológiai Szekciójának elnöke, 1981 és 1986 között én szerkesztettem a klinikai rovatot a *Magyar Pszichológiai Szemlében*, de egyik feladatkörben sem éreztem magam elég hatékonynak, szabadnak, és mindenütt zavart a „frusztrán" rivalizálás, a körülvevő ambivalencia. Lassanként érett, alakult az én identitásom is, láttam, hogy elsősorban terapeuta vagyok, nem tudok szabadulni az orvos szerepétől (mármint a professzionális térben), és valóban nem pszichológia az, amit én csinálok.

Mit is csinálok én valójában?

El kellett fogadnom, hogy engem a kíváncsiság vezet. Én meg szeretném érteni azt a problémakört, amelyben a pszichológia is elhelyezkedik. Ezért olvasok annyit, szinte mániákusan, szakmai szempontból haszontalanul, azért foglalkozom többféle tudománnyal, vállalva az ezzel járó dilettánsi minősítést. A megértés autisztikus, „önkielégítő" öröme vezet, és ezzel kapcsolatosan szeretnék kommunikálni, ezt szeretném terjeszteni. Nem vagyok tehát tudós (les savants ne sont pas curieux), nem kötődöm egy területhez, nem vagyok pszichológus, ha a pszichológus az, amit ma az egyetemen képeznek. Hatni szeretnék, változtatni embereket terápiás célból, és befolyásolni viselkedési rendszereket, olyanokat, mint a csoport, a család, az organizáció, a közösség stb. Olyan területen szeretném ezt tenni, amely az orvosi munkámmal kapcsolatos, a pszichiátria, a mentálhigiéné, az orvosi illetékességű devianciák, illetve általában az egészségmegőrzés terén.

Közben kialakult a saját „episztemológiám", és ezt illetően is meglehetősen sokat írtam, vitatkoztam. Amint a viselkedési és élményzavarok terén nem tudom elfogadni a biológiai redukcionizmust, lázadok a pozitivista paradigma, a kísérleti empíria egyeduralma ellen. Mindkét esetet — a nálunk szokásos „kiszorítós" módon — úgy szokták értelmezni, mintha ezeknek az álláspontoknak tagadnám a létjogosultságát. Így azután a pszichológiában tudománytalan, a pszichiátriában „antipszichiáter",

a pszichoterápiában egyfajta „hontalan", „képzetlen" vagyok, mert egyik iskolához sem szegődtem el. Holott sokat foglalkozom a biológiai mechanizmusok szerepével és értem a kísérlet és az empíria szerepét is. Az emberrel foglalkozó tudományokban azonban a fogalmak, a koncepciók, a terminusok, a szemantikai tartalmak és az elméletek a lényegesek számomra, ezek az elsődleges kutatóeszközök, és csak ezek segítségével lehet megrajzolni azt a pszichológiát, amely emberileg releváns, amely az önreflexiót, az emberi relációkat, a társadalmi akciót segíti. Annak a lélektannak, amelyet művelni szeretnék, az a lényege, hogy az emberek hogyan konstruálják magukban és egymás között a valóságot, és hogyan bonyolítanak le kommunikációkat és tranzakciókat ekörül.

Ez a pszichológia „elvehetetlen" tőlem, ennek tanulmányozása független munkaköreimtől. Most éppen minden állásomban „lapáton"vagyok, de csak az odafönnvaló foszthat meg az olvasás, gondolkodás, a mindennapi kommunikációk különleges és nagyon triviális „kísérleteitől", és éppen ezért „impavidum feriant ruinae". Ma már nem tudok száznál több szaklapot követni, mint régen, most csak 20-25 képezi állandó olvasmányom, de könyv naponta több is átmegy a kezemen. Szakfolyóiratokat hoztam létre egyedül, és így is működtetem őket, írásaim többsége most idegen nyelven jelenik meg, könyvkiadásokat irányítok, és számos olyan munkaköröm, hatáskörök van, amelyben nincs hatalom, nincs szépen csengő cím, nincs pénz, de van értelmes tevékenységi lehetőség, fiatalok számára ösztönző és fejlesztő feladat, esetleg valamilyen alkotás csírája, amely egyszer értelmes lehet, ha a tudományra kedvezőbb idők járnak, és ha a rossz személyközi tradíciók, a felesleges rivalizálás és irigykedés mintái halványulnak. Teli vagyok ötlettel, és még azt is mondhatom, ebben a pszichológiában boldog vagyok, és szakmai közérzetem emiatt jó. Borzongva gondolok arra, hogy „egyszerű" klasszika-filológus vagy orvos, netán pszichiáter lehettem volna, és akkor — utalva Móricz Zsigmond *Fáklya* című regényére, amelyben a főhős, a fiatal pap tűnődik az egyszerű falusiak életén — én sem ismerném a „komor aorisztoszok titkát".

Nem érzem tehát munkámat befejezettnek, ezért sem szívesen helyezkedem a „nagy öreg" kényelmetlen szerepébe. Még mennek, valamelyest hatnak is a dolgaim. Ha csalódott vagyok, az főleg annak szól, hogy az érdeklődést, a lelkesedést nem tudtam átadni elég embernek, és hogy ebben a templomban, ami nekem olyan fontos, pénzváltók és kufárok nyüzsögnek, és már bizonyos, hogy az én életemben nem is fognak onnan eltávozni, már „átépítették" maguknak a templomot, „standok" állnak, feudális bérleti jogok, maffiák irányítják a viszonyokat. De azért továbbra is képviselni kell az értékeket, az érvényt, a vélt igazságot, amely ha valódi, kedvezőtlen helyzetekből is felszínre kerülhet.

Talán még arról érdemes szólni, mert a felszólítás ezt kiemeli, hogy milyen szakmai hatások értek. Az említett neveken kívül Lénárd Ferenc volt segítségemre, hatott rám is Mérei, Harsányi Istvánt már diákkoromban ismertem, és ő ma is pszichológus-példakép. Pataki Ferenc és Garai László színvonalas vitapartnerek voltak, a referenciaszemélyek közül Popper Pétert, László Jánost, Bagdy Emőkét említhetném, az utóbbi kettő barát is. Az „elmebajtársak" közül Füredi János volt a legfontosabb. Fiatal kollégák sok tucatjával volt időszakosan együttműködésem, jó személyes kapcsolatom. Vigyáztam, ne kössem őket magamhoz, mindig ellenszenves volt a „guruk"

és a szoros tanítványi kötések hazai gyakorlata számomra, amely most mint irányzat, iskola is jelentkezik, és féltve őrzi határait, ez egyfajta rossz hagyomány. Így hát nem bánom, ha eltávolodunk egymástól, megértem, hogy a helyüket és a saját azonosságukat keresik. Ha némelyikkel szemben emberi, etikai vagy tudományos kifogásaim is maradtak, mind igényes, színvonalas ember, a jobbak közé tartozik. Így azután meglehetősen magányos vagyok, de mégis sokféle párbeszéd, vita, kommunikáció központjában, mégis nagyon sok emberrel közös kontextusban. És mindez még változhat, alakulhat, és nagyon lehetséges, hogy bizonyos idő múlva más „hangszerelésű" tudományos önéletrajz is íródna hasonló megtisztelő felkérésre.

1996. szeptember

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

Magda Marton:
Toward construction of the self. I.
Mirror-mediated self-recognition in primates 115
Andrea Dúll and Róbert Urbán:
A study on the connotative meaning of built environment:
Methodological considerations 151

BOOK REVIEW

Zsuzsa Káldy: A correct view of microcognition
Andy Clark: Microcognition. Philosophy, cognitive science,
and parallel distributed processing 181

HISTORY

SELF-PORTAITS WITH A BACKGROUND, PART II. 195
Gábor Paneth: Paneth dialogue 196
Blanka G. Donáth: My career 210
Erzsébet Moussong-Kovács: My personal psychomythology . 216
Gyula Császár: „Spiritual self portrait" 219
Béla Buda: My professional self portrait 222

Ára; 220,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Marton Magda:
Útban az éntudat kialakulása felé, I.
Jelenségek a főemlősök törzsfejlődésének szintjén 115
Dúll Andrea és Urbán Róbert:
Az épített környezet konnotatív jelentésének vizsgálata:
Módszertani megfontolások 151

RECENZIÓ

Káldy Zsuzsa:
A „mikrokogníció" helyes kezeléséről
Andy Clark: A megismerés építőkövei: filozófia, megismerés-tudomány és a párhuzamos megosztott feldolgozás 181

MÚLTUNK

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL II. RÉSZ 195
Paneth Gábor: Paneth-dialógus 196
Gádorné Donáth Blanka: Pályakép 210
Moussong-Kovács Erzsébet: Személyes pszichomitológiám 216
Császár Gyula: „Szellemi önéletrajz" 219
Buda Béla: Szakmai önéletrajz a pszichológia szempontjából 222

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható az MTA Pszichológiai Intézet Könyvtárában — Budapest, VI. Teréz krt. 13. —

1997 -09- 02

17. évfolyam

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

PSZICHOLÓGIA

1997/3

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tűnnie a tanulmány kérdésfeltevéséből, és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.
   Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.
   Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.
2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:
   a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés)
   b) a kéziratot két példányban küldjék be
   c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét
   d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak
   e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívot kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály" papírra hígítatlan fekete tussal készített rajzot is elfogadunk.
   f) kéziratot elfogadunk (5 1/4-es 360K-s) mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző az XYWRITE magyar változatát használja, vagy legalábbis olyan szövegszerkesztőt, amely képes a magyar ékezetes karakterek előállítására. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a magyar karakterek ASCII-kódját.
3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példáknak megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással)
   a) Könyveknél: Berkowitz, L., 1962, Agression: A social Psychological Analysis, Academic Press, New York
   b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: Berkowitz, L. , 1972, Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism, In: Berkowitz, L. (ed.), Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 6, Academic Press, New York, 63–108.
   c) Folyóiratban megjelent munkáknál: Berkowitz, L., Daniels, L. R., 1963, Responsibility and dependency, Journal of Abnormal and Social Psychology, 66, 429–437.

   A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerző magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.
4. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek" felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.
5. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.
6. Idegen nyelvű fordítás céljára kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését.
7. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.
8. A nyomda a szerzők tiszteletdíjának terhére minden tanulmányról 25 példányban különlenyomatot készít. A tiszteletdíj terhére a szerzők további példányokat is igényelhetnek.
9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza, kivéve a kézirat hordozójául szolgáló mágneslemezt.

PSZICHOLÓGIA

17. évfolyam

1997/3

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István
Engänder Tibor
Garai László
Halász László (főszerkesztő)
Illyés Sándor
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc (a szerkesztőbizottság elnöke)
Pléh Csaba
Ranschburg Jenő

A Szerkesztőség tagjai:

Halász László
Marton Magda
Síklaki István
Szladik Istvánné (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Budapest, VI. Teréz krt. 13.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 4320-574

ISSN 0230-0508

Előfizetető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900 Budapest, XIII. Lehel út 10/a.
Előfizetési díj egy évre 760,-Ft, egyes szám ára 190,-Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Intézet igazgatója

HIL PRESS F.v.: Horváth István. Tel./fax: 1 731-597

Pszichológia, 1997, (17), 3, 231—254

TANULMÁNYOK

SÉRA LÁSZLÓ és TOMASZ BALÁZS
ELTE Általános Pszichológiai Tanszék, Budapest

A KÉTÉRTELMŰ ÁBRÁK MENTÁLIS ÁTALAKÍTHATÓSÁGÁRÓL

A kétértelmű geometriai minták (például a Necker-kocka vagy Jastrow „kacsa/nyúl" ábrája) „multistabil vizuális ingereket" (ATTNEAVE, 1971) tartalmaznak, amelyek két vagy több összeegyeztethetetlen, az egyik konfigurációról a másikra spontánul változó észlelést vonnak maguk után. A megfordulás általában a kontextus megváltozása, az észlelő elvárása vagy szándéka nélkül következik be.

Fontos megjegyezni, hogy a kétértelmű ábrákat nemcsak eltérően értelmezzük, hanem eltérően észleljük is. Ezért nem jó példa a perceptuális kétértelműségre a felhők vagy a tintafoltok egyéni értelmezése, homályos vagy bizonytalan konfigurációk azonosítása. Ezekben az esetekben ugyanis, ha egy adott mintát eltérően értelmezünk, a formaészlelés nem különbözik. Erre a különbségre ROCK (1983) hívta fel a figyelmet. Szerinte mindegyik észlelés a minta meghatározott leírását jelenti, s a látórendszer egyik vagy másik értelmezésből indulhat ki.

A kétértelmű képek esetében különböző típusú „átfordulást", perceptuális átértelmezést különböztetünk meg (PETERSON, 1993; PETERSON, KIHLSTROM, ROSE és GLINSKY, 1992; PRICE, 1969): (1) a vonatkoztatási keret átrendezése (egy alakzat elejének, alsó részének meghatározása); (2) részlet rekonstrukciós átértelmezése (az inger másik jelentésének megtalálása az ingerkomponensek új értelmezését vonja maga után); (3) az ábra-alap váltása (1. ábra).

A perceptuális átértelmezhetőség jelensége több megoldatlan kérdést vet fel: 1) Mi határozza meg egy adott kétértelmű ábra kiinduló értelme-

zését? 2) Mi határozza meg a változást, ha már egy értelmezés kialakult? 3) Miért fordul elő váltás egyáltalán? (GIRGUS, ROCK és EGATZ, 1977; ROCK, 1983; ROCK, HALL és DAVIS, 1994).

A legismertebb elmélet szerint a figurális kétértelműség a neurális modellekből, illetve az észlelő rendszer belső korlátaiból vagy tulajdonságaiból (ön-determináltság) származik. Eszerint az ábra eltérő értelmezéseit különböző idegi struktúrák aktivációi képviselik. Amikor az egyik struktúra a folyamatos ingerlés hatására telítődik (KÖHLER, 1940), illetve „kimerül" (fatigue) (ATTNEAVE, 1971) vagy adaptálódik, akkor az alternatív észlelésért felelős folyamat aktiválódik. E felfogás szerint a megfordulások automatikusan, spontán és befolyásolhatatlanul következnek be.

A neurális telítődési (szatiációs) értelmezések számos fontos megfigyeléssel nem egyeztethetők össze (GIRGUS és mts., 1977; ROCK, 1983; ROCK és mts., 1994; HORLITZ és O'LEARY, 1993 stb.). Például (1) A kétértelmű ábra feldolgozását nagymértékben segíti a megfordíthatóság ismerete, és a megfordulás gyakoriságát befolyásolhatja a személy szándéka. (2) Olyan esetekben is előfordul váltás, amikor a telítődésnek nincs alapja. Például a megfordulási arány nemcsak az idő függvényében nő, hanem akkor is, ha a személynek nem kell egyetlen pontra fixálnia. Ha az eredeti figurát nagyobbra cseréljük, ugyancsak nő a megfordulások száma. (3) Amennyiben az észlelési feladat megoldása során a személy figyelmét elterelik a kétértelmű ábráról, akkor a megfordulások latenciájának növekedésével párhuzamosan csökken a megfordulások száma (REISBERG és O'SHAUGHNESSY, 1986). E kognitív (figyelmi) tényezők szerepét vizsgáló kísérletek alapján HORLITZ és munkatársai (1993) inkább az „érdeklődés telítődéséről", ROCK (1983) pedig „pszichológiai szatiációról", „kifáradásról és unalomról" beszél. ROCK alternatív elmélete szerint a kezdeti megfordulás az ismert és a váltásra irányuló „szándék" függvénye, a későbbi váltásokért inkább a telítődés felelős.

TSAL és KOLBET (1985) kísérletükben a „kacsa/nyúl" kétértelmű ábra bemutatása után egy betűt is exponáltak. A személyek akkor detektálták gyorsabban a betűt, amikor az alanyok által észlelt alakzat (például kacsa) egyik jellemző részletének megfelelő helyen jelent meg (kacsa csőre) a betű. Ha a betű az alternatív figurára esett, a személyek lassabban azonosították. Egy másik helyzetben közvetlenül a betű után volt látható a „kacsa/nyúl" ábra. Az ingert gyakrabban értelmezték a betűnek megfelelő terület alapján. A szerzőpáros hivatkozik WONG és WEISTEIN (1982) ezzel összecsengő eredményére: egy alig észlelhető vonal detektálhatósága jobb, amikor a figurának észlelt (figyelt) területre (Rubin-serleg

ábra esetében a serlegre vagy az arcra), mint amikor az ábra alapjára esik. A fokális figyelem tehát jelentős szerepet tölt be a kétértelmű figurák perceptuális értelmezésében.

TSAL és KOLBET feltételezték, hogy a kétértelmű ábrákon kritikus jegyek találhatók, amelyek a teljes értelmezést felkeltik. Az ábra bizonyos részleteinek letakarása ugyanis megakadályozta a figura mindkét értelmének a megtalálását. Az önálló jelentéssel bíró részletek jelentőségére utalnak a kétértelmű ábrák észlelésének szemmozgás-mintái is (GALE és FINDLAY, 1983). Ez a mai alakfelismerési elméleteknek is lényeges szempontja (HOFFMAN és RICHARDS, 1985; HOCHBERG és PETERSON, 1987; TAMBOURATZIS és WRIGHT, 1993).

HORLITZ és O'LEARY (1993) az ábra-alap kétértelműség vizsgálatakor azt tapasztalta, hogy a képzelet jelentős hatással volt az észlelésre. A megfordulásokban a képzelet ellensúlyozta a tapasztalat hiányát: a megtekintés szakaszában (egyik nézet) az alternatív nézet aktív elképzelésének hatása az észlelési tapasztalat hatásával azonos mértékű volt.

Az észlelési kétértelműséggel analóg jelenség előfordulásának a mentális képzetek területén — mint a továbbiakban láthatjuk — fontos elméleti vonatkozásai vannak.

A képzeleti kép (képzet) természetét értelmező egyik felfogás az észlelés és a képzelet „hasonlóságát" feltételezi. FINKE például a képzelet és a percepció strukturális egyenértékűsége mellett érvelt: „A mentális képek struktúrája megfelel az aktuálisan észlelt tárgy esetén létrejövőnek, abban az értelemben, hogy a struktúrája koherens, jól szervezett, átszervezhető és átértelmezhető (1989, 20. o.). Az ezzel szemben álló megközelítés a kép és a képzet különbségét hangsúlyozza: a képzet nem kváziképszerű, nem átalakítható, alapja egy értelmezés vagy egy kiinduló leírás (FODOR, 1981; CASEY, 1976; KOLERS, 1983).

Számos olyan kísérleti eredmény született, amely a képzelet és az észlelés hasonlósága mellett és ellen is szolgáltat bizonyítékokat. CHAMBERS és REISBERG (1985) kísérletükben arra kerestek választ, hogy a kétértelmű ábrák — az észleléshez hasonlóan — átértelmezhetők-e képzeletben is. Azt tapasztalták, hogy a kísérleti személyek nem tudták újraértelmezni a „kacssa/nyúl" ábráról kialakított képzeleti képüket (35 személyből csak 1-nél fordult elő változás). Ebből azt a következtetést vonták le, hogy „a mentális kép nem rekonstruálható, vagyis nem különíthető el az értelmezéstől". Hasonló eredményt kaptak hallási képzettel is

(REISBERG, SMITH, BAXTER és SONENSHINE, 1989, utal rá CHAMBERS és REISBERG, 1992). Egyes szavak gyors ismétlése kétértelműséget hoz létre (WARREN és GREGORY, 1958). Az angol nyelvben például ilyen a life (life-fly) szó, a magyar nyelvben pedig a lila szó. Először az egyik, majd a másik szót észleljük, a kétértelmű ábrákhoz hasonlóan. De a szavak elképzelt ismétlésénél csak akkor lehet tapasztalni az átalakulást, ha szubvokalizációra is lehetőség van. (Amikor a személyek elképzelték a barátjuk hangját, ahogy a „stress" szót ismétli, 46 %-uk tapasztalta annak „dress" hangzásúvá való átalakulását. Ha a szubvokalizációt pl. a nyelv leszorításával megakadályozták, a hangzás átváltása minimálisra csökkent.)

Ezekkel a tapasztalatokkal szemben sok kísérletben bizonyították a képzeleti képek átalakíthatóságát (összefoglalóan FINKE, 1989; KOSSLYN, 1994). Például FINKE, PINKER és FARAH (1989) eredményei szerint a kísérleti személyek képzeletben kombinálni tudnak egyszerű alakokat: a „D" betű és a 4-es szám megfelelő összeillesztése után létrejött alakzatot vitorlásnak értelmezték. Igaz, ebben a kísérletben nem „bistabil" alakzatokat alkalmaztak.

HYMAN és NEISSER (1991, utal rá PETERSON, 1993) kimutatta, hogy mentális megfordítás kétértelmű ábrákkal („kacsa/nyúl") is lehetséges, ha a személyek megfelelő instrukciót kapnak. Az orientációval és az alternatív értelmezés milyenségével kapcsolatos információk hatására („tartsa fejében a képet, van másik értelmezése is, amely lehet egy másik állat, ha az ellenkező oldalról próbálja szemlélni" stb.) a személyek több mint 50 %-a (20-ból 11) meg tudta fordítani az elképzelt képet. PETERSON és munkatársai (1992) szintén az átértelmezéssel kapcsolatos információk fontosságát hangsúlyozták. Véleményük szerint implicit (az inger bemutatása előtt a megfelelő átalakítási mód bemutatása egy másik kétértelmű ábrával) és explicit (a megjelenítés után az átértelmezésre tett konkrét utalás) sugalmazás nélkül nem lehet végrehajtani a képzeleti átértelmezést. Ezt kísérletileg is igazolták. Sugalmazások hatására a személyek 43 %-a képes volt megoldani a feladatot, míg a megfelelő utalások hiányában senki sem volt képes erre. Egy másik kísérletükben a „kacsa/nyúl" ábrát kontúrok mentén három részletre bontották. A részletek kialakításánál figyelembe vették, hogy a fragmentumokból könnyű vagy nehéz egységes képet alkotni („jó" és „rossz" részlet). Egyszerre csak egy részletet mutattak be, és a fragmentumok kapcsolódási pontját külön jelezték. Tapasztalatuk szerint a „jó" részletek bemutatása esetén a ksz.-ek 35 %-a nemcsak helyesen ismerte fel a részletekben bemutatott ingert, de

képzeletben az ábra másik értelmét is meg tudta találni. A „rossz" részletek exponálásakor 10 %-uk volt képes erre. BRANDIMONTE és GERBINO (1993) ugyancsak mentális képmegfordulásról számolt be a „kacsa/nyúl" ábra esetén. Kísérletükben „artikulációs szupressziót" (BADDELEY, 1986) alkalmaztak, vagyis „la-la-la" hang ismételtetésével akadályozták meg a nyelvi kódolást a kép-behívás, illetve képmanipuláció közben (KOSSLYN, 1980, 1994). Kimutatták, hogy a vizuális kód használatának ilyen formában történő erőltetése növeli a képmegfordítások arányát. CHAMBERS és REISBERG (1992) szemben a korábbi tapasztalatukkal, újabb kísérletükben szintén pozitív eredményről számoltak be.

A kétértelmű mentális kép feltételezésének e vitájához („ha igaz a 'strukturális ekvivalencia', akkor a mentális kép átalakítható") kapcsolódó kísérleteink egy részében olyan feltételt is alkalmaztunk, amelyben klasszikus kétértelmű ábrákat („kacsa/nyúl", csiga/elefánt", „patkány/férfi arc", „lúd/sólyom" stb.) részletekre bontva mutattunk be, s az ennek alapján kialakított kép átalakíthatóságát vizsgáltuk.

1. KÍSÉRLET

Az 1. kísérletben azt vizsgáltuk, hogy mennyire ismételhetők meg a képzeleti kép átszervezését, átalakíthatóságát alátámasztó eredmények. Valóban megfordítható-e az elképzelt kétértelmű kép?

Módszer

A kísérletben összesen 30 középiskolás (18 éves) diák vett részt 8—12 fős csoportokban.

Ingerként JASTROW (1900) „kacsa/nyúl" kétértelmű ábráját alkalmaztuk, amelyet VHS magnó segítségével mutattunk be (lásd 1. ábra). CHAMBERS és REISBERG 1985-ös kísérletét véve alapul, a kép 5 másodpercig volt látható egy közepes képernyőjű monitoron, amit a személyek 4 méterről néztek. A válaszokat külön válaszlapra kellett írniuk. A kétértelműség szemléltetésére a Necker-kocka (1832) és Rubin „váza/arc" ábrája szolgált. Implicit sugalmazást („lúd/sólyom" ábra, PETERSON és mts., 1992) nem alkalmaztunk. A személyek feladata a bemutatás után olyan képzeleti kép kialakítása volt, amit a válaszlapon meg tudnak nevezni, illetve később le is tudnak rajzolni. A megnevezés után a személyeknek ismételt képalkotás után kellett kísérletet tenniük a képzeleti alakításra (vagyis fel kellett fedezniük a kétértelmű ábra másik jelentését). Akiknek elsőre nem sikerült az átalakítás, azoknak figyelemfelhívó utalással segítettünk (PETERSON és mts., 1992 alapján). Megkértük őket,

1. ábra

A kétértelműség különböző formái: a fönt látható ábra megfordulásához (a) ábra-alap váltás szükséges (középen a kétértelmű ábra, balra és jobbra egyértelmű változatai); az az egér/fiú (b) ábra (középen a kétértelmű változat — OWEN, 1985) és a kacsa/nyúl ábra (d) megfordulásához a vonatkoztatási keret megváltoztatása és részletrekonstrukció is szükséges; a Necker-kocka (c) megfordulása a vonatkoztatási keret változtatását feltételezi

a

b

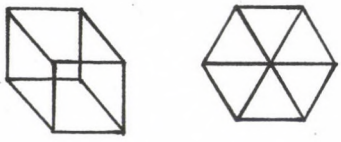

c

d

hogy idézzék fel ismét a mentális képüket, és próbáljanak először balról, majd jobbról rátekinteni, s megállapítani, hogy hasonlít-e az expozíció utáni megnevezésen kívül valami más, értelmes alakzatra a képzeleti képük. Abban az esetben, ha valakinek ezután sem sikerült megoldania a feladatot, akkor valamivel konkrétabb, a vonatkoztatási rendszer megfelelő átértelmezésére utaló segítséget adtunk (explicit sugalmazás). Eszerint „a kép két állatnak a fejét rejti magában. Az egyik állat fejének az eleje, a másik állat fejének a háta és fordítva". Végül a személyeknek le is kellett rajzolniuk az elképzelt képet.

Eredmények és megbeszélés

A 30 személy közül 17 (56 %) már az észlelés szintjén felismerte mindkét jelentést, ezért az értékelésből kimaradtak. A többiek (13 fő) közül 10-en (77 %) nevezték meg először a kacsát és 3-an (23 %) a nyulat. Mind a 13 személy megnevezte képzeletben a másik jelentést, 7-en minden segítség nélkül és 6-an (46 %) a figyelemfelhívó sugalmazásra. Explicit utalásra senkinek sem volt szüksége (binomiális próba, $p<0.001$). Az általunk tapasztaltakat PETERSON és munkatársai (1992) hasonló eljárással végzett kísérletének eredményeivel összevetve (korrekciós Khi négyzet) megállapítható, hogy a vizsgált populációban nagyobb valószínűséggel fordult elő a „kacsa/nyúl" ábra mindkét értelmének megnevezése, mint az általuk vizsgált — jóval nagyobb mintaelemszámú — populációban (Khi négyzet=11.35 és 10.28, $p<0.01$; lásd 2. ábra).

A fenti adatok arra utalnak, hogy kétértelmű ábrák (legalább a „kacsa/nyúl") másik jelentése képzeleti átalakítással megtalálható. Ez az eredmény ellentmond CHAMBERS és REISBERG (1985), s részben egyezik PETERSON és munkatársai (1992) tapasztalataival. Azért csak részben mert a mi kísérletünkben a képzeleti átalakításhoz nem volt szükség sem explicit, sem implicit sugalmazásra. Ugyanakkor, ellentétben PETERSON és munkatársai (1992) eredményeivel, a képzeleti élénkség tekintetében nem mutatkozott különbség (Vividness of Visual Imagery Questionnaire/VVIQ — MARKS, 1973, 1992) azok között, akik segítség nélkül és akik figyelemfelhívó utalás hatására oldották meg helyesen a feladatot ($t=0.33$, $p>0.05$).

2. KÍSÉRLET

PETERSON és munkatársai (1992) a referenciakeret átértelmezést igénylő „kacsa/nyúl" ábra „jó" és „rossz" részleteinek szukcesszív bemutatásával is vizsgálták a kétértelmű képek képzeleti átalakíthatóságát. A 2. kísérlet

2. ábra

A kétértelmű (kacsa/nyúl) ábrát képzeletben átalakító személyek (%-ban) (1. kísérlet)

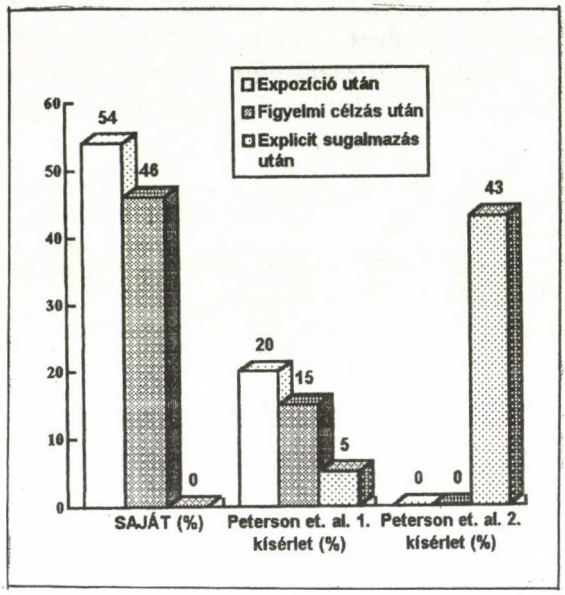

ben mi is részekre bontva mutattuk be az ingert, de az általunk alkalmazott eljárás több pontban eltért PETERSON és munkatársai módszerétől. Ők a kontúrok mentén bontották három részre az ábrát, és a kapcsolódási pontokat külön jelezték. Igen hosszú, részletenként 15 sec-os bemutatási időt alkalmaztak.

Minden személy két, közvetlenül egymás után következő helyzetben vett részt. Az első feltételnél (A helyzet) tesztingerek formájában támpontokat kaptak az egészleges kép kialakításához és az átértelmezéshez (3. ábra). A második feltétel esetében (B helyzet) csak a saját képzeletükre támaszkodhattak. A személyek a képzeleti élénkséget mérő kérdőívet (VVIQ) a B helyzet végén töltötték ki.

„A" helyzet

Módszer

A kísérleti személyek az 1. vizsgálat résztvevői voltak. A személyek szimmetrikusan négy egyenlő részre vágott kétértelmű ábrákat láthattak, ame-

lyekről egész képet kellett kialakítaniuk. Ingerként FISHER ábrasorozatainak kétértelmű „cigány/leány" (FISHER, 1967a) és „öreg/akt" (FISHER, 1967b) ábrái szolgáltak. Ezeknek az ábráknak az egyértelmű változatai (pl. öreg és akt, illetve férfi és leány) voltak a tesztingerek.

A bemutatás VHS magnetofon segítségével történt. Mindegyik részlet az eredeti képnek megfelelő helyen jelent meg egy nagyképernyős monitoron és 640 msec-ig volt látható. (Ez a bemutatási idő a korábbi vizsgálatok szerint optimális; HORVÁTH, 1982). A kísérletben a személyek-

3. ábra

A 2. kísérlet egyik változatában a kétértelmű ábrát (fent — FISHER, 1976b) részletekben mutattuk be. A személy kiválaszthatta az elképzelt ábrának megfelelőt az egyértelmű változatokból (lent)

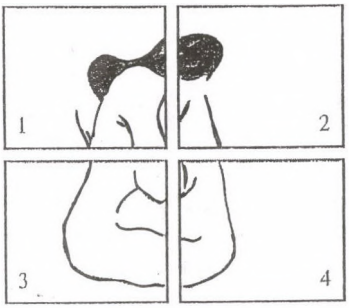

nek a bemutatott ábrarészletekből egy egész képet kellett kialakítaniuk, majd össze kellett hasonlítaniuk azt a monitoron megjelenő két tesztingerrel. Ezután következett a másik ábra. Az egyik ábra („cigány/leány") részletei az óramutató járásával egyező, a másik („öreg/akt") fragmentumai ellentétes irányban jelentek meg. A tesztingerek 10-10 másodpercig látszottak, közöttük néhány másodperces szünettel. A személyeknek el kellett dönteniük, hogy a részletekben bemutatott kép az 1-es, a 2-es, mindkettővel vagy egyik tesztingerrel sem azonos.

Eredmények és megbeszélés

A „cigány/leány" kétértelmű ábra esetén a személyek 60 %-a vélte úgy, hogy a részletekben bemutatott kép az 1. (leány), 17 %-uk szerint viszont a 2. tesztingerrel (cigány) azonos. A kísérleti személyek 13 %-a ítélte meg úgy, hogy a fragmentált inger mindkét tesztingerrel megegyezik. Ketten úgy gondolták, hogy a fragmentált inger egyik tesztingerrel sem volt azonos, de nem tudták megmondani, hogy az inger mire hasonlít. Egy személy kihagyta ezt a feladatot.

A statisztikai elemzés (előjel-próba) alátámasztotta, amit a nyers adatok is sugallnak: a leány értelmét 50 %-nál nagyobb valószínűséggel nevezték meg a személyek [p=0.005]).

Az „öreg/akt" ábránál az alanyok 17 %-a találta a részletekben bemutatott képet az 1. (öreg) és 56 %-a a 2. tesztingerrel (akt) azonosnak. Csak 7 % nevezte meg az ábra mindkét értelmét a tesztingerekkel való összehasonlítás alapján. Három személy vélte úgy, hogy a részleteiben bemutatott inger egyik tesztingerrel sem azonos, és itt sem tudták megnevezni, hogy mit ábrázolt a bemutatott kép. Hárman kihagyták ezt a feladatot.

Az előjel-próba ebben az esetben is kimutatta, hogy az inger egyik értelmét (akt) 50 %-nál nagyobb valószínűséggel nevezték meg a személyek (=0.005).

Az eredmények szerint a személyek képesek a fragmentált ingerről egységes képet kialakítani, de csak kevesen vélték úgy, hogy az általuk képzeletben felidézett kép mindkét tesztingerrel azonos (vagyis a többség nem fedezte fel képzeletben a kép másik értelmét). Az 1. kísérletnél a rosszabb eredmények hátterében elsősorban a lényegesen nehezebb kísérleti feltételek állnak. Ezt támasztják alá a személyek szubjektív beszámolói is.

Az eredményekből az is kitűnik, hogy a kísérleti személyek mindkét ábra esetében aránytalanul többször nevezték meg az egyik jelentést, mint a másikat. Ez főként azért érdekes, mert FISHER (1967a, b) ezeket a kétértelmű ábrákat kísérleti eredmények alapján úgy alakította ki, hogy a képek mindkét értelme közel 50-50 %-os valószínűséggel jelenjen meg. A mi esetünkben a megnevezések eltolódása azzal magyarázható, hogy az alanyok a képalkotásnál csak egy-két, általuk jellegzetesebbnek tartott részletet használtak föl.

„B" helyzet

BORING (1930) „feleség/anyós", illetve BUGELSKI és ALAMPAY (1961) „szakács/kutya" kétértelmű ábráját mutattuk be ingerként. A „feleség/anyós" esetében az óramautató járásával ellentétes irányban, a „szakács/kutya" esetében pedig random sorrendben jelentek meg a részletek. Az első részlet 640 msec elteltével eltűnt, de 80 msec múlva ismét megjelent a második részlettel együtt. A részletek tehát szimultán is láthatók voltak, de nem egybefüggő képként. (Erre az eljárásra az esetleges látszatmozgás elkerülése miatt volt szükség.) Az inger bemutatása után a személyeknek egész képet kellett kialakítaniuk, és meg kellett nevezniük azt, amit látni véltek. A képalkotásra szánt időt nem korlátoztuk. A következő feladat az ábra képzeleti átalakítása, másik jelentésének megtalálása volt. Ebben a helyzetben sem tesztingert, sem rávezető kérdéseket nem alkalmaztunk.

Eredmények és megbeszélés

Értékelhető válasznak csak mindkét jelentés (idős és fiatal hölgy) pontos megadását tekintettük, ezért viszonylag kevés képzeleti átalakításra vonatkozó eredményt kaptunk. Az első ábra esetében 30 személy közül csak 3-nak (10%) sikerült megváltoztatnia a kétértelmű („feleség/anyós") képet, a második („szakács/kutya") esetében csak 1-nek (4 %). A kísérleti személyek beszámolói arra utalnak, hogy — az igen megnehezített helyzetben — csak bizonyos részletekre tudtak visszaemlékezni, és ebből próbálták meg rekonstruálni a látottakat (például a „feleség/anyós" ábra esetében tengerpart, szikla stb.).

Ebben a kísérletben a várakozásnak megfelelően a VVIQ és a helyes válaszok között szignifikáns negatív kapcsolat mutatkozott ($r=-0.51$; $p<0.05$), vagyis az élénkebb képzeletűek (alacsony pontérték) több helyes választ adtak. Megjegyzendő, hogy PETERSON és munkatársai, akiknek némely eredményét kísérletünk alátámasztotta, e szerzők 730 személyből kiválasztott élénk képzeletű személlyel végezték kísérletüket.

Megállapíthatjuk, hogy az 1. kísérletben az alanyok elfogadható arányban voltak képesek a vonatkoztatási keret átértelmezést igényő „kacsa/nyúl" ábra átfordítására, s úgy tűnt, hogy ehhez az átalakítást segítő konkrét utalásra nem volt szükség. A 2. kísérlet nehéz körülményei között is akadt személy, akinek a részletek bemutatása alapján sikerült megfelelő képet kialakítania és a másik jelentést is képes volt megtalálni. Felvethető, hogy itt a jól kivehető, jelentéssel bíró részletek segítették elő a kétértelmű ábra észlelését.

3. KÍSÉRLET

A 3. kísérlet azt vizsgálta, hogyan módosítja a mentális kép esetleges átalakítását, ha a személyeket a részletek („A" helyzet), illetve a teljes figura („B" helyzet) jelentésére vonatkozó támpontok segítik. Ebben a kísérletben ezért a személyek a képalkotási feladat után olyan képazonosítási lehetőséget kaptak, amelyeket támpontként felhasználhattak az azt követő képátalakításhoz. E sugalmazó ingerek alkalmazásával a véletlen szintnél jelentősebb mértékben vártunk el képrekonstrukciót a képzeleti feladatban. A 2. kísérletben alkalmazott eljárást a részletek számítógépes bemutatásával, valamint a minősítő válaszok és a válaszidő mérésével egészítettük ki.

Módszer

Az „A" helyzetben 22, a „B" helyzetben 10 személy vett részt, 1-1 kivételtől eltekintve egyetemi hallgatók.

14 kétértelmű ábra — közöttük egyszerűbbek és bonyolultabbak — szolgált ingerként. Az egyszerűbbek közé tartozott például a „repülő/madár" (HARRIS, 1980), a „lúd/sólyom" (TINBERGEN, 1948) vagy CROWLEY (1952) Janus-arca. A bonyolultabbak között említhetjük a „vadász/nyúl" (LEEPER, 1935), a „patkány/ember" (BUGELSKI és munkatársai, 1961), a „rózsa/oroszlán" (FISHER, 1976a) vagy a „férj/após" (BOTWINICK, 1961) figurákat. Az ábrákat számítógép segítségével mutattuk be 640 msec-ig, az egyik feltétel esetében részletekben („A" helyzet), a másik feltétel esetében pedig egészlegesen („B" helyzet). Az „A" helyzetben a részletek random sorrendben jelentek meg.

A 2. kísérlethez hasonlóan itt is alkalmaztunk tesztingereket, amelyeket a kísérletvezető mutatott meg. Minden ábra esetében 4 tesztinger közül lehetett választani. Az adott kép jelentéseit egyértelműen ábrázoló rajzok mellett a tesztinger között két zavaró ábra is szerepelt. A számítógép az ingerek exponálása mellett a válaszokat, valamint a képalkotási

és képazonosítási időket is rögzítette. A gyakorló sorozatban részt vevő egyik ábrát (példa az ábra-alap váltására) és a kép tartalmának azonosításához támpontokat nyújtó tesztábrákat a 4. ábra mutatja.

Először a „váza/arc" és a Schröder-lépcső segítségével megismertettük a résztvevőket a kétértelmű ábrákkal, majd gyakorló próbák révén sajátították el az eljárás pontos menetét. A gyakorló sorozatban szereplő egyik képet (példa az ábra-alap váltásra) és a kép azonosításához támpon-

4. ábra

A gyakorló sorozat egyik kétértelmű ábrája a tesztábrákkal (3. kísérlet)

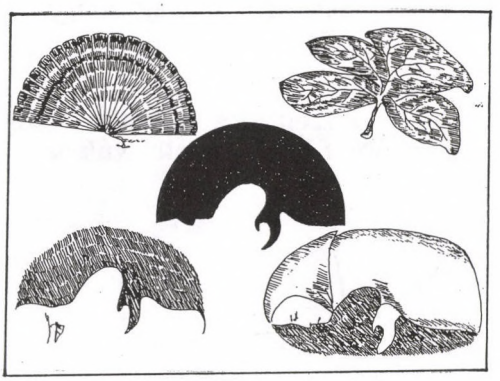

tokat biztosító tesztábrákat a 4. ábra mutatja be.

Felhívtuk a kísérleti személyek figyelmét arra, hogy a gyakorló képeknél megismert átalakítási módokon kívül más típusú átfordítási módot igénylő képekkel is fognak találkozni.

Mindkét helyzetben ugyanaz volt a kísérleti személyek feladata: az ábrarészletek eltűnése után egész kép kialakítása. A feladat befejezését a számítógép egyik billentyűjének lenyomásával kellett jelezniük (képalkotási idő rögzítése). Ezt követően mutatta be a kísérletvezető a tesztingereket. A személyeknek ki kellett választaniuk azt a tesztképet, amelyik szerintük a monitoron látottakkal megegyezett. Lehetőségük volt arra,

hogy ne csak egyet, hanem többet, vagy akár egyet se válasszanak a tesztingerek közül. Ez utóbbi esetben arra kértük őket, hogy nevezzék meg, szerintük mit ábrázolt a monitoron megjelent ábra. A ksz.-ek döntésüket a megfelelő billentyű lenyomásával jelezhették (válasz és a képazonosítási idő rögzítése).

Ezt követően újabb képzeleti feladat következett: az eddigiekhez hasonlóan a személyek itt is az ábra átértelmezésére tettek kísérletet. Az átalakított képet le is kellett rajzolniuk (5. ábra). A személyek egyenként vettek részt a kb. 30-40 percig tartó kísérletben.

Eredmények és megbeszélés

Az adatok elemzéséből kihagytuk az inger két jelentésének egyidejű, bemutatás utáni (percepciós) felismerését. Csak az egyik jelentés felfogását,

5. ábra

„Leskelődő alak" — középen a kacsa/nyúl ábra kontúrjait magában rejtő kreatív válasz

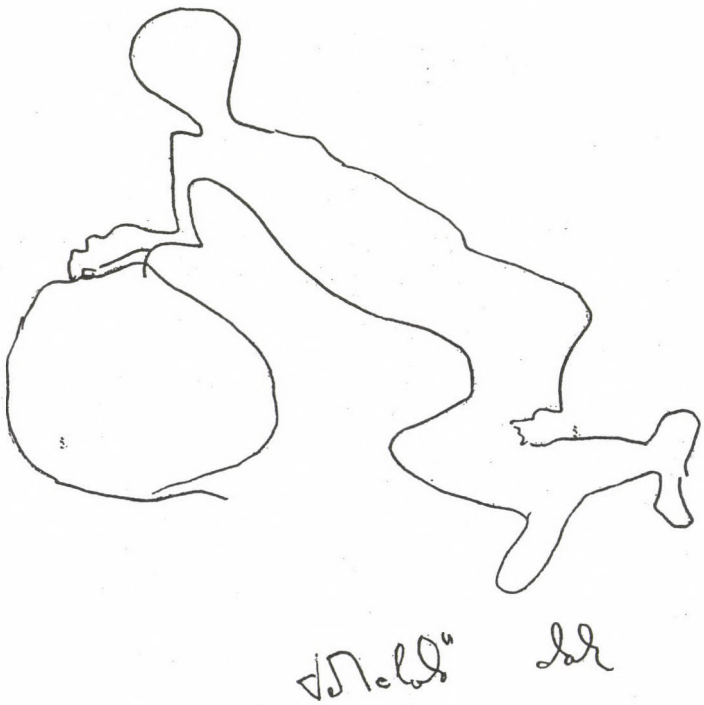

és annak átalakítási próbálkozásait értékeltük. Esetenként elfogadtunk olyan kreatív képzeleti átalakításokat is, amelyek szigorúan véve nem feleltek meg az eredeti kép által megkövetelt átalakításnak.

Az előző kísérletek alapján a véletlen szintnél jelentősebb mértékben vártunk el kép-rekonstrukciót a képzeleti feladatban. A sikeres átalakításokat ábránként százalékosan, az átalakítás jellegének (részletrekonstrukciós, illetve referenciakeret-átértelmezés) megfelelően az 1. táblázat szemlélteti. Úgy tűnik, hogy az alanyok bizonyos ábráknál a részletbemutatás esetében („A" helyzet) sikeresebben oldják meg a feladatot, mint a nem fragmentáltan bemutatott képek esetében („B" helyzet).

A jó és rossz válaszok képenkénti összehasonlítása csak egyes képeknél eredményezett szignifikáns eltérést az „A" és „B" helyzet között. A 2. képnél 5 %-os, a 9. képnél 10 % szignifikanciaszinten tapasztaltunk eltérést, igaz, a „B" helyzetben egyetlen jó átalakítás sem akadt. A rekonstrukciós, illetve a referenciakeret-átalakítások (ábra-alap átfordítást igénylő kép nem szerepelt az ingerek között) összesített adatai sem különböznek egymástól (χ^2=0.136, n.sz.), vagyis mindkét helyzetben nagyjából hasonló arányban fordultak elő képátalakítások. Az „A" és „B" helyzetet a képek átalakításának módja szerint is összehasonlítottuk, de csak a referenciakeretát-alakítások tekintetében tapasztaltunk 10 %-os különbséget a két helyzet között (χ^2=2.92, p<0.10).

Az adatokkal további elemzést is végeztünk. Kihagytuk az elemzésből a túl komplexnek mutatkozó ábrákat („rózsa/oroszlán", „vadász/nyúl", „matróz/leány"), valamint nem teljes egyértelműsége miatt a „madár/repü-

1. táblázat

A képzeleti rekonstrukciók aránya

Kétértelmű ábra	Helyzet		Kétértelmű ábra	Helyzet	
Rekonstrukciós	Rész	Egész	Ref. keret	Rész	Egész
1. cigány/leány	45%	25%	4. szakács/kutya	14%	40%
2. feleség/anyós	44%	-	5. nyúl/kacsa	14%	33%
3. öreg/akt	23%	50%	6. csiga/elefánt	19%	50%
7. indián/eszkimó	18%	20%	8. lúd/sólyom	54%	70%
10. patkány/fej	10%	11%	9. madár/repülő	32%	70%
11. rózsa/oroszlán	36%	33%	12. matróz/leány	50%	33%
13. vadász/nyúl	9%	-			
14. após/vő	9%	11%			
Összesen:	23%	19%		33%	51%

lő" ábrát. A többi 10 ábra tekintetében a vonatkoztatási keret átalakításai sikeresebbek voltak részbemutatás esetén, mint az egészleges helyzetben (Khi négyzet=6.516, $p<0.05$). Részletrekonstrukciót igénylő ábrák esetében a két feltétel között nem volt szignifikáns különbség. Csak a „B" helyzetet véve figyelembe a vonatkoztatási keret átértelmezései szintén nagyobb arányban fordultak elő (Khi négyzet=8.661, $p<0.01$), vagyis a rekonstrukciós és a vonatkoztatási átalakítás lényegesen különbözik.

Külön elemeztük a képalkotási időket a jó és a rossz válaszok esetén. Az „A" helyzetben mindössze egy kép esetén („férj/após") mutatkozott szignifikáns különbség a helyes és a hibás válaszoknál mért képalkotási idők között ($t=2.75$), $p<0.05$). Ennél a képnél tehát a személyeknek több időbe került a képalkotás a helyes, mint a rossz feleleteknél. További két képnél („szakács/kutya"; „eszkimó/indián") kaptunk hasonló eredményt, igaz, csak tendencia szinten ($d=2.54$, $p<0.10$; $d=2.11$, $p<0.10$). A „B" helyzetben nem volt különbség a kétféle válasznál mért képalkotási idő között.

A VVIQ érték és a helyes válaszok között negatív korrelációt kaptunk, ami megfelelt az előzetes várakozásoknak, de a kapcsolat nem bizonyult szignifikánsnak ($r=-0.129$).

Az adataink jobbak PETERSON és munkatársai hasonló helyzetben kapott adatainál. Ez meglepő, ha figyelembe vesszük a bemutatási feltételek különbségeit, különösen a részletek bemutatása esetében. PETERSON és munkatársai, hasonlóan, mint CHAMBERS és REISBERG, 15 sec-ig mutatták be az ábrát, a mi kísérletünkben viszont egy-egy részlet, vagy a „B" feltételnél az egész ábra csak 640 msec-ig volt látható. A részletek ráadásul random sorrendben jelentek meg!

Az 1-3 kísérlet eredményei alapján a kétértelmű ábrák képzeleti megfordíthatóságának feltételezését nem vethetjük el. Igazi választ a kiinduló kérdésünkre azonban csak akkor adhatunk majd, ha a részletbemutatási feltétel kontrollkísérleteit elvégeztük a sugalmazó tesztábra elhagyásával (a bemutatás után csak megnevezést alkalmazva). A 3. kísérlet egyik technikai problémája volt az ábra maszkolásának elmaradása a bemutatás után, ami nem zárta ki, hogy a személyek esetleg az utóképekre támaszkodtak az első feladat esetében.

4. KÍSÉRLET

A 4. kísérlet a 3. kísérlet részletbemutatási feltételét ismételte meg sugalmazó támpontok elhagyásával és a bemutatási feltételek szigorításával. Feltételeztük, hogy ilyen körülmények között eredményeink közelebb állnak majd CHAMBERS és REISBERG (1985) negatív tapasztalataihoz, mint az 1. kísérletünkben kapott igen jó eredményekhez.

Módszer

A kísérletben 36 (21 nő és 15 férfi) nem pszichológia szakos egyetemi vagy főiskolai hallgató, diplomás és érettségizett egyetemi alkalmazott vett részt. Életkoruk 18-50 év között változott (átlag 21,36 év).

A 3. kísérlethez hasonlóan az ábrarészleteket számítógép segítségével mutattuk be, amelyek random sorrendben jelentek meg az eredeti helyükön, és egy-egy részlet 640 ms-ig volt látható. Ingerként az előző kísérletben is szereplő 10 klasszikus kétértelmű ábrát használtunk.

Megakadályozandó, hogy a kísérleti alanyok a feladat megoldásában a retinális utóképre támaszkodjanak, az utolsó képkocka felvillanása után 300 ms késéssel maszkoló inger jelent meg és további 300 ms-ig volt látható. A személyek a számítógépes program jóvoltából, maguk időzítették az inger exponálását. Az ingerbemutatási helyzetet a 6. ábra szemlélteti.

A kísérletben részt vevő személyeknek az volt a feladatuk, hogy — lehetőleg csukott szemmel — alakítsanak ki olyan egész képet a bemutatott ábráról, amit ha szükséges, később le is tudnak rajzolni. A képalkotási folyamat végét az alanyok gombnyomással jelezték, majd megnevezték a képzeletben szintetizált képet. Ezt követően kellett a képzeleti kép másik lehetséges nézetét megtalálniuk, majd az átalakított képet lerajzolniuk. A számítógép mérte a képalkotási (az utolsó részlet eltűnése és a megnevezés közti intervallum) és a képátalakítási (a képzeleti átértelmezésre fordított) időt.

A kísérlet előtt az alanyok a Rubin-serleg és a Schröder-lépcső segítségével megismerkedtek a kétértelmű ábrákkal. Az eljárás pontos menetét gyakorló próbák révén sajátították el. A kísérlet után kitöltötték a képzeletélénkségi kérdőív (VVIQ) legújabb változatát (MARKS, 1992).

Eredmények és megbeszélés

A személyek válaszait a következőképpen kódoltuk: a) rossz, érthetetlen válasz; b) csak az egyik nézet helyes megnevezése (nincs képzeleti átala-

6. ábra

Az ingerbemutatási helyzet (4. kísérlet)

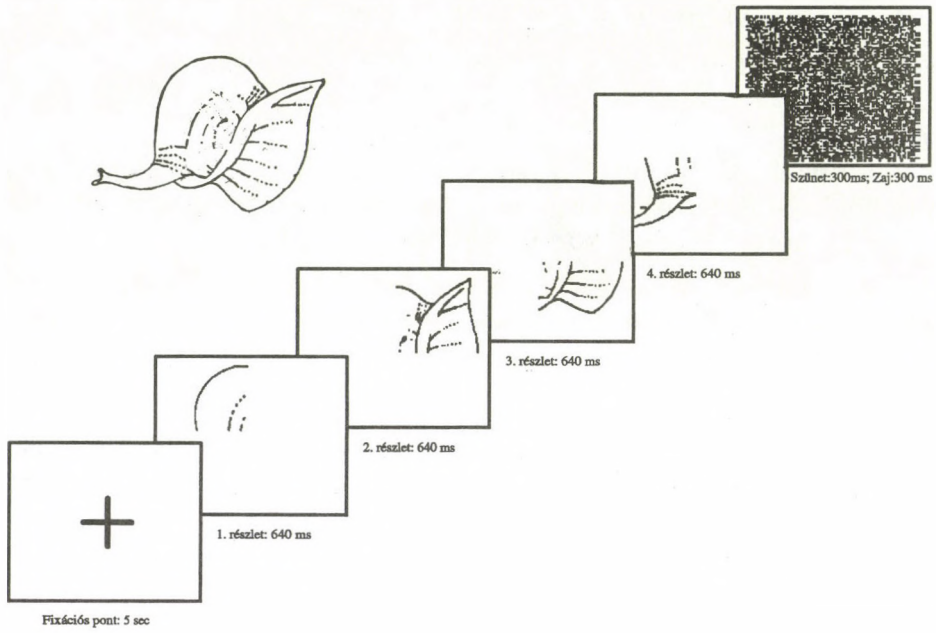

kítás); c) az ábra mindkét értelmének megtalálása; d) az egyik nézet helyes megnevezését követő kreatív, de nem az ingernek megfelelő képzeleti átalakítás (például a „lúd/sólyom" ábra esetén az átértelmezett kép: félbevágott alma magháza). Az elemzést e szempontok szerint végeztük el. Az átalakításokat szigorú (b feltétel) és enyhe (b és c feltétel) kritériumok szerint egyaránt értékeltük, de értelmezhető eredményeket csak az enyhe kritérium szerinti elemzéskor kaptunk. A 10 ábra közül 6 részletrekonstrukciót, 4 pedig vonatkoztatási keret-átértelmezést igényelt.

Annak ellenére, hogy minden személynél fordult elő képátalakítás, az átlagos átalakítások mennyisége csak 30 % körül mozgott. Két ábránál viszont („csiga/elefánt", valamint a „cigány/leány") ez a szám elérte a 78-80 %-ot. A részletrekonstrukciós átalakítást és vonatkoztatási keret-értelmezést igénylő ábrák esetében a jó és a sikertelen átalakítások száma nem különbözött [χ^2=0.464, p>0.10, n.sz.].

A személyek rajzainak elemzése kapcsán arra kerestünk választ, hogy az alanyok a képátalakítás során az inger mely részleteire támaszkodhattak, vagyis a rajzokban mely fragmentumok bizonyultak hangsúlyosnak. A bemutatási sorrendtől függetlenül a második részlet mutatkozott a leghangsúlyosabbnak. Mind a tíz képet figyelembe véve a hangsúlyos részletek közül átlagosan 55.18 %-ban fordult elő a második, szemben a többi részlet 33.45 %-os előfordulásával (2. táblázat). Ez az eredmény azt jelenti, hogy a személyek általában a második részletet találták a legjellegzetesebbnek, s erre támaszkodva próbálták megoldani a képzeleti átalakítást. Az ingerként használt kétértelmű ábrák többségénél a második részlet „tartalma" könnyen azonosítható volt. Például a „cigány/leány" esetében a leány fejének fele és arcának a tükörképe, vagy a „csiga/elefánt" ábrán az elefánt füle és fejének a középső része esett a második részletbe.

2. táblázat

A részletek hangsúlyának aránya az átértelmezéshez

Ábra Részletek:	1.	2.	3.	4.
Férfi/leány (F)	0.385	0.585	0.228	0.403
Csiga/elefánt (R)	0.305	0.577	0.393	0.290
Indián/eszkimó (F)	0.307	0.637	0.400	0.382
Feleség/anyós (F)	0.255	0.447	0.412	0.475
Férj/após (F)	0.315	0.590	0.305	0.287
Lúd/sólyom (R)	0.285	0.680	0.300	0.267
Kacsa/nyúl (R)	0.452	0.580	0.335	0.142
Öreg/akt (F)	0.422	0.625	0.385	0.312
Patkány/ember (F)	0.335	0.555	0.227	0.330

A rajzok értékelésekor arra is kíváncsiak voltunk, hogy a fragmentumok megjelenési sorrendjének volt-e hatása a megoldásokra. Tapasztalataink szerint eltekintve attól, hogy melyik részletről volt szó, az első és negyedik bemutatás jelentősebb hatással bírt (előjelpróba $p<0.05$).

A képalkotási és képátalakítási időket is elemeztük. Említésre érdemes, hogy a képátalakítási idő az ábratípusok két csoportjánál (a rekonstrukciós és a referenciakeret-átértelmezést megkövetelő képek) szignifikánsan különbözött [$t(35)=4.16$, $p<0.01$]. A jó és a helytelen válaszokhoz tartozó képátalakítási idő csak három képnél (1, 5 és 6) mutatott jelentős

eltérést [sorban $t(30)=3.13$, $p<0.01$]. Ez az eredmény arra utal, hogy a személyek általában minden esetben próbálkoztak a képzeleti átalakítással, akár sikerrel járt ez, akár nem. Az iménti megállapításokat azonban fenntartással kell kezelnünk, mivel a képalkotási és képátalakítási folyamat végét a kísérletben részt vevő személyek jelezték gomblenyomással, sokszor pontatlanul.

A képzeleti élénkséget mérő skálán (VVIQ) az alacsony (medián alatt) és a magas (medián fölött) pontszámot elérők között a helyes válaszok száma nem különbözött az 1., az 5. és a 9. kép kivételével. Egyénenkénti összevetésben a VVIQ skálán elért pontok és az összes helyes válasz közötti korrelációszámítás nem adott szignifikáns eredményt ($r=0.20$, $p>0.10$). Ez az adat azt sugallja, hogy a képzeleti élénkség nem befolyásolja a feladat megoldását (az élénkebb képzelettel rendelkezők nem teljesítenek jobban).

ÖSSZEGZÉS

Az 1. kísérletben arra kaptunk bizonyítékokat, hogy a „nyúl/kacsa" kétértelmű ábra képzeletben átfordítható, sugalmazás nélkül is. Az ezt követő kísérletek során jóval nehezebb körülmények között (random sorrendű részletbemutatás, 640 ms expozíciós idő stb.) is többen helyesen oldották meg a feladatot.

A 4. kísérletben több érdekes kérdésre is választ kaptunk. A helyes megnevezések száma az összes kétértelmű ábrát figyelembe véve csak 30% körül mozgott, de két képnél a 78-80 %-ot is elérte. Ez az eredmény nem magyarázható az ábrák eltérő típusával (referencia-keret vagy részletrekonstrukciós átalakítást igényelnek-e), hiszen az ezzel kapcsolatos statisztikai elemzés folyamán nem kaptunk szignifikáns eredményt. Feltehető, hogy a képenkénti jó válaszok tekintetében tapasztalt eltérés oka az egyes képek részletgazdagságában keresendő. Erre utalnak a kísérletben részt vevők szubjektív beszámolói is.

Szintén említésre méltó eredmény a második képrészlet kitüntető szerepe a képátalakítási folyamatban (lásd 4. kísérlet). Mint korábban már szó volt róla, a képek többségénél a második részlet tartalma könnyen azonosítható volt, vagyis önálló értelemmel rendelkezett (KLATZKY és THOMPSON, 1975). Ez azt jelenti, hogy a személyek csak bizonyos részletekre támaszkodva próbálták megoldani a feladatot. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy szép számmal akadt olyan kreatív képzeleti átalakítás, amely nem felelt meg az eredeti képnek. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetben

csak egy-egy részlet képezte a képzeleti átalakítás alapját. Mindez egybecseng KLATZKY és THOMPSON (1975) megállapításával. A részletekben bemutatott geometriai minták vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jutottak, hogy ha a fragmentumok között akad olyan, ami önálló értelemmel rendelkezik, akkor az ingerösszetevőket nem holisztikusan dolgozzuk fel.

Ezek az eredmények tehát az adott részletekre irányuló figyelem szerepét vetik fel a képzeleti kétértelműség jelenségében. Ez az értelmezés nem mond ellent sem a kétértelmű ábrák — a bevezetőben már bemutatott — észlelési tényeinek (TSAL és KOLBET), sem a képzeleti letapogatás képfenntartó („felfrissítő" figyelmi) hatására vonatkozó kosslyni feltevésnek. Ehhez közeli véleményt fogalmazott meg CHAMBERS és REISBERG is: „egy kép meghatározott jelentése irányítja a figyelem rendjét a képen keresztül" (1992, 151. o.).

A kézirat elfogadva: 1996. szeptember

IRODALOM

ATTNEAVE, F., 1971, Multistability in perception, *Scientific American, 225,* 62—71.

BADDELEY, A. D., 1986, *Working memory,* Oxford, Clarendon.

BRANDIMONTE, M.A., GERBINO, W., 1993, Mental image reversal and verbal recoding: When ducks become rabbits, *Memory and Cognition, 21,* 23—33.

BORING, E. G., 1930, A new ambigous figure, *American Journal of Psychology, 42,* 444—445.

BOTWINICK, J., 1961, Husband and father-in-law: A reversible figure, *American Journal of Psychology, 74,* 312—313.

BUGELSKI, B. R., ALAMPAY, D.A., 1961, The role of frequency in developing perceptual sets, *Canadian Journal of Psychology, 15,* 205—211.

CASEY, E., 1976, *Imagining: A phenomenological study,* Bloomington, Indiana University Press.

CHAMBERS, D., REISBERG, D., 1985, Can mental images be ambiguous? *Journal of Experimental Psychology, 11,* 317—328.

CHAMBERS, D., REISBERG, D., 1992, What an image depicts depends in what an image means, *Cognitive Psychology, 24,* 145—174.

CROWLEY, M. E., 1952, A puzzle-picture in silhouette, *American Journal of Psychology, 65,* 302—304.

FINKE, R. A., 1989, *Principles of mental imagery,* Cambridge, MA: MIT Press.

FINKE, R. A., PINKER, S., FARAH, M. J., 1989, Reinterpreting visual

FISHER, G. H., 1967a, Measuring ambiguity, *American Journal of Psychology, 80,* 541—557.

FISHER, G. H, 1967b, Preparation of ambiguous stimulus material, *Perception and Psychophysics, 2,* 421—422.

FODOR, J., 1981, Imagistic representation, In N. BLOCK (Ed.), *Imagery,* Cambridge, MA, MIT Press, 63—86.

GALE, A. G., FINDLAY, J. M., 1983, Eye movement patterns in viewing ambiguous figures, In: GRONER, R., MENZ, C., FISHER, D. F., MONTY, R. A. (Eds.), *Eye movements and psychological functions: Interantional views,* Hillsdale, New Jersey, Erlbaum, 145—168.

GIRGUS, J. J., ROCK, I., EGATZ, R., 1977, The effect of knowledge of reversibility on the reversibility of ambiguous figures, *Perception and Psychophysics, 22,* 550—556.

HARRIS, J. P., 1980, How does adaptation to disparity affect the perception of reversible figures? *American Journal of Psychology, 93,* 445—447.

HOCHBERG, J., PETERSON, M., 1987, Piecemeal organisation and cognitive components in object perception: Perceptually coupled responses to moving objects, *Journal of Experimental Psychology: General, 116,* 370—380.

HOFFMAN, D. D., RICHARDS, W. A., 1984, Parts of recognition, *Cognition, 18,* 65—96.

HORVÁTH, A. 1982, *Kétértelmű ábrák észlelésének folyamata,* Nem publikált szakdolgozat, Budapest, ELTE.

HYMAN, I. E., NEISSER, U., 1991, Reconstruing mental images: Problems of method, *Emory Cognition Project Technical Reports, No. 19,* Atlanta, GA: Emory University.

HORLITZ, K. L., O'LEARY, A., 1993, Satiation or availability? Effects of attention, memory, and imagery on the perception of ambiguous figures, *Perception and Psychophysics, 53,* 668—681.

JASTROW, J., 1900, *Fact and fable in psychology,* Boston, Houghton, Mifflin.

KLATZKY, L.K., THOMPSON, A., 1975, Integration of features in comparing multifeature stimuli, *Perception and Psychophysics, 18,* 428—432.

KOLERS, P., 1983, Perception and representation, *Annual Review of Psychology, 34,* 129—166.

KOSSLYN, S., 1994, *Image and brain: The resolution of the imagery debate,* Cambridge, MIT Press.

KOVÁCS, I., 1990, *Rabbit or duck? „The same — and yet not the same" — Semantic priming effect of ambiguous figures,* Paper presented at the 9th National Conference of the Hungarian Psychological Association, 1989.

KÖHLER, W., 1940, *Dynamics in psychology,* New York, Liveright.

LEEPER, R., 1935, A study of neglected portion of the field of learning — the development of sensory organization, *Journal of Genetic Psychology, 46,* 42—75.

MARKS, D. F., 1973, Visual imagery in the recall of pictures, *British Journal of Psychology, 64,* 17—24.

MARKS, D. F., 1992, *Imagery and individual differences,* Paper read at 25th Interantional Congress of Psychology, Brussel, 14—19. july, 1992.

OWEN, L. A., 1985, Dichoptic priming effects on ambiguous picture processing, *British Journal of Psychology, 76,* 437—447.

PETERSON, M. A., 1993, The ambiguity of mental images: Insights regarding the structure of shape memory and its function in creativity, In: ROSKOS-EWALDSEN, B., INTONS-PETERSON, M. J., ANDERSON, R., (Eds.), *Imagery, creativity and discovery: A cognitive perspective,* Amsterdam, Elsevier.

PETERSON, M. A., KIHLSTROM, J. F., ROSE, P. M., GLINSKY, M. L., 1992, Mental images can be ambiguous: reconstruals and reference-frame reversals, *Memory and Cognition, 20,* 107—123.

PRICE, J. R., 1969, Studies of reversible perspective: A methodological review, *Behavior Research Methods and Instrumentation, 1,* 102—106.

REISBERG, D., CHAMBERS, D., 1991, Neither pictures nor propositions: What can we learn from a mental images? *Canadian Journal of Psychology, 45,* 288—302.

REISBERG, D., O'SHAUGHNESSEY, I., 1984, Diverting subjects' concentration slows figural reversal, *Perception, 13,* 461—468.

REISBERG, S., SMITH, D., BAXTER, D., SONENSHINE, M., 1989, „Enacted" auditory images are ambiguous; „pure" auditory images are not, *Quarterly Journal of Experimental Psychology, 41A,* 619—641.

ROCK, I., 1983, *The logic of perception,* Cambridge, MIT Press.

ROCK, I., HALL, S., DAVIS, J., 1994, Why do ambiguous figure reverse? *Acta Psychologica, 87,* 33—59.

TAMBOURATZIS, T., WRIGHT, M. J., 1993, The relative effectiveness of serial and parallel viewing of line drawings depicting possible and impossible objects, *Perception, 22,* 1271—1285.

TINBERGEN, N., 1948/1976, *Az ösztönről,* Budapest, Gondolat.

TSAL, Y., KOLBET, L., 1985, Disambiguating ambiguous figures by selective attention, *Quarterly Journal of Experimental Psychology, 37A,* 25—37.

WARREN, R., GREGORY, R., 1958, An auditory analogue of the visual reversible figure, *American Journal of Psychology, 71,* 612—613.

WONG, E., WEISSTEIN, N., 1982, A new perceptual context superiority effect: Line segments are more visible against a figure than against a ground, *Science, 218,* 587—589.

LÁSZLÓ SÉRA, BALÁZS TOMASZ

ABOUT THE REVERSIBILITY OF THE AMBIGUOUS FIGURES

Recently, many studies have focused on the connection of mental imagery and shape recognition. Some authors consider that mental image can be reorganized, reinterpreted, and reversed (Kosslyn, 1994). This issue underlies the debate about whether mental images could be ambiguous, just as pictures can be. Chambers and Reisberg (1985) found that none of the observers could find the alternative interpretation of the image of an ambiguous figure in their memory. In contrast to this result, others obtained supportive data regarding the reversals occurred in imagery (Peterson et al, 1992, Brandimonte and Gerbino, 1993). In our experiments, by using sequential expositions of parts of the ambiguous figures („mental synthesis"), we demonstrated that images could be reconstructed and reversed. Although when using strict presentation method (experiment 4) results that we found (eg. important role of the conspicuous parts in reconstruction) rose questions about the causes of the reversal of figures. Finally, several interpretation of these results have been discussed.

Pszichológia, 1997, (17), 3, 255—283

HALÁSZ LÁSZLÓ
MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

IRODALMI ELBESZÉLŐ ÉS TÖRTÉNETÍRÓI SZÖVEG ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA: VÁRAKOZÁSOK, TULAJDONSÁGOK, ÉRZELMI HATÁS[1]

Az irodalmi elbeszélő és történetírói szöveg közötti rokonságra vonatkozó legfőbb elvi megfontolások áttekintésével párhuzamosan kitűnik, hogy a két szövegfajta megértésének empirikus vizsgálatára nem került sor, jóllehet a hasonlóságok és különbségek feltárása hozzájárul az irodalmi (és történetírói) szövegfeldolgozás jobb megértéséhez. Először egy felderítő vizsgálatot végeztünk annak érdekében, hogy megismerjük, általában milyen jegyek képviselik az irodalmi és történetírói művet az átlagosnál kvalifikáltabb, de nem szakértő k.sz.-ek körében. Ezt követően távoli, illetve közeli történelmi eseményt és szereplőit bemutató irodalmi és történetírói szövegekkel (kettő-kettő regényekből, kettő-kettő történettudományi művekből) végeztünk vizsgálatot annak érdekében, hogy tisztázzuk, milyen hasonlóságokat és különbségeket fedeznek fel a k.sz.-ek akkor, amikor a szövegek szerzőit nem ismerik és a műfajról előzetes információk nem állnak rendelkezésükre. Bár a főbb válaszfajták mennyiségi felbecsülését is elvégeztük, a hangsúly az alternatívák (megközelítési kategóriák) leíró jellemzésén volt (HALÁSZ, 1996).

A jelen, három vizsgálatból álló tanulmány célja bemutatni a pontos (szó szerint: tételes) kapcsolatot az irodalmi mű, a történelmi regény és a történettudományi mű mint olyan jellemzése, valamint különböző műfajú szövegek jellemzése között hasonló minta tagjai körében, továbbá be-

1 A tanulmány az OTKA (T 018198) támogatásával készült.

mutatni e különböző szövegek érzelmi feldolgozásának adatait eltérő minta tagjai körében. Mivel az 1. és 2. vizsgálat két alapkérdőíve azonos, hogy az adatok egymással összevethetők legyenek, az eredményeket és megvitatásukat e két vizsgálat módszerének bemutatását követően közöljük, ezután térünk rá a 3. vizsgálat közlésére. Végül a tanulmányt általános megvitatással zárjuk.

1. A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

Kérdőív. Három részből állt.

a) 23 tétel, amelyek az olvasó várakozásait (tudatosított olvasási indítékait) fejezik ki. A tételeket KIRSTINA és LŐRINCZ (1992, 21—22) alkalmazták regényolvasás vizsgálatában. A tételek az olvasási funkciók szempontjából csoportosíthatók. Nevezetesen: esztétikai (esztétikai élvezetet kelt bennem), konatív (biztasson, váltsa be reményeimet, erősítsen meg, gondolkoztasson, alakítsa világnézetem, állítson példát, igazolja elképzeléseimet, cselekvésre késztessen), szórakoztató (szórakoztasson, pihentessen, frissítsen fel), expresszív (szabadítson fel, állítson feladat elé, nyugtasson meg, segítsen megfogalmazni gondolataimat, vidítson fel, rendítsen meg), informatív (tartson elém tükröt, újat mondjon, ismereteket közöljön, tárjon fel összefüggéseket, tágítsa látóköröm). — Mint hasonló esetekben gyakori, a funkciók közötti határvonalak, kivált a szórakoztató, expresszív és konatív funkciók közöttiek nem tiszták, és bizonyos tételek besorolása vitatható. De a tévedések jelentőségének lehetőségét csökkentette az a tény, hogy a funkciók átlaggyakoriságát tartottuk szem előtt, azaz adott funkciót képviselő tételekre adott válaszok gyakoriságát egy tételre átlagoltuk, de ha valamelyik tétel gyakorisága a funkción belül kiugró volt, külön hangsúllyal kezeltük.

b) 28 tétel, amelyek magának a műfajnak a tulajdonságait tartalmazzák. A tételeket a szövegfeldolgozásra vonatkozó korábbi vizsgálatok leggyakrabban szereplő tételeiből válogattuk ki, beleértve hivatkozott legutóbbi munkánkat is. A tételek a következő tulajdonságdimenziókat képviselik: szereplő (központi hős, cselekményesség), tartalom (társadalommagyarázat, humor, igazság, filozófia, propaganda), emocionalitás (beleélés, izgalom, érdeklődés, feloldódás, meglepetés, feszültség, bizonytalanság), megelevenítés (megelevenítő erő, képzeletgazdagság, részletgazdagság), nem fikcionalitás (tényszerűség, tárgyilagosság, személyesség), olvasmányosság (olvasmányosság, érthetőség), szerkezet (többértelműség, bonyolultság, nyitottság, eredetiség, egység, megformáltság).

c) Kötetlen válaszra lehetőséget adó kérdések arról, hogy a k.sz. hogyan értelmezi a három műfajt.

Személyek. 92 érettségi előtt álló, budapesti „elit" gimnáziumi tanuló vett részt a vizsgálatban (50 fiú, 42 lány, átlagéletkor 18 év).

Eljárás. A k.sz.-eket a kísérletvezető tanár megkérte, hogy egy pszichológiai vizsgálatban vegyenek részt, amelyre osztálytermükben kerül sor. A k.sz.-ek kilenc ívből álló azonos kérdőívet kaptak kézhez. Három ív az irodalmi műre, három a történelmi regényre és három a történettudományi műre vonatkozott.

„Különböző okokat sorolunk fel, amiért egy IRODALMI MŰVET elolvashatunk. Kérjük, húzza alá azokat, amelyek kifejezik véleményét! Véleményem szerint egy jó IRODALMI MŰ..." (A 23 tételes lista következik)

„Különböző jegyeket sorolunk fel, amelyek jellemezhetnek egy IRODALMI MŰVET. Kérjük, húzza alá azokat, amelyek kifejezik véleményét! Véleményem szerint egy jó IRODALMI MŰVET kimondottan jellemzi a ..." (A 28 tételes lista következik)

„Írja le, mit ért IRODALMI MŰVÖN!"

Ugyanilyen kérdőívek szerepeltek a másik két műfaj esetében is, értelemszerűen TÖRTÉNELMI REGÉNY, illetve TÖRTÉNETTUDOMÁNYI MŰ megnevezésével. Mind a kérdőívek sorrendje, mind a tételek sorrendje random módon következett egymás után.

2. A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

Anyag. Hasonló témájú és terjedelmű szövegek kiválasztásában mérvadó volt, hogy a) elsősorban elbeszélnek vagy értekezve magyaráznak, illetve leírnak, b) a szerző közvetlenül átélő résztvevő vagy a kívülálló utókor képviselője, c) a szövegek irodalmi fikció vagy történetírói nem fikció céljából készültek, d) cselekvő hőst (embert) vagy tárgyiasult intézményt (struktúrát) állítanak középpontba.

Öt szöveget használtunk, mindegyik 800—900 szóból állt. Alapjában a búcsú intézményéről és Luthernek az egyházzal való konfliktusáról szólnak.

a) M. Luther: *Önmagáról* című válogatásból vett önéletrajzi elbeszélő szövegrészlet. Luther visszaemlékezik a búcsúcédulákra való reagálása, a pápához és az igazsághoz való viszonyára, saját lelki állapotára, tételei visszavonásának megtagadására. A szöveg kettős értelemben történeti. Olyan életeseményekről számol be, amelyek világtörténelmi súlyúak. Ugyanakkor a nyilvánvalóan személyesélmény alapú szöveget poétikai-retorikai eszközök: képes beszéd, sűrítés, dramatizálás, variációs ismétlés használata jellemzi.

b) D. Forte: *Luther Márton és Münzer Tamás avagy a könyvelés bevezetése* című (könyv) drámájából vett dramatizált-ironikus elbeszélő szövegrészlet. Luther a pápa megbízottjának magyarázza meg, miért lépett fel a búcsúcédulák ellen, illetve a megbízott kísérli meg elmagyarázni Luthernek a búcsúcédulák szerepét. A szöveg az eseményeket és Luthert egy mai entellektuel nézőpontjából, az elidegenítés, a túlzás, a kontraszt eszközeivel ábrázolja.

c) E. Erikson: *A fiatal Luther* című pszichohistóriai monográfiájából vett részlet, amely a búcsúvitát és Luther 95 pontjának hatását, Luther és a pápa viszonyát, Luthert mint egyszerre forradalmárt és reakcióst jellemzi. Míg az előző szövegekben leíró és magyarázó propozíciók ritkán találhatók, ezúttal a történetírói magyarázó tételek — amelyek szokatlan megelevenítő képeket sem nélkülözve az események elbeszélésébe ágyazódnak — szerepe jelentős.

d) R. Friedenthal: *Luther élete és kora* című életrajzából vett részlet, amely a búcsú, a számvitel és a lélekvásár kapcsolatát, valamint Luther számok iránti érzéketlenségét és a bűnbánatról szóló tanítását vázolja fel. Az uralkodó propozíciók, a nyelvi fordulatoktól mentes kifejezésmód egyaránt azt sugallják, hogy a szöveg nem fiktív, lehetőség szerint tárgyilagos.

e) F. Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV—XVIII. században* című monográfiájából vett szöveg, amely a pénzt és az általa kiváltott érzelmeket mutatja be a mindennapokban, valamint a pénzről mint nyelvről értekezik. Ez az egyetlen szöveg, amelyben Luther és konfliktusa nincs középpontban; amennyire lehetséges, ez a tisztán magyarázó-értelmező szöveg egy történelmi intézmény, a pénz funkciójáról és struktúrálódásáról szól, a tárgy „szárazságát" a képes beszéd friss elemeivel ellensúlyozva.

Személyek. 170 budapesti „elit" (részben az 1. vizsgálatban is szereplő) gimnáziumi tanuló, érettségi előtt vett részt a vizsgálatban (71 fiú, 99 lány, átlagéletkor 18 év).

Eljárás. A k.sz.-eket a kísérletvezető arra kérte, hogy egy pszichológiai vizsgálatban vegyenek részt osztálytermükben. Találomra öt csoportra osztotta őket. Egy csoport tagjai csak egy szöveget olvastak anélkül, hogy akár a műfajra, akár a szerzőre bármi utalás történt volna. Az adott szöveg gondos, akár többszöri olvasását követően az 1. vizsgálatban is szereplő 23, illetve 28 tételes listát kapták meg. Az instrukciók természetesen az éppen olvasott szöveg révén kielégített várakozásoknak (olvasási indítékok), illetve a szöveg tulajdonságainak azonosítására vonatkoztak. Az 1. és 2. vizsgálat között fél év telt el.

EREDMÉNYEK

Várakozások. Az irodalmi művet mint olyant kiugróan meghatározta az esztétikai funkció ($p<.0001$, t teszt alapján), amelyet az informatív (mindenekelőtt „tágítsa látókörömt") és szórakoztató funkció követett. Jóllhet a konatív funkció átlaggyakorisága egyáltalán nem volt jelentős, de e funkción belül egy kognitív irányú tétel: „gondolkoztasson" olyan magas pontszámot kapott, mint az esztétikai funkció. A történelmi regényt mint olyant az informatív funkció (mindenekelőtt „tágítsa látókörömt", „tárjon fel összefüggéseket", „ismereteket közöljön") határozta meg ($p<.0001$), majd a szórakoztató és esztétikai funkció következett. A történettudományi művet mint olyant kiugróan az informatív funkció (mindenekelőtt „tágítsa látókörömt", „tárjon fel összefüggéseket", „ismereteket közöljön") határozta meg ($p<.0001$), az összes többi funkció szerepe sokkal kisebb, kivéve a konatív funkció kognitív irányú tételét: „gondolkoztasson". A mind az öt szöveg révén kielégített várakozásokat alapjában az informatív funkció uralta, ugyanakkor az esztétikai és a szórakoztató funkció gyakoriságai — kivéve Forte szövegénél a szórakoztató funkciót — meglehetősen alacsonyak voltak. A szövegek átlaggyakoriságai rendszerint sokkal alacsonyabbak voltak, mint a műfajokéi (1. ábra).

Ha kihagyjuk azokat a funkciókat, amelyeknek gyakorisági pontszámai a műfajokon belül nagyon alacsonyak voltak, az irodalmi művet mint olyant mind az öt funkció jellemzi, megkülönböztetetten az esztétikai, informatív és szórakoztató funkciók. A történelmi regényt az informatív esztétikai és szórakoztató funkció, a történettudományi művet csak az informatív funkció jellemzi. A szövegek esetében Luther és Friedenthal

1. ábra

A műfajokra vonatkozó illetve a szövegek révén kielégített várakozások funkcióinak átlaggyakorisága

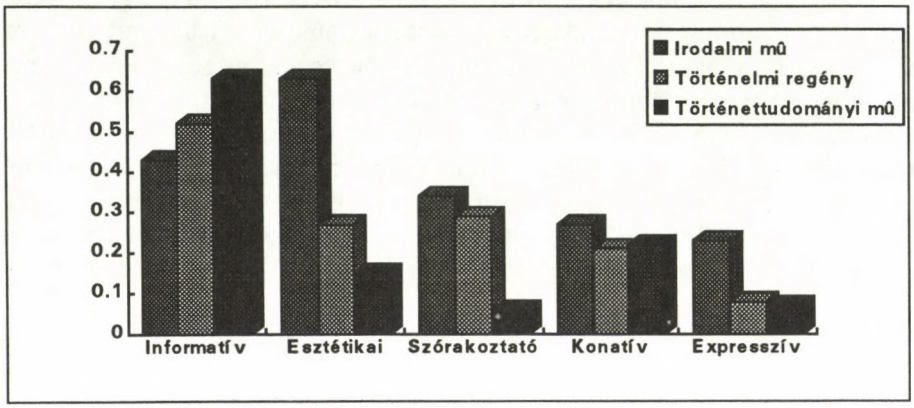

N=92

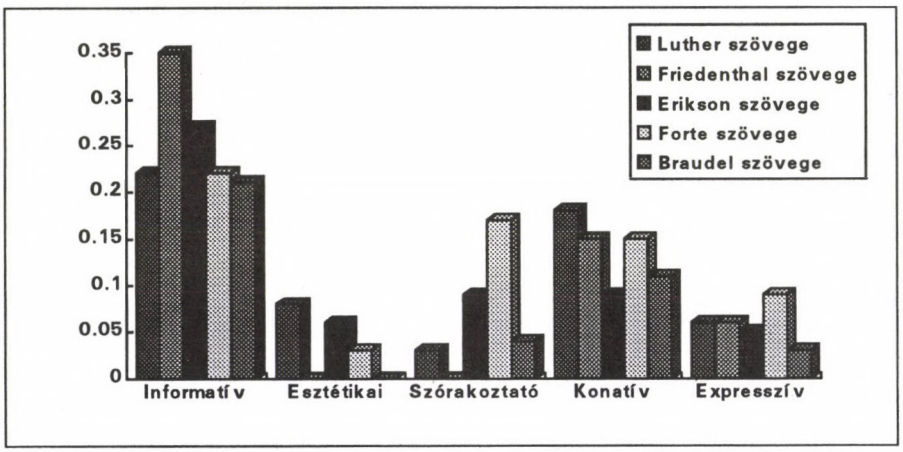

Luther szövege N=36
Forte szövege N=31
Erikson szövege N=35
Friedenthal szövege N=34
Braudel szövege N=34

szövegeit az informatív (mindenekelőtt „gondolkoztasson", „tágítsa látókörüm") és konatív funkció jellemzi, Forte szövegét az informatív, szórakoztató és konatív, Erikson és Braudel szövegeit az informatív („ismereteket közöljön") funkció.

Az uralkodó funkciók szempontjából az irodalmi mű esztétikai funkciójának várt mértéke kiugróan nagyobb volt, mint a történelmi regényé vagy a történettudományi műé ($p<.0001$). Az irodalmi mű szórakoztató funkciójának várt mértéke kisebb volt, mint a történettudományi műé, és ez utóbbié nagyobb volt, mint a történelmi regényé ($p<.0001$). A történelmi regény és a történettudományi mű informatív funkciójának várt mértéke kiugróan nagyobb volt, mint az irodalmi műé, és a történettudományi műé nagyobb volt, mint a történelmi regényé ($p<.0001$). Jóllehet az expresszív funkció egyáltalán nem volt számottevő, az irodalmi műé számottevően nagyobb volt, mint a történelmi regényé és a történettudományi műé ($p<.0001$).

A szövegek viszont nem voltak elkülöníthetők az esztétikai funkció mértéke alapján. Ami az informatív funkció mértékét illeti, Friedenthal szövegéé nagyobb volt, mint Lutheré ($p<.01$), mint Braudelé ($p<.01$) és Fortéé ($p<.05$), míg Forte szövege szórakoztató funkciójának mértéke nagyobb volt, mint Lutheré és Friedenthalé ($p<.01$). A konatív funkció egy tételének: „állítson példát" mértéke Luther szövegénél volt jelentős.

Az egyes funkciókon belüli helyezés (lényegében a funkciónkénti sorrenddel azonos pontszámok összegezése) alapján kumulatív index számolható. Ennek megfelelően a k.sz.-ek irodalmi műre vonatkozó várakozásai felülmúlták a történelmi regényét és a történettudományi műét. És Friedenthal szövegének indexe magasabb volt, mint Fortéé, és az utóbbié magasabb, mint a másik három szövegéi. Ha a három emotív funkciót: az esztétikait, a szórakoztatót és az expresszívet külön kezeljük, az irodalmi mű mint olyan és Forte szövege nyilvánvalóan kiemelkedik (2. ábra).

Tulajdonságok. Az irodalmi művet mint olyant az olvasmányosság és a megelevenítés dimenziói, a történelmi regényt az olvasmányosság, szereplő és megelevenítés, a történettudományi művet az olvasmányosság és nem fikcionalitás dimenziói határozták meg ($p<.0001$). A többi dimenzió szerepe lényegesen kisebb volt. Az irodalmi műnek egy dimenziója: a szerkezet az, amelynek átlaggyakorisága felülmúlta a másik két műfajét. Ugyanakkor ennek a dimenziónak az átlaggyakorisága jelentősen kisebb, mint az olvasmányosságé és a megelevenítésé, amely uralkodó dimenziók azonban nem műfaj-specifikusak. Az irodalmi mű és a történelmi regény

2. ábra

A műfajokra vonatkozó illetve a szövegek révén kielégített várakozások funkcióinak kumulatív indexe

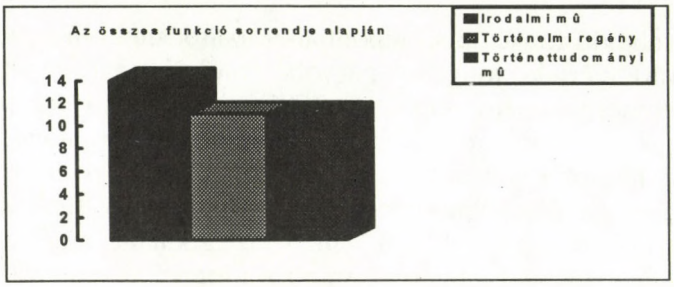

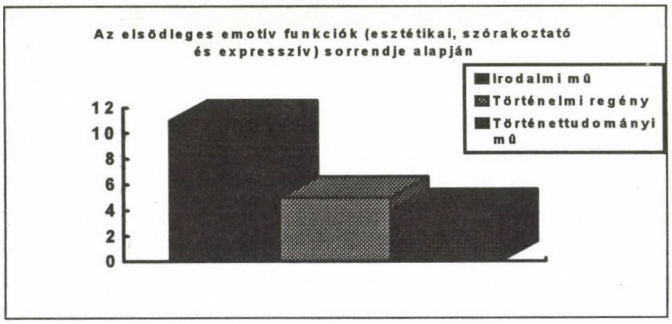

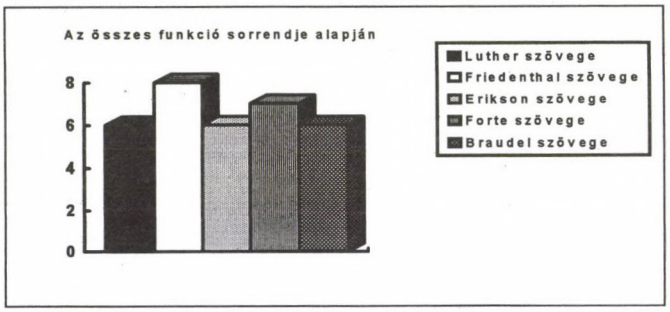

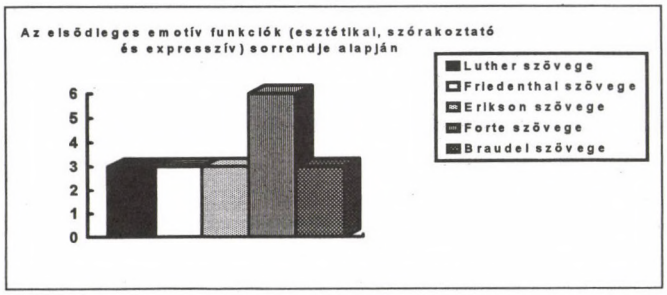

A műfajok és a szövegek tulajdonságdimenzióinak átlaggyakorisága

3. ábra

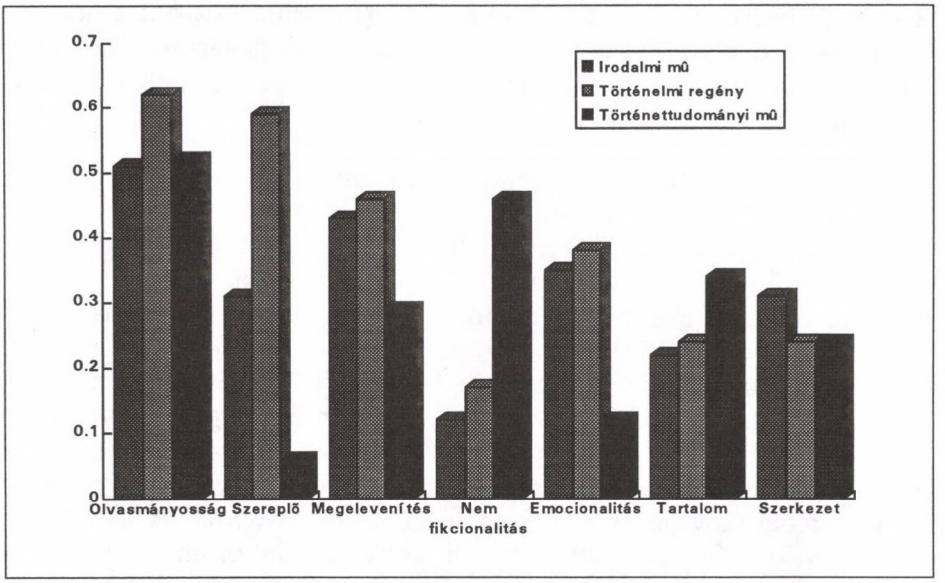

N=92

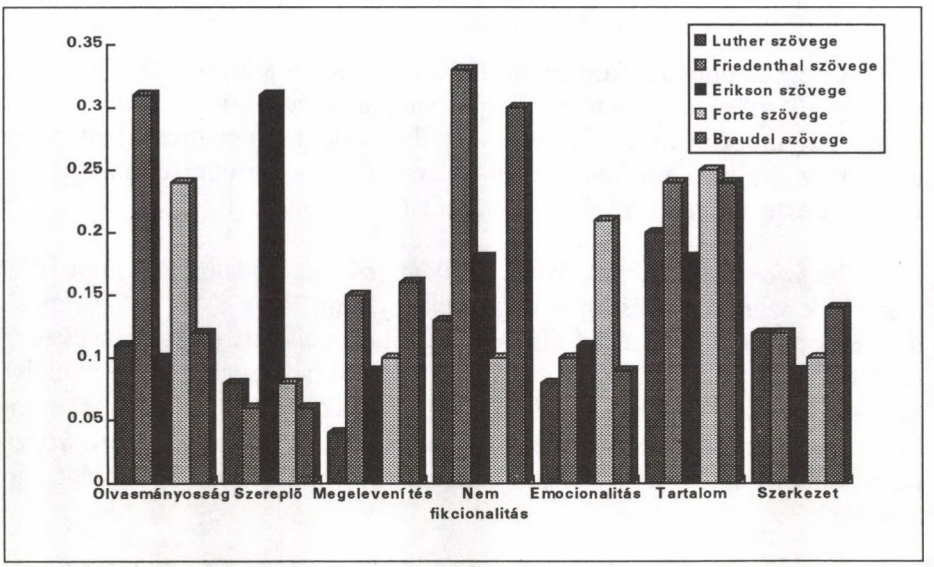

Luther szövege	N=36
Forte szövege	N=31
Erikson szövege	N=35
Friedenthal szövege	N=34
Braudel szövege	N=34

megelevenítés és emocionalitás dimenzióinak átlaggyakorisága hasonlóak voltak és nagyobbak, mint a történettudományi műé. Viszont a nem fikcionalitás dimenziójának átlaggyakorisága meghatározó a történettudományi műnél, eltérően az irodalmi műtől és a történelmi regénytől (3. ábra).

Az olvasmányosság szempontjából Friedenthal szövege kapott a legmagasabb pontszámot, de még ez is szembeszökően alacsonyabb volt ($p<.0001$), mint bármelyik műfajé. Semelyik szöveg nem közelíti meg az irodalmi mű szerkezetének gyakoriságát, azaz ez a dimenzió elkülöníti az irodalmi művet a másik két műfajtól. És az összes szöveg emocionalitásának és megelevenítésének gyakorisága jelentősen kisebb volt, mint az irodalmi műé és a történelmi regényé ($p<.0001$). Ugyanakkor a szövegek emocionalitását nézve Forte szövegének gyakorisága nagyobb volt, mint a többi szövegéé. A szereplő gyakoriságát illetően Erikson szövege múlta felül az összes többiét. A nem fikcionalitás gyakorisága Friedenthal, de még Braudel szövegénél is meglehetősen számottevő volt. A nem fikcionalitás gyakorisága történettudományi munkánál mint olyannál szintén nagyobb volt, mint az irodalmi műnél általában és a történelmi regénynél különösen.

Az egyes dimenziókon belüli helyezés alapján a kumulatív index csak csekély különbséget jelzett a műfajok vagy a szövegek között, de az emocionalitás, megelevenítés és szerkezet dimenzióinak együttes elkülönítése szerint az irodalmi mű mint olyan élesen eltért a történettudományi műtől, és Forte szövege a többi szövegtől (4. ábra).

Műfajokra vonatkozó értelmező válaszok. Az irodalmi mű mint olyan a k.sz.-ek számára elsősorban regényeket jelent, főleg a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben született mesterműveket. A fő ismérvek a kiemelkedő esztétikai értékű nyelvhasználat és a szemléletmód mélysége. Azaz a k.sz.-ek nem gondoltak a kommersz tömegszórakoztató termékekre, amikor az irodalmi műre mint olyanra vonatkozó várakozásaikat, illetve az irodalmi műnek mint olyannak a tulajdonságait jelezték.

A történelmi regényt leírásukban főleg azok a művek testesítették meg, amelyek a történelmi időszakokat vagy/és személyiségeket olvasmányosan mutatnak be. A művészi kvalitás szerepe közel sem olyan világos, mint az irodalmi műnél. És számos k.sz. az olvasmányos regényt, hacsak témája nem kimondottan mai, hajlamos volt történelmi regénynek tekinteni.

4. ábra

A műfajok és a szövegek tulajdonságdimenzióinak kumulatív indexe

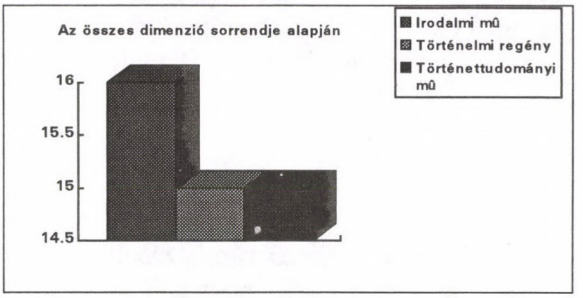

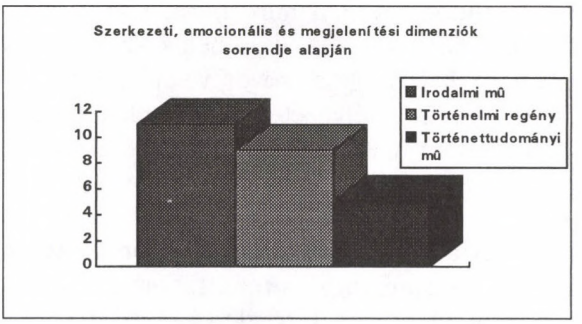

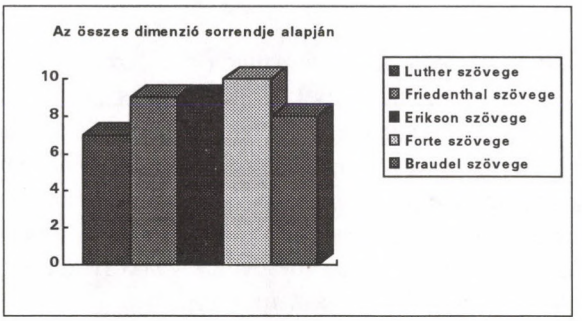

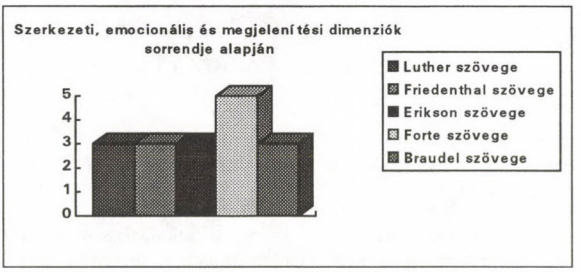

A történettudományi mű esetében a nem válaszoló k.sz.-ek aránya jelentős volt. A többiek azt gondolták, hogy a múlt eseményeinek logikailag koherens és tárgyilagos leírása a döntő. Memoárok, szociográfiák, irodalomtörténeti monográfiák, történelmi regények, voltaképpen bármilyen történelmi tárgyú mű bekerülhetett a történettudományi mű vélt kategóriájába. Mindez a bizonytalanság növekedését mutatta.

MEGVITATÁS

Amikor a k.sz.-ek a műfajra vonatkozó várakozásukkal kapcsolatban megjelöltek egy-egy tételt, arra válaszoltak, hogy a jó irodalmi mű, történelmi regény vagy történettudományi mű mint olyan gondolkodtatja őket, szórakoztatja őket, esztétikai élvezetet okoz nekik stb. Amikor egy szöveget olvastak el, arra válaszoltak, hogy a szöveg valójában gondolkodtatja őket, szórakoztatja őket, esztétikai élvezetet okoz nekik. A tényleges egyedi minta szükségszerűen nem felel meg az ideáltípusnak. Ebben az értelemben a jól ismert különbség jelenik meg, ami a vágy vezérelte várakozások és a zord valóság között észlelhető. Igen valószínű, hogy a különbségek mértékéhez hozzájárul az is, hogy a k.sz. szabadon választja meg az ideális(an elképzelt-várt) irodalmi vagy történettudományi művet, de a szövegek — pontosabban teljes szövegek részletei — adottak voltak a kísérleti helyzetben.[1]

A különbség jelentős a belső viszonyok rendszerében is. A műfaji várakozások alapján az irodalmi műnek mint olyannak — ellentétben a történettudományi művel — világos, sajátos, elsődlegesen emotív mintázata van, amellyel semelyik szöveg nem jellemezhető. És csak egy szöveg, Fortéé az, amelyik legalább egy szempontból, a szórakoztató funkció kielégítését tekintve megközelíti az irodalmi művel kapcsolatos várakozásokat. Hangsúlyozandó, hogy nemcsak az ideáltípus gyakoriságához, de maguk a szövegek funkcióinak gyakoriságához mérve.

A történettudományi műre mint olyanra irányuló várakozásoknak szintén világos, alapjában informatív-kognitív mintázata van. Pontosan ez

---

1 Az 1. és a 2. vizsgálat között eltelt idő miatt eleve valószínűtlen volt, hogy azok a k.sz.-ek, akik az 1. vizsgálatban is részt vettek, emlékeztek volna az 51 tételre, illetve a háromféle feltétellel összesen 153 kitöltési lehetőségre, nem szólva arról, hogy a 2. vizsgálatban mind a kontextus, mind a tételek sorrendje eltérő volt. Mindazonáltal, ha legalább az egy meghatározott műfajra és legalább egy szövegre adott válaszok mintázata feltűnően egybeesett volna, tisztázandó lett volna, hogy nem járult-e hozzá ehhez, hogy számos k.sz. a szöveg olvasásakor annak felfedezésére lehetett hangolva, amire korábban az egyik műfaj mellett elkötelezte magát.

az eset a Friedenthal szövege által kielégített várakozásokkal is, de Braudel egyértelműen történettudományi szövegére ez nem volt elmondható. Szintén látható, hogy az informatív funkciónak és a konatív funkció említett kognitív tételének a súlya meglehetősen nagy Erikson, illetve Luther szövegénél. Ebben az összefüggésben érdemes felidézni, hogy a k.sz.-ek szemében a történettudományi mű homályos műfaj. Ugyanakkor a példaadás tételének kiemelkedő szerepe Luther szövegénél személyes-meggyőző hatására utal.

A műfajra jellemző tulajdonságok alapján egyik szöveg sem minősíthető az irodalmi vagy a történettudományi mű meghatározó tulajdonságdimenzióival. De az emocionalitás szerepe Forte szövegénél tagadhatatlan kapcsolatot mutat az irodalmi művel általában és a történelmi regénnyel különösen. A szereplő súlya Erikson szövegénél korlátozott kapcsolatot mutat a történelmi regénnyel. A nem fikcionalitás szerepe Friedenthal és Braudel szövegeinél pedig a történettudományi művel mutat rokonságot. Egészében meglehetősen nyilvánvaló különbségek vannak a várakozásokban és tulajdonságokban a műfajok között, kivált az ideális irodalmi és történettudományi mű között. Az irodalmi mű emocionálisan vezérelt várakozásokkal és emocionális-szerkezeti tulajdonságokkal jellemezhető műfaj. A várakozások között az esztétikai funkció szerepe kiemelkedő, és ily módon a naiv k.sz.-einktől kapott adatok összhangban vannak a szakértők véleményével az esztétikai kvalitás és az irodalmi mű viszonyáról. A tulajdonságok között az emocionalitás, a megelevenítés és a szerkezet dimenzióinak összetevői jobbára azonosak a kollatív változókkal és korrelátumaikkal. Azaz ezek az adatok BERLYNE-éihez (1971) kapcsolhatók.

Az érzelmileg vezérelt várakozások szempontjából rendkívül nagy a távolság az irodalmi és a történettudományi mű között, de a tulajdonságok távolsága, amely kevésbé szembeszökő, szintén jelentős közöttük. A szövegeken belül Forte szövege mint az irodalmi mű képviselője, Friedenthal és Braudel szövege mint a történettudományi mű képviselője különül el, de e minta — nem szólva a másik két köztes szövegről — nem olyan világos, mint a műfajok esetében, és a távolság a szövegek között kevésbé számottevő.

Tekintetbe kell azt is vennünk, hogy még ha k.sz.einknek a klasszikus mesterművek által képviselt ideális irodalmi műre vonatkozó deklarált és procedurális tudása összhangban van is egymással, e tudás nem alapozza meg a szükséges mentális készletet, hogy egy korabeli (poszt)modern (irodalmi) művet annak belső jegyei alapján megértsenek, felismerjenek és értékeljenek. Ugyanakkor a k.sz.-ek történettudományi műre vonatko-

zó meglehetősen homályos ismeretei (és bizonytalanságaik a történelmi regénynél) a megfelelő procedurális tudás komoly fogyatékosságait jelzik, amelyek megmagyarázhatják, hogy a különböző szövegek olvasása után azonosított ismérvek miért nem voltak eléggé sajátosak és árnyaltak.

3. VIZSGÁLATI MÓDSZER

Anyag. Ugyanazok a szövegek szerepeltek, mint a 2. vizsgálatban.

Személyek. Két csoport vett részt. Az egyiket ugyanaz a 170 gimnáziumi tanuló alkotta (99 fiú, 71 lány, átlagéletkor 18 év), mint a 2. vizsgálatban. A másik csoport 108 budapesti első- és másodéves történelem szakos egyetemi hallgatóból állt (49 fiú, 59 lány, átlagéletkor 23 év).

Eljárás. Hasonló volt, mint a 2. vizsgálatban. Ezúttal azonban a k.sz.-ek feladata az volt, hogy olvasás közben — azaz, amikor először olvasták a szöveget, ha egyáltalán éltek a többszöri olvasás lehetőségével — húzzák alá az érzelmileg megragadó kifejezéseket, szavakat, mondatrészeket vagy mondatokat. Olvasást követően pedig az érzelmi állapotokat (továbbiakban érzelmeket) kifejező listából (lásd lejjebb) húzzák alá azokat a tételeket, amelyeket az imént olvasott szöveggel kapcsolatban helyénvalóaknak tartanak. Végül kötetlen kommentárokra is módot adtunk.

Az adatok kezelése. Az olvasás közben fellépő érzelmek hatását szövegenként egy átfogó index-szel mértük. Két tényezőt vettünk tekintetbe: az aláhúzások összesített gyakoriságát és az egyáltalán nem jelölt szavak gyakoriságát. Az utóbbit kivontuk az előbbiből. Ezt a pontszámot viszonyítottuk a szöveg teljes szószámához (természetesen az adott szöveget olvasó k.sz.-ek számát figyelembe véve). Azaz az olvasás közben fellépő érzelmek hatását a szöveg szószáma/súlyozott jelölések száma index mutatta meg. Minél alacsonyabb a százalékszám, annál nagyobb a hatás. Mivel a szöveg olvasás közbeni érzelmi hatása szempontjából különösen informatív azon propozíciók és kifejezések aránya, amelyek jelentősebb mértékben mozgatják az érzelmeket, külön összegeztük azokat, amelyeket legalább a k.sz.-ek 25%-a megjelölt. Mivel a szövegek szószáma között — jeleztük a 2. vizsgálat módszere ismertetésénél, 800-900 szóból álltak — akár több mint 10%-os az eltérés, a legrövidebb szövegnél a k.sz.-ek szószámhoz viszonyított átlagos jelölési gyakorisága el nem hanyagolhatóan nagyobbnak tűnne, ha valójában pontosan megegyező lenne a leghosszabb szöveget olvasó k.sz.-ekéivel. Ezért mindegyik szövegnél kiszámítottuk a leghosszabb szöveg szószámához viszonyított százalékos különbséget, és

ennyivel megnöveltük a szövegre ténylegesen adott jelölési gyakoriságok arányát.

A listán szereplő tételek közül négy: együttérzés, szeretet, tisztelet, vonzódás egyértelműen pozitív társas érzelmek, amelyek elsősorban az olvasónak a szöveg szereplőire vonatkozó érzelmeire utalnak. Ellentétben velük, másik négy: elégedetlenség, felháborodás, taszítás, megvetés negatív érzelmek, amelyek az olvasónak a szereplők rossz körülményeire, valamint a szöveg tárgyára és stílusára vonatkozó érzelmeire utalnak. Másként szólva a pozitív társas érzelmek ereje világosan megmutatja, hogy (kivált) a főhős mennyire képes elfogadtatni magát az olvasóval. Minél nagyobb a pozitív társas érzelmek átlaggyakorisága a negatívakéhoz képest, annál nagyobb a szöveg — főhősön keresztül kifejtett — involváló hatása.

Ezek az indexek kiegészülnek a gyakran jelölt kifejezések, egymással szorosan összekapcsolódó propozíciók tartalmának, valamint a kötetlen kommentárok tartalmának áttekintésével.

EREDMÉNYEK

Olvasás közben kiváltott érzelmek. A gimnazistáknál négy szöveg hatása nagyobb volt, mint Braudelé. A két csoport között Erikson és Braudel szövegének hatása tért el, az előbbié nagyobb volt a gimnazistáknál, az utóbbié az egyetemistáknál. A legnagyobb és legkisebb hatású szöveg közötti távolság, nevezetesen Lutheré és Braudelé a gimnazistáknál nagyobb volt, mint a hasonló két szövegé, nevezetesen Fortéé és Eriksoné az egyetemistáknál (5. ábra).

A kiemelkedő hatást mutató leggyakoribb jelölések alapján személyenként átlagindexet számítottunk, eszerint mindkét csoportban Erikson szövege kapta a legalacsonyabb pontszámot. Hozzá képest Luther és Forte szövegének volt magas pontszáma a gimnazistáknál, Braudel és Luther szövegének az egyetemistáknál. De Friedenthal szövege a gimnazistáknál és Forte szövege az egyetemistáknál szintén magasabb pontszámot kapott, mint Eriksoné. A gimnazistáknál a távolság a kiemelkedő hatású szövegek és Eriksoné között nagyobb volt, mint az egyetemistáknál. Egyúttal a Braudel-szöveg hatásában is nyilvánvaló különbség volt a két csoport között (6. ábra).

Érzelmek olvasás után. Ellenőriztük, vajon az érzelmeket kifejező jelölt tételek összgyakorisága eltért-e a szövegek között, azaz inkább felszó-

5. ábra

A szövegek érzelemfelkeltő hatása olvasás közben

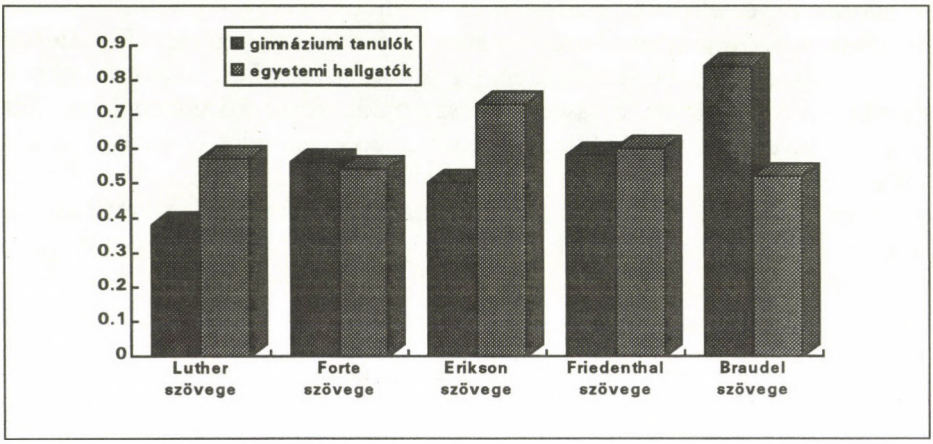

	gimnáziumi tanulók	egyetemi hallgatók
Luther szövege	N=36	N=22
Forte szövege	N=31	N=20
Erikson szövege	N=35	N=22
Friedenthal szövege	N=34	N=22
Braudel szövege	N=34	N=22

A szavak száma osztva a jelölt szavak gyakorisága, mínusz a nem jelölt szavak gyakorisága. Minél alacsonyabb a hányados, annál nagyobb a hatás.

$p<.05$ Luther és Braudel szövegei,
Forte és Braudel szövegei,
Erikson és Braudel szövegei,
Friedenthal és Braudel szövegei, gimnáziumi tanulóknál

n.s. egyetemi hallgatóknál

gimnáziumi tanulók és egyetemi hallgatók:

$p<.05$ Erikson szövege, Braudel szövege
(arányok különbsége teszt alapján)

* A gimnáziumi tanulókkal egyenlõ számú személyre korrigált arányok.

6. ábra

A legkiemelkedőbb érzelmi hatású kifejezések és propozíciók átlagpontszáma személyenként egyenlő szöveghosszúságra korrigált gyakoriság esetén

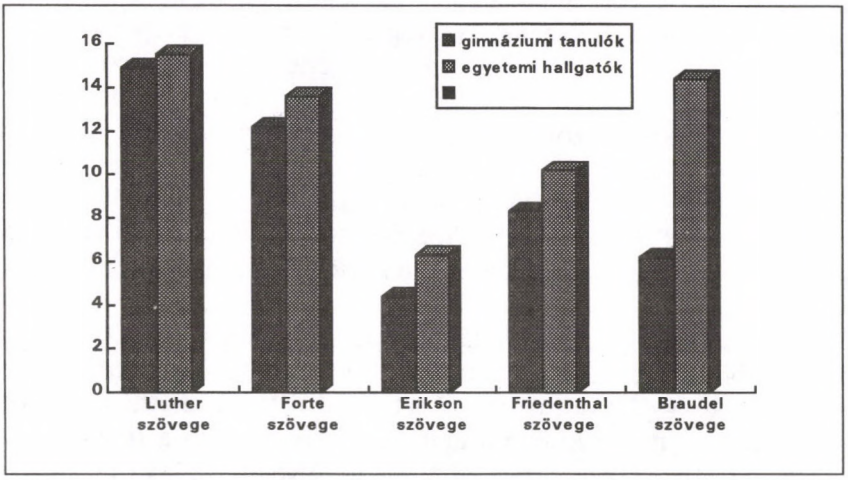

Erikson szövegéhez mérve

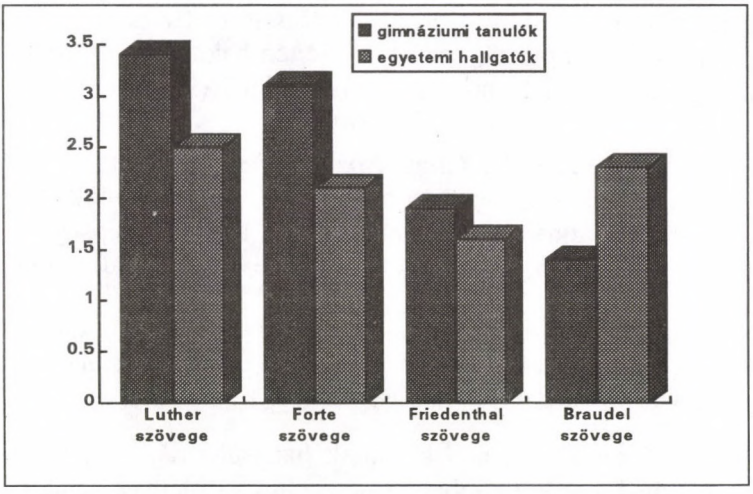

	gimnáziumi tanulók	egyetemi hallgatók
Luther szövege	N=36	N=22
Forte szövege	N=31	N=20
Erikson szövege	N=35	N=22
Friedenthal szövege	N=34	N=22
Braudel szövege	N=34	N=22

lították-e bizonyos szövegek a k.sz.-eket érzelmek jelölésére, mint mások. A szövegek hasonló átlagpontszámokat mutattak személyenként mindkét csoportban (7. ábra). Ugyanakkor a pozitív társas érzelmek gyakorisága a negatívakéhoz viszonyítva azt jelezte, hogy Luther szövegének az involváló hatása nagyobb volt, mint a többi szövegéé, Friedenthal szövegéé nagyobb volt, mint a másik három szövegéé és Eriksoné nagyobb volt, mint Braudelé a gimnazistáknál. Luther szövegének hatása hasonló volt az egyetemistáknál is, viszont Braudelé kisebb volt, mint a másik három szövegé. A két csoport között semelyik szöveg hatása nem tért el (8. ábra). Mindkét csoportban Luther szövege gyakorolt a legkiegyensúlyozottabb hatást, viszonylag erős pozitív társas érzelmekkel és nem túl gyenge negatív érzelmekkel. Friedenthal szövegének hatása alapjában hasonló volt, míg Braudel szövegénél a negatív érzelmek súlya meghatározó volt.

Érzelmi feldolgozás kumulatív indexe. A hatás együttes nagysága szempontjából az 5., 7. és 8. ábra összevont adatait átlagoltuk. (Mivel az 5. ábrán — ahogy láthattuk, számítástechnikai okok miatt, ellentétben a többi ábrával — minél kisebb a mutató, annál nagyobb a hatás, ezúttal a két szélső értéket, azaz Luther és Braudel szövegét fordítva kellett beszámítanunk.) Luther szövege látható az egyik oldalon, Eriksoné és Braudelé a másikon, míg Friedenthal és Forte szövegei középütt vannak. Mivel az egyetemistáknál Braudel szövegének a hatása nem volt olyan csekély, mint a gimnazistáknál, a távolság, amely elválasztotta Erikson és Braudel szövegeinek hatását Lutherétől, továbbá Friedenthalétól és Fortéétól, kisebb volt az egyetemistáknál, mint a gimnazistáknál (9. ábra).

Gyakran jelölt (érzelmileg hangsúlyos) propozíciók. Luther szövegének döntő részei mindkét csoportban azok a propozíciók voltak, amelyek a magányos hősre vonatkoztak, aki hatalmas, de alávaló ellenséges erőkkel áll szemben, eltökélten, rendíthetetlenül téve eleget küldetésének.

(„Isten szembeállított engem (...) a szerzetest ezzel a sok hatalmas emberrel", „Nem vonhatok vissza semmit", „Mit tudsz tenni te egymagad ez ellen a sok vad szörnyeteg ellen?", „Isten költözött beléd".)

Forte szövegében a bon mot-k válnak hangsúlyossá, amelyek a hős együgyű tisztaságával a vele szembenálló erő cinikus-fölényes romlottságát állítják elénk.

(„Az emberek csak akkor fizetnek, ha teremtünk nekik egy halálos ellenséget", „A Szentírás nagyon kedves könyv, különösen, ha az ember nem tud elaludni", „Ebből nagy zűr lesz. Ez — Luther — még hisz Istenben.")

7. ábra

Az érzelmek átlagpontszáma személyenként a szöveg olvasását követően

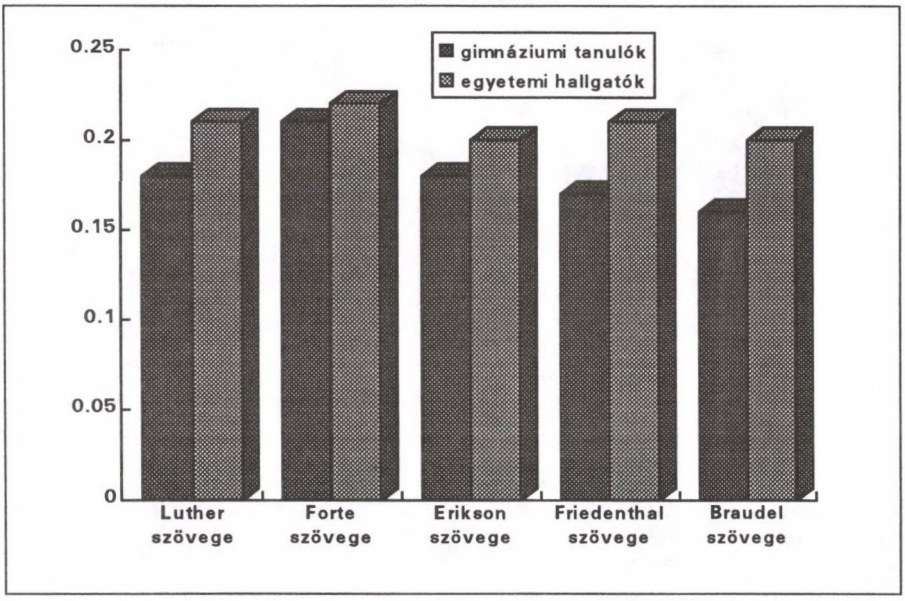

	gimnáziumi tanulók	egyetemi hallgatók
Luther szövege	N=36	N=22
Forte szövege	N=31	N=20
Erikson szövege	N=35	N=22
Friedenthal szövege	N=34	N=22
Braudel szövege	N=34	N=22

n.s. t-teszt alapján

8. ábra

A pozitív társas érzelmek mértéke a szöveg olvasását követően

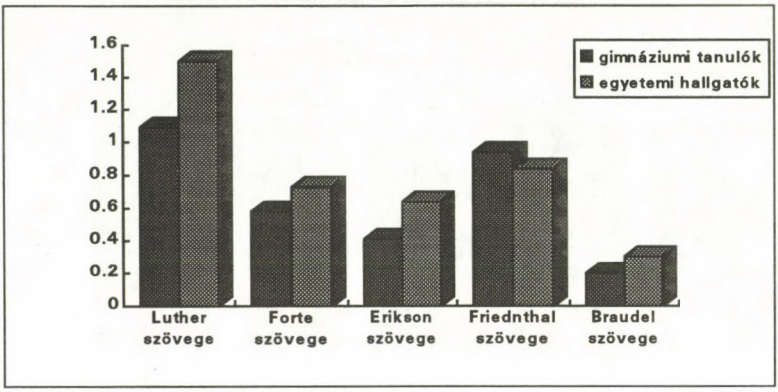

	gimnáziumi tanulók	egyetemi hallgatók
Luther szövege	N=36	N=22
Forte szövege	N=31	N=20
Erikson szövege	N=35	N=22
Friedenthal szövege	N=34	N=22
Braudel szövege	N=34	N=22

A pozitív társas érzelmek gyakorisága osztva a negatív érzelmek gyakoriságával. Minél nagyobb a hányados, annál nagyobb a pozitív társas érzelmek mértéke.

$p<.05$ Luther szövege és az összes többi szöveg,
Friedenthal és Forte szövegei,
Friedenthal és Braudel szövegei,
Erikson és Braudel szövegei gimnáziumi tanulóknál

Luther szövege és az összes többi szöveg,
Friedenthal és Braudel szövegei,
Forte és Braudel szövegei,
Erikson és Braudel szövegei egyetemi hallgatóknál

n.s. *gimnáziumi tanulók és egyetemi hallgatók*
(arányok különbsége teszt alapján)

Ez a statisztikai teszt 0.00 és 1.00 közötti arányoknál érvényes, így az 1.00-nél nagyobb arányokat 1.00-nek tekintettük.

9. ábra

Az érzelmi hatás kumulatív indexe

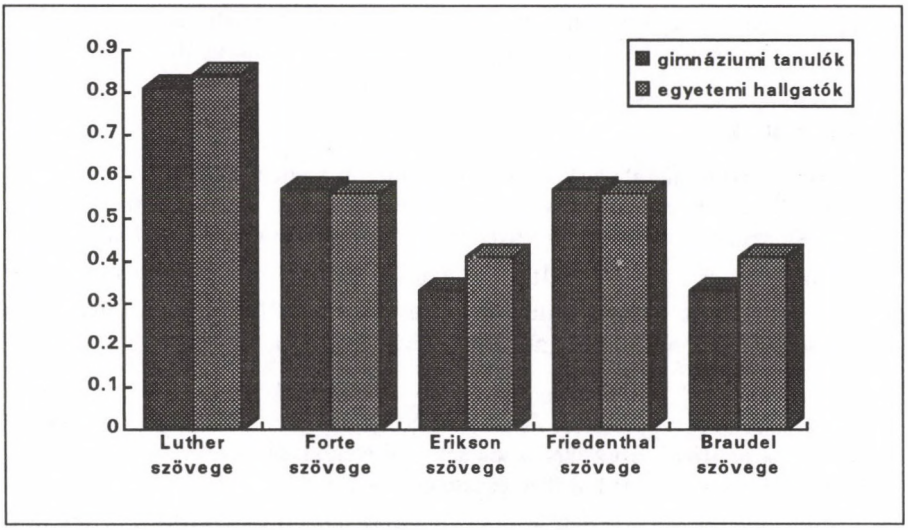

	gimnáziumi tanulók	egyetemi hallgatók
Luther szövege	N=36	N=22
Forte szövege	N=31	N=20
Erikson szövege	N=35	N=22
Friedenthal szövege	N=34	N=22
Braudel szövege	N=34	N=22

Az 5-ös, 7-es, 8-as ábra adatai alapján.

Erikson szövegéből az összetetten jellemzett hősre, főleg az agresszivitására és zsigerei érdeklődésére vonatkozó szokatlanul ható jegyek emelkednek ki, amelyekhez képest pozitív vonásai háttérbe szorulnak.

(„Úgy viselkedtek egymással, mint két állat", „a vérében kell kezet mosnunk", „hajlama a székrekedésre", „őrjöngő harag", „nagyra nőtt, nyafka gyerek".)

Friedenthal szövegéből főleg az egyéni felelősség és a bűntudat motívumai tűnnek elő.

(„Az ember szüntelenül viaskodjék a vele született eredendő bűnnel", „Mindenki egyedül áll bírája előtt", „Megbocsátást csakis igazi bűnbánat eredményezhet", „Krisztust kell követni, szenvedésen, halálon és poklon keresztül.")

Braudel szövegéből kivált azok a propozíciók ragadják meg a k.sz.-ek figyelmét, amelyek arra alkalmasak, hogy az olvasónak a mai hazai pénzgazdálkodással szembeni negatív attitűdjét fejezzék ki.

(„Az újgazdagok [...] nem ébresztenek maguk iránt rokonszenvet", „spekulánsok közönséges [...] gyűlöletét és megvetését", „A pénz a társadalom testének vére", [...] a politikai test zsírja: a sok árt a mozgékonyságának, a túlságosan kevés beteggé teszi", „A pokol tüze égesse el a bankjegyeket".)

Kommentárok. Az értelmező válaszok jelentős része *morális reflexió.*

„Tisztelet az iránt, aki vállalni meri elképzeléseit." (Luther szövege.) „Luther vállani merte azt, amit gondolt." (Friedenthal szövege.) „Az emberek nehezen fogadják el a másik igazságát." (Forte szövege.) „Luther tiszteletet érdemel, mert halálfélelmét is le tudta küzdeni." (Erikson szövege.) „A pénz sok rossz forrása; a szegények érthetően gyűlölik a gazdagokat." (Braudel szövege.)

Számos *önreflexió* is található.

„Megvetem magam, mert gyengeségem miatt nem vagyok képes elérni céljaimat." (Luther szövegével kapcsolatban.) „Bizonyára Luthernek le kellett győznie az akadályokat, hogy belső bizonytalanságaival szembe tudjon nézni. Ehhez képest sokkal kényelmesebb öncsalásban élni, mentségeket keresni, ami gyakran megesik velem." (Friedenthal szövegével kapcsolatban.) „Boldog vagyok, hogy nem Luther korában éltem; ma az élet könnyebb." (Erikson szövegével kapcsolatban.) „Függetlenül a ténytől, hogy mennyi pénzünk van, a pénz hatása rossz. Szüleim idevágó vitáinak elfojtott emlékei törnek fel bennem." (Braudel szövegével kapcsolatban.)

A k.sz.-ek ritkán kommentálták Luther, Forte és Friedenthal szövegeit (mint szövegeket), de a negatív megjegyzések aránya számottevő volt Erikson szövegénél, kivált az egyetemisták körében és Braudel szövegénél.

„Az egész szöveg zavaros." (Erikson szövege.) „Történelmi szakszöveget vártam, és ehelyett eklektikusan primitív nyelvi leleménnyel találkoztam." (Erik-

son szövege.) „Nem közérthető. Szánom azt, akinek ki kellett agyalnia." (Braudel szövege.) „Egy kukkot sem lehet érteni belőle, mint általában a gazdasági műsorokból." (Braudel szövege.)

MEGVITATÁS

A vizsgálatot értelemszerűen azért végeztük el történelem szakos egyetemi hallgatókkal is, hogy ellenőrizzük, vajon eredményeik jelentősen eltérnek-e a „naiv" k.sz.-ekéitől. Az egyetemisták többsége első éves volt, így természetesen nem tekinthetők szakértőknek, de kompetenciájuk minlenképpen felülmúlta a gimnazistákét. Mindazonáltal, érzelmileg hangsúlyos válaszaikban (propozícióikban) és kommentárjaikban semmi többlet nem tűnt fel; ha nem tudtuk volna, hogy mely válaszokat kaptuk a gimnazistáktól és melyeket az egyetemistáktól, csak kivételes esetekben lettünk volna képesek a szerzőséget megállapítani. Ilyen például az alábbi egyetemistától származó válasz:

„Az érzelmi hatás közömbös. Egy történésznek mindenféle szöveget tárgyilagosan kell megítélnie. Mindenkinek ezt tanácsolom."

Társai azonban — akik bizonyára egyetértettek volna ezzel a deklarációval — tényleges olvasási tevékenységükben nem követték azt. Hasonlóan a gimnazistákhoz, több érzelmet tulajdonítottak olvasás során és több pozitív érzelmet olvasás után meghatározott szövegeknek, mint másoknak — függetlenül a bennük levő történelmi igazságtól. Ugyanakkor az olvasás után az egyetemisták egészében nem dolgozták fel „hűvösebben" (kevesebb érzelmi kifejezést jelölve) a szövegeket, mint a gimnazisták, és a szövegek tartalmára is főleg moralizáló válaszokat adtak.

Jóllehet ez volt a helyzet az egyértelműen történetírói szöveggel (Braudelével) és a kétértelműen pszichohistóriai szöveggel (Eriksonéval), és jóllehet, a negatív megjegyzések e két szöveg esetében számottevőek voltak, az érzelmi feldolgozás az olvasás során mutatott bizonyos különbséget a gimnazistákhoz képest. Braudel szövege nagyobb érzelmi erőt váltott ki és az egyetemisták által hangsúlyosnak talált propozíciók a pénzgazdaság iránt még negatívabb attitűdöt jeleztek, mint a gimnazistáké. A szöveg stílusára és műfajára is több elutasító megjegyzést tettek az egyetemisták. Azaz a Braudel-szöveg hatása olvasás közben éppen nem azt mutatja, hogy a feldolgozás szakértőbbé, tárgyilagosabbá vagy semlegesebbé vált volna az iskolázottságtól függően.

Az Erikson-szöveg hangsúlyos propozíciói ugyancsak hasonlóak voltak mindkét csoportban, de egészében az egyetemistákat érzelmileg kevésbé ragadta meg a szöveg. Ugyanakkor ők a gimnazistáknál nagyobb mértékben elutasították pszichoanalitikus-pszichohistoriai megközelítése miatt. Emögött egyszerre bukkan fel a „szakértői aggodalom" a történelmi folyamatok pszichologizálását illetően és az averzió egy összetettebb nézőponttal szemben, amire nem készültek fel.

Bár utóbb kétségkívül a szövegek tartalmi vonatkozásaira összpontosítottunk, emlékeztetni kívánunk arra, hogy tettük ezt azok után, hogy műfaji, szerkezeti tényezőknek, az evokatív, illetve esztétikai élvezetkeltő hatásnak, a nyelvi megformálás által (is) kiváltott emocionális mutatóknak a viszonyát az adott — természetesen mindig korlátozott és így nem kielégítő — keretben vázoltuk.

Egészében véve, függetlenül az iskolázottságtól és érdeklődéstől, Luther, Forte és Friedenthal szövegei vonzóbbak és figyelemre méltóbbak voltak, mint Eriksoné és Braudelé. A szövegek feldolgozásában a vízválasztó — már amennyire egyáltalán volt — az alapjában narratív, néha leírással kevert, de a tudományos nyelvtől teljesen mentes előadásmód és az alapjában tudományos értekező előadásmód között tapasztalható. Ugyanakkor a narratív oldalon belül nincs hasonló határvonal a nyilvánvalóan irodalmi szándékkal írott fiktív, önéletrajzi vagy életrajzi narratívum és a nem fiktív szövegalkotás szándékával készített önéletrajz vagy életrajz között.

ÁLTALÁNOS MEGVITATÁS

A hangsúly — úgy tűnik — azon van, hogy elbeszélnek egy történetet, és nem pedig azon, hogy az fiktív vagy nem fiktív. „A tény (faktum) a *facere*=készíteni vagy csinálni, a fikció a *fingere*=teremteni vagy alakítani szóból ered. (...) A 'tény' szó szerinti jelentése 'megtett dolog', a 'fikció' pedig sohasem vesztette el azt a jelentését, hogy 'megteremtett dolog'. A ténynek fikcióvá kell lennie ahhoz, hogy fennmaradjon. A fikció nem ellentétes a ténnyel, hanem kiegészítése. Tartósabb alakot ad az ember elenyésző tetteinek." (SCHOLES, KLAUS és SILVERMAN, 1978, 101. o.)

Az irodalomelméletben egyáltalán nem friss gondolat az, hogy a művészet nem korlátozódhat csak a fikcióra, magába kell foglalnia a mindennapi és a nem fiktív elbeszélő szövegek egy részét is. Egy német irodalomtörténész, Cyzars (idézi WEHRLI, 1960, 68. o.) évtizedekkel ezelőtt

megjegyezte, hogy egyetlen irodalmi műben sem „találta meg oly nagy mértékben a felszabadult esztétikai energiát, mint egy bizonyos szemészeti tankönyvben." Ez a szándékosan meghökkentő megállapítás teljes összhangban van HIRSCH (1987, 461. o.) meghatározásával: irodalom „minden írott vagy szóbeli alkotás, amely lényeges esztétikai minőségekkel rendelkezik, amikor esztétikai kategóriákban írjuk le." Ironikusan szólva, ha egy szöveget (in)kompetenciánk következtében a fenti módon írunk le, bizonyára figyelemre méltó esztétikai kvalitásokat fogunk feltárni. A szövegnek azt a fajtáját, amit irodalomnak nevezünk, „legalábbis részben társadalmi-kulturális és nem nyelvészeti terminusok segítségével határozzuk meg (...), ha mi, olvasók, sajátos szöveget irodalomnak találunk, részben eltérő módon próbáljuk feldolgozni azoktól a szövegektől, amelyeket nem vélünk irodalomnak (...)" SHORT és CANDLIN, 1988, 201—202).

Ugyanakkor narratív kultúránk szemléletmódja és hagyományai megalapozzák az irodalmi szemléletmódot, amely a szövegeknek széles körére alkalmazható még akkor is, ha e szövegek „csak" tényekre támaszkodnak. Kivált történelmi tények bemutatása nem szükségképpen helyezkedik el az irodalmi fikciókkal ellentétes póluson. „(...) a történetírói szövegnek folyamatosan fel kell találnia a történelmet, visszapillantva értelmeznie kell, gyakran az irodalomból átvett megjelenítő elbeszélésmód vagy drámai ismérvek segítségével." (BEAUGRANDE, 1988, 8. o.)

És valóban, a 18. században, de még utóbb is a történelemírás irodalmi műfaj volt. Voltaire-nak és Gibbonnak, avagy Michelet-nek és Burckhardtnak semmi kétségük nem volt afelől, hogy írók (GOSSMAN, 1990). És ha arra gondolnánk, hogy hol vagyunk ettől (poszt)modern korszakunkban, érdemes emlékezetünkbe idézni az Annales iskola képviselőjének, Dubynek a szavait arról, hogy szerinte a történetírás irodalmi műfaj és a történelmi szöveg — a jelentől való távolságától függően — a vágyak áthatotta „álom terméke" (DUBY és LANDREAU, 1993, 40. o.).

Kevésbé líraian GADAMER (1984, 125. o.) ezt úgy mondja, hogy a történész szövegmegértése nem teljesen más, mint a művészé, és hozzáteszi: „Nem véletlen, hogy az irodalom jelensége az a pont, ahol a művészet és a tudomány átmegy egymásba."

Természetesen egy életútról, azaz egyedi történetről beszámoló, nem fiktív (szándékkal írott) önéletrajz, nem fiktív (szándékkal készített) életrajz vagy bármilyen más nem fiktív történelmi narratívum és akár az ő fiktív változataik között is van különbség. A nemfiktív szövegek konstruálásában a referenciális szint szerepe nyilvánvaló. Az időrendi kötöttségeket

figyelembe kell venni, a szerzőt az adatok korlátozzák. A fiktív szövegeknél még akkor is, amikor a fiktív világ összetevői közvetlenül a társadalmi — történelmi világból származnak és azt denotálják, feltűnnek nem tényszerű, ebben az értelemben szabad konnotációk.

„(...) A nemfiktív narratívum olvasója megérti, hogy a szöveg szilárdan egy hangtól ered, az elbeszélő egy valóságos személlyel azonos, akinek neve a címoldalon szerepel. (COHN, 1990, 792. o.). A fikció elbeszélője viszont mindig konstruált jellem, akkor is elkülönül a szerzőtől, ha egyes szám első személyben beszél. Amit bármilyen fiktív elbeszélés megtehet, azt a nemfiktív narratívum nem teheti meg: „nem mutathatja be az elmúlt eseményeket egy történelmi alak szemén keresztül a jelenben, csak egy örökké visszatekintő történész-narrátor szemén keresztül." (COHN, 1990, 786. o.)

Nemcsak az e tanulmány készítőjéhez hasonló pszichológus, hanem a történelemfilozófus is úgy gondolja, hogy az emberek a történelmi szöveget ugyanolyan módon értik meg, ahogy „egy fiktív történetet követnek" (GALLIE, 1964, 22. o.). A szövegsajátosságok nem világosak akkor, amikor az egy vagy több hős (szereplő) cselekedetei és tapasztalatai köré szerveződnek és amikor naiv olvasók fogják fel őket. Még a nem elbeszélő szövegek sincsenek teljesen megfosztva a narrativitástól. Éppen a narrativitás garantálja a jelentést és azt, hogy „minden történelmi ábrázolásban az emberi szándékról szóló allegorikus alkotást" ismerjünk fel. (KELLNER, 1989, 323. o.)

Korábban már bizonyos fenntartással szóltunk arról a vízválasztóról, ami az alapjában narratív és az alapjában tudományos-értekező szöveg között található. Helyénvalónak tűnik ROSCH-nak (1989) a prototípusra vonatkozó elgondolását a bennünket foglalkoztató jelenségekre alkalmazni. Irodalom és történetírás, illetve narratív és leíró, narratív és magyarázó szövegek nem képzelhetők el úgy, mint amelyeket kizárólag egy kategóriába tartozó összes tulajdonság és ugyanakkor egy más kategóriának egyetlen tulajdonsága sem jellemez. Sokkal inkább meghatározott ismérevek (jegyek) kontinuumait kell magunk elé képzelnünk, amelyeknek néhány sűrűsödési pontján foglalnak helyet az egymással rokon és a többivel kevésbé rokon — ha tetszik, kvalitatíve más és más — szöveg- (opció-) családok. Az egyik sűrűsödési ponttól távolodva valamelyest már a másikhoz közeledünk.

A kézirat elfogadva: 1996. október

IRODALOM

BEAUGRANDE, R., 1988, *Critical Discourse: A Survey of Litherary Theorists,* Ablex, Norwood, N.J.

BERLYNE, D. E., 1971, *Aesthetics and Psychobiology,* Appleton, New York.

COHN, D., 1990, Signposts of fictionality: a narratological perspective, *Poetics Today, 11,* 792.

COHN, D., i.m. 786.

CYSARZ, H., idézi Wehrli, M., 1960, *Általános irodalomtudomány,* Gondolat, Budapest.

DUBY, G. és LANDREAU, G., 1993, *Párbeszéd a történelemről,* Akadémiai Kiadó, Budapest.

GADAMER, H. G., 1984, *Igazság és módszer,* Gondolat, Budapest.

GALLIE, W. B., 1968, *Philosophy and the Historical Understanding,* Schocken, New York.

GOSSMAN, L., 1990, Between History and Literature, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.

HALÁSZ, L., 1996, Az irodalmi és történetírói szöveg reprezentációja, *Pszichológia, 16, 3,* 255—270.

HIRSCH, D. E., 1987, Régi és új a hermeneutikában, In: FABINY, T. (Ed.), *A hermeneutika elmélete, 2,* JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged.

KELLNER, H., 1989, *Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked,* University of Wisconsin Press, London.

KIRSTINA, L. and LŐRINCZ, J., 1992, *Magyarok és finnek a fikció világában,* Széchényi Könyvtár, Budapest.

ROSCH, E., 1989, Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban, In: PLÉH, Cs. (Ed.), *Gondolkodáslélektan I.,* Tankönyvkiadó, Budapest.

SCHOLES, R., KLAUS, C. H. and SILVERMAN, M. (eds.), 1978, *Elements of Literature,* Oxford University Press, New York.

SHORT, M. and CANDLIN, Ch., 1989, Teaching study skills for English literature, In: SHORT, M. (Ed.), *Reading, Analysing and Teaching Literature,* Longman, London-New York.

LÁSZLÓ HALÁSZ

A COMPARATIVE STUDY OF LITERARY AND HISTORIOGRAPHICAL TEXT: EXPECTATIONS, CHARACTERISTICS, EMOTIONAL EFFECT

The main aim of the first and second parts of the study was to clarify the relationship between an „ideal typical" characterization of a literary work, a historical novel and a historiographical work in general (rather than in regard to any specific work), and characterization of specific texts of different genres (autobiographical, dramatic literary, psychohistorical, biographical and expository-interpretive historiographical) using the same items referring to the reader's expectations and textual characteristics. A list of 23 items of expectations represented aesthetic, conative, entertaining, expressive and informative reading functions. A list of 28 items of characteristics represented the textual dimensions of actor, contents, emotionality, evocativeness, nonfictionality, readability and structure. 170 „elite" secondary-school students, average age 18, took part in the experiments.

There were quite clear differences in emotionally driven expectations and emotionally-structurally driven characteristics between the genres, especially between an ideal literary and historiographical work as such. But the distance between the texts was far less clear and significant. The main conclusion is rather paradoxical. The general distinctions are too rough, rigid, and do not meet the complexity of literary art. Again, the lack of similar distinctions between texts help us to outline the frame of a united narrative mode.

In the third part of the study the emotional effect was in focus. The same autobiographical, dramatic literary, psychohistorical, biographical and expository-interpretive historiographical texts were used. The emotional effect was measured during reading by underlining the phrases and propositions which aroused the subjects emotionally and after reading out of a list by marking the items expressing the emotional states (and emotions). The same 170 „elite" secondary-school students, average age 18 and 108 undergraduates in history, average age 23 took part in.

Both groups assigned more emotions in general during reading and more positive social emotions in particular after reading to given texts

than to others — independent of the historical truth of them. At the same time, following reading in the whole the undergraduates in history did not process the texts coolly than did the secondary-school students. Processing the texts the watershed — as far as there is one at all — was between the basically narrative presentation, sometimes mixed with description, but totally free of a scientific language and the basically scientific presentation. At the same time, within the narrative side there is no similar line of demarcation between processing a fictive, self-biographical or biographical narrative written with an obviously literary intention and a self-biographical narrative written intentionally as a nonfictive text. The stress is again on narrating a story and not on its fictive or nonfictive nature.

Pszichológia, 1997, (17), 3, 285—300

SZEMLE

VAJDA ZSUZSANNA
József Attila Tudományegyetem, Szeged

VITÁK A GYERMEKKOR TÖRTÉNETI KUTATÁSÁBAN[1]

A mentalitás vagy magyarosabban szokástörténet iránt a hatvanas évektől kezdve robbanászerűen kibontakozó érdeklődést jól példázza, hogy N. Elias ma klasszikusnak számító munkája, „A civilizáció folyamata" először 1939-ben jelent meg (magyarul ELIAS, 1987), és minden visszhang nélkül látszólag a feledés homályába merült. Mindebben feltehetően közrejátszottak — miként HANÁK P. a könyv bevezetőjében (1987) felhívja rá a figyelmet — a világháborús körülmények. Ám talán nem tekinthető teljes mértékben a kedvezőtlen történelmi feltételek véletlenszerű következményének, hogy Elias munkáját nem tíz, tizenöt, hanem kereken harminc évvel keletkezése után, 1969-ben fedezték fel újra, majd a hetvenes években számos új kiadást ért meg. A Hanák Péter kifejezésével „történelemalatti" köznapi élet, az egyéni sorsok, az intim kapcsolatok vizsgálata a múltban, eltérő társadalmi és kulturális feltételek között a kultúrközi és az összehasonlító kutatásokhoz hasonlóan arra a pszichológusi gondolkodásmód számára mindent meghatározó kérdéskomplexumra igyekszik választ kapni, vannak-e az emberi természetnek univerzális elemei — netán az egész emberi természet az —, melyek azok, és milyen eredetűek. Ez a kérdés napjainkban túlmutat a pszichológia horizontján, lévén igen szoros kapcsolatban a liberális emberkép előfeltevéseivel (KOLAKOWSKY, 1993).

Mindezt tekintetbe véve az sem meglepő, hogy a gyermekkor történeti kutatása vált a a viselkedéstörténet egyik legfontosabb területévé. A

1 Készült a T 013601 számú „Gyermekkor és nevelés Magyarországon" című OTKA-pályázat támogatásával.

gyermeknevelés, a szülő-gyermek kapcsolat egyrészt a biológiai szempontból kulcsfontosságú utódgondozás emberi megjelenési formája, másrészt egy adott kultúra és társadalom egyik legfontosabb, a felnőttek életének egészét formáló, szervező területe. Történeti vizsgálata sokatmondó lehet a kétféle determináció — biológiai vs társadalmi — arányára, mechanizmusaira, kapcsolódási pontjaira nézve. Cikkemben néhány jelentősebb gyermekkortörténész álláspontjának kritikai elemzését, a gyermekkortörténeti adatok interpretálásában dúló vitákat és a fenti kérdésre adott válaszaikat szeretném bemutatni.

Vizsgáljuk meg, melyek azok a kérdések, amelyek megosztják a gyermekkortörténészek táborát. A vitás kérdések három pontban foglalhatók össze, melyek természetesen nem függetlenek:

1) Voltak-e lényegi változások a szülő-gyermek kapcsolatokban az évszázadok során?

2) Mi volt e változások hajtóereje, oka, inspiráló körülménye?

3) Fejlődésnek tekinthetők-e a szülő-gyermek kapcsolatokban az elmúlt évszázadokban bekövetkezett változások?

Csaknem három évtizede, hogy az azóta is széles körben — egyik eszmei ellenfele, DeMAUSE (1974) vitriolos megjegyzése szerint Szentírásként — idézett Philip Ariés híres könyve, a Gyermekkor évszázadai (ARIÉS, 1977) megjelent.

Ariés nézetei a gyemekkor történetéről Magyarországon is jól ismertek. Népszerűségük feltehetően azzal is kapcsolatban áll, hogy Ariés az európai hagyományokhoz jól illeszkedő „napjainkig tartó fejlődés" folyamatát véli felfedezni a gyermekek és szülők viszonyának alakulásában. Módszere — a hozzá sok szempontból a legközelebb álló, de általa feltehetően nem ismert Eliashoz hasonlóan — különbözik az őt bíráló, alább tárgyalt gyermekkor-kutatókétól. Ariés a gyermekek helyzetét, a szüleikkel kialakult relációikat szélesebb társadalmi kontextusban vizsgálja, bár — gyakran ez a bírálatok tárgya — e kontextus ábrázolása esetleges.

Ariés legfontosabb, és más kutatók által gyakran vitatott nézetei szerint a gyermekkor mint elkülönült életkori szakasz csak az újkorban jelent meg az európai gondolkodásban és mentalitásban. A gyermekekkel, akik a magas csecsemőhalandóság miatt tünékeny, esendő lények voltak, nem foglalkoztak 6-7 éves koruk előtt, ezt követően pedig minden átmenet nélkül betagolták őket a felnőttek társadalmába. Ennek megfelelően az

újkor előtt a gyermekeket nem ábrázolták képzőművészeti alkotásokon, nem tudták pontosan, mikor születtek, elvesztésüket jóval kevésbé érezték tragikusnak, mint a mai szülők. A gyermekek mindig együtt voltak a felnőttekkel, a későbbi tabuk nem léteztek a számukra: tanúi voltak a születésnek, a halálnak, a szexualitásnak. 6-7 éves koruk elérése után a felnőttekéhez hasonló ruhákba öltöztették és a felnőttekhez hasonló módon kezelték őket. A ma kisiskolás kornak nevezett életkort elérve az egyszerűbb családok gyermekei inasnak, szolgálatba álltak. Az intimitás idegen volt a kor emberétől: a ház, a lakás nem a meghittség színtere volt, az emberek ritkán aludtak egyedül: ott a háziakon kívül szolgák, vándorok, vendégek fordultak meg. A képzőművészeti alkotásokon ritka a család ábrázolása, annál inkább látható a szélesebb közösség, szomszédok, asszonyok, gyermekek, akik sokan vannak ugyan, de nem idegenek egymásnak — ez a viszonylag tagolatlan csoport jelenti a polgárosodás előtt a szocializáció legfőbb közegét. „Ilyen körülmények között a gyermek nagyon hamar kikerült saját családjából, még ha — ami nem minden esetben következett be — később felnőttként vissza is tért oda. A család tehát nem hozhatott létre mély érzelmi egységet a szülők és a gyermekek között. Ez nem jelenti, mintha a szülők nem szerették volna gyermekeiket, de nem annyira az ő érdekükben, a hozzájuk való kötődés miatt foglalkoztak velük, mint inkább azért, hogy a gyermekek hozzájáruljanak a közös műhöz, a család boldogulásához." (ARIÉS, 253. o.)

Ez a helyzet valamikor a XV. és XVII. század között megváltozott. A polgárosodás kezdeteitől a születés mellett egyre fontosabb lesz az érdem, a jó hírnév; ennek kapcsán előtérbe kerülnek az érintkezés, a viselkedés szabályai. Megnő a tanulás jelentősége a gyermek életében. A társadalmi szerkezetváltozás emellett a régi közösségek felbomlását, a családok jelentőségének növekedését idézi elő. Kezdetben csak az arisztokrácia körében, a XVIII. századra már minden társadalmi rétegre kiterjedően a család zárt közeggé vált.

Ariés — az alább idézett gyermekkortörténészekkel ellentétben — a gyermekek életével, a róluk való gondoskodással kapcsolatos emlékeken túl a középkortól az újkorig vezető századok komplex szokásrendjét kísérli meg bemutatni. Feltehetően az ő figyelmét is — miként Norbert ELIAS-ét (1987), akivel gyakran azonos forrásanyagot használ fel — a XVI. századtól kezdve egyre nagyobb számban megjelent illemtankönyvek, viselkedési útmutatások ragadják meg. Ariés — Eliashoz hasonlóan — jelentőséget tulajdonít a hierarchikus viszonyok megváltozásának, a

társadalmi távolságok csökkenésének anélkül, hogy tovább lépne ez utóbbiak gyökereinek vizsgálatában.

Érdekes módon nem integrálódott a gyermekkortörténeti kutatások forrásanyagába az egyébként széles körben ismert történeti szociológus, N. Elias munkája. Igaz, Elias nem kifejezetten a gyermeknevelési szokásokkal foglalkozik, de az általa vizsgált hétköznapi szokások összefüggnek a gyermeknevelés, a gyermek családi helyzete sajátosságaival, miként erre ő maga is kitér. Elias nemcsak kiváló modellt nyújt arra nézve, hogyan vizsgálhatók a viselkedés egyes elemei szélesebb társas-társadalmi kontextusba ágyazottan, de véleményem szerint munkája bizonyító erejű a tekintetben, hogy e determináció valóban működik.

Elias nem komplex relációkat — a gyermeknevelés vagy a szexualitás —, hanem apró, látszólag jelentéktelen hétköznapi szokások — étkezés, evőeszközhasználat, orrfújás, köpködés, a hálóhelyiségben való tartózkodás — változásait tette górcső alá.

A testi funkciók — evés, orrtörlés, köpködés, ürítés, alvás, szexualitás — kielégítésével kapcsolatos intelmekkel először az újkor kezdetén találkozunk. Ezen intelmek mindegyike arra törekszik — miként Elias bemutatja —, hogy a fenti szükségletek ösztönszerű kielégítésével kapcsolatban feszélyezettségérzést, szégyent ébresszen az emberekben. Ez a belső nyomás fog elvezetni a szükségletekhez kapcsolódó affektusok, majd ennek megfelelően az adott szükségletek kontrolljához. A belső átalakulás megtörténtét jelzi, hogy nemzedékek múlva a szükséglet kontrollált módját érezzük természetesnek, és a középkori szokások undort keltenek bennünk. „A társadalmi norma, melyhez az egyént először kívülről, idegen kényszer révén illesztik, végül többé-kevésbé súrlódásmentesen termelődik újjá benne, olyan belső kényszer révén, amely bizonyos mértékig akkor is működik, ha ezt ő maga nem kívánja." (264) Eközben új szükségletek keletkezhetnek és megszűnhetnek régiek, mint például a köpködés.

Elias egyik legfontosabb, a történeti forrásanyaggal alátámasztott megfigyelése, hogy az e szokásokban bekövetkezett átalakulások, amelyek a testi funkciók elrejtését, az ösztönös késztetéseken való uralkodást célozták, nem kapcsolhatók egészségügyi belátáshoz. Az étkezési szokások megváltozását („Ne nyúlj kézzel a tálba, használj evőeszközöket!"), a köpködés illetlen voltát, az anyagcserefunkciók kivonását a nyilvános érintkezés köréből nem higiénés okokból javasolják a XVI. századi illemtankönyvek, a tisztaság egészségmegőrző szerepe még nem is volt világos. A középkori embernek is volt már villája, evőeszköze, néha színaranyból, de

elsősorban „státusszimbólum" volt, nem pedig használati tárgy. A szokások megváltozásának útja a hierarchiában magasabban állók, az udvar, a nemesség, az arisztokrácia viselkedésének megváltozása, majd nyomásgyakorlása, az e szokásokkal kapcsolatos feszélyezettségérzés és ezzel párhuzamosan az affektuskontroll erősödése irányában. Elias feltevése szerint az udvari hierarchiák felbomlása, a különböző eredetű polgári rétegek pozícióhoz jutása tette szükségessé az érintkezés, az emberi együttlét uniformizálódását, az affektuskontrollt, amely megkönnyítette az érintkezést, védelmet nyújtott akkor, amikor fellazult a korábban a viselkedést külső erőkkel korlátozó középkori hierarchia. Ennek megfelelően a szociálisan magasabb rendűek igyekeznek kikényszeríteni az alacsonyabbrendűekből az ösztönösségről való lemondást. „A folyamat bizonyos szempontból mindenesetre éppen fordítva játszódik le, mint ahogyan ma rendszerint feltételezik: először hosszú időszakon át és az emberi viszonyok vagy a társadalom meghatározott változásával összefüggésben a feszélyezettség küszöbe csökken. Az ember affektusállapota, érzékenysége, szenzibilitása és viselkedése számos ingadozás közepette teljesen meghatározott irányban változik meg. Majd adott ponton erről a viselkedésről felismerik, hogy 'higiénésen helyes', az oksági összefüggésekbe való világos belátás révén igazolják és továbbfejlesztik ugyanebben az irányban, vagy megszilárdítják... A racionális belátás nem motorja az étkezés vagy más viselkedésmódok 'civilizálódásának'. (ELIAS, 248. o.)

A fenti testi szükségletekhez kapcsolódó szokások megváltozása természetesen nem hagyhatja érintetlenül a szülő—gyermek kapcsolatokat sem; nyilvánvaló, hogy pl. a pszichoanalízis óta sokat vizsgált szobatisztaságra szoktatás módja merőben más volt addig, amíg a felnőttek is bárhol és bármikor elvégezték a szükségüket, vagy az ürítés — miként a Franciaországban még a XVII. században is — nyilvánosan is történhetett. A gyermekben rövidített formában megismétlődik évszázadok történelmi-társadalmi folyamata, melyben növekvő szégyenérzet övezte a testi funkciókat. „Csak viszonylag későn, amikor a polgári rétegek, tehát a korábbihoz képest viszonylag sok azonos szociális helyzetű emberből álló tömegrétegek váltak uralkodó réteggé, lesz a család az ösztönösségről való lemondás egyedüli, pontosabban elsődleges és uralkodó műhelyévé; csak ekkor válik a gyermeknek a szülőktől való függése a társadalmilag szükséges affektusszabályozás és modellálás legkorábbi és különösen fontos, intenzív erőforrásává" — írja ELIAS (277).

Vitatható — Elias bírálói vitatják is —, hogy helytálló-e a társadalmi átalakulással kapcsolatos elmélete. Gondolatmenetének néhány eleme

azonban tényszerűségében plauzibilisnek látszik: nem kétséges a szokások megváltozásának általa felvázolt trendje, sem a változások iránya, így az sem, hogy valamilyen módon függnek és kapcsolódnak a strukturális átalakulásokhoz. Ugyancsak alátámasztottnak tűnik, hogy a változások nem értelmi belátáson alapulnak, a higiénés indoklás inkább mintegy a szokásváltozás ideológiája, utólagos racionalizációja. Mindennek — mint később még visszatérünk rá — jelentősége lesz a gyerekkortörténet vitás kérdéseinek értékelésében.

A gyerekkortörténettel az elmúlt 25 évben foglalkozó számos szerző módszerében Ariéstől és Eliastól eltérő utat követ. Már a téma kezelésében is észlelhetők az emberi viselkedés determinációjával kapcsolatos szemléletváltozások. Míg Ariés és Elias a gyermekkor, a szokások változásait eleve a társadalmi változásokba ágyazottan vizsgálják, az ezután ismertetendő szerzők munkáinak középpontjába az önmagában vett egyéni viselkedés kerül.

Ariés egyik legszenvedélyesebb ellenfele, a pszichoanalitikus beállítottságú L. DeMause a szülő-gyermek kapcsolatokban bekövetkező változásokat pszichogén, a történelmi-társadalmi változásoktól független folyamat eredményének tartja. DeMause elfogadja a fejlődés gondolatát, sőt álláspontja szerint a fejlődés eszméje a tudományosság alapfeltétele, és a fejlődésgondolat hiánya az oka, hogy a pszichoanalízis nem vált valódi tudománnyá. Az általa szerkesztett gyermekkortörténeti szöveggyűjtemény bevezetőjében írja: „...Freud, Róheim, Kardiner és mások minden erőfeszítése, hogy létrehozzák a változás elméletét, végül színtiszta tyúk vagy tojás vitába torkollott arról, hogy a gyermeknevelés függ a kultúrától vagy fordítva. Többszörösen bizonyítást nyert, hogy a gyermeknevelési eljárások képezik a felnőtt személyiség alapját. Minden pszichoanalitikus, aki feltette ezt a kérdést, megakadt az eredet kérdésén." (DeMAUSE, 3. o.)

DeMause válasza szerint a gyermeknevelés átalakulása a történelem folyamán a személyiségben bekövetkező „pszichogenetikus" változásoknak köszönhető, amelyek a szülő—gyermek interakciók szukcesszív láncolatában gyökereznek. Álláspontja szerint ez a folyamat tehát független a társadalmi és műszaki fejlődéstől, hajtóereje részben a szülők regressziós szükséglete, részben a gyermek küzdelme a kapcsolatért. A gyermekkor története a felnőtt és a gyermek egyre szorosabb közeledése egymáshoz, miközben a pszichés távolság legyőzésének minden egyes állomása új szorongást keltett. Az így keletkezett felnőtti szorongás a fő forrása az egyes korok durva, kegyetlen gyermeknevelési gyakorlatának. Úgy véli, hogy a történelemben, napjainkhoz közeledve általános javulás következett be a

gyermekekkel való bánásmódban, mivel a szülők — miközben újra és újra regrediálnak gyermekeik pszichikus életkorához és feldolgozzák ennek az életkornak a szorongásait — nemzedékről nemzedékre alkalmasabbakká válnak rá, hogy megfelelően reagáljanak gyermekeik szükségleteire.

Írásában felsorakoztatja a gyermeknevelés történetének legborzalmasabb, leginkább elrettentő emlékeit: a kényelmetlen, egészségtelen pólyától a gyermekgyilkosságon és kitevésen, a hideg vízben való edzésen keresztül a szigorú testi fenyítésig. Tanulmányának kezdő mondata szerint: „A gyermekkor története rémálom, amelyből most kezdünk felébredni." (DeMAUSE, 1.) DeMause vélekedése szerint még a balesetek is — melyek körülményeiről egy másik, később ismertetendő szerző, S. Shahar ír részletesen — a szülők agresszív, szadista projekcióinak voltak köszönhetők.

Joggal vethetők fel súlyos kérdések DeMause álláspontjával kapcsolatban, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a szülő—gyermek kapcsolatot a pszichoanalízis folyamatához hasonlítja, amely szintén a gyermekkor felidézését és a gyermekkor szorongásaival való szembesülés újabb esélyét jelenti. Ez az analógia azonban semmiképpen sem jelent magyarázatot az általa feltételezett változás hajtóerejét illetően — a pszichoanalízisben a folyamatot a paciens gyógyulásvágya hajtja előre. Elemzése a gyermekkor történetéről mégsem kerülhető meg — valamennyi későbbi szerző hivatkozik is rá. Először is, bármilyen támadható is a bizonyítás, ő képviseli azt az elgondolást, hogy az emberi pszichének mint olyannak, önálló fejlődéstörténete van a történelemben. S ez nem kapásból elvetendő gondolat, még ha szélsőséges is az az álláspont, hogy az emberi lélek fejlődéstörténete független lehetne a tárgyi körülmények változásától.

Hasonlóképpen nem hagyható figyelmen kívül a szülői érzelmek problémája sem. DeMause igen vakmerően bontja ki a több évszázaddal előtt élt szülők belső motívumait. Ám nincs egyedül azzal az álláspontjával, hogy a nevelés múltja a gyermekek kínzásának története. Hasonlóképpen vélekednek az ún. „fekete pedagógia" hívei (pl. A. MILLER, 1983). DeMause és az antipedagogikus irányzatok képviselői között azonban van egy jelentős különbség: az előbbiek szerint nem képzelhető el olyan nevelési gyakorlat, amely radikálisan különbözne az előzőektől, álláspontjuk szerint minden nevelés a gyermek megnyomorodásához vezet, ezért fel sem merül a történelmi fejlődés gondolata a gyermeknevelési szokások terén. A nevelés ún. humanisztikus irányzatának képviselői pedig abban értenek egyet DeMause-szal, hogy kizárólag a mai szülők és a mai nevelés az, amelyet „elfogadhatónak" lehet tekinteni (GORDON,

1990). Kérdés azonban, mi is az elfogadhatóság kritériuma? DeMause viszonylag konzekvensen képviseli, a nevelést általában negatívnak vélő vagy a mai nevelést apologizáló nézetek képviselői csak implicite elővételezik, hogy az emberi természetnek, ezen belül az anya—gyermek kapcsolatnak létezik valamiféle, mint DeMause kifejti, kortól és társadalomtól független állandó vonása. Ez az állandó vonás DeMause-nál a pszichoanalízis embermodelljéből származik, és annak minden jellegzetességét magán viseli: biológiai jellegű (a minden szülőre jellemző ambivalencia olyan univerzális jellegzetesség, amely csak veleszületett lehet), melyhez azonban nem csatlakozik biológiailag elfogadható magyarázat. (Sőt, mint látni fogjuk, a szociobiológiai érvek éppen amellett szólnak, hogy a szülőknek pozitív érzelmei vannak gyermekeikkel szemben).

A gyermeknevelési gyakorlat tekintetében azonban DeMause voltaképpen azonos platformra kerül Ariés-szel, aki úgy véli, a kora újkor előtti szülők kevésbé kötődtek gyermekeikhez, mint a maiak. Ezzel szöges ellentétben áll a voltaképpen tisztán szociobiológiai álláspontot képviselő kutató, L. Pollock, aki szerint a szülő—gyermek kapcsolatokat mindig szeretet és gyengédség jellemezte. „Az elfelejtett gyermekkor" c. könyvében joggal állapítja meg, hogy Ariés és a gyermekkor egy-egy korszakával foglalkozó, egyébként szintén a fejlődés gondolatát elfogadó szerzők magyarázatai a változásokra nézve, valamint e változások időbelisége sok bizonytalanságot rejt. A szerzők egymástól függetlenül és következetlenül tulajdonítják a szülő—gyermek kapcsolatokban bekövetkezett változásokat a közoktatási rendszer megjelenésének, a családszerkezetben beállt változásoknak, a kapitalizmus keletkezésének, a szülők növekvő érettségének vagy éppenséggel valamiféle „jóindulat" keletkezésének. Pollock bemutatja a zavaró ellentmondásokat, amelyek a humánusabb bánásmód megjelenésének időzítésére vonatkoznak. A DeMause által szerkesztett gyermekkortörténeti kötetben szereplő McLAUGHLIN (1974) például a XII. század végéről beszél, sok más szerző a XVIII. század végét jelöli meg. Felhívja a figyelmet egy különös közös vonásra e szerzők munkáiban: a gyermekekkel kapcsolatos attitűdök megváltozását minden szerző az általa vizsgált időszak végére teszi: Tucker a XVII. század végére, Stone a XVIII. század végére. „De abban valamennyien megegyeznek, hogy ilyen változás tényleg bekövetkezett" — írja Pollock. (12. o.)

Pollock családok felnőtt, illetve gyermek tagjainak naplóit, emlékiratait veti össze. Az általa idézett szövegek mindegyike azt erősíti meg, hogy a szülők sohasem viseltettek ellenséges érzelmekkel gyermekeikkel szemben, a szigorú büntetéseket csak a legvégső esetben alkalmazták va-

lamilyen nem kívánatos viselkedés kiküszöbölésére. Ariés álláspontjával ellentétben, mely szerint a középkorban nem létezett a gyermekkor fogalma, már a XVI. században tudták, hogy a gyerek különbözik a felnőttől. A gyereknevelésben nem következtek be drámai változások a XVI. és XIX. század között, ha függetlenítjük magunkat a gazdasági, társadalmi változásoktól; mind a mai napig a nevelés lényege, hogy a szülők befolyásolják a gyermekeik magatartását. A szülők minden időben alkalmazkodtak valamennyire a gyerek igényeihez — szögezi le.

Pollock tehát nem fogadja el a gyerekkor „evolúciós" elméletét, szerinte a szülők mindig szerették gyermekeiket, és erősen túlzóak azok az állítások, melyek a szülők kíméletlenségére, kegyetlenségére vonatkoznak. Következtetése meglehetősen provokatív: „Ahelyett, hogy megpróbálnánk megmagyarázni, miért következtek be a feltételezett változások a szülő—gyermek kapcsolatokban, a történészeknek azon kellene töprengeniük, hogy a gyermekgondozás miért olyan változó, amely különösen ellentálló a változásokkal szemben." (POLLOCK, 271)

Pollock nézeteinek bírálható oldala egyes állításainak bizonyítatlansága, az információk szelektálása. Nemigen támasztható például alá, hogy a szülők általában a középkorban is akarták gyermekeiket (268. o.), ennek minden más forrás — lásd a következőkben részletesebben is ismertetendő S. SHAHAR (1992) könyve, valamint irodalmi és népmesei források (nem kevésbé a józan ész) — ellentmondanak. Másrészt forrásanyaga családban nevelkedő gyermekekről szól, nem tartja a kérdés szempontjából értékelendőnek például a csecsemőgyilkosság és a gyermekek kitevésének az újkor derekáig tömegesen létező gyakorlatát. Ez a hiányosság pedig különösen nem elhanyagolható, ha tekintetbe vesszük, hogy Pollock a következtetést már az első fejezetben megelelőlegezi. Vitathatatlan előfeltevésként abból indul ki, hogy az embert szociobiológiai természete determinálja gyermekei szeretetére. Miért fejlődtek volna a szülők — kérdezi — olyanná, hogy bántalmazzák és elhanyagolják a gyermekeiket? Pollock szociobiológiai érve, hogy az ember ún. K-szelekcionista, ami azt jelenti, hogy sokáig él és viszonylag kevés utódot hoz a világra, ezért nagy mértékű a szülők befektetése a gyermekek felnevelésébe. „A megfelelő szülői gondoskodás eszerint adaptív, és nagy a valószínűsége, hogy az emberek erre szelektálódtak." (35.)

Számos kutatás bizonyította — folytatja Pollock —, hogy azok a gyermekek, akik nélkülözték az anyai gondoskodást és a kötődés lehetőségét, egész életükre megsérültek. Ha a múlt századokban élt szülők oly közönyösek és kegyetlenek voltak az utódaikhoz, ahogyan egyes szerzők

állítják, akkor gyermekeikből sérült felnőttek váltak volna. „Nem sok szerző merészelné azt állítani, hogy a régmúlt társadalmai kevéssé kompetens felnőttekből álltak volna" — írja. (POLLOCK, 41.)

„Milyen mértékben cselekedhetnek az emberek biológiai örökségük ellenében?" (36. o.) — teszi fel Pollock a kérdést, ám mint láthattuk, sajnálatosan tautologikus módon meg is válaszolja. A bökkenő csak az, hogy nincsenek pontos adataink arról, mi is volna az ember biológiai öröksége; a majmokkal és más főemlősökkel való összehasonlítások legfeljebb becsléseket eredményeznek.

Így például Pollock egyik hivatkozási alapja a mai fejlődéslélektan egyik legfontosabb, empirikusan is igazolt ténye, az elsődleges kötődés szükséglete, melynek biológiai eredetét bizonyítják a károsodások, melyek hiányában bekövetkeznek. Hogyan értékeljük azonban azt a tényt, hogy a régmúlt gyermeknevelési szokásai a mainál lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonítottak a vérszerinti szülőkkel való együttlétnek? HORN Ildikó (1961), aki a XVI—XVII. századi magyar arisztokrácia gyermeknevelési szokásait vizsgálta, arra a következtetésre jutott, hogy az árva gyermekekről való gondoskodás, a gyámok kinevezése elsősorban arra irányult, hogy az árvák társadalmi helyzete ne romoljon és rangjuknak megfelelő neveltetésben részesüljenek — például, ha apjukat vesztették el, nem volt egyértelmű, hogy anyjuk gondozásában maradnak. J. B. BOSS (1974) a DeMause által szerkesztett kötetben szereplő, a reneszánsz Olaszországban honos gyermeknevelési szokásokat taglaló írásának végén megállapítja: „Összegzésképpen a reneszánsz periódusában az átlagos középosztálybeli városi gyermek életét sorozatos, igen kemény alkalmazkodás jellemezte mind fizikai, mind emocionális értelemben. Az első és legjelentősebb ezek közül a gyermek szinte azonnali elválasztása az anyai kebeltől és kiadása a baliához (szoptatósdajkához). (Miként a szövegből kiderül, a gyermekek 2-3 éves korukig maradtak a dajkánál, és amikor visszakerültek a szülői házba, ott csupa ismeretlen emberrel találkoztak.) Nekem úgy tűnik, az első periódus a legfontosabb, és legkevésbé ismert és megértett. Felvet egy figyelemre méltó történelmi kérdést: vajon hogyan váltak a középosztály szeretettől megfosztott és elhanyagolt gyermekei egy életerős, termékeny és kreatív korszak alkotóivá és formálóivá, amelyet úgy hívunk, hogy Reneszánsz?" (ROSS, 216. o.)

Új szempontokat tartalmaz, bár alapvetően Pollockéhoz áll közel S. SHAHAR, a Gyermekkor a középkorban (1992) című, közelmúltban megjelent könyv szerzőjének álláspontja. A könyv a korábban említettekhez képest, melyek elsősorban életrajzi naplófeljegyzéseken, művészeti al-

kotások szövegén alapultak, széleskörű és tárgyszerű forrásanyag — törvényszéki jegyzőkönyvek, halottkémek feljegyzései, egyházi útmutatások, krónikák, levelek stb. — alapján készült. Shahar szerint bár a szülő—gyermek kapcsolatokat mind biológiai, mind szociális feltételek befolyásolják, vannak „megváltoztathatatlan és univerzális elemek". Úgy véli, Ariés és tanítványai elhanyagolták ezeket az általános elemeket, valamint a szélesebb kulturális kontextust is. Bár nem vitatható, hogy a gyermekek élete a késő újkorig nem különült el a felnőttekétől, mint ahogyan a felnőtt férfiak, nők, szolgák és gazdáik élete sem, mindez azonban nem jelenti, hogy életük ténylegesen egyforma volt. Nem tartja igaznak, hogy a szülők közönnyel viseltettek volna gyermekeik halála iránt, miként Ariés állítja, és küzdöttek volna gyermekeik iránti kötődésük ellen. „Mindig voltak uralkodó normák arra nézve, mik a szülők kötelezettségei gyermekeikkel szemben; létezett a gyermeknevelés hagyománya, és a szülők mind emocionálisan, mind anyagilag áldoztak a gyermekeikre." (SHAHAR, 1992, 3. o.)

Shahar szerint a fejlődés korántsem lineáris a középkortól napjainkig: a középkor gyermeknevelési szokásai és morálja sok tekintetben közelebb áll a mai kor mentalitásához, mint a XIX. század, a viktoriánizmus kora bármelyikhez. A középkori szerzőknek is az volt a véleménye, hogy 7 éves korig gyengéden kell bánni a gyermekkel és nem szabad súlyos követelményekkel terhelni, míg a XVIII. századtól kezdve a szerzők a szigorú fegyelem híveivé váltak és úgy gondolták, hogy a gyermeknek feltétlenül követnie kell a szülői utasításokat.

Shahar egy külön fejezetben foglalkozik a DeMause által igen szemléletesen leírt rémségekkel, a csecsemőgyilkossággal, a kitevéssel és a rendkívül sok gyermekbalesettel. A fentiek gyakori előfordulása nem bizonyítja, hogy a középkori szülők ne szerették volna gyermekeiket — írja DeMause-szal vitázva. Ez a módszer ugyan egy időben a gyermekszám szabályozásának széles körben használt eszközei voltak, ennek ellenére sohasem voltak törvényesek vagy elfogadhatók. A könyv e problémákat tárgyaló fejezetében azonban a szerző megemlíti, hogy a szülők nem kizárólag a fojtogató létbizonytalanság miatt tették ki a csecsemőjüket: a korabeli adatokból megállapítható, hogy a lelencházak számának és férőhelyeinek gyarapítása méginkább megnövelte a férőhelyekre vonatkozó igényt (azaz a korábbihoz képest még több gyermeket hagytak el). Vagyis a szervezett csecsemőgondozás lehetősége feltehetően tehetősebb szülőket is arra inspirált, hogy megszabaduljanak a nem kívánt gyermekáldástól. (SHAHAR, id.mű, 121—145.)

Másrészt a középkori emberek különbözőek voltak — szögezi le Shahar a mai szemmel elképesztően gyakori banális balesetekkel (megégés, vízbe fulladás) kapcsolatban. A középkori ember nem tanult a tapasztalatból és fatalista volt. Feltehetően ezzel magyarázható, hogy gyakran a legegyszerűbb óvóintézkedéseket sem tették meg a gyermekek érdekében, például nem követték egyházi tekintélyek intelmeit, hogy ne fektessék a kisgyermekeket a felnőttek ágyába, és sok gyermeket agyonnyomtak a szülei vagy a dajka, akinek ágyában aludt.

Pollock és Shahar tehát DeMause-szal ellentétben ugyan úgy vélekednek, hogy nincs szó fejlődésről, a változások mellett igen jelentős azonosságok is vannak a régmúlt és a ma szülő—gyermek viszony érzelmi és gyakorlati vonatkozásaiban, abban azonban DeMaushoz hasonlóan gondolkodnak, hogy a szülő—gyermek kapcsolatok bizonyos fokig függetleníthetők az uralkodó társadalmi-gazdasági feltételektől, és a szülő-gyermek kapcsolatban vannak univerzális, korokon és társadalmi körülményeken áthúzódó elemek. Kérdés azonban, melyek volnának ezek?

Abszurditás volna úgy tekinteni, mintha a túlélésnek nem léteznének biológiai feltételei. Kétségtelen, hogy Európa mai lakosságának ősei nem haltak ki az elmúlt évszázadok során, az életvitel és az utódgondozás módja megfelelt bizonyos biológiai feltételeknek. Csakhogy az emberi kultúra létrejöttének bármely stádiumában az embereknek nem közvetlenül a természeti környezet feltételeivel kellett megküzdeniük. Nem a természetes kiválogatódásnak, hanem a járványok elleni szervezett küzdelemnek köszönhető a pestis, a himlő, a kolera megszűnése, s az elosztási viszonyok — miként napjainkban is — semmivel sem játszottak jelentéktelenebb szerepet az élelmiszerellátásban, mint a megtermelt élelmiszer mennyisége. Nyilvánvalóan igaza van Shaharnak abban, hogy a felnőttek mindig invesztáltak — anyagilag is, érzelmileg is — gyermekeikbe, és hogy nem sikerült volna őket felnevelniük, ha legalább valamennyire nincsenek tekintettel gyermeki sajátosságaikra. Csakhogy a gyakorlat tekintetében nemcsak különböző, de egymást kizáró viselkedést is találhatunk akár a szülői invesztíció, akár a gyermeki sajátosságok tekintetbe vétele terén —, jobban mondva kétségkívül interpretáció kérdése, hogy egy adott viselkedést milyen keretbe illesztünk.

V. FRENCH HARPER és BELL (1977) a gyermek saját nevelését meghatározó szerepéről szóló könyve történeti fejezetében például — a szerzők alapállása itt is a szülői szeretet egyetemleges volta — a következőképpen kommentálja az az ókori kultúrák némelyikében fellelhető szokást, gyermekek áldozatként való felajánlását az isteneknek: „Bárho-

gyan is magyarázzák a mai pszichológusok az áldozatnak ezt a módját, a régi karthágóiak azt gondolták, hogy legértékesebb kincseiket adják oda az isteneknek." (FRENCH, 1977, 7. o.)

Hasonlóképpen a gyermeki sajátosságok tekintetbe vétele — miként maga Shahar is jól dokumentáltan bizonyítja — az újkor előtt a gyermek megtörésére, szigorú edzésére irányuló bánásmódot is magában foglalta, míg a XIX. századtól kezdve azt, hogy a felnőttek igyekeznek a gyermek feltételezett értelmi-érzelmi színvonalának megfelelő feltételeket teremteni.

Lehet-e a gyermekek életének feláldozása, illetve a hozzájuk való ragaszkodás és féltő gondoskodás, a felnőttvilághoz képest kíméletlenebb, illetve sokkal kíméletesebb körülmények megteremtése ugyanannak az univerzális, feltehetően természetadta késztetésnek a következménye? Elvileg igen, csakhogy ebben az esetben az adott késztetés legfeljebb a semleges energiaháttér szerepét töltheti be. Ha hatása egymásnak gyökeresen ellentmondó szándékban és cselekedetben öltött testet, akkor feltételezett léte éppen a különbözőségek eredetére nem tud választ adni.

A szülők, ha azt akarták, hogy gyermekeik felnevelkedjenek — és ezt feltehetőleg akarták, még akkor is, ha az élet, evilág és a túlvilág merőben más kontextusban létezett a számukra —, az adott felnőttvilág feltételeire készítették fel őket. Vagyis a szokásokban, tartós viselkedéses trendekben bekövetkező változásokkal párhuzamosan automóm pszichogén változások is zajlanak, miként DeMause feltételezte, csakhogy ez az átalakulás bonyolult áttételeken keresztül mégiscsak függ a társadalmi változásoktól. Elias munkásságának egyik legjelentősebb érdeme, hogy a hétköznapi szokások átalakulása kapcsán e változások belső menetét is megkísérli rekonstruálni, ezen belül azt is, hogy az áttétel a társadalmi feltételek és a lelki működés között korántsem lineáris, legalábbis rövid távon nem követi a szükségszerűség felismerésének és az ahhoz való alkalmazkodásnak útját, ezért nehéz a valódi összefüggéseket megtalálni. Nem fér kétség hozzá, hogy a középkori ember más tekintetben is más volt, mint mi és hasonló kulturális feltételek között élő kortársaink. Például Shahar úgy véli, hogy a gyermekek gyakori balesetei nem a szülői szeretet hiányával, hanem a középkori ember fatalizmusával, a racionális gondolkodás, az előrelátás képtelenségével függtek össze. Csakhogy — bármilyen személyiségmodellben gondolkodunk is — a racionális gondolkodás hiánya már szükségképpen megváltoztatja a lelki élet dinamikáját. A mai értelemben vett előrelátás hiánya a gondoskodás merőben más válfaját jelentette, amely nem hagyhatta változatlanul a szülő—gyermek viszonyt

sem. A tényleges, biológiailag körvonalazható etalon hiánya azt eredményezi, hogy ezen eltérésekkkel szemben mai normáink tűnnek fel úgy, mint bármilyen módon igazolható abszolútumok. Shahar például a gyermekek verésének középkori szokásával kapcsolatban a következőket írja, miután előzetesen megemlítette, hogy vannak a gyermek bántalmazását tiltó kultúrák, ezzel szemben a középkori kereszténység a verést a nevelés nélkülözhetetlen részének tartotta: „Kétségkívül jelentős volt az impulzív, emocionálisan éretlen, tehetetlen emberek száma, és miként a modern kutatások mutatják, ilyenek azok az emberek, akik hajlamosak verni a gyermekeiket." (111. o.) Azaz pontosan azt teszi, amitől — miként korábban idéztük — Pollock igyekszik óvni: feltételezi, hogy a múlt társadalmaiban a maihoz képest jóval több volt az inkompetens, sérült emberek száma.

Térjünk vissza a bevezetőben említett kérdésekre: vannak-e tehát a gyermeknevelésnek univerzális elemei és ennek megfelelően mennyi az állandóság, illetve változás a nevelésben? Mondhatjuk, hogy a gyakorlat, a fizikai gondoskodás elementáris szintjén túl rendkívüli, gyakran egymásnak szögesen ellentmondó eljárásokat tartalmazott. Shaharnak azonban igaza van abban, hogy mindig létezett a szülők gyermekeik iránti szeretetének *normája,* nemigen létezik kultúra, amely ne lépett volna fel ilyen követelménnyel tagjaival szemben. Ám hogy mit jelentett a gyakorlatban a szülői szeretet, azt minden korban, és ez ma sincs másként, az adott kor értékei határozták meg.

Ha elfogadjuk a változások létét, megmarad a kérdés, fejlődésnek tekinthető-e mindaz, ami a szülők és gyermekek kapcsolatában megváltozott az évszázadok során. Ehhez pedig szükségképpen kapcsolódik a konkrét, de érzelmekkel terhelt kérdés: gonoszak, brutálisak, kegyetlenek — vagy éppenséggel betegek — voltak-e a más korokban élő szülők?

A hasonló vitákban sajnálatos módon mindig háttérben marad, hogy nyilvánvalóan a saját korunkról vallott ítéletünk határozza meg, fejlődésnek tekinthetünk-e valamit, avagy sem. Eképpen a múltbéli szülők viselkedését kegyetlenségként értékelő álláspont is mai normáink fókuszába állítja a régmúlt embereit. Mindez talán nem lenne baj, ha a mai látásmódunkat meghatározó emberképet annak fogadnánk el, ami: korunk adott esetben tudatosan vállalt — ennélfogva korrigálható — ideológiai elkötelezettségének. A mai gyakorlat apológiája azonban nem valamiféle filozófiai irányzat talaján áll, hanem önigazolásul biológiai érveket keres: eszményét nem normatív módon fogalmazza meg, hanem az univerzálisnak vélt emberi természetre hivatkozik. Kiválóan illusztrálja ezt Shahar

egy másik megjegyzése: „Kísérletek történtek annak bebizonyítására, hogy a mai nyugati törvényszékek a szülők általi csecsemőgyilkosság esetében hajlamosabbak elfogadni, hogy a gyilkosság elmeháborodottság állapotában történt, mint más esetekben... Feltehetően ez pontosan azért van így, mert az ilyen cselekedet oly szörnyű és gyalázatos, hogy nehéz elfogadni, hogy egészséges szülő is tehet ilyet." (SHAHAR, 126. o.) Vagyis a normalitás kritériumainak meghatározása itt, mint más esetekben is, mai szemléletünk, az emberi természet jóságába és a racionalitásba vetett hitünk védelmét, mai mentalitásunk apológiáját szolgálja. Kérdés azonban, jogos-e az önbizalom, mennyiben jogos mai emberszemléletünket vagy az ahhoz kapcsolódó praxis bármely területét abszolútnak, „tudományosan igazoltnak" tekinteni?

A kézirat elfogadva: 1996. október

IRODALOM

ARIÉS, P., 1977, *Gyermek, család, halál,* Budapest, Gondolat.

ELIAS, N., 1987, *A civilizáció folyamata,* Budapest, Gondolat.

FRENCH, V., 1977, History of the child's influence: Ancient mediterranean civilizations, In: BELL, R. Q., HARPER, L. W., *The Nature of Offspring Stimuli,* New York, Wiley.

HANÁK, P., 1987, Előszó, In: ELIAS, N., *A civilizáció folyamata,* Budapest, Gondolat.

DeMAUSE, L., 1974, The Evolution of Childhood, In: DeMAUSE (ed.), *The History of Childhood,* New York, The Psychohistory Press, 1974, 1—75.

HORN, I., 1966, Nemesi árvák, In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon,* PÉTER K. (szerk.), Budapest, 1996.

KOVALOWSKY, L., 1993, Hol vannak a gyermekek a liberális filozófiában? *2000,* 1993/február, 11—16.

McLAUGHLIN, M. M., 1974, Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries, In: DeMAUSE (ed.), *The History of Childhood,* New York, The Psychohistory Press, 1974, 101—183.

POLLOCK, L. A., 1983, *Forgotten Children,* Cambridge University Press.

ROSS, J. B., 1974, The Middle Class Child in Urban Italy, Fourteenth to Early Sixteenth Century, In: DeMAUSE (ed.), *The History of Childhood,* New York, The Psychohistory Press, 1974, 183—229.

SHAHAR, S., 1992, *Childhood in the Middle Ages,* New York, Routledge and Kegan Paul.

ZSUZSANNA VAJDA

CONTRASTING THESES IN HISTORY OF CHILDHOOD

It is only recently that the history of childhood has been considered an area worthy of research. In the past decade several books and papers were published, using various sources from diaries and memoirs to statistics and paintings. However both the overall picture presented by researchers in the history of childhood, both their theses on it vary a lot.

According to the best known childhood historian, P. Ariés, concept of childhood was unknown in the Middle Ages. Children below 6-7 years were fragile, ephemeral beings, who were not portrayed on paintings, their age was not exactly known by their parents in literary works of the Middle Ages and early modern age. Changings on the field are due to social-economical transformations of the era, and can be seen as an evolution. A similar view is represented by N. Elias, the wellknown historian of mentalities. One of Ariés most passionate critics, P. DeMause, accepts the idea of evolution, but by his point transition in child-rearing practice is due to some „psychogenic" changes in personality occuring because of successive generations of parent-child interaction. He emphasizes that this process is independent of social and technological change.

Some other researchers, like L. Pollock and S. Shahar refuse the idea of evolution in the parent-child relationships and child-rearing practices and argue for universality of parental love.

In my paper I try to give an interpretation of presented differences. I would argue that diversing theses are rooted in different anthropological and onthological assumptions.

Pszichológia, 1997, (17), 3, 301—335

MÚLTUNK

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL III. RÉSZ

Előző két számunkban közöltük 1940 előtt született, klinikai pszichológiában érdekelt kollégáink szakmai önéletrajzi szövegeit. A vállalkozás hátteréről részletesen lásd az évfolyam I. számában.

Jelen számunkban megkezdjük az 1940 előtt született szociálpszichológus kollégáink írásainak közlését.

PATAKI FERENC

Születési hely és idő:
Szentes, 1928.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1953. Pedagógiai Intézet, Moszkva

Tudományos fokozata:
A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
DISZ Központi Vezetősége, osztályvezető, 1953—55.,
aspiráns, 1955—56.
XIII. Lehel úti Általános Iskola, tanár, 1956—61.
Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, OPI, adjunktus, 1961—65.
MTA Pszichológiai Intézete, osztályvezető, igazgatóhelyettes, igazgató, 1965—

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
Az én és a társadalmi azonosságtudat, Budapest, Kossuth Kiadó, 1982.
Makarenko élete és pedagógiája, 2. kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

TÖREDÉKES SZÁMVETÉS

Hosszú-hosszú ideig eszembe sem jutott, hogy a pszichológia tudományához bármi közöm lehet. A gimnáziumban — az érettségiző osztályban — tanultunk ugyan némi filozófiába ojtott pszichológiát (vagy éppen megfordítva), de az alighanem nyom nélkül pergett le rólam. Talán azért is, mert oly kincstári lecke volt; mintegy hivatali penzumként az igazgató tanította. Az egyetemre — 1946 őszén — tanári elképzelésekkel léptem be: magyar—történelem szakra iratkoztam. Ebben a némiképp bizonytalan választásban felsejlett ugyan a pszichológia érintettsége, de nem öltött határozott alakot.

Valójában a történészi pálya vonzott; leginkább ez a diszciplína látszott alkalmasnak egy meglehetősen általános társadalomtudományi érdeklődés kielégítésére. Ámde mihamar éltem az egyetem kínálta lehetőséggel, s ún. „szabad bölcsész" lettem. Az okokat tüstént szóba hozom. A bölcsész létnek ez a rokonszenves — bár kockázatos — változata módot adott a tantárgyak közötti szabad tallózásra, ám nem adott bebocsátást a tanári pályára. Ez azonban akkoriban igencsak elhanyagolható szempontnak tűnt fel. Főképpen történelmi tárgyakat, szociológiát és filozófiát hallgattam; a történészkedés vonzása nem fakult meg.

Fura módon — bár tudtam róluk — annak idején egyetlen pszichológiaórát sem hallgattam meg. Az indexemben olvasható ugyan, hogy harmadéves koromban felvettem Kardos Lajos „Általános lélektan" és Faragó László „Neveléstan" kurzusát, de legjobb emlékezetem szerint egyetlen alkalommal sem ültem be az órákra. A háttér-

ben egy lényegbevágó fordulat húzódott meg, amely mélységesen összekapcsolódott azzal, hogy végül is miért kötöttem ki a pszichológia mellett.

Egyetemi pályafutásomat az tette lehetővé, hogy felvételt nyertem a Győrffy István Népi Kollégiumba. Ezt a választást nem csupán anyagi-szociális motívumok indokolták; az eszmei elköteleződési mozzanatok játszották benne a meghatározó szerepet. Még érettségiző gimnazistaként ismerkedtem meg a kollégiummal, s így tudatosan törekedtem tagjai közé. A korszak és a kollégium jellegzetességeiből s személyes választásom logikus következményeiből eredt, hogy mihamar magával ragadott a kollégiumi és az egyetemi diákmozgalom sodra. Másodéves koromtól kezdve mind kevesebbet fordultam meg a Múzeum körúti épület patinás falai között, s egyre inkább kezdtem magamra ölteni — ahogy akkoriban mondották — a „hivatásos ifjúságpolitikus" vajmi kevéssé ígéretes és termékeny vonásait. De hát a „fényes szelek" évadját éltük, nagy reménykedések és ma már alig hihető illúziók tápláltak. A „holnapra megforgatjuk az egész világot" naiv hitének és erős bizakodásának a levegőjében éltünk. Egyszer majd meg kell írni — éspedig belülről — e különös háború utáni nemzedék hiteinek és megcsalatásainak keserves krónikáját.

Máig sem tudom eldönteni, vajon igaza van-e Illyés Gyulának: „Örökre szép, mi szép volt egykoron". A megtörténtek kontextusán és megítélésén természetesen változtathatunk, olykor akár gyökeresen is, de amit és ahogyan meg- és átéltünk, visszamenőleg nem tüntethető el; életünk része és generációnk közös élménye, tapasztalata marad.

A kollégiumi — és részben a mozgalmi — világ alapélménye a mindennapi életformákat is átható szolidaritás és kölcsönös bizalom volt — főként a kezdeti időszakban, a jól ismert torzulások és manipulatív eljárások térhódítása előtt. Ez a közérzület a közéleti vállalkozások pátoszából, a közösségek életteli dinamikájából és a kézzelfogható személyes felelősségből táplálkozott. Mindez együttvéve valóságos gyakorlati közösség- és társaslélektani iskola volt a benne élők számára. Nagyon egyszerűen szólva, az „emberi dolgok", az emberi viszonylatok iránti érdeklődés alighanem itt kapott bennem lábra. Hogy tisztes idő múltán éppen a szociálpszichológiához kötöttem a sorsomat, annak végső — bár sokáig rejtőzködő — okát ebben az ifjúkori élményvilágban vélem meglelhetni.

Húsz évesen a Petőfi Sándor Történész Szakkollégium igazgatója lettem, majd 21 évesen a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének főtitkári tisztét is rám ruházták. Mindkét minőségemben a gyakorlati — elsősorban a pedagógikumhoz kapcsolódó — pszichológia birodalmában találtam magam. Nap mint nap szembetalálkoztam az egyéni sorsok dilemmáival, az egymásba kapcsolódó emberi viszonylatok feszültségeivel, az egyéniség és a kollektivisztikus eszmekör kollízióival. A híres-hírhedt kollégiumi kritika-önkritika alkalmakon — némiképp hályogkovács módjára — dinamikus személyiségképeket kellett rögtönözni — jobbára közös erőfeszítéssel. Latolgatni lehetett az egyéni kilátásokat, mérlegelni az ilyen vagy olyan „me[illegible]perspektivizálás" (lám, ez is korabeli szó!) kockázatait. El kellett töprengeni azon, n[illegible]ként is lehet vezető funkciót betölteni egykorúak közösségében. Nos, effajta élmények és tapasztalatok zuhataga áramlott rám.

Mindebben akkortájt nem fejeződött ki semmifajta tudatos pszichológiai látásmód, csupán a reflexió általános igénye. Ezt határozottan ösztönözte a kollégiumi központban működő pedagógiai-pszichológiai szeminárium, amelyet Mérei Ferenc vezetett; a kollégiumi pedagógia fejleményei mélyen érintették őt; ezt az érdeklődését és elkötelezettségét mindhaláláig megőrizte. A kollégiumi vezetők értekezletei is sajátságos műhelyekké váltak. Ezeken közös erőfeszítéssel igyekeztek megérteni azt, ami a szemük előtt zajlott, s amiben mindenestől benne éltek: miben is rejlik a személyiségalakulás és a közösségi pedagógiai hatás titka. Olykor magam is tartottam előadásokat a témáról, cikkeket is írtam egyik-másik összefüggéséről. 1948 nyarán egy hosszabb írásom vitát sarjasztott a „népi kollégiumok új kérdéseiről". Annak idején nagyon büszke voltam rá, hogy a vitában Lukács György egyetértően idézte a „hivatásos ifjúságpolitikus" állapotáról írott bíráló megjegyzéseimet. Persze ezek az írások ma már inkább lehangolóan hatnak rám: letörölhetetlenül magukon viselik a korszak bélyegét s a neofita túlbuzgóság stílusjegyeit.

Ha akkori érdeklődésemet és tájékozódási irányaimat akarnám jellemezni, leginkább valamifajta általános „társadalom- és embertudományt" emlegetnék — határozott szaktudományi elkötelezettség és professzionális készülődés nélkül. Ebben benne foglaltatott a szociológia és a pedagógia, de a filozófiai antropológia és — elmosódóbban — a pszichológia is. S persze mindennek hátterében eleven maradt a történelem vonzása. Meglehet, hogy ha valaki előbb-utóbb a pszichológia művelésére adja a fejét, ebben mindig szerepet játszik valamilyen — a személyes vagy az emberi világhoz kapcsolódó — „ősélmény". Az enyém a kollégiumi mozgalom különös tenyészetéhez kötődik.

***

Ezzel kapcsolatban hadd mondjam el: nem hiszem, hogy a pszichológusra holmi különleges személyiségjegyek jellemzőbbek lennének, mint más szakmák művelőire. Már csak azért sem hihetek ebben, mert napjainkban a pszichológus amúgy általában nem is létezik; kézzelfogható és eleven arca szinte áttekinthetetlenül sokféle. Egyebek közt ezért is oly vonzó a pszichológia, bár olykor ebben rejlenek kockázatai és a körötte gyűrűző félreértések gyökerei is. Hiszen a kevésszavú laboratóriumi kutató, a közélet „piacán" mozgó „hivatásos értelmező", a gyógyító, a tanár, a „fejvadász", a szexológus vagy a börtönpszichológus mind-mind a pszichológia híve és művelője. (És a sort még hosszan folytatni lehetne.) De mennyire különböznek egymástól!

Magam különösen fontosnak vélem azt a fejleményt, amely az elmúlt két-három évtizedben bontakozott ki hazánkban, éspedig számottevő és tömeges előzmények nélkül. A kutató-oktató pszichológus és a gyakorlatban dolgozó, a szó legnemesebb értelmében vett „mesterember" pszichológus szükségszerű elkülönülésére gondolok. A kettő egybekapcsolódása ritka és szerencsés kivétel számba megy. S bár kétségtelen, hogy másfajta erények és kvalitások jellemzik a pszichológus e két alaptípusát, mi sem volna katasztrofálisabb, mint eltérő értéket rendelni hozzájuk. A kutató — s kivált a teoretikus — pszichológus nem „értékesebb" és hasznosabb, mint a gyakorlatban dolgozó kollégája, csupán más támadáspont felől közelít az emberi pszichikum rejtélyeihez. A gyakorlati pszichológus nem pillanthat nagyobb „hasznosság" gőgjével a kutatóra, hiszen végül is belőlük — eredményeikből — táplálkozik. Min-

denkit csak a *maga minőségében* lehet mérlegelni és megítélni. Ennek szem elől tévesztéséből sokfajta zavar ered tudományunkban.

Végül is — azt hiszem — legalábbis két dologra minden pszichológusnak szüksége van, tekintet nélkül arra, hogy hol és milyen minőségben dolgozik. Meg kell őriznie képességét a friss és el nem közönyösülő *rácsodálkozásra* — önmagunkra, a másik emberre, az emberi viszonylatok kimeríthetetlen tengerére és a váratlan, magyarázatra váró tényekre. Talán ez a forrása a másik nélkülözhetetlen tulajdonságnak: a *kíváncsiságnak,* éspedig az affajta kíváncsiságnak, amely magára a dologra (lett légyen szó páciensről vagy kísérleti tényről) irányul, nem pedig önmagára, önmaga teljesítményére. Egyebekben pedig a professzionális készségek — a tehetség szabta határok között — mind megtanulhatók, ha megvan ehhez a szükséges szándék és akaraterő, s a gyorsan változó-fejlődő pszichológiában oly nélkülözhetetlen folytonos tanulási-tájékozódási szenvedély. Talán még egy mozzanatot említenék: mint minden emberrel foglalkozó és magára az emberre irányuló mesterségben, a pszichológiában is perdöntő a *pszichológus integritása, morális hozzáférhetetlensége,* „tisztakezűsége". A személyes hitel itt nem nélkülözhető — legyen bár szó a kísérleti adatok kezeléséről vagy a másik emberhez (beteghez, ügyfélhez) fűződő viszonyról.

***

Az eddigiekből logikusan ered, hogy valamiképpen rendeznem kellett egyetemi tanulmányaim ügyét; e tekintetben üdvös nyomás is nehezedett rám. 1949 nyarán pedig a népi kollégiumi mozgalmat is felszámolták, a mozgalmi létnek ez az útja lezárult. Ekkor kínálták fel azt a lehetőséget, hogy Moszkvában folytassan (pontosabban kezdjem elölről) egyetemi tanulmányaimat. Az előzmények ismeretében talán érthető, hogy a pszichológia—pedagógia szakos tanári diploma megszerzése mellett döntöttem; ez arra képesített, hogy e tárgyak tanára legyek pedagógusképző intézményekben. Meglehet, hogy a döntésben némi szerepet játszott a Vasvári Pál Akadémia sorsa is. E hosszasan tervezgetett Akadémia kultúrpolitikai szakára óhajtottam lépni, de a „fordulat éve" ezt az intézményt is a történelem süllyesztőjébe lökte; túlságosan is a népi kollégiumi mozgalom szülötte lett volna. A választott szakom némiképp „pótcselekvésnek" is vélhető; a pszichológia—pedagógia szak nem is állt olyan messze (akkori képzeteim szerint) a kultúrpolitikusi hivatástól. (A politika világa — mint annyi kortársamat — engem is bűvkörében tartott.)

A négy moszkvai év alatt meglehetősen aszkétikus buzgalommal igyekeztem megfelelni a „kitüntető bizalomnak". Sokat és sokfélét tanultam, egyebek közt sok feleslegeset is. Az orosz történelem és kultúra testközeli megismerését mindmáig nyereségeim között tartom számon. Egyben-másban szerencsém is volt, hiszen az orosz pszichológia több még élő, kiváló alakja tanított: Kornyilov, M. Rubinstein, Levitov, Ignatyev, Kozlov. Módom nyílt közvetlenül bepillantani a pszichológia műhelyeibe, a korántsem mindig szívderítő szakmai viták alakulásába. Sok órát eltöltöttem a nagy könyvtárakban, fürkészvén a régi folyóiratokat, a hajdani vitákat, a 20-as években kiadott műveket (így például Freud számos fontos írását). Hozzáférhettem Woodworth „kizárólag a tudományos könyvtárak számára" jelzéssel kiadott kézikönyvéhez, Rubinstein nagy művéhez, amelyet éppen akkoriban „átkoztak ki" kozmopolita eltévelyedések címén, s amely magyar nyelven alapos késéssel — jórészt már elavultan — jelent meg a 60-as években.

S bár alaposan megmerítkeztem a pszichológiában, vele egyenrangúan foglalkoztatott a pedagógia két ága: *a neveléselmélet* és a *neveléstörténet*. Ebben az is közrejátszott, hogy közvetlen közelről megismerhettem a Makarenko-kutatás és szövegkiadás fejleményeit és művelőit, Makarenko számos növendékét. Az ezirányú érdeklődés gyökerei a kollégiumi mozgalomba nyúlnak vissza; az ott folyó pedagógiai reflexió egyik ihletője és „mestere" Makarenko volt. Ma is úgy vélem, hogy egy korszerű neveléselmélet kiépítése nem nélkülözheti hozzájárulását, jóllehet elgondolásainak és tapasztalatainak számos mozzanatát joggal vitathatjuk. Mindenesetre kutatómunkám egyik — szívemhez közel álló — szála a Makarenko-kutatás; nem kevés időt és energiát áldoztam rá. Eredményei itt-ott figyelmet is keltettek, egyebek közt a marburgi Makarenko-laboratórium munkatársai körében.

***

Végezvén a tanulmányokkal, 1953 nyarán valójában kettős lélekkel tértem haza. (Talán szimbolikusnak is vélhető, hogy kiutazásunk napjaiban a rádió a Rajk-pert közvetítette, megérkezésünkkor pedig Nagy Imre programbeszéde — az „új szakasz" meghirdetése — fogadott.) Eredendően a kutatás világába (kutatóintézetbe, egyetemre) szerettem volna kerülni. Ám „fegyelmezett katona" voltam, mondván, oda megyek, ahová küldenek, hiszen sokat áldoztak rám. Nos, az ifjúsági mozgalom (DISZ) központjába küldtek, ahol nevelés (agitációs és propaganda) ügyekkel foglalkoztam. Igyekeztem hasznosan szolgálni, de nem éreztem igazán jól magamat; a kollégiumban megtapasztalt közlégkörnek, érintkezési stílusnak nyoma sem maradt, mi több: gyanú övezte. Éltem hát az első kínálkozó alkalommal, s jó két év után, 1955 őszén aspiráns lettem, éspedig filozófiából. Az volt a szándékom, hogy a népi mozgalom filozófiai — s benne kultúrfilozófiai — elgondolásairól írok disszertációt.

Az aspirantúra azonban nem tartott sokáig. Aspiráns létem egybeesett a Petőfi-kör felvirágzásával és — lévén a kör vezetőségének tagja — a benne végzett munkálkodással. 1956 drámai napjait meglehetősen közelről és aktívan követtem nyomon; szemléletem az akkori „pártellenzék" álláspontjához állott közel. Részben ennek eredménye volt, hogy ezt követően öt évig általános iskolában tanítottam. Ez is gyakorlati pszichológia volt; kísérletezgettem, mértem, igyekeztem hasznosítani korábbi tapasztalataimat. Máig is hálával és örömmel gondolok vissza az angyalföldi iskola világára: baráti légkörére, eleven és talpraesett diákjaira. A tanítás mellett — könyvtárakban ülve — hozzáfogtam egy nagyralátó terv megvalósításához. Meg akartam írni a „szocialista pedagógiai gondolkodás" történetét. Az eleje és a vége el is készült: monográfiát írtam az utópista szocializmus pedagógiai eszméiről és Makarenko életéről, pedagógiai rendszeréről. Majd érdeklődésem másfelé terelődött.

Az általános iskolai „száműzetés" után a nevezetes Fővárosi Pedagógiai Szemináriumba, majd az Országos Pedagógiai Intézetbe kerültem (1961-1965). Nyakig belemerültem a neveléselméleti kutatások és a velük összefüggő „kincstári" feladatok, valamint a pedagógus továbbképzés hullámaiba. Némi megelégedettséggel emlékszem vissza egy *nevelés-módszertani* kézikönyv létrehozásában játszott szerepemre s egy *közösségi nevelési modell-kísérlet* elindítására. Ám a belső kielégületlenségem is nőtt. A neveléselmélet a pedagógia egyik „legpuhább" — mert ideologikus és normatív elemekkel telített — tartománya. Jórészt spekulatív elmélkedések uralják. Szakszerűbb, megfoghatóbb, empirikusan is ellenőrizhetőbb jelenségvilágra vágytam.

Éreztem, hogy célszerű volna professzionálisan feszesebb és szigorúbb keretek közé kerülnöm. S az adott körülményeim között a szociológia és a pszichológia kapott igencsak erős „felszólító jelleget". Az idő is sürgetett, hiszen negyven felé közeledtem, s tudtam: jó évtizedet „mozgalmárként" vesztegettem, jóllehet ezenközben nem kevés hasznos tapasztalatot és készséget gyűjthettem.

Úgy vélekedtem, hogy a pedagógiai eszmélkedés két legfontosabb empirikus bázisa a szociológiai és a pszichológiai tudásszerzés. A szociológiai tájékozódásnak kedveztek a diákkori előzmények, de közrejátszott a szociológia ekkoriban kibontakozó hazai reneszánsza is. Ennek során mind élesebben körvonalazódott a hazai szociálpszichológia siralmas helyzete: e területen nem folyt érdemleges kutatás; a hazai előzmények feledésbe merültek (Mérei a klinikum világában lelt otthonra); nem voltak intézményes kutatási keretek; az oktatásban nem szerepelt ilyen nevű tantárgy. Valamikor 1963 táján már tudatos határozottsággal kezdeményeztem az OPI-ban egy nevelésszociológiai munkaközösség létrejöttét, amelyet legalább ilyen joggal pedagógiai szociálpszichológiai együttesnek is nevezhettünk volna. Itt együtt inaskodtunk e kutatási irány azóta ismertté vált hazai művelőivel. Bemutatkozásként megszerkesztettük a *Pedagógiai Szemle* egy tematikus számát. Ebben a körben fogantak meg a későbbi közös kutatások témái: a pályaválasztás társadalmi determinációjának mechanizmusai; a fővárosi diákok életmódja, s ami engem főképpen érdekelt: társas világuk szerkezete és dinamikája. Nagyobb tanulmányt is közreadtam „Pedagógia és szociológia" címmel; itt már ugyancsak felbukkan számos szociálpszichológiai gondolatkör.

***

Nos, hozzávetőleg ezek voltak azok a felismerések és megfontolások, amelyek 1965 tavaszán arra indítottak, hogy kezdeményezzem az akadémiai Pszichológiai Intézetbe való átkerülésemet, éspedig egy — ott akkor még nem létező tematikus — csoport, a szociálpszichológiai csoport tagjaként. Ilyenformán egyike voltam az „alapító atyáknak", akik közreműködtek e kutatási irány intézményesítésében. Azóta — immáron három évtizede — az intézetben dolgozom; ez volt az egyetlen pszichológiai munkahelyem; innen nyílott és nyílik rálátásom a szakma egészére. S hihetőleg most már azt a jóval kurtább időt is itt töltöm el, ami még megadatik a pszichológia intézményes keretei között.

Végül is egyfajta *hiányérzet* terelt a pszichológia felé, meg egy belőle eredő reménykedés: a *szakmai elmélyedés,* a „főhivatású" kutatói lét esélye. Ekkortájt egyébként érdekes „búcsújárás" indult meg az újjászülető és intézményes kereteit újjáépítő pszichológia felé a pedagógia, a filozófia, a bio- és orvostudományok irányából. Az indítékok feltehetően eltérőek voltak, de bizonyára együtt hatott az „anyatudományban" való ilyen vagy olyan csalódás és a pszichológiában kirajzolódó sokféle lehetőség. Valamiféle általános *„tényszomjúság"* vett erőt a társadalomtudományok művelői körében; érthető reakció volt ez az ideologikus csömörre, a megalapozatlan spekulációkra.

Úgy látom, életem kevés jó döntéseinek egyike volt a szociálpszichológia választása.

Persze a csaknem behozhatatlan hátrányoknak is tudatában voltam és vagyok. Végül is másfél évtizedet „portyáztam" a politikai közéletben vagy kényszerű mellék-

utakon, s csupán elvontan vagy titkon szövögettem a nyugodt és termékeny kutatói létről alkotott reményeket. Ez a másfél évtized *pótolhatatlan:* a módszeres felkészülés időszakát nem lehet büntetlenül kihagyni, még ha a szorgalom és a munkabírás egyet és mást pótolhat is. A professzionális kutatói készségek kialakulása és a nemzetközi mozgástér birtokába vétele súlyosan megsínyli az effajta szakmai pályafutásokat. Szívesen figyelmébe ajánlanám ifjabb kollégáimnak: becsüljék meg és használják ki a 20-as és korai 30-as éveiket!

Magam — legalábbis részben — úgy kíséreltem meg áthidalni e nehézségeket, hogy olyan kutatási területre léptem, amely puszta tér volt. Eleven hagyományként csak Mérei fontos kezdeményei éltek; minden egyéb hazai előzmény (Braun Róbert, Leopold Lajos, Donáth György, Dékány István) kihullott az emlékezetből. A nemzetközi fejleményektől és professzionális színvonaltól irdatlan távolságok választottak el. Ezért valamilyen értelemben a korszak minden hazai szociálpszichológusa *autodidakta* volt. A latba vetett energiákon, a lassan megnyíló nemzetközi szakmai kapcsolatokon, a nyelvtudáson múlott, kinél milyen módon zajlott és milyen eredménnyel járt ez a lázas önművelés. Ennek eredményei azután igen hamar — talán túlságosan is hamar — megjelentek a felsőoktatásban. Jómagam a 60-as évek vége óta megszakítatlanul tanítok szociálpszichológiát az ELTE bölcsészkarán: kezdetben pszichológusoknak, utóbb szociológusoknak. Némi megelégedésemre szolgál, hogy közre tudtam működni a hazai szociálpszichológia *intézményesülésének elősegítésében:* az egyetemi képzés elindításában, az oktatás és tájékozódás feltételeinek megteremtésében. (Tanulmánykötetek, szöveggyűjtemények, klasszikus művek kiadásának elősegítése).

Az előzményekből könnyűszerrel megérthető, hogy kezdeti kutatási témáim miért kapcsolódtak a *közösség- és csoportlélektan* jelenségvilágához (a diákok társas mezője, csoportkohézió, csoportgenezis és -fejlődés). Talán általában is elmondható, hogy a kutató tematikus érdeklődése igen gyakran a személyes biográfia ilyen vagy olyan élményeiben, olykor csak homályosan reflektált tapasztalataiban gyökerezik. Sok tekintetben elmondható ez kutatói tájékozódásom másik vonulatáról is: az *énrendszer és a társadalmi identitás* vizsgálatáról. Ez most már alighanem végigkísér kutatói pályám utolsó szakaszán is. A 70-es évtized végén az elsők között vetettem számot az identitás-alakulás elméleti, történeti és gyakorlati problémáival; további monográfiák, tanulmányok tükrözték a tájékozódás eredményeit.

***

A Pszichológiai Intézetben töltött évek végül is kedvemre valók voltak, jóllehet az ottani *„hivatalnokoskodás"* (osztályvezetői, igazgatóhelyettesi, majd igazgatói kötelezettségek) meglehetősen sok — kutatásra fordítható — időt felemésztett. Ám mindig is úgy véltem, hogy sokféle mód kínálkozik arra, hogy az ember *hasznosnak tetsző módon* munkálkodjék valamely tudomány intézményes életében. A mérleg megvonására nem vagyok illetékes. Az intézet tevékenysége minden ízében nyilvános: teljesítményei és gyengéi, erényei és balfogásai minden érdeklődő számára hozzáférhetők és biztonsággal megítélhetők.

Nem tudnék senkit megnevezni, akit szakmai mesteremnek vallhatnék, ez bizonyára a késedelmes és kacskaringós utam számlájára írható. Talán ezzel is magyaráz-

ható, hogy mindig is mohón igyekeztem tájékozódni, módszeresen „fosztogatván" mindazt, amit a pszichológia nagyjai és kollégáim, munkatársaim felkínáltak. A legtöbb energiát természetesen a szociálpszichológia nemzetközi állapotának és fejleményeinek nyomon követése és birtokba vétele követelte meg. Túlságosan is erős volt az évtizedes megszakítás és a személyes pótolnivalók érzetének feszítő ereje. Kezdeti tájékozódásom — jórészt nyelvi okok miatt — főképpen az orosz és a franciaországi fejleményekre terjedt ki. Az előbbi esetben a diszciplína újjászületésének ideologikus gátjai, az olykor provinciális színezetű viták sok hasonló vonást mutattak a hazai helyzettel. A személyes kapcsolatok is elevenek voltak; kitűnt, hogy alaposan felkészült, progresszív szövetségesekre lehet lelni, akik ugyancsak ingerülten fordultak szembe a tájékozatlanságból eredő ideologikus spekulációkkal. A francia szociálpszichológia nem bővelkedett markáns és eredeti irányzatokban, viszont fontos szerepet játszott az egyetemes szociálpszichológiai tudás közvetítésében.

Jóllehet az önminősítés mindig kockázatos, magam úgy vélem, hogy főképpen *két szemléleti irányzat* hatása nyomta rá bélyegét munkámra. Elsőként — időben is — az USA-ba települt és a szociálpszichológia irányába tájékozódó *alaklélektan* említhető, vagyis Lewin és iskolája (Asch, Festinger, Deutsch, Cartwright és mások) s az általa létrehozott csoportdinamikai kutatóközpont. Ez az irányzat egyébként még eleven hazai hagyomány volt (Gleimann, Mérei); a 40-es évek második felében jelentős kutatásokat serkentett. A csoport- és közösséglélektani érdeklődésem is érthetővé tette ezt a vonzalmat. Első nagyobb vizsgálódásom a csoportkohézióról jórészt e szemléletmód és fogalmi rend keretében fogant.

Kezdettől fogva rokonszenvvel és eleven érdeklődéssel kísértem a *szimbolikus interakcionizmus* alakulását és új leágazásait. Sok egyéb megfontolás mellett bizonyára azért is, mert ébren tartotta a szociológiai hagyományt a szociálpszichológiában, s mert kitüntetett figyelemben részesítette az én és az identitás számomra oly fontos kérdéseit. Így azután az is érthető, miért is időztem Mead munkásságának és hatásának vizsgálatánál.

Meglehetősen nehéz volna megbízhatóan elemezni, melyek voltak ama vezető tudományos áramlatok, amelyek az elmúlt három-négy évtizedben megszabták a hazai pszichológia arculatát. A 60-as évek derekától ugyanis gyorsan változott a kép. Aligha kétséges, hogy a korszak kezdetén s később is rendkívül erőteljes volt a *klaszszikus kísérleti általános lélektan* befolyása; eredményei nemzetközi figyelmet keltettek. Ez jórészt Kardos Lajosnak és a Pszichológiai Intézet érintett részlegének az érdeme; számottevő adalékokkal járultak hozzá az összehasonlító lélektani kutatások műveléséhez. A 70-es években erősödött fel egy némiképp eklektikus általános *szociálpszichológiai érdeklődés,* amely erőteljesen éreztette hatását más területeken is, így például a neveléslélektanban, a személyiség- és fejlődéslélektanban, sőt a határos tudományokban is (szociológia, történelem, közgazdaságtan, politológia). A 80-as évek elejétől kezdve alighanem a *„kognitív forradalom" és következményei* szőtték át leginkább a hazai pszichológia alakulását. Ezzel jórészt párhuzamosan haladt a *mélylélektan újjáéledése* s intézményes újjászerveződése, egybekapcsolódva a klinikai pszichológiai gyakorlat heves expanziójával, tarka és számos irányzatra hasadó világának megszilárdulásával. Kétségtelen, hogy a pszichoanalízis napjainkra ismét a honi szellemi élet nagyhatású tényezője lett — messze túl a szűkebben vett pszichológiai

szakszerűség határain. Azon persze eltűnődhetünk, vajon ez a tény mily mértékben hordja magán egy történeti megkésettség és egy különös „jóvátétel" vonásait is.

***

Mindig is úgy vélekedtem, hogy a hazai pszichológia létének kulcskérdése a *professzionális színvonal* szívós és állhatatos emelése, éspedig minden vonatkozásban: tájékozottságban és szemléletben, metodikában és elméleti igényességben, alkotókészségben és a fiatal utánpótlás felnevelésében. E tekintetben alig felbecsülhető változások zajlottak le a közelmúlt évtizedekben, de az igény szigorát célszerű — egyre korszerűsödő alakban — mindig ébren tartani. Ennek kezére játszik két újkeletű vívmány: a pszichológia megszabadulása mindenfajta *külsőleges ideologikus nyomástól* és kényszertől, valamint a *szakmai szocializáció* kereteinek egyetemessé válása, internacionalizálódása. Vajha élni tudnánk az ebből eredő esélyekkel!

A tudomány létének kulcskérdései sűrűsödnek a *vitakultúra* és a *belső* értékrend vagy ha úgy tetszik, a teljesítménytisztelet körül. Mindig zavart, ha akár magamnál, akár másoknál felfedeztem annak a különös „munkamegosztásnak" a tüneteit, amely valahogy így fest: ti, a kutatásnak lelkes adatgyűjtői, szorgalmas „méhecskéi", dolgozzatok csak buzgón, mi pedig — hol ideologikus vagy dogmatikus magaslatról, hol elméletinek nevezett spekulációk talajáról — megítéljük majd, mit is ér a munkátok. A tudományban csak azt lehet és illik bírálni, amit előzetesen töviről-hegyire birtokba veszünk — történetileg is meg elméleti-módszertani tekintetben is. Megalapozott és szigorúan logikus *elméleti reflexió* nélkül nem létezhet korszerű tudomány. De a *tények szívós faggatása* nélkül sem!

Az emberi pszichikum oly összetett és bonyolult jelenség, hogy a kutatásban érvényesíthető megközelítésmódok száma gyakorlatilag végtelen. Ezért lehet súlyosan félrevezető, ha bármelyik megközelítésmód fontosabbnak, netán értékesebbnek minősül. Nálunk még gyakoriak a *művi szembeállítások;* gyakran szembevetik és hierarchizálják az elméletit a kísérletivel, a gyakorlatot a kutatással, az életszerűt az unalmassal szemben. Ezek a megosztottságok nyomasztóan megterhelik tudományunk életét.

A pszichológus — legyen bár kutató vagy gyakorlati szakember — mindig *honpolgár* is egyúttal; markáns véleménye lehet a közügyekről és az emberi lét végső, nagy kérdéseiről. S természetesen juttassa is ezeket kifejezésre, miközben őrizze meg egészséges gyanakvását is. Sohasem rokonszenveztem azokkal a harsány kritikai törekvésekkel, amelyek a szaktudományt csupán malaclopó köpönyegnek tekintik különféle társadalomkritikai vagy „emberkritikai" programok és víziók előterjesztéséhez. Meglehet, ebben hajlam és némi konzervativizmus is közrejátszik. De úgy vélem, hogy a szaktudós és az állampolgár nem egyetlen aktusban és műveletben nyilvánul meg; illő tudnunk, mikor melyik jut szóhoz.

S ezt talán nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hiszen jómagam mindvégig fürkésztem a *szociálpszichológiai tudás gyakorlati érvényességének határait,* alkalmazási esélyeit. Számos olyan esszét és tanulmányt írtam, amelyek az életmód, a munkaerkölcs, a bűnbakképzés és a társadalmi közérzet kérdéseit vagy akár a rendszerváltás társadalomlélektani dimenzióit firtatják. Különösen értékes volt számomra, hogy közel egy évtizeden át irányíthattam a hazai *deviációs jelenségek komplex kutatását* s az eredmények

közreadását. E munka során sokfajta tabut kellett megtörni, s az interdiszciplináris együttműködés újszerű alakzatait kellett létrehozni. Ennek során mérhetetlenül sokat tanultam, s ezért hálás vagyok azoknak, akik e kutatásban közreműködtek.

Meglehet, elvetélt történészi pályám hagyatéka, hogy mindig is hevesen érdekeltek tudományunk történeti alakulásának ügyei. Meg vagyok győződve arról, hogy alapos *tudománytörténeti kultúra* híján nem lehetséges — és nem is tisztességes! — pszichológiai kutatással foglalkozni. E tekintetben vajmi kevéssé vonz az amerikai pszichológia gyakorta megfigyelhető *„örök jelenidejűsége"* és *divathullámokban* mozgó fejlődése. A kutató kötelessége, hogy számot vessen elődeivel, az általa vizsgált jelenség korábbi kutatásának eredményeivel és zsákutcáival. Mindig tudnia kell, hogy nem vele kezdődik a tudomány élete s benne valamely konkrét jelenség kutatása, s nem is vele fog végződni. A tudományban — kivált a pszichológiában — minden eredmény múlékony és átmeneti; eljövendő újabb eredmények alá készíti a talajt. Mindig érdemes gyanakodni, amikor valaki — személy vagy szellemi áramlat — könnyű sikereket ígér vagy azt sugallja, hogy megtakarítható a széleskörű tájékozódás. Manapság gyakorta hallhatjuk a „posztmodern igéket": minden kijelentés egyaránt igaz; az igazság csak nézőpont kérdése. Ha ez így van, vajon miért is kellene bíbelődni mások gondolatainak s a történeti előzményeknek a bogozgatásával?!

Végezetül hadd szóljak néhány időszerű aggodalmamról. Nyugtalanít a hazai pszichológia *mozaikszerű szétforgácsolódása* és túlságosan heves privatizálódása. Ennek persze van egy rokonszenves és minden tekintetben kedvező vonása: immáron minden irányzat és törekvés szabadon érvényesülhet; létrehozhatja társaságait, szellemi és gyakorlati központjait. Ám ha nem működnek a pszichológia egészének érdekeit s művelőinek kölcsönös egymásrautaltságát hordozó *integratív tendenciák* is, tudományunk egy- vagy többszemélyes magánbirodalmak halmazává hullhat szét. Meghökkentett, hogy az ezernél több tagot számláló Pszichológiai Társaság legutóbbi közgyűlésén alig néhány tucat érdeklődő jelent meg. Szomorú lenne, ha ez tartós tünet maradna.

Nyugtalanít a *kutatói pálya értékvesztése* s egyre romló esélye a munkapiaci konkurrenciában; lelassulni látszik a fiatal utánpótlás áramlása. Az utolsó kivehető arculatú generáció a negyveneseké és a fiatal ötveneseké. De hol vannak a húsz és harminc éves generáció képviselői? Bizakodjunk benne, hogy doktori kurzusokon ülnek vagy külföldön tanulnak.

Örülnék annak, ha sokasodnának a *pszichológiai gyakorlat* és a *tudomány törzse közötti kapcsolatok,* a kölcsönösen megtermékenyítő eszmecserék. Már csak azért is, mert tudományunk peremvidékén szaporodnak a figyelemfelkeltés, a túlígérgetés — olykor egyenesen a szélhámoskodás — tünetei. Elemi érdekünk, hogy jól működjék a *pszichológia belső „mentálhigiéniai" rendszere.* A megalapozott professzionalizmus igényének parancsa hosszú időre szól, és a pszichológia minden alakulatában érvényes.

GARAI LÁSZLÓ

Születési hely és idő:
Budapest, 1935.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1959. ELTE Btk.

Tudományos fokozata:
Akadémiai doktor

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
MTA Filozófiai Intézet, 1964—71, tudományos munkatárs

SZUTA Természettudomány és Technikatörténeti Intézet, 1969—70, tudományos főmunkatárs

MTA Pszichológiai Intézet, 1970—79, osztályvezető, 1979—86 tudományos főmunkatárs, 1986-tól tudományos tanácsadó

Nizzai Egyetem, egyetemi tanár, 1981-től

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
1.) Elvegyültem és kiváltam. 1993. T-Twins.
2.) Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról és a rajta vándorló emberről 1—2. Budapest, 1995. Scientia Humana.
3.) Általános gazdaságpszichológia. 1997. JATEPress.

TELJESEN ELFOGULT JEGYZETEK

Nem hallgattam az első pszichológusra, akivel életemben találkoztam.

Nyolcadik általánosban történt, amikor az osztályt főnöke pszichológushoz vitte, vizsgálná meg, kinek milyen életpályára van — és hogy milyenre nincs — képessége. Nekem a későbbi kolléga, látván, hogy a teszt fogaskerekeinek és transzmisszióinak világában valamelyest eligazodom, azt ajánlotta, hogy legyek mérnök.

Tehát hogy ne pszichológus.

Hogy ez lettem, ez azért nem egyenesen következett az ellenkező tanácsból. A kerülőutat, amely végül is ide vezetett, először nem pszichológusok egyengették.

Hanem Tolsztoj és Sztanyiszlavszkij.

Úgy emlékszem, akkor dőlt el a dolog, amikor Rosztov gróf a csatában gyalog menekült az őt üldöző francia elől, s *leírhatatlan* félelmét úgy írja le a másik gróf, hogy azt mondja, az ifjú Rosztov előkapta a pisztolyát, megfordult és a sarkában lihegő ellenséges katonához — hozzávágta.

El voltam veszve. Hát még amikor Anna Karenyina hazautazott Moszkvából Pétervárra, immáron Vronszkijjal egy kocsiban, s a pályaudvaron őt váró Karenyint megpillantva elcsodálkozott, milyen furcsán áll férjének a füle...

Különben az *Anna Karenyina* pszichológiai varázsát valaki még közvetítette is felém. Ő sem pszichológus volt, hanem egy másik író, akinek azonban már személyesen hallgattam előadásait, szombatonként délután öttől hétig a Bölcsészkar I. tantermében: Füst Milán. Felhívta (méghozzá ismételten, mert előadásai valóságos rondók voltak, amelyekben újra meg újra visszatért kedvenc témáihoz, miközben minden témája kedvenc volt) a figyelmemet arra, hogy Anna meg Vronszkij nemcsak szeretik egymást, de mindegyikük bizonyossággal tudja is a másikról, hogy az viszontszereti őt, s hogy ennek ellenére magatartásukat mégsem ez a tudásuk vezeti, hanem „a lélek merev formái" — nevezte meg Füst Milán a maga szófordulatával a jelenséget, s azzal kecsegtetett, hogy Isten után viszi majd sokra, aki meg tudja magyarázni, hogy ezek miben is állnak. Vagyis hogy mitől van az, hogy az embert olyasmi (vagy olyasmi is) mozgatja, ami *benne magában lakozik és mégsem azonos vele.* Például Annát valami, ami szemrehányást tétet vele Vronszkijnak, hogy az nem szereti őt.

Persze akkor már vagy ötven éve fel volt fedezve, hogy van, ami belülről mozgat engem és mégsem „én" vagyok, s talán napra pontosan harminc éve volt már, hogy felfedezője az *Ich und Es*-ben meg is nevezte az „Ich"-en kívül nemcsak az „Es"-t mint ilyesféle tényezőt, de azt a másikat is, amely majd egész kutató-pszichológusi életem kíváncsiságának egyetlen tárgya lesz (még akkor is, ha arra fogok új meg még újabb érveket hajkurászni, hogy az „Über-Ich" másképpen működik, mint ahogyan azt maga Freud elgondolta). Úgyhogy erről akkoriban lehetett volna akár már tudni is, hogy egyfajta módon el van magyarázva...

Apropó, pszichológiai tudás! Érettségi előtt indultam az országos tanulmányi versenyen oroszból. A tétel, amelyet ki kellett dolgozni, magyarra visszafordítva így szólt: „Mi akarok lenni? Elhatározásom motívumai." Mielőtt megkezdtük volna a dolgozat írását, szabad volt kérdezni. Megkérdeztem, mit jelent az a szó, hogy „motívumai". Minthogy végül második lettem a versenyen, így utólag arra tippelek: nem azért nem értettem a kifejezést, mert oroszul írták...

Szóval, lett volna mit tanulnom a tudományegyetem pszichológia szakán, azonban a beiskolázáskor (ezt a szép magyar szót mai olvasó már nem értheti, de ne is értse) kiderült, hogy ilyen tudományszak nincs is, mert ilyen tudomány nincs. Az „úgynevezett lélektan" nem létezik — értesítettek —, minthogy állítólagos tárgya, a lélek nem létezik. Úgyhogy iskolaigazgatóm (aki utált, méghozzá éppolyan olthatatlanul, mint én őt) beiskoláztatott filozófia szakra. Mondván, hogy az majdnem ugyanaz, viszont létezik.

A filozófia a létező pszichológia — igazgatóm anélkül, hogy tudta volna, olyan paradigmát talált fel, amelyre majd fényes karrier vár 1968 utáni nemzedékek realista tudatának kimunkálásában térségünkben.

A filozófia tehát a pszichológiával ellentétben létezett ekkor, minthogy tárgya, a szellem a pszichológiáéval ellentétben úgy látszik, szintén létezett. Azonban a filozófia *szaknak* a létezési helye nem az ELTE Bölcsészettudományi Kara volt, amely a

filozófia *tanszék*nek volt a létezési helye. Ezt a tanszéket akkor Lukács György vezette, márpedig a filozófusképzést ugye, ne vezesse Lukács György. Úgyhogy ez a képzés egy Lenin Intézet nevű közoktatási szörnyszülöttbe került, s így jómagam is ezt frekventáltam egyetemi előfordulásom első félidejében.

Ez az időszak (1954-től 1956. október 23-ig) pszichológussá válásom szempontjából főleg egy koncepcionális tévedés következtében érdemel említést. Az akkoriban — és még hosszú ideig — uralkodó téves koncepció azt igényelte, hogy a filozófia természettudományosan alapozza meg önmagát, s ennek következtében mi a Lenin Intézetben, ahol maguknak a filozófiai diszciplínáknak az oktatása általában kritikán aluli volt, „megalapozásként" viszonylag magas színvonalon tanultunk különféle természettudományokat.

Ennek nyomán azután hosszú időn keresztül evidencia volt számomra, hogy a pszichológiának is teljes egészében természettudományosan kell önmagát megalapoznia. Ennek az evidenciának az én esetemben megállapítható forrásvidékét nem azért tüntetem fel, hogy egy *argumentum ad hominem* révén próbáljam diszkreditálni magát a beállítódást, amely a pszichológia *teljes egészét* akarja összefüggésbe hozni a természettudománnyal — attól, hogy jómagam a Lenin Intézetből kaptam az ihletést a magunk tudományának ilyen kezelésére, még e törekvés akár helyes is lehetne. Érveimet, amiért mégsem az, másutt[1] előadtam. Most inkább arra szeretnék visszaemlékezni, hogy amikor engem is rabul ejtett ez az ellenállhatatlanul vonzó elgondolás, több mint negyed századig fogva is tartott.[2]

A természettudományok sorában, amelyeknek tehát viszonylag magas színvonalával kárpótolt minket az egyetemi sors a tulajdonképpeni szaktárgyak oktatásának gyatraságáért, ott volt a magasabbrendű idegműködés fiziológiája, amelyet kifejezetten színvonalasan tanított dr. Varga Ervin, aki előre fogékonnyá tett arra a szellemi élvezetre, amelyet majd két évvel később Kardos Lajos könyve[3] és előadásai fognak jelenteni számomra.

Ezeket az előadásokat azonban már az ELTE pszichológiai szakos hallgatójaként látogattam. Átkerülésünk az ELTE-re még automatikusan ment, amikor 1956 októbere az enyészetet mérte a Lenin Intézetre, a pszichológiai szakosság azonban már azoknak a Garai-féle különcködéseknek a sorába tartozott, amelyeket utóbb majd a szakma oly kevéssé próbál elviselni. Az történt, hogy a majdani elhelyezkedés szempontjaira hivatkozva köteleztek minket, hogy a filozófia szak mellé felvegyünk

---

1 „Természettudomány-e a pszichológia?" Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról és a rajta vándorló emberről. Scientia Humana. Bp. 1995. 434—451.

2 Ebből a kaptációból egyebek között a gúzsba kötve táncolásnak olykor groteszk koreográfiája következik majd. Például amikor 1970-ben a Pszichológiai Intézetben arra a célra hozok létre kutatócsoportot, hogy a személyiség alakulásában olyan fejleményeket vizsgáljon, amelyek sem genetikus, sem környezeti hatótényezők determinációs láncába nem illeszthetők, mert szabad értékválasztással kapcsolatosak, akkor megtervezek, sőt el is indítok egy olyan laboratóriumi kísérletet, amely a pszichikum nem természettudományos aspektusára vonatkozó hipotézist is a természettudomány elfogadott normái szerint kívánja demonstrálhatóvá tenni, s ezért a szabad értékválasztást azzal a viselkedéssel próbálja modellezni, amelyet — naposcsibék mutatnak útvesztők útelágazásában!

3 Kardos Lajos: A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957.

egy másikat, s bejelentésemre, hogy akkor én a pszichológiát választom, az egyetemi hatóságok hozzájárultak, hogy két *igazi* szak mellé harmadiknak akár még a pszichológiát is felvehessem; minthogy pedig a szempont ezúttal nem az volt, hogy van-e lélek, hanem hogy van-e elhelyezkedési lehetőség, én bevittem a dékáni hivatalba egy írásos nyilatkozatot, hogy lemondok arról, hogy diploma után az egyetem helyezzen állásba. Mindennek fejében pedig megtagadtam, hogy a pszichológia mellé még „igazi" szakot is válasszak.

Mindebből kitetszik, hogy nem Pataki Ferenc volt az első olyan hivatalfőnököm, aki nehézségekkel találkozott, amikor az általa vezetett hivatal szempontjának mindenekfelett való követésére akart serkenteni.

Kardos Lajos könyvének és pavlovista egyetemi kurzusának hatására pavlovista lettem. Mielőtt rátérnék, hogy ez miben állott, még szeretnék valamit elmondani erről a könyvről és a szerzőjéről.

„Maga olvasta a könyvemet?" — kérdezte a professzor úr, amikor kollokváltam nála e tárgyból, s még csak nem is próbálta leplezni meglepettségét. Ez utóbbit alkalmasint nem az váltotta ki, hogy olvastam a könyvet, hanem hogy a vizsgán hosszú gondolatmeneteket idéztem belőle, ha nem is szó szerint, de minden logikai kanyarját követve. A teljesítmény nem az enyém volt: a könyvet egyetlen egyszer olvastam el, s mivel gondolatmenete tökéletesen logikus volt, nem kellett hozzá semmilyen különösebb képesség, hogy ha az éppen húzott vizsgatételnek megfelelő helyen megindul az ember, akkor e logika mentén azt idézze fel, s olyan sorrendben, ahogyan a könyvben olvasható volt.

Később persze az ember, ahogy kinőtte naivitását, realizálta, miféle kényszereknek engedett Kardos, amikor „pavlovi pszichológiát" művelt. De a színvonal, amelyen a kényszert elaborálta, máig lenyűgöz a maga intellektuális bravúrjával: hogy Pavlovot behavioristára veszi, már önmagában sem semmi; hogy azonban egyidejűleg Gestalt-pszichológust is csinál belőle, s pláne egy olyan fejezetben, amelyben az „alaklélektant" (így! idézőjelben!) súlyosan elmarasztalja...!

Úgyhogy Kardos professzor urat kétségkívül úgy tartom számon, mint aki valamennyi magyar pszichológus közül a legerőteljesebb nyomot hagyta rajtam. A hatvanas években többször támadt az a benyomásom, hogy ezt ő is tudja (bár ez sohasem volt téma közöttünk), s nem is nagyon bánja. Bár beszélgetéseink inkább beszélgetések ígéretei voltak mint beszélgetések. „Ezt egyszer meg kellene beszélnünk részletesen" — mondta Kardos Lajos megannyiszor, amikor valamilyen szakmai kérdéssel felkerestem; s azért nem hiszem, hogy ez csak a lerázásnak egy udvarias formája lett volna, mert arra is volt eset, hogy ő keresett meg valamilyen kérdéssel, és akkor is mindjárt hozzátette, hogy amiről *éppen most* beszélünk, arról *majd egyszer* beszéljünk. Történt pedig ez nem valamilyen krónikus időhiány okán: egyszer két vagy talán három napig is időztük együtt Debrecenben egy konferencián, s ennek magunk hosszabbította szüneteiben nagy sétákat tettünk a Nagyerdőn — akkor ott több kérdés is előbukkant, s ő megannyiszor elhárította, a magáét csakúgy, mint az enyémet.

Néha azt gondoltam, talán attól fél, hogy ha színt vallana előttem holmi tudományos kérdésben, talán besúgnám itt vagy amott — elvégre nem titkoltam, hogy

Marx-szal egyben-másban egyetértek, márpedig az ilyen ember ugyebár marxista. Arra pedig, hogy a marxista milyen ember, tanszékének hangadója figyelmeztette a professzort, akinek egyszer az az ötlete támadt, hogy kutatóként meghív a tanszékre (egy nagyon érdekes kísérlet tervét találta ki a számomra, amely azt vizsgálta volna, miképpen hat a kísérleti személy beszédére, ha a kimondott szövegéről egy fejhallgatón keresztül késleltetett feed back-et kap). Az illető munkatárs amikor tudomást szerzett az ötletről, „valóságos hisztériás rohamot állított elő, kérem", hogy magát Kardos tanár urat idézzem, amikor utóbb elbeszélte, hogy meghívatásom intézményes beteljesítésére végül is azért nem kerülhetett sor, mert munkatársai fel lettek lármázva, hogy „egy marxista állandó jelenléte beláthatatlan veszélyeknek teszi ki a tanszéket". Kardos professzor a beláthatatlan veszély mibenlétét alkalmasint belátta, hiszen elméjének élessége előnyösen különböztette meg őt például az említett hangadótól. Én viszont időnként azt reméltem, hogy e megkülönböztető jegy pszichológusnál talán emberismeretté szublimálódhat, s ilyenkor arra tippeltem, hogy talán mégsem XX. század által kondicionált félelmek generalizációja határozza meg a viszonyunkat, hanem az a perfekcionizmus, amely Kardos Lajosnak nemcsak előadásait, de néha még szemináriumi megnyilvánulásait is előre megírt szövegek felolvasására redukálta.

Akárhogyan is volt, előre megírt szövegeivel mindenesetre Kardos Lajos meggyőzött arról, hogy Pavlové nemcsak elegáns elmélet, de ráadásul olyan, amely átfogja a lelki jelenségek totalitását. Úgyhogy nincs mit szépíteni: pavlovista lettem.

Még egyetemistaként: 1957 végén a *Népszabadság*ban megjelent első cikkem[1] arról, hogy szegény Lajkát (akiről ma már talán nem mindenki tudja, hogy az első űrhajós volt s egy kutya ugyanakkor) a feltételes reflexek rendszerének kiépítésével tehették alkalmassá arra, hogy a világűrben életjelenségeket produkáljon. Nem sokkal később Kardos szemináriumán már arról tartottam — szerény méretű tetszést és szerénytelen méretű visszatetszést arató — előadást, hogy a pavlovi elméletnek (s pláne ezen elmélet legsötétebb részének, az úgynevezett *második jelzőrendszer*re vonatkozó tanításnak) alkalmazásával olyan hipnózist és szuggesztiót csaphatunk, amely azután *bármit* tehet az emberrel. Büszkeség *nélkül* állíthatom, hogy Skinnertől függetlenül jutottam el *beyond freedom and dignity*...

Mondom: nincs mit szépíteni. De azért megpróbálom. Az első dolog, amit mentségemre felhozok, hogy Pavlov elmélete iránt támadt fellángolásomban az a bizonyos szenvedély munkált, hogy a pszichológiát mint természettudományt műveljem.

A második mindjárt az, hogy nem abba a Pavlovba szerettem bele, amelyik bírságot fizettetett munkatársaival, valahányszor pszichológiai fogalmat hordozó szó hagyta el ajkukat, s akit a sztálini korszakban a pszichológia ellenében kanonizáltak, hanem abba, amelyikről Kardos elhitette velem, hogy akár viselkedéssel és tárgyészleléssel is foglalkozhatott volna.

---

1 A feltételes reflex szerepe a mesterséges holdban utazó kutya előkészítésénél. Hogyan hasznosították Pavlov tanításait a Szputnyik II megalkotói? Népszabadság. 1957. november 12.

S a harmadik, hogy egy ilyen „viselkedéspszichológus" és „alaklélektanász" Pavlov azon a szemüvegen keresztül szemlélve érdekelt, amelyet a másik nagy csábító terhelt rám, akiről fentebb már szóbahoztam, hogy ő is a pszichológián kívülről vonzott a pszichológia felé: Sztanyiszlavszkij. Amit őnála olvastam a szerep átéléséről s a színészi élmény megtestesítéséről,[1] az nem kevesebbet állít, mint hogy e nagyon komplex élmény esetében is mint amilyen a színészé, a lélek működése gerjeszthető a test működtetése felől, szükséges, hogy ilyenkor a test igenis lelket gerjesszen, s ne saját magát működtesse jól begyakorolható rutin által.

Az egyetemen anélkül is, hogy Sztanyiszlavszkij nevét csak egyszer is hallottam volna tőle, számomra ugyanezt a komplex szemléletet képviselte a tragikus sorsú (és halálával a magyarországi pszichológusképzésre is tragikus sorsot vonó) Radnai Béla, akitől nem mondhatom ugyan, hogy *sokat* tanultam, csak azt, hogy... *az egészet.*

***

Egyetem után nem sok kellett ahhoz, hogy Pavlov elméletéből (ahogy akkor én felfogtam) alakítsam ki a magam első elméletét, melyet a velemszületett szerénységet oly jól kifejező címmel írtam meg: *Az ember pszichológiájához.*[2] Pavlovnál ugye arról van szó, hogy az egyes reflexek lánccá kapcsolódhatnak, amelyekben mindegyik reflex vége a következő reflex kiváltó ingere lesz, így aztán az ilyen úgynevezett dinamikus sztereotíp, ha egyszer beindult, lefuttatása *szükséglet.* Így van ez embernél is, érveltem én, de embernél a *munka* az, aminek szekvenciái a reflexláncot kialakítják. Ha tehát a célkitűzésre nem következhet a cél szabad megvalósítása, erre meg egy új cél szabad kitűzése, akkor szükséglet marad kielégítetlenül.

Ennek a *szabadságszükséglet*nek a feltalálásával próbáltam teljesíteni a Füst Milán által kirótt feladatot: hogy találjak valamit, ami anélkül, hogy vele azonos lenne, belülről mozgatja az embert. *És csakis őt* — ezt a súlyosbító feltételt már Füst Milántól függetlenül róttam magamra. Valószínűleg elsősorban filozófiai tanulmányaim hatására, ahol elég hosszú hagyománya van azon kísérleteknek, hogy az embert a maga sajátszerűségében ragadják meg. Tehát mint olyant, akit nemcsak a többi elgondolható *szellemi* lénnyel szemben különböztet meg, hogy *természeti* lényként tapasztalható is, de a többi természeti lény sorából is kiemel, hogy valamiképpen mégiscsak szellemi lény. Vagyis olyan, akit nemcsak *okok* terelnek okozatok felé, de *értékek* is vonzanak a közülük való választások irányába.

Az idők során megrögzötté vált bennem az eszme, hogy az a pszichológia, amely csak *magyarázza,* hogy a lelki jelenség miképpen áll elő természeti okok okozataként, csak *fél-tudomány,* s hogy semmivel sem kevésbé az ama másik pszichológia, amely *megérti,* hogyan történik a lélek szabad választása a szellem értékei közül. S rögeszmém szerint a pszichológia csak akkor lesz két féltudományból egyetlen egésszé, ami-

---

1 Rabota aktyora nad szoboj. Sztanyiszlavszkij Összegyűjtött műveinek 2-3. kötete (Moszkva, 1954-1955). Magyarul úgy tudom, hogy ennek a munkának a színészi átélésre vonatkozó első kötete jelent meg Egy színész felkészül címmel.

2 A tanulmány végül „A szabadságszükséglet néhány elvi kérdése" túlszerényített címmel jelent meg (Pszichológiai tanulmányok IV. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962. 9—23.).

kor majd felfogja, hogy *az a lelki jelenség, amely okok nyomán szükségszerűen előáll és az, amelyik érkékeket szabadon preferál, ugyanaz.*

Hogy egy olyan kutatási programhoz, amely ebből a rögeszméből ered, Pavlov nem a legmegfelelőbb bázis, talán sejthető. Amikor ezt már én sem tudtam magam előtt letagadni, búcsút vettem tőle.

Tulajdonképpen kézenfekvő lett volna, hogy Freudhoz térjek, akinek ekkorra már azért elolvastam a fontosabb műveit, s ezekből annyi kiderülhetett számomra, hogy ő az a pszichológus, akinek gondolkodásmódja a legközelebb esik az általam keresett logikához, amely választó és determinált pszichikummal egyszerre számol. Hogy ebből valami ki is derült számomra, mutatja az a cikk, amelyet róla a *Népszabadság* 1964. karácsonyi számába írtam.[1] Egészében azonban Freud elméletétől enyhén fogalmazva, nem voltam elbűvölve,[2] sőt. Amikor például az 1958-ban újra megjelent *A mindennapi élet pszichopatológiájának* olvasása hozzájuttatott első Freud-élményemhez, ez valóságos esztétikai averziónak volt az átélése. Ízlésemet a szigorú természettudományok formálták ki, s ez az ízlés nagyon rosszul tűrte azt az önkényességet, amelyet Freud esetelemzéseiben akkoriban lépten-nyomon felfedezni véltem; úgy éreztem, mindegyikben Karinthy paródiáját látom viszont, a Freud-féle *Hacsek és Sajót*: ha Sajó jónapot kíván Hacseknek, ezzel csak azt a vágyát óhajtja leplezni, hogy rossz estét kívánjon neki, amely vágy azóta él benne, mióta gyermekkorában szerelmes volt Hacsek unokanagynénjébe, akivel esténként találkozott a Szentkirályi utcában, ahová az a Duna-partról jött, minthogy pedig a Szentkirályi utcában van a Szemklinika, a Duna pedig egy folyó, Sajóról megállapítható, hogy az igazi elfojtott vágya az, hogy Hacseknak folyjék ki a szeme...

Persze később kiderült számomra, hogy nem az értelmezés az önkényes és esetleges, amely a „jónapot"-tól egy unokanagynéni gyermekkori emlékén, a Szentkirályi utcán és a Dunán keresztül eljut a „folyjék ki a szemed" elfojtott vágyáig, hanem az az út, amelyen az egyéni pszichikum ellenkező irányban, a vágytól az elfojtáson keresztül a tünetig tényleg végigdolgozza magát. S engem tulajdonképpen ez az önkényesség zavart! Miközben olyan pszichológiát akartam, amely nemcsak a szükségszerűséggel számol, amellyel e tudomány tárgya a természetben okok nyomán előáll, hanem a szabadsággal is, amellyel a szellem értékei közül választ, azt is szerettem volna, hogy a tárgy maga, amely elénk tárul, a szellem térfelén éppen olyan rendezett le-

---

1 Freud és a modern emberfelfogás. In: Garai László: Szabadságszükséglet és esztétikum. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 135—140.

2 Ennek vélhető motívumairól 1984-ben a párizsi Magyar Füzetekben (14-15. szám) Harmat Pál azt írta, hogy Garairól egész a közelmúltig az volt a benyomása, „hogy a szűklátókörű Freud-kritika hullámain igyekszik minél magasabbra jutni" (237—241). Tíz évvel később azután Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis című munkájában (Bethlen Gábor Kiadó) karrierizmusom helyett részben apa-komplexumommal motivál (451. o.), viszont hosszan sorolom azokat az írásaimat, amelyek korábban jellemhibámat jelölték meg Freudhoz való viszonyom forrásaként. E lista hátterén különösen megtisztelő számomra, hogy ennek egyik darabjáról — az előző jegyzetben hivatkozott karácsonyi cikkről, amelyben tényleg nem titkoltam el távolságtartásomat Freud elméletének tekintetében, Buda Béla később úgy emlékezett meg, mint ami „talán a felszabadulás óta, de 1948 óta mindenképpen az első objektív és messzetekintő Freud-elemzés, nem obligát kritikai szempontokkal, hanem olyanokkal, amelyekkel ma is számot kell vetni". (Magyar Pszichológiai Szemle. 1983/2. 191. o.)

gyen, mint a természet térfelén. Hogy tehát az embernek, miközben szabadon választ az értékek között, és bármely pillanatban azt is megválaszthatja, hogy hű maradjon-e az őáltala egyszer már megválasztott értékhez vagy sem, választásai úgy kövessék egymást, mint Madáchnál Ádámé, akinél a Fáraó milliókat egyért feláldoztató értékvilágára *logikusan* következik Miltiádeszé, aki egymagát áldozza milliókért, s erre éppolyan szükségszerű az a szabadon választott értékrend, amely szerint Rómában az egyes ember saját egyéni szempontjainak érdekében él és így tovább a testiséget tagadó istenhit bizánci, az Istent feleslegessé tevő természeti rend prágai, a minden rendet felrúgó forradalom párizsi, a forradalmi lelkesültséget polgári haszonelvűségre váltó londoni, s a polgári versengés helyett a szocialista társulást preferáló falanszterbeli választások során át.

Madáchhoz hasonlóan engem is bűvkörébe vont Hegel történetfilozófiája, s amikor Lucifer gúnyosan szól Ádám után — „hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von" —, úgy éreztem, csak konkretizálódik az a képlet, amelyre vonatkozóan Füst Milán feladja a már említett rendelést: a pszichológiának olyasmiről kell tudást kialakítania, ami belülről mozgatja az embert (ezért hiheti azt, hogy ő megy), ám anélkül, hogy vele azonos lenne (vagyis úgy, hogy eközben sorsának árja vonja). A Hegel-féle konkretizáció pedig annak felismertetésében állt, hogy e „belső külföld" — ahogyan Freud nevezi valahol — valamiképpen a történelemmel tart összefüggést, méghozzá a Madách-féle Ádám nagybetűs Történelmével éppúgy, mint sok további ádám meg éva meg nemecsek ernő kisbetűs egyéni történelmével is.

Persze Hegel filozófus volt, és Madách meg Füst Milán sem a pszichológus-céhben szerezte a mesterlevelét. Én viszont úgy gondoltam, hogy a kérdés, hogy mi mozgatja belülről az embert és hogyan, s az a másik, hogy micsoda érezteti az emberrel úgy, hogy ez a belső mozgató ő maga — két *pszichológiai* kérdés, bárhonnan jön is az ihletés, hogy feltegyük.[1]

***

A következő, akinek sokat köszönhetek, amiért közelebb segített a válaszhoz e két iker-kérdésre, Leontyev volt.

---

1 Heurisztikainak mondja egyfajta szakzsargon azt a szerepet, amelyet például a pszichológia tudományában játszhatnak olyan nem pszichológiai művek, mint amelyek szerzői Tolsztoj meg Sztanyiszlavszkij, Hegel, Madách meg Füst Milán voltak. Hogy az én esetemben ebbe a sorba hogyan került bele és miért foglalt el ott igen előkelő helyet Marx Károly, ezzel a kérdéssel foglalkozik az 1. jegyzetben hivatkozott Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról és a rajta vándorló emberről című könyvem következő három szövege: Viktimológiai vizsgálódások: Válasz a „Marxizmus a XX. század végén" c. körkérdésre (162—171); Az ember pszichológiájához: Vigotszkij és Leontyev (207—231); Dialógus a tudatról, az ösztönről meg az alkalmazkodásról (232—251). A kérdés iránt makacsul érdeklődő olvasót még a következő szövegekhez tudom utalni: Marx emberfelfogása és egy egységes pszichológia lehetősége. (A Filozófia, ember, szaktudományok című pécsi országos tanácskozás egyik főreferátumának szövege). Megjelent In: Vereckei Lajos et al. (szerk.): Filozófia, ember, szaktudományok. Akadémiai Kiadó. Budapest, 47—71. Towards a Social Psychology of Personality: Development and Current Perspectives of a School of Social Psychology in Hungary (Társszerzők: Erős Ferenc, Járó Katalin, Köcski Margit és Veres Sándor). Social Science Information. 18/1. 137—166. Marxian Personality Psychology. In: Harré-Lamb (eds.): The Encyclopedic Dictionary of Psychology. Basil Blackwell Publisher. 364—366.

Amikor 1967-ben Budapesten járt, elvittem a Kardos-tanszékre. Nem emlékszem, hogy tudósok között ennél érdekesebb beszélgetésen vettem volna valaha is részt, mint ami ott a tanszékvezető és vendége között folyt a tanszék és jómagam asszisztenciája mellett. Kardost az ragadta meg, hogy a Leontyev által előadott elgondolás a *tárgyi tevékenységről* egyszerre ígérte a viselkedés és az észlelés rejtélyének a megfejtését, méghozzá egyikét a másik révén. Mikor a beszélgetés végén Kardos tanár úr kikísérte Leontyevet, még jött velünk a folyosón két lépést, hogy nekem — kihasználva, hogy a vendég nem értheti — ezt mondja: „Magának tényleg igaza volt: ez egy zseniális ember". Kardos benyomását nem oszthatta sem az, aki Leontyevet könyvének tökéletesen érthetetlen magyar félrefordításából[1] ismerte, sem pedig az, aki második magyarországi utazása alkalmából ismerkedett meg vele. Az a helyzet, hogy tudósi identitásánál Leontyev nem kevésbé fontosnak tartotta azt a hivatalnoki identitást, amelyet a Moszkvai Állami Egyetem őáltala alapított Pszichológiai Karának dékánjaként betöltött, ennek megfelelően olyan módon idomult a maga mindenkori hivatali környezetéhez, hogy amikor ez 1968. augusztus 21-ét követően viharos gyorsasággal merevedett meg és mállott szét egyidejűleg, akkor a tudós Leontyevnek igazán nem vált előnyére az, hogy ebben az idomulásban gondolkodása is részt vett.

Ismertem tudományban honos embert, akinek intellektusán nem hagyott negatív nyomot, hogy ez a férfiú magas, majd mind magasabb hivatalra kapott kinevezést; sőt, különben kitűnő intellektusa a hivatali ranglétra mászása közben valamelyest kiteljesedett, lévén olyan intellektus, amely hordozóját *hivatalra* predesztinálta — a legjobb Max Weber-i értelemben véve a szót. Ez az ember például amikor ún. tudományos szöveget produkált, akkor locsogott, amikor viszont hivatali beszámolót követett el, akkor beosztottjait lebéklyózta szövegének tömörsége és célirányos szerkesztése. Leontyev azonban tudós volt, úgyhogy gondolkodásának szembeötlően nem tett jót, hogy ez együtt merevedett meg és mállott szét a rendszerrel, amelyben a dékán elvtárs ambicionálta, hogy hivatalt viselt.

De amikor Kardos professzor úr azért hagyta el egy percre tanszékét, hogy ennek folyosóján a fentebb idézett szavakat szólja, akkor Leontyev hivatali hierarchiájának csúcsán még nem rendelték el, hogy Csehszlovákiát móresre tanítsuk, amikor pedig én ismerkedtem meg vele, 1964-ben, akkor meg éppenséggel a kreatív értelmiség számára oly ígéretes hruscsovi éra morzsolta utolsó hónapjait. S ráadásul Leontyev ekkor még ilyen rendszerben sem viselte későbbi magas hivatalát.

Úgyhogy én még egy olyan Leontyevet ismertem meg, aki majdnem gátlástalanul lehetett majdnem azonos önmagával. S ez az önmaga egy egészen nagyformátumú *teoretikus tudós volt.*

Én addig csak féktelenül vakmerő pillanataimban mertem olyasmit gondolni, hogy ha egyszer majd a pszichológia is kinövi a pubertást és olyan felnőtt tudomány lesz, mint a fizika, akkor nemcsak annak a programnak a teljesítéséhez fog majd egyszer mégis neki, amelyet Kurt Lewin még a 30-as évek legelején vázolt fel, s amely szerint a fizika példáját követve a mi tudományunknak is fel kell váltania arisztote-

1 Leontyev: A pszichikum fejlődésének problémái. Budapest.: Kossuth, 1964.

lészi gondolkodásmódját egy olyannal, amelynek logikáját Galilei találta fel, hanem hogy akkor majd ennek a tudománynak is lesz Einsteinje. Vagyis olyan tudósa, aki nem azzal foglalkozik, hogy elvégezze az *n plusz egyedik* kísérletet, hanem azzal, hogy megállapítsa, hogy az addig végzett *n* számú kísérlet megannyi eredménye miképpen lehet egyszerre igaz. S akkor most találkoztam valakivel, aki tulajdonképpen ilyen pszichológiát művelt.

Leontyev teoretikus pszichológusként megvizsgálta ebben az időben, miképpen lehetnek egyszerre igazak azok a megállapítások, amelyek egyik része viselkedést, másik része pedig észlelést vizsgáló kísérletek eredményein alapult, miközben a *viselkedéspszichológiai* megállapítások egyebek mellett arról szóltak, hogy a viselkedéshez nincs is szükség észlelésre, az *észleléslélektani* megállapítások pedig olyan észlelésről, amelyet az egyed a viselkedésnek a szünetében produkál. Ekkor, 1964-es moszkvai tanulmányutamon megismertem még egy nagyszerű teoretikus pszichológust: Galperint. Ő azonban Leontyevvel ellentétben nem merte leplezetlenül vállalni, amit művel, hanem pszichológiatörténetnek álcázta azt.

Akárhogyan is volt, a hathetes út tapasztalatainak a legfontosabbika az lett számomra, hogy teoretikus pszichológia nemcsak létesíthető, de immáron művelik is. Minthogy pedig ekkor ért véget a pszichológiai aspirantúrám, elhatároztam, hogy kandidátusi disszertációmat — amely a hivatalosan reá szánt három év alatt természetesen nem készült el — már a teoretikus pszichológia módszerével fogom előállítani.

Egy nagyon fontos feltételre azonban akkor nem figyeltem fel, és ez a mulasztás számomra végzetes lett. Az a helyzet, hogy Leontyev is, és Galperin is egyetemi tanárként művelte a teoretikus pszichológiát. Márpedig meg kell állapítani, hogy amilyen fontos szerszáma a tényfeltáró kutatásnak egy jól műszerezett laboratórium, éppolyan nélkülözhetetlen feltétele az elméleti kutatásnak, hogy az ember a maga elméleti építkezése mellett rendszeresen és módszeresen olyan hallgatóság előtt érvelhessen, amely szakmailag már szigorú, amely előtt nem marad rejtve az alakuló elméletnek egyetlen gyenge pontja sem, de amely ugyanakkor még eleven eszű, még nem helyezi megállapodott nézetek pajzsát egy elfogadható érvelés és önmaga közé.

Hát ez nekem nem jött össze. Aspirantúrám végén, 1964-ben talán összejött volna, ha erőltetem, de ehelyett mentem a Filozófiai Intézetbe, amely magától hívott. Ugyanígy mentem át a Pszichológiai Intézetbe, amikor ennek új igazgatója áthívott. A pszichológusképzésbe viszont nem hívtak.

Sőt.

Ennek a „sőt"-nek a történetét egyszer meg kell írni, mert (amint a minapi szaknyelvi divat mondaná) paradigmatikus érvényű.

Annak idején, amikor bevégeztem az egyetemet, hajszál híján ott maradtam mint tanár. A „hajszál" akkor 1959-ben az volt, hogy én abban az időben lukácsiánus voltam. Soha nem tartoztam ahhoz a bizonyos Lukács-iskolához, amelyik rendszeresen följárt Lukács Györgyhöz, de annyira mindenesetre az voltam, hogy olyan véleménynek adjak hangot, mely szerint ő az évszázad legnagyobb marxista filozófusa. És ezt nem kellett volna — ahogyan P. Howard fogalmazná. Tudniillik hangot adni

a véleményemnek — de sosem hallgattam P. Howardra. És egyáltalán: sosem hallgattam. Persze végzős egyetemistaként arról mondani véleményt, hogy ki az évszázad legnagyobb filozófusa, jogom lett volna. Na de hogy ki marxista — ez már akkora tisztesség volt, hogy ilyesmire csak a párt nevezhette ki az embert, s akkoriban Lukács, tudjuk, nem volt az az ember.

„Lehettem volna oktató... de nem lettem, mert..." Ha akkor azért nem lettem, mert én mondtam marxistának valakit, néhány évvel később már azért, mert engem mondott marxistának valaki: fentebb már szóltam Kardos professzor úr ötletéről, hogy engem meghívjon a tanszékére, s arról, hogy ez a kezdeményezés miképpen bukott meg azon, hogy a tanszék hangadó személye — aki személyként korlátolt volt, hangadóként viszont korláttalan — lemarxistázott.

Annak érzékeltetésére, hogy a korabeli pszichológiai tanszéken mit jelentett a „marxista", álljon itt egy emlékem:

A '70-es évek közepén a pártközpont megrendelésére az MTA megfelelő bizottsága vizsgálatot végeztetett annak megállapítására, mennyire van képviselve a magyarországi tudományos közleményekben a marxista pszichológia. A maximálisan gazdaságos és ugyanakkor maximálisan pontos válasz a kérdésre így hangzott volna: „Semennyire." Ám a magyarországi pszichológusképzés egyik jelese (akiről valamiért szilárdan tartja magát a hiedelem, hogy van köze a tudományhoz) tudományosan akarta megközelíteni a kérdést, s ezért a vizsgálatot a scientometria tudományos eszközeivel végezte el: megszámolta, hogy a tudományos (igényű) közleményekben hány hivatkozás történik — szovjet szerzőkre...

Igaz, a kolléga úr fogalma a marxizmusról ezzel a válasszal valószínűleg derekasan közelebb állt azokéhoz, akik a kérdést feltették, mint az enyém.

Szerencsére a Nizzai Egyetemet Franciaországban mindez nem zavarta abban, hogy ott professzor lehessek és taníthassak. Sajnos viszont nem pszichológia, hanem szociológia és etnológiaszakos hallgatókat, akikkel nem az volt a közös dolgunk, hogy együtt kimunkáljuk az elméleti pszichológiát mint tudományt, amely nem próbálja beérni önmaga egyik felével.

Később, amikor — 1984-ben — hazatértem Franciaországból, az idők változását azon lehetett lemérni, hogy már semmilyen ideológiai feneket nem kerítettek a szakmai féltékenységnek, amelyet nemcsak mulatságos, de szociálpszichológus számára tanulságos is volt tapasztalnom, amikor egyetemre szánt portékámmal a hazán házaltam végig.

Büszke vagyok rá, hogy tízegynéhány évvel korábban, amikor az ELTE-n a pszichológiai tanszék vezetőjének helye megüresedett, nem akárki, hanem Mérei Ferenc próbálkozott egy olyan terv kivitelezésével, hogy én töltsem azt be. „Meg kell törni a ratocentrikus diktatúrát" — hangoztatta ezzel kapcsolatosan, vagyis egy „patkányközpontú" szemléletnek az egyeduralmát, amely úgy gondolja, hogy fehér patkányokon végzett viselkedéspszichológiai kísérletek (netán olyanokkal kiegészülve, amelyeket *ezek mintája szerint* végeznek embereken) kimerítik tudományunk tárgyának teljes vizsgálatát.

Vélhetően az ok, amiért Méreinek ez a terve éppúgy nem sikerülhetett, mint nekem az a jóval szerényebb, hogy a szó szoros értelmében *magán*tanárként érvelhessek tudományunk majdani szakemberei előtt amellett a *magán*véleményem mellett, hogy nem merítik ki, ugyanaz volt, mint amelyért Méreiben ez a terv felmerült: a „rato-

centrikus diktatúra". Amely megtörhetetlennek bizonyult, hiszen önmagát az egyetemi nagyüzemben bővítetten termeli újjá. S akik ennek futószalagáról lekerülnek, éppen mert ennek futószalagáról kerülnek le, nem is sejtik, hogy *egy harminc évvel ezelőtt érvényben volt tudománykoncepció jegyében készítik fel őket arra, hogy majd harminc évvel ezután is helyt tudjanak állni a pályán.*

Az ezzel kapcsolatos súlyos érdekeket az előbbiekben elősorolt esetleges motívumok csak színezték.

Azért egyet, ahol esetleges motívum és súlyos érdek közvetlenül átmegy egymásba, még érdemes megemlíteni.

A kaliforniai Stanford Egyetemen hallottam először, de arrafelé közhely lehet, mert valamivel később az Egyesült Államok túlsó végében, a New York-i Columbián is elmondták nekem, hogy az övékhez hasonló elit egyetemet Amerikában az különbözteti meg a több tucat tucategyetemtől, hogy ők olyan tanárokat keresnek, akik egyszerre tesznek eleget két kritériumnak: szakmai fórumokon hangoztatott nézeteiket tekintve *nem teljesen normálisak,* de egy általánosan elfogadott minősítő eljárás során elnyerték céhük levelét, amely tanúsítja, hogy ugyanakkor *nem teljesen őrültek.* Gondolom, mint a tudományok doktora, aki másfelől majdnem negyven éve hordok össze mindenféle bosszantóan furcsa ötletet, mindkét kritériumnak eleget teszek. Mármost a Stanfordon szerzett értesülés a kétféle egyetem közötti különbségről úgy folytatódik, hogy a tucategyetemen az is szép karriert futhat be, aki komplett őrült, meg az is, aki tisztes hordozója a maga akadémiai címének — ám felemás figuráknak, akik nem tudják eldönteni, hogy a két skatulya melyikébe heverjenek bele, ilyen egyetemen nem jön össze, hogy oda bekerülhessenek.

Szóval nekem magyarországi egyetemeken nem jött össze.

Váriné Szilágyi Ibolya

Születési hely és idő:
Debrecen, 1930.

Diplomák megszerzésének ideje, intézménye:
1953. ELTE BTK Egyetemi Orosz, ill. Lenin Intézet
1964. ELTE BTK Pszichológiai szak

Tudományos fokozata:
a pszichológiai tudományok kandidátusa

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
Agrártudományi Egyetem Gödöllő, tanársegéd, filozófiatanár, 1953-1957
Semmelweiss Orvostudományi Egyetem, filozófiatanár, egyetemi adjunktus, 1962-1969
MTA Pszichológiai Intézet Budapest, tudományos munkatárs, 1969-1976, tudományos főmunkatárs, 1976-1996.

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
Fiatal értelmiségiek a pályán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
Az ember, a világ és az értékek világa. Gondolat Könyvkiadó, 1987.
G.H. Mead and L.S. Vygotsky on Action. In: Studies in Soviet Thought 42:93-121, 1991.
A jövő: vonz vagy taszít? In: Társadalom és felsőoktatás, II. kötet (Szerk. Solymosi Zsuzsanna). A felsőoktatás fejlesztését szolgáló kutatások. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest. 1992. 53-168.

SZAKMAI ÖNARCKÉP ÉS SZEMÉLYES SZAKMAKÉP

Nehezen vállalkoztam kollégáim kérésének teljesítésére. Életemben a szakma és a személyes élet olyannyira elválaszthatatlan és annyira az én magánügyem, hogy képtelen voltam nekivágni az írásnak. Ami vonakodásomat mégis legyőzte, az a kollégák állhatatossága volt, amellyel eredendően jó szándékukat és elképzelésüket képviselték.

A könnyebbség kedvéért azzal kezdem, hogyan kerültem a pszichológusi pályára.

1. UTAM A PSZICHOLÓGIÁHOZ: LABIRINTUSBÓL A CÉLEGYENESBE

Az biztos, hogy sem a családi minta, sem családi hagyomány nem terelt erre az útra. Bár olyan családban nőttem fel, ahol a jó könyv éppúgy hozzátartozott az otthonhoz, mint a kenyér vagy a só, sem filozófus, sem pszichológus nem akadt (pap, pedagógus is csak elvétve) a szűkebb-tágabb debreceni rokonságban. A Szilágyiak a Bocskai erdélyi fejedelem által a 17. század elején a Tiszántúlon, a mai Hajdúságban letelepített hajdúk ivadékai. Apám családjában az iratok szerint a múlt század elejéig visszamenően csak ágostai hitvallású evangélikus és „kálomista" református törpebirtokosok

és földművelők voltak. Apám „elfajzott" tőlük, részint mérhetetlen s a körülmények miatt kielégíthetetlen tanulásvágya, részint erős szabadságvágya, függetlenségigénye miatt (egy négygyermekes hadiözvegy fiaként a módosabb rokonok által nekiszánt cselédsors elől, egyetlen tanulási lehetőséget látva az iparosságba menekült.

Apám sorsa, kötődése a debreceni cívis világhoz (amely akkoriban még egységesebb és érzékelhetőbb volt), egyszersmind különbözősége tőle, nyitottsága, meditációi emberekről, politikusokról, háborúról, a nemzet lehetőségeiről, az érdekes — inkább értelmiségi — társaság, amely műhelyét egyfajta társasági központtá avatta, bizonyára nyitogatták értelmemet, s lehet, hogy közvetve hozzájárultak pszichológusi és filozófiai érdeklődésemhez is.

A háború alatti iskolai évek is alapozóak voltak a kálvinista Rómában. 10-14 éves koromban a híres Dócziban nevelkedtem, kiváló pedagógusok tanítottak. Szerettem odajárni, de menekültem mindenféle szektaszerű vallási csoportosulástól. A Dóczit a puritán protestáns kultúra uralta, hosszú távon erősítve azt a hatást, amely az akkori Debrecenben szinte észrevétlenül még a kövekből is áradt: a szabadság, a függetlenség eszmeiségét. A háború vége felé a különböző társadalmi helyzetűek és vallásúak érzékelhetően ellenséges viszonya egymáshoz, különböző hozzáállása az elhurcolt zsidókhoz s a megszálló németekhez sok kérdést vetett fel bennem. Ekkorra már a tanári kar jóformán kettészakadt: neofita németbarátokra és liberális angolszász orientációjúakra. Én az utóbbiakhoz húztam, de volt szeretett tanárom a másik táborban is. A fasizmus látható megnyilvánulásai érzelmileg ellenszenvesek és elfogadhatatlanok voltak számomra, de hogy milyen is valójában, azt csak jóval később értettem meg.

Ezek a régi emlékek szinte 'visszaigazolják' a tankönyvi szintű igazságot: az élet már kora ifjúságunkban 'feladja' az azonosulás-különbözés-elkülönülés napi leckéit. Háborús években bizony sűrűbben és élesebben, mint békeidőben.

A pszichológiához vezető utam éppúgy tekinthető a véletlenek egybejátszásának, mint sorsszerűnek. Életemben erre is, arra is találhatók jelek, sőt ha úgy tetszik, „perdöntő" bizonyítékok. Magam különben is az utóbbi, a sorsszerűség felé hajlok, de nem abszolút fatalista módon. Ebben az útban nemcsak érzelmi-értelmi diszpozícióimnak, de választásaimnak is (főleg negatív elhatárolódásaimnak, pl. a politikai karrier lehetőségétől való elhatárolódásnak is) szerepe volt.

Azt hiszem, túl sok mindent műveltem 14-18 éves koromban anélkül, hogy bármelyik tevékenység mellett igazából lehorgonyoztam volna.

Ifjúságom rímelt a felgyorsult országépítő időszakra: 1946-49 között, 16-19 éves koromban éltem meg életem legfelhőtlenebb, legboldogabb idejét. Az csak természetes, hogy antifasiszta beállítottságom miatt ekkor már bekerültem a baloldali ifjúsági mozgalom vonzáskörébe. 1947-48 a 48-as forradalom centenáriumi éve volt, amit a diákok országszerte nagy versenyekkel ünnepeltek. Én több mint 10 tárgyból versenyeztem és könyvtáram, emléklapjaim tanúsága szerint legalább 6-ban nyertem is (pl. elnyertem az országos szociográfiai pályázat első díját a debreceni bőrgyár munkásai mindennapi életének feldolgozásával). Valósággal lubickoltam a számomra elérhetővé vált aktivitásokban s közben kültagként résztvevője voltam a debreceni

NÉKOSZ-kollégiumok színes és tanulságos életének, az Ady Társaság, az egyetem előadásainak.

Érettségi után kollégista barátaim tanácsára a közigazgatási szakra jelentkeztem, amely épp akkor került át a reform következtében a Közgazdaságtudományi Egyetemről a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára. Tettem ezt részint politikai indíttatással. Elhittem, hogy milyen fontos az új, szakszerű közigazgatás az épp kialakuló demokrácia szempontjából. 1948 nyarán felvettek a MADARÁSZ (jogász) népi kollégiumba is, majd a nyári bakóca-godisai MEFESZ-tábor után bekerültem a MEFESZ Központ propaganda és kulturális osztályára, ahonnan hamarosan elküldtek egy több hónapos kultúrvezető-képzőre (Lukács György, Ortutay Gyula, Hont Ferenc és hasonló szintűek voltak az oktatók). Ez után a kultúrosztály vezetője lettem és beválasztottak a MEFESZ intézőbizottságába. (Ez volt az első és utolsó ún. káderképző, amelyen részt vettem, s az első és utolsó vezetői poszt, amit felajánlottak. Az 50-es években különböző okokból fekete bárány lettem). Arra talán büszke lehetek, hogy alig 2 éves „vezetői" pályafutásom alatt 18-19 évesen mégiscsak sikerült több jót csinálnom, mint rosszat (pl. sikerült létrehozni az Állami Népi Együttes elődjét, a MEFESZ Központi Táncegyüttest, a MEFESZ Központi Zenekart és Énekkart, sikerült jó kapcsolatot kiépíteni a művészeti főiskolákkal, színvonalas műsorokat adni az 1949-es VIT-en, az 1950-es prágai II. Nemzetközi Diákkongresszuson).

Fontos, máig kiható mozzanata életemnek, hogy ebben a tanévben már a Madarász-kollégium tagja voltan, tehát belülről ismerhettem meg a kollégiumi életet, a NÉKOSZ-mozgalom utolsó évében. A MEFESZ-ben és a NÉKOSZ-ban olyan emberekkel és magatartásformákkal ismerkedhettem meg, amelyek számomra máig is példaszerűek és orientálóak. Komoly csalódásként értem meg, amikor ezt a kollégiumi életet — mint ahogy az egész NÉKOSZ-t — felszámolták.

1949 nyarán a kiválóan letett vizsgák után villámsebességgel elmenekültem a jogi karról a jogi ismeretek általam vélt szárazsága és irodalmi ambícióim miatt. Az irodalomszakra akartam átmenni, a felvételi vizsgán azonban összevitatkoztam a bizottsággal azon, hogy ki a nagyobb író, Gorkij vagy Solohov (én az előzőre, ők az utóbbira szavaztak). Simán kibuktam. Ott álltam 1949 őszén egyetem nélkül 'egy szál magamban' Budapesten. Ismét súgott valaki: menj az Egyetemi Orosz Intézetbe, ott is van irodalom! Valóban volt, egy év múlva már eredetiben olvastam Lermontovot, Puskint és másokat, de csakhamar rá kellett jönnöm, hogy megint nem nekem való világba csöppentem. (Az Egyetemi Orosz Intézetből lett a későbbi Lenin Intézet, ahova csaknem véletlenül kerültem és végig idegenként éltem benne).

Természetesen nem az irodalom, hanem a politikai gyanakvás egyre inkább rám nehezedő légköre miatt éreztem így. Nem szükséges ezt a légkört ehelyütt részletezni. Csupán jelezni szeretném, hogy az 50-es években több okból (ezek egy részét ismerem, más részét csak sejtem) rossz kádernek minősültem. A gyanakvás megkeserítette egyetemi éveimet (férjemét is, kivel 1950-ben házasodtunk össze, s ki 1956 novemberében végül is főként ezért hagyta el az országot).

1953-ban végeztem a Lenin Intézetben, kiválóan. A gyanakvás miatt előbb nem akartak egyetemi oktatónak elhelyezni, majd nehezen ezt is elértem. 1953-69-ben különböző egyetemeken, utoljára 7 évig a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen

voltam a filozófia — filozófiatörténet, ismeretelmélet — előadója. Tudtam, hogy a filozófiaoktatáshoz minimális tudásszinttel rendelkezünk. Véleményemet nem rejtettem véka alá, ezért nem jelentkeztem aspirantúrára sem. Filozófiai műveltségem voltaképpen az egyetem utáni rendszeres önművelés eredménye, s ebben igen nagy szerepe volt az ún. Lukács-tanítványoknak, mindenekelőtt Márkus Györgynek, s a közelebbi megismerkedésnek a filozófia klasszikusaival és a fiatal Marx munkáival. Elsősorban ismeretelmélet, valamint a filozófia és a pszichológia határterületi problémái vonzottak. Ember- és társadalomfelfogásomat ez idő tájt teljesen a korai marxi munkák uralták, ellentétben a hivatalos marxizmussal. A későbbiekben viszonyom bonyolultabbá vált a marxizmushoz és nyíltabb, befogadóbb más filozófiai rendszerek vagy tudományágak érdemi felismerései iránt (pl. a tudományfilozófia és a szociológia, a fenomenológia, a szemantika, az axiológia fontosabb gondolatai iránt).

Mivel elégedetlen voltam a Lenin Intézetben kapott képzéssel, 1958-64-ben *nappali tagozaton — egyetemi oktatói munkám mellett — elvégeztem a pszichológusi szakot is és pszichológusi diplomát nyertem az ELTE bölcsészkarán.* Az így kiegészült tudást már elfogadható indulási alapnak tartottam. 1964-ben jelentkeztem aspiránsnak. Hely és megfelelő hazai témavezető hiánya miatt szovjet levelező aspirantúrára küldtek, amit azért vállaltam el, mert így a Vigotszkij-iskola egyik kiváló reprezentánsa: A. N. Leontyev aspiránsa lehettem. Ennek csak örülhettem (noha egyetemi oktatói és anyai teendőim miatt évente csak 2-3 hetet tölthettem kint), mert a Vigotszkiji-iskola a 60-as években megtermékenyítően hatott a hazai filozófiai és pszichológiai életre. A filozófia és a pszichológia határterületi problémájáról — az észlelésről — írt disszertációmat „A marxista ismeretelmélet és az észlelésre vonatkozó legújabb fiziológiai és pszichológiai kutatások„ címmel 1969-ben védtem sikerrel, részeit itthon publikáltam.[1]. Oroszul a lenini visszatükröződési elméletnek ellentmondó tartalma miatt sohasem jelenhetett meg.

1969 őszén az MTA Pszichológiai Intézet szociálpszichológiai osztályának tudományos munkatársa, majd 1978-tól tudományos főmunkatársa lettem.

Jelek a 'sorsszerűségre' (vagyis arra, hogy talán mégsem véletlenül kerültem a pszichológusi pályára): ezek nem olyan számosak, de talán nyomósabbak.

Úgy gondolom, hogy *az irodalom szeretete, élvezete s az általa keltett további mélyebb megismerési igény vitt végül is a pszichológia felé.* A „végül is" utalás arra, hogy ez az út távolról sem volt egyenes, amint az fentebb kiderült, sok kitérő tarkította. Az viszont kétségtelen, hogy a klasszikus irodalom remek emberábrázolásai ihlették, amelyekben választ kerestem a saját, a korral összefüggő kérdőjeleimre. Hogy ez valóban így lehetett, arra talán elégséges bizonyíték, hogy már a Dócziban is, később is, minden magyartanárom — egymástól függetlenül, de teljesen egybehangzóan — megjósolta, hogy vagy filozófus vagy pszichológus lesz belőlem. Tették ezt akkor, amikor még ki sem alakult határozottan ezirányú érdeklődésem és egészen máson járt az eszem.

---

1 Az emberi érzékelés ismeretelméleti értelmezéséről. Magyar Filozófiai Szemle, 1969/6, 1015-1033. A modern tudomány az emberi látórendszer munkájának aktív jellegéről. Magyar Pszichológiai Szemle, 1969/3-4, 403—421

Sorsszerűségre utalhat a második diploma tudatos választása (más szakág könnyebben elérhető lett volna), s nem utolsó sorban a szakdolgozati és kandidátusi disszertációtémáim választása. Előbbit W. James tudatfelfogásáról írtam, elbűvölve James gondolatgazdagságától.

Kandidátusi disszertációm témaválasztása mindenekelőtt abból az érzelmi-szellemi ellenállásból fakadt, amelyet a hivatalos marxizmusba beépült lapos szenzualizmus, a mechanikus materializmus észlelésfelfogása váltott ki belőlem, főként azért, mert teljesen eltüntette a megismerő folyamatokban, a világnézetben, világlátásban és értelmezésben a szubjektum aktivitását. Az ortodox marxizmus ezzel akarta erősíteni az ideológia 'anyagelvűségét', összhangban a dogmatikus pavlovizmussal. Végeredményben egy olyan észlelő alanyt tételeztek fel, aki passzívan befogadja az anyagi világ ingereit, ezeket építgeti-alakítja tovább szellemi-lelki tevékenységében. A passzív észlelő alany — egyedi alany! — képzete számomra feltűnő ellentmondásban állott minden jelentős olvasmányommal, mindenekelőtt a korai marxi munkákból, pl. a Gazdasági-filozófiai kéziratokból kitűnő ember- és társadalomfelfogással, az akkoriban elragadtatással felfedezett, Bernstein és Anohin által képviselt 'aktivitásfiziológiával' és számos új tudományággal. A passzív észlelő alany képzetétől nem vezetett semmilyen termékeny út az akkoriban előtérbe kerülő ismeretelméleti problémák (pl. az információ és a jelentés természete, funkciói az önszabályzó rendszerek működésében, az érték természete és szerepe a viselkedés szabályozásában stb.) megoldásához sem. A passzív észlelő alany képzete nem engedte érvényesülni azt a megközelítést sem, amely bizonyos kulturális és társas interakciós összefüggések és determinánsok létét és érvényesülését kereste az emberi észlelésben.

Amikor az észlelés leegyszerűsített interpretációja cáfolatán dolgoztam, számba vettem az idegrendszer plaszticitásának és a szubjektum aktivitásának különböző és hierarchikusan felépülő szintjeit igazoló bizonyítékokat. Mindez együttesen, az észlelés szociálpszichológiai aspektusát is figyelembe véve, segített megérteni különböző pszichológiai iskolák létrejöttét, eltérő hangsúlyát és integrációs lehetőségeit az észlelés magyarázatában, kivált a konstancia-jelenségek és az észleletek tárgyi adekvátsága vonatkozásában. Én főleg az utóbbival foglalkoztam. Bizonyítottam, hogy az észleletek tárgyi adekvátságának kialakulásához nélkülözhetetlen a szubjektum aktivitása, szemben a dogmatikus marxizmus álláspontjával.

Az észlelés hierarchikus szerveződésének követése ezen kívül a megértés jobb útjához vezetett az olyan kérdések vonatkozásában is, amelyek tizenéves koromtól kezdve foglalkoztattak: miért látnak, értelmeznek személyek és csoportok néha homlokegyenest eltérő módon azonos fizikai és társadalmi helyzeteket, hogyan alakul ki a 'másság', az 'idegenség' észlelése, s milyen következményekkel járhat mindez a valóságos életben.

Érdekes kérdésnek tartom, hogy szabad választás esetén hogyan bukkannak fel a tudományos témákban életrajzi ihletésű, latensen bennünk élő, elnyomott vagy kihordott, megfogalmazott problémák. A pszichológia kifejezetten az a tudomány, ahol ennek igen nagy szerepe van. Ez a kérdés beletartozik abba a nagyobb problémába, amit úgy nevezhetünk, hogy a 'tárgy vagy a téma' konstruálása a pszichológában, amelyet igen elgondolkodtatóan vetett fel nemrégiben a pszichológia történetének

egyik legkiválóbb művelője: Kurt Danziger (1994). Vele együtt távolról sem gondolom, hogy pusztán szubjektív érdeklődés váltja ki ezeket a tárgy- vagy téma-konstruálásokat, hiszen adott társadalmi-történelmi helyzet érzékenyíti, hangolja rá a vizsgálódókat egy-egy témaszelet adott elméleti szinten, a rendelkezésre álló módszerekkel történő kutatására. A 70-es években ilyen téma volt a szubjektum aktivitása az észlelésben, az információfeldolgozásban, sőt a szocializáció folyamatában. Noha ennek megvilágításában a Vigotszkiji-iskolának kétségtelen érdemei voltak és lehettek, mégis inkább Neisser neve kapcsolódott össze a témával, mert jól sikerült könyve a 70-es évek végén hozzáférhetőbb volt.

Eljutottam odáig, hogy hogyan alakulhatnak ki pszichológiai témák. De hogyan alakulhat ki a pszichológus?

2. MITŐL PSZICHOLÓGUS A PSZICHOLÓGUS? VANNAK-E A PSZICHOLÓGUSRA JELLEMZŐ SZEMÉLYISÉGJEGYEK?

Biztos, hogy a pszichológus minőségét, kritériumát nem elsősorban a pszichológusi diploma vagy munkakör határozza meg, ezek csupán e minőség lehetőségét teremtik meg.

Azt hiszem, valóban léteznek olyan személyiségjegyek, amelyek jellemzik a pszichológust (legalábbis ideális esetben kell hogy jellemezzék), de ezeket máshol érzékelem, mint sokan mások. Sokak szerint a pszichológus megkülönböztető jegye határozottsága, emberismerete, önérvényesítési kézsége, meggyőző ereje. De hiszen ezek a tulajdonságok bármely értelmiségi szakma gyakorlásához szükségesek, sőt továbbmenve: egy szélhámos esetében is nélkülözhetetlen kvalitások!

A pszichológus szerintem az ember megismerése iránti rendkívül intenzív belső vággyal és elkötelezettséggel kezdődik. Azzal, hogy mérhetetlenül érdekeljék az olyan kérdések, mint pl. *mitől olyan az ember, amilyen és megismerhető-e, hogy valójában milyen? Hogyan alakulnak ki és miként működnek az ember pszichikus képességei? Mitől olyan a másik ember vagy embercsoport, amilyennek az adott élethelyzetben látszik s vajon valóban olyan-e, amilyennek látszik? Miért látják azonos biológiai és társadalmi státuszú emberek hasonló vagy épp homlokegyenest eltérő módon azt a világot, amelyben a pszichológus velük találkozik és ebből a helyzetelemzésből hogyan és merre vezet tovább az útjuk, milyen beállítódások, döntések és tettek várhatók tőlük, és ezek változtathatók, fejleszthetők-e?*

Ennek az átlagosnál sokkal intenzívebb, szenvedélyesebb, csillapíthatatlan megismerési vágynak a kielégítéséhez a pszichológus természetesen sokféle eszközt felhasználhat — a laboratóriumi kísérletezés módszereitől kezdve a lassan már mindenkit elöntő teszteken át a kérdőíves felméréseken, az analitikus elemzéseken, a matematikai feldolgozásokon keresztül a hipnózisig jóformán mindent —, de pszichológusnak csak akkor tekintheti magát, ha minden 'művi' munkája, kitérője, technikája mellett meg tudta, ill. meg tudja őrizni magában az eredendő kíváncsiságot az iránt, hogy *milyen és hogyan működik az ember.* Ebbe az érdeklődésbe természetesen a pszichikus funkciók, struktúrák, teljesítmények egymáshoz, az agyi biokémiai és neurológiai folyamatokhoz, valamint a társas viselkedés bioszociális és kulturális meghatározóihoz viszonyított vizsgálata éppúgy beletartozik, mint a vizsgált egyének, az

épp feltárulkozó vagy elzárkózó személyiségek, csoportok, közösségek tanulmányozása.

Kétségtelen, hogy eltérő hangsúlyt és arányt kap az ember egészének és az egyes embernek, a személyiségnek a vizsgálata az általános lélektan, a személyiség-lélektan, a szociálpszichológia, továbbá az egyes alkalmazott lélektani szakágak művelője esetében. Az egész ember iránti érdeklődés ugyanakkor valamilyen értelemben minden területen dolgozó pszichológust kell hogy jellemezze.

A pszichológust jellemző személyiségjegyek között másodikként a *felelősséget* kell említenem. A felelősséget azért, hogy mi is történik azzal a tudással, amit én a másik emberről szereztem és hogy hogyan hatok vissza a vizsgált személyre, az emberre vagy egy bizonyos embercsoportra.

Minden tudás hatalom bizonyos feltételek esetén, de *a pszichológiai tudás kiváltképpen az, az ember mindenkori manipulációjának az eszköze.* Jobb, ha ezt előzetesen, egyszer s mindenkorra tudatosítjuk magunkban, azzal együtt, hogy ez a tudás jó és rossz cél érdekében egyaránt felhasználható s hogy talán a félreértelmezéseknek, a tévedéseknek, a pszichológus kudarcainak a következményei fájdalmasabbak és hosszútávúbbak, mint az értelmiségi szakmák nagy átlaga esetében. A hatás, befolyásolás közben óhatatlanul közvetítjük és érvényesítjük saját világszemléletünket, előítéleteinket, kulturális és szakmai sémáinkat és értékeinket, noha ennek gyakorta nem is vagyunk tudatában.

Mindezek után azért jelezni szeretném, hogy nem vagyok én olyan nagyon magabiztos a fentiekben, mint amennyire az első pillanatban az az olvasónak látszhat. Időnként magam is kételkedem abban, hogy beszélhetünk-e még 'A pszichológus'-ról? Vajon nem valami szellemi tehetetlenségből tesszük-e ezt, mert kényelmetlen szembenézni azzal a ténnyel, hogy nemcsak a szakmai ismeretek relativizálódtak, de a szakma művelői is átalakultak különböző szerepek formálóivá s a különböző tudományágak kutatói között sokszor nagyobb a hasonlatosság, mint a kutató és a gyakorló (a munkahelyen, iskolákban, kórházban, dolgozó) pszichológus között? Szakágunk végtelen nagy divergálásának vagyunk tanúi. Van, aki erre a frusztráló élményre még elmélyültebb tudásvággyal reagál, van, aki szinte vallásos hittel kötődik egy bizonyos paradigmához, ill. irányhoz, s azt önkéntelenül és önvédelemből is mérhetetlenül felértékeli. Ezt a jelenséget nagyon jól fogta meg Kuhn a tudományos forradalomról írt művében, amely egyúttal szociálpszichológiai szempontból is megvilágította a tudomány művelését. Ami pedig a pszichológiai tudásnak a köztudatbeli hasznosulását illeti, a növekvő társadalmi bizonytalanság közepette az elméleti tudás le-, a gyakorlati munka felértékelődése figyelhető meg, sajnos az elméleti integrációs kényszerek átélése és ismételt megkísérlése nélkül. Nem vagyok túlságosan optimista a pszichológiai ismeretek egységesülését és rendszerbe szerveződését, ily módon eredményesebb és a sarlatánságok ellenében védettebb felhasználását illetően.

Magam előéletemből következően igyekeztem kerülni azt a csapdát, hogy az elméleti problémák preferálása miatt netán a mindenttudó, 'a pszichológus' szerepében tűnjek fel vagy hogy egységesebbnek tüntessem fel a tárgyalt irányzatokat, elméleteket, mint amilyenek azok valójában. Ebben talán segítségemre volt az a meggyőződés, hogy minden elmélet, hipotézis, állítás csak akkor válik igazán érthetővé és jelen-

tételivé, ha feltárjuk társadalmi (kor- és kultúrafüggő) és tudománytörténeti beágyazottságát.

3. SZEMÉLYEK, HELYZETEK ÉS IRÁNYZATOK: PSZICHOLÓGUSI NÉZETEIM FORMÁLÓI

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy véleményem szerint egy pszichológus nézeteinek a formálódásában kitüntetett szerephez jutnak az általa megélt, elfojtott vagy feldolgozott társadalmi és történelmi helyzetek is, hiszek a pszichológusi ismeretek és elméletek társadalmi előrehangoltságában és fordítva, azok befogadásának vagy elutasításának társadalmi zsiliprendszerében.

Az én kitüntetett helyzeteim és korszakaim: a család és a cívis város, 1946-49, 1950-55, 1956-ban a Petőfi-körbeli fellélegzés és újjászületés, az 1957 utáni letargia az elvesztett lehetőség miatt, majd újrakezdés naivitással és a tisztaság voluntarista akarásával, 1968 traumája, a 70-es és a 80-as években szociálpszichológuskénti újraéledésem, 1980 és 1982, életem első nyugati tanulmányi útjai és 'megmérettetésem' a nemzetközi szakmai mezőnyben.

Ha személyekben gondolkodom, akkor a filozófusok közül mindenekelőtt *Márkus Györgyöt*, az agyfiziológusok közül *Grastyán Endrét*, a pszichológusok közül *A. N. Leontyev*-et, szűkebb szakterületem, a szociálpszichológia képviselői közül *Jos Jasparst* és *Hilda Himmelweitet* kell kiemelnem rám különösen inspirálóan ható és számomra mérvadó tudósokként. *Kardos Lajos* elsősorban az alaklélektan és Helmholtz elemzésével, *Radnai Béla* sokoldalú és mély pszichológusi tudásával és emberségével, *Mérei Ferenc* rendkívül érzékeny szociálpszichológiai kérdésfelvetéseivel, megfigyeléseivel hatott rám.

Márkus György volt az, aki példamutató szakmai igényességével, koncepciózusságával és fantasztikus olvasottságával egy elég szigorú mércét állított elém, nem hivatalosan, csak mint általam önként választott 'szignifikáns Másik'. Kivált így volt ez az ismeretelméleti kérdésekről írt munkáimban.

Egy másik kiemelkedő és invenciózus kutatói egyéniség, akivel a SOTE-n több ismeretelméleti 'szeánszot' küzdöttünk fej-fej mellett végig bizonyos ortodox marxista nézetekkel szemben, Grastyán Endre volt. Mindig lenyűgözött azzal, hogy milyen invenciózus és precíz volt empirikusan vizsgált kutatói kérdéseiben, és milyen óvatos és egyszersmind vállalkozó szellemű az eredmények értelmezésében és más — pszichológiai, szociobiológiai, filozófiai — szintre való transzponálásában, átfordításában.

A számomra fontos személyiségek sorában kell említenem A. N. Leontyevet, a 60-as években a Vigotszkij-iskola fejét, aspiránsvezetőmet. Vele talán rögtön megismerkedésünk alkalmából, 1964 őszén töltöttem a leghosszabb időt, kb. 10 órát kísértem mindenhova, miközben a 'fejkopogtatás' módszerét alkalmazta, mert már bőven el volt látva aspiránsokkal (amerikaiakkal is). Nem bánta volna, ha megfog valahol. Az ezutáni 3 évben csak évi 2-3 hetet töltöttem Moszkvában, s ez idő alatt kijárt nekem 1-2 vacsorameghívás, mert a tulajdonképpeni közös munka ezeken a kora estétől éjfélbe nyúló vacsorákon folyt (az egyetemen Leontyev borzasztó adminisztratív leterheltsége miatt képtelenség volt dolgozni, percenként zavarták, szükségtelenül is). E

vacsorákon Margarita Petrovna a régi orosz értelmiségi családok életstílusát, társalgási légkörét teremtette meg, elősegítve benne a mi közös munkánkat, ami természetesen nem tűnt munkának.

Máig sajnálom, hogy a magyar pszichológus kollégák nem ismerhették meg azt a sziporkázóan szellemes charmeurt, azt az invenciózus és egy-egy pszichológiai jelenség vizsgálati lehetőségét vagy értelmezését illetően kíméletlenül logikusan kérdező tudóst, akit még én láthattam. Az mindegy, hogy közben tudtam, hogy maga Lentyev mennyivel jobban tud kérdezni, mint kísérleteket rendszeresen végigvinni, én sokat profitáltam ezekből a kérdésekből. Mire Magyarországra került díszdoktorrá avatására, A. N. Leontyev már egy agyonhajszolt és tönkrement ember volt, s kevesen tudják, hogy elsősorban azért hajtotta magát, hogy önálló pszichológia szak létesüljön és működjön a moszkvai egyetemen, jól felszerelt laboratóriumokkal és felkészült kutatói gárdával.

Jos Jaspars és Hilda Himmelweit, a kognitív szociálpszichológia kiváló képviselői az 1972-ben Visegrádon rendezett első hazai nemzetközi konferencia óta kifejezetten bátorítóak és inspirálóak voltak számomra (Jasparsnál voltam különben életem első nyugati tanulmányútján, 1980-ban Oxfordban). Ők egyrészt nem nézték rögtön gyanakvással kérdésfeltevéseimet és például az értékkutatásban módszertani útkereséseimet, másrészt épp érdemnek tekintették azokat a pszichológusi sajátosságaimat, amelyek miatt nem egy hazai kollégám szívesen megtagadta volna tőlem a pszichológusi minősítést. Munkám olyan sajátosságaira gondolok, mint pl. a filozófiai és szociológiai tudás és problémaérzékenység érvényesítése, törekvés az adott keretek között lehetséges és szükséges interdiszciplinaritásra, amely kivált az értékekről írt munkáimban, de már a fiatal értelmiségiek pályaattitűdjeire vonatkozó longitudinális vizsgálatomban is megnyilvánult (s egyebek között épp ennek volt köszönhető, hogy egyike lehettem azoknak, akik az első komoly híradást, vészjelzést adták a politikacsinálóknak a fiatal értelmiségiek pályaadaptációjának kritikus pontjairól, anomáliáiról). Erénynek tudták be marxista műveltségemet is, valamint a Vigotszkij-iskola és általában a szovjet pszichológia ismeretét és ezek összehasonlításának a képességét más nemzetközi pszichológiai irányzatok releváns koncepcióival.

Ha azt kell meghatároznom, hogy milyen irányzatok befolyásolták elsősorban nézeteimet és munkámat, akkor mindenekelőtt a pszichológia ún. szociogenetikus irányzatának képviselőit kell említenem, élén L. SZ. Vigotszkijjal, aki viszont sok olyan kérdést vetett fel és több olyan felismerést integrált rendszerébe, amely Baldwinnál, az alaklélektanosoknál vagy az ugyancsak ehhez az irányzathoz sorolható G. H. Meadnél vagy Wallonnál található. Én különösen érdekesnek és figyelemre méltó tanulságokkal szolgálónak tartottam Mead és Vigotszkij kérdéseinek és válaszainak az összehasonlítását több vonatkozásban is. Persze ennek az állításnak az értelmét csak az láthatja, akinek a számára van még jelentősége a pszichológia történetének. Tudományágunk jelenlegi helyzete ebből a szempontból nem tűnik biztatónak. Nem azért, mintha hiányoznának a kiemelkedően színvonalas pszichológiatörténeti művek, inkább felhasználásuk minőségével van bajom. Az a benyomásom, hogy szűk praktikista módon, inkább csak a pszichológiai műveltség dokumentálása végett hivatkoznak rájuk az egyes tanulmányok szerzői (tisztelet a kivételnek), s nem azért, hogy a forrásmunkákból felhasználható gondolatot, ötletet nyerjenek. Gondolati s ezzel

összefüggésben elméleti elmélyülés nélkül pedig a pszichológusi munka valóban kimerülhet a különféle technikák mechanikus alkalmazásában.

Egy másik irányzat, amelynek a szociálpszichológiában feltétlenül hasznát látom, az a fenomenológiai szociológia és azok a határterületi, egymást kölcsönösen megtermékenyítő kérdések, amelyek belőle következnek. Ez az irányzat megtermékenyítően hatott a mai szociálpszichológára is, számos útkereső vállalkozás (pl. az etogenetikus irányzat, a kontextuális szociálpszichológia) egyik forrása lett.

A kultúrantropológia ugyancsak sok tanulsággal szolgált az én számomra is. Ugyanez vonatkozik a kognitív szociálpszichológia és a tudásszociológia számos mai képviselőinek a munkáira is.

Mindig élvezettel vettem részt azokban az interdiszciplináris műhelyszerű vállalkozásokban, amelyekben azonos tárgykört — pl. az identitás formálódását vagy a cselekvés pszichológiai és filozófiai elméleteit — próbáltuk különböző perspektívából, eltérő, bár egymáshoz közelíthető tudományos fogalmakkal leírni, s a közös nevezőkön túl előbbrevívő kérdéseket megfogalmazni.

A marxizmus ember- és társadalomképe, az, amely a fiatal Marx korai munkáiban és a Gazdasági-filozófiai kéziratokban kirajzolódik, tagadhatatlanul befolyásolta a szocializációról és fejlődés alapfolyamatairól kialakult nézeteimet, és ezt máig is pozitívumnak tartom. Ezzel kapcsolatosan utalmon kell az 1970-ben megjelent tanulmányomra, amelyben a következőket írtam: noha tagadni és elutasítani való minden direkt ideológiai irányítás a pszichológiai tudás fejlődésében, az viszont nehezen vonható kétségbe, hogy a magasabb absztrakciós szinten megfogalmazott s a konkrét empirikus pszichológiai kutatásban előfelvetésként alkalmazott emberkép vagy 'egyén—társadalom'-kép szükségképpen ideológiai befolyás alatt is áll.

A freudizmussal életem több szakaszában ismerkedtem. Belőle igazán nagy és termékeny gondolatnak az 'elfojtás' azóta már sokszorosan igazolt hipotézisét, az indulatáttételt és a pszichoszomatikus betegségek magyarázatát tartom. Egészében azonban elriasztott tőle a szexualitás túlértékelése (legalábbis Freudnál), valamint az analitikus iskolák burjánzása és kissé szektaszerű szerveződése. Ez nem gátolt meg abban, hogy még a 60-as évek elején a Kossuth klubban Garai Lászlóval együtt vitát kezdeményezzünk a pszichoanalízis tabutémaként kezelése és mellőzése ellen. Ezt azonban manapság szokás elfelejteni, s úgy tenni, mintha még a 60-as években is mindenki, aki nem analitikus múlttal rendelkezett, ellenséges lett volna a freudizmussal szemben.

Az analitikus irányzatok erősödőben vannak és egyre inkább befolyásolják a hazai pszichológiát, legalábbis a klinikai pszichológiát. Ezt nem tartom bajnak, csak az az érzésem, hogy eredményességük mérlegelése seohasem lehet azonos természetű pl. egy neobehaviorista alapon megszervezett pszichológiai kísérlet racionális megítésével, mert valahol máshol van a lényeg, rendkívül sokat számít az analitikus hite a saját iskola hatékonyságában. Valahogy én is úgy érzem, hogy a freudizmus még mindig a pszichológia fel nem dolgozott dilemmája, ahogy Marie Jahoda írta hasonló című könyvében.

4. VANNAK-E IRÁNYZATOK, ISKOLÁK A HAZAI PSZICHOLÓGIÁBAN?

Azt hiszem, nemcsak nálunk, de másutt sem léteznek olyan homogén iskolák, mint például az alaklélektan vagy a behaviorizmus volt a század első felében. Ma már egyrészt részben sikerült megtalálni a különböző iskolák összekötő vagy egymás 'nyelvére' átváltható fogalmi és tartalmi elemeit, másrészt olyannyira specializálódott és technicizálódott a pszichológiai tevékenység mind a kutatásban, mind a gyakorlatban, hogy kevéssé érzékelhető az ösztönzés újabb középszintű pszichológiai elméletek kidolgozására, újabb irányzatok megjelenésére. Maga a pszichológiai tudáskészlet — ha lehet erről beszélni — jó értelemben is eklektikusabbá vált a jó pár évtizeddel korábbihoz képest. Ez nem jelent feltétlenül előrehaladást, hiszen épp az elméleti pszichológia és a pszichológiatörténet háttérbeszorulása következtében elég gyakran találkozunk azzal a jelenséggel is, hogy újként fedeznek fel a pszichológia korábbi képviselőinél sokkal jobban megfogalmazott, kifejtett gondolatokat, vagy összetévesztik a történetiséget az antikvárius szemlélettel (innen is, onnan is veszünk valamit, lényegi összefüggés nélkül).

Bizonyos értelemben persze vannak iskolák: a pszichológusok 'jelölőként' tűzik ki maguk elé — publikációkban vagy előadásokban — a pszichológia egy-egy kiválóságának valamely tételét, ezzel jelezvén, hogy milyen paradigma és érdekcsoport égisze alatt dolgoznak.

Számomra nehezebben áttekinthető ugyan, de úgy tűnik nekem, hogy a jelenlegi hazai pszichológiai palettán egyre markánsabb az analitikus pszichológia, a Rogers-féle iskola, a kognitív pszichológia hatása, részben érthető okokból felerősödtek ezek terápiás célzatú változatai, s mintha gyengült volna a kísérletezésben is a neobehaviorizmus követőinek a tábora. Ez utóbbi nem feltétlenül jó dolog, mert az empirikus vizsgálódás és eredményértelmezés egyfajta rendszeres és fegyelmezett formája épp ennek az iskolának a követőitől volt elsajátítható. Örvendetes és társadalmilag szükséges dolog viszont a szervezet- és munkapszichológia megerősödése. Ami nagyon zavaró, az a szakma sok kedvezőtlen okból kialakult hallgatása és tehetetlensége a napjainkban tucatjával fellépő sarlatánokkal szemben.

5. A MUNKAHELY MINT INSPIRÁLÓ MŰHELY S A SZŰKEBB-TÁGABB SZAKMAI ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET

Ha a hazai munkahelyekről van szó, ez — a munkahely mint inspiráló műhely — számomra csak ritkán derült ki. Talán néhány évben, a 80-as évek elején, mintha lett volna ilyen. Egészében azonban inkább csak vágyálom maradt. Ennek több oka is volt, amelyek részletezésébe nem kívánok belemenni. Egyet talán mégis jeleznék: nagyonis át kellett élnünk a Kuhn-féle tudományművelési paradigmaváltást s mindazt a légköri zavart, ami velejár.

Időközben ugyanis végbement egy paradigmaváltás, elfogadóbb lett a szakma egy korábban tagadott irányban (ún. puha módszerek vagy az ún. szociológiaibb megközelítés alkalmazhatóságának megítélésében), óvatosabb és kritikusabb néhány 'keménynek' gondolt módszer (pl. az attitűd- és véleménykutatásban alkalmazottak) vonatkozásában.

Szólnom kell még arról, hogy az elmúlt évtizedek megélt társadalmi-történelmi tapasztalatai, az én ősrégi és leküzdhetetlen társadalmi érzékenységem is befolyásolta azt a tényt, hogy noha igazán sok mindennel foglalkoztam (az észleléstől, a cselekvés- és szerepelméletekig), a leglényegesebb téma számomra, amely végigvonul egész pszichológiai munkásságomon: *az emberi értékek és szerepük problematikája*, ezen belül az értékek és értékrendszerek stabilitása és változandósága, egyéni, csoport-, réteg-, ill. kultúrspecifikus értékrendszerek jellemzőinek megismerhetősége és összehasonlíthatósága a szociálpszichológia nézőpontjából és eszközeivel. Az értékek szerintem az embernek a világhoz való viszonyában a jelentésszerveződés stabil, pragmatikus — a személy/csoport gondolkodását és viselkedését befolyásoló — formái. Az így felfogott értékeket már a 70-es évek elején minőségileg megkülönböztetendőnek véltem az attitűdöktől (nem is beszélve a véleményről). Ez akkor azért volt szükséges gondolati lépés, mert az aktuális módszerhiány, ill. módszerfüggőség következtében a szakirodalomban is gyakorta megfigyelhető volt ezeknek a kognitív jelenségeknek az egybemosása, ami tévutat és korlátozást jelentett az értékek vizsgálatában (ezért is utalta ezt át előszeretettel a 70-es évek szociálpszichológiája a szociológiának). Azóta sok víz lefolyt már a Dunán s nekem is alkalmam volt hatékonyabb módszert kifundálni az egyéni és csoportos értékorientációk, valamint változásuk vizsgálatára. Arra is módom volt, hogy meggyőződjek a terepkutatás során kidolgozott, konfliktushelyzetek megítélésére alapozott értékvizsgáló eljárásom időálló és megbízható voltáról, továbbá, hogy megkülönböztetett figyelemmel kísérjem az értékátadás-értéktanulás nehézségeit, egyszersmind az identitásformálásban betöltött fontos szerepét, valamint az értékválság jelenségeit a modernizálódó országok mindennapi életében. Míg a 70-es években egy terepkutatás életközeli kontextusában vizsgálódtam, a 80-as években talán túlságosan is ambiciózusan, átfogó igénnyel s helyenként mélyfúrásokkal elemeztem a szociálpszichológiai értékkutatásokat (azon túlmenően, hogy az empíriáról sem mondtam le, összekapcsoltam az értékkutatást az időperspektíva, a jövőorientáció vizsgálatával).

Talán ez sem véletlen. Az sem, hogy olyannyira érzékeny lettem mindazokra a leegyszerűsítésekre, amelyekkel a zsurnalisztikában és az értékek szociálpszichológiai irodalmában találkozhattam, mert saját magamnak a különböző rétegek és szubkultúrák közötti szellemi és fizikai vándorlásaim során fontos volt a 'belső irányú', az életelvként szolgáló értékek megtalálása és megtartása. Talán könnyebb lett volna az életem, ha ezeknek a sorában nincs ott a nyitottság értékének hazulról hozott előkelő helye, hiszen napjainkban nem oly könnyű megtalálni a kellő distanciát és mértéket a belső elkötelezettség és a nyitottság és az értékek és magatartások teljes relativizálódása között.

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

László Séra and Balázs Tomasz:
About the reversibility of the ambiguous figures 231
László Halász:
A comparative study of literary and historiographical text: expectations, characteristics, emotional effect 255

REVIEW

Zsuzsanna Vajda:
Contrasting theses in the history of childhood 285

HISTORY

SELF-PORTAITS WITH A BACKGROUND, PART III. . . . 301
Ferenc Pataki: A fragmentary account 302
László Garai: Absolutely biased notes 312
Ibolya Váriné Szilágyi: A professional self-portrait and a personal portrait of profession 324

Ára; 220,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Séra László és Tomasz Balázs:
A kétértelmű ábrák mentális átalakíthatóságáról 231
Halász László:
Irodalmi elbeszélő és történetírói szöveg összehasonlító vizsgálata: várakozások, tulajdonságok, érzelmi hatás 255

SZEMLE

Vajda Zsuzsanna:
Viták a gyermekkor történeti kutatásában 285

MÚLTUNK

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL III. RÉSZ 301
Pataki Ferenc: Töredékes számvetés 302
Garai László: Teljesen elfogult jegyzetek 312
Váriné Szilágyi Ibolya: Szakmai önarckép és személyes szakmakép 324

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható az MTA Pszichológiai Intézet Könyvtárában — Budapest, VI. Teréz krt. 13. —

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

PSZICHOLÓGIA

17. évfolyam

1997/4

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

1. A PSZICHOLÓGIA elsősorban alapkutatásokról közöl eredeti beszámolókat. Szívesen hoz nyilvánosságra olyan tanulmányokat is, amelyek – a kutatási területtől függetlenül – hozzájárulnak valamilyen átfogó pszichológiai alapkérdés megoldásához, pszichológiai jelenségeket helyezve új megvilágításba, vagy újakat tárva fel. E kritériumok teljesülésének egyaránt ki kell tűnnie a tanulmány kérdésfeltevéséből, és az eredmények értelmezéséből, azaz abból a módból, ahogyan a szerző saját kutatásait – egyetértően vagy kritikailag – elhelyezi a pszichológiai ismeretek rendszerében.
   Szívesen közöl továbbá a folyóirat a pszichológia egyes területeit érintő friss publikációkról készült összefoglaló, értékelő, eredeti szempontokat érvényesítő szemléket, a hazai pszichológia helyzetét és fejlődését érintő elemzéseket, kritikai reflexiókat, önálló szempontokat érvényesítő recenziókat.
   Kérjük szerzőinket, hogy cikkeik megfogalmazásakor tartsák szem előtt azt a törekvésünket, hogy a folyóiratban megjelenő munkák az igényes szakmai közönség számára érthetőek legyenek.
2. A közlést megkönnyíti a kézirat előkészítésének gondossága. Ezért a következőkre kérjük szerzőinket:
   a) A kéziratot szabványos gépelt oldalakon készítsék el (2-es sorköz, egy oldalon 25 sor, egy sorban 50 leütés)
   b) a kéziratot két példányban küldjék be
   c) az első oldalon tüntessék fel a tanulmány címét, a szerző nevét és munkahelyét
   d) az oldalakat a lap tetején folyamatosan számozzák, betoldásokat ne alkalmazzanak
   e) az ábrákat, fényképeket és/vagy táblázatokat megszámozva és megcímezve külön borítékban mellékeljék, valamint helyüket a kéziratban gondosan jelöljék be. Fényképek esetén jó minőségű fekete-fehér pozitívot kérünk, vonalas ábrák esetén pausz vagy „Sirály" papírra hígítatlan fekete tussal készített rajzot is elfogadunk.
   f) kéziratot elfogadunk (5 1/4-es 360K-s) mágneslemezen is, egy kinyomtatott példánnyal együtt. Munkánkat megkönnyíti, ha a szerző az XYWRITE magyar változatát használja, vagy legalábbis olyan szövegszerkesztőt, amely képes a magyar ékezetes karakterek előállítására. Kérjük, tüntessék fel a szövegszerkesztő nevét és a magyar karakterek ASCII-kódját.
3. Az irodalmi utalásokat a szövegben a szerző vezetéknevével és az idézett mű zárójelbe helyezett megjelenési évszámával kérjük jelölni. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munka idézésére kerül sor, a tanulmányok megkülönböztetése az idézés sorrendjében az évszám mellé írt a, b, c stb. indexekkel történik. (Oldalszámot csak szó szerinti idézés vagy meghatározott részlet idézése esetén kell feltüntetni.) Kérjük szerzőinket, gondosan ügyeljenek arra, hogy az irodalomjegyzék az idézett munkákat hiánytalanul tartalmazza, és a közlés formája az idegen nyelven megjelent munkák esetén az alábbi angol nyelvű példáknak megfelelő legyen (nem angol nyelvű művek esetén a szöveg és a rövidítések értelemszerűen az adott nyelven szerepelnek; orosz nyelvű műveknél az elfogadott fonetikus átírással)
   a) Könyveknél: Berkowitz, L., 1962, Agression: A social Psychological Analysis, Academic Press, New York
   b) Tanulmánykötetben megjelent munkáknál: Berkowitz, L. , 1972, Social norms, feelings and other factors affecting helping behavior and altruism, In: Berkowitz, L. (ed.), Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 6, Academic Press, New York, 63–108.
   c) Folyóiratban megjelent munkáknál: Berkowitz, L., Daniels, L. R., 1963, Responsibility and dependency, Journal of Abnormal and Social Psychology, 66, 429–437.

A magyar szerzőktől magyar nyelven írott vagy szerkesztett munkák esetén minden esetben a szerző magyar szórend szerinti teljes nevét kérjük feltüntetni.

4. A lábjegyzetek helyét kérjük a tanulmány megfelelő pontján arab számmal jelölni, szövegüket pedig ugyanezzel a számozással „Lábjegyzetek" felirattal ellátott külön oldal(ak)on mellékelni.
5. A közlemény, amennyiben a téma kifejtése ezt szükségessé teszi, a két szerző ív terjedelmet (egy ív = 40 000 betűhely = 32 szabványos gépelt oldal) is elérheti, sőt meghaladhatja.
6. Idegen nyelvű fordítás céljára kérjük mellékelni a tanulmány kb. 200–250 szavas (2 szabványos gépelt oldal terjedelmű) összegezését.
7. A korrektúra javításának határideje három nap, melynek betartása a megjelenés folyamatosságának biztosításához nélkülözhetetlen.
8. A nyomda a szerzők tiszteletdíjának terhére minden tanulmányról 25 példányban különlenyomatot készít. A tiszteletdíj terhére a szerzők további példányokat is igényelhetnek.
9. A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza, kivéve a kézirat hordozójául szolgáló mágneslemezt.

MTA
Pszichológiai
Intézete
KÖNYVTÁRA

17. évfolyam

PSZICHOLÓGIA

1997/4

Az MTA Pszichológiai Intézetének folyóirata

A Szerkesztőbizottság tagjai:

Czigler István
Engänder Tibor
Garai László
Halász László (főszerkesztő)
Illyés Sándor
Karmos György
László János
Marton Magda (főmunkatárs)
Pataki Ferenc (a szerkesztőbizottság elnöke)
Pléh Csaba
Ranschburg Jenő

A Szerkesztőség tagjai:

Halász László
Marton Magda
Síklaki István
Szladik Istvánné (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Budapest, VI. Teréz krt. 13.
Postacím: 1394 Budapest, Pf. 398.
Telefon: 4320-574

ISSN 0230-0508

Előfizetető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900 Budapest, XIII. Lehel út 10/a.
Előfizetési díj egy évre 760,-Ft, egyes szám ára 190,-Ft.
Megjelenik évente négyszer. Index szám: 25-709.
F. k.: az MTA Pszichológiai Intézet igazgatója

111 PRESS F.v.: Horváth István. Tel./fax: 1 731-597

Pszichológia, 1997, (17), 4, 339—389

TANULMÁNYOK

PATAKI FERENC
MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

AZ ÖNÉLETÍRÁS „DRAMATURGIÁJA": AZ ÉLETTÖRTÉNETI FORGATÓKÖNYVEK. Előzetes áttekintés[1]

Máshelyt részletesen szemügyre vettük (PATAKI, 1995—96) azokat a fejleményeket, amelyek a szociális konstrukcionizmus és a narratív szemléletmód térhódítását kísérték az én-pszichológiában. E fejlemények közül ezúttal egyetlen szálat emelünk ki: *az én-rendszer* (s benne az identitás) *élettörténeti felfogásának* mind kézzelfoghatóbb körvonalazódását s behatolását a kutatásba.

A szemléletváltás a 80-as évtized terméke; a végkifejlet azonban homályba vész. Ma még aligha dönthető el, vajon múlékony divat csapott-e magasra, avagy tartósan ható, megbízható és sokat ígérő, új tudományos perspektíva és újszerű elméleti keret jelent meg a színen. Mindenesetre elmondható, hogy manapság szinte a tudományos jómodorhoz tartozik narratívumokról beszélni, a pszichikum narratív működésmódjáról írni és ilyen vagy olyan narratívumokat kutatni.

A talányos posztmodern pszichológia anyanyelvének kulcsszavai közé tartozik a narratívum — a konstrukcióval és dekonstrukcióval, a perspektívák pluralitásával és egyenrangúságával s a viszonylagosság egyetemességének eszméjével együtt. A dolgok természetéből ered, hogy a szociálpszichológia, valamint a fejlődés- és személyiség-lélektan egyes hagyományos tematikus körei kiváltképpen fogékonyaknak bizonyultak az újszerű tudományos széljárás iránt. Mindez kitüntetett módon érintette az egyébként

1 A tanulmány az OTKA (2607. sz.) támogatásával készült.

is újjászülető, elméleti és módszertani gondokkal küszködő én-pszichológiát. Bízvást elmondhatjuk: most zajlik annak a próbája, hogy az új szemléletmód mennyire lesz termékeny, s mennyire hoz maradandó vívmányokat. Ma még ugyanis több az ígéretesnek látszó kérdésfeltevés, spekulatív megfontolás és általános elmélkedés, mintsem az immáron leülepedett, maradandónak vélhető eredmény. Ezért lehet manapság oly fontos minden — akár mégoly részleges — empirikus-tapasztalati vizsgálódás, amely arra keresi a választ: működőképesek és igazolhatóak-e az új törekvések feltevései és értelmezési keretei, valamint módszertani eszméi (a kvalitatív eljárások előtérbe emelése).

A 80-as évek elején bukkant fel először (Sarbin és Mancuso, majd a Gergen házaspár munkáiban) az *én narratív szerveződésének* s ezzel kapcsolatban az *én-elbeszéléseknek* (self-narratives) az eszméje, legalábbis ami a szűkebben vett szociálpszichológiát illeti.

Az új elméleti feltevések és fogalmi eszközök kidolgozásában — az említett szerzők mellett — kulcsszerepet játszott Bruner, Harré, Shotter, továbbá mindazok a kutatók, akik az élettörténeti (önéletrajzi) emlékezet vizsgálatával s általában az élettörténeti módszer alkalmazásával foglalkoztak a határos tudományok (történelem, kulturális antropológia, szociológia) világában. Mancuso és Sarbin az elsők között írt arról, hogy a „narratív elv" az emberi pszichikum működésének egyetemes jellemzője. „A történetmondás mindent átható emberi aktivitás volt — legalábbis a homéroszi eposzok időszaka óta" — írják (MANCUSO, SARBIN, 1983, 235. o.). S megjelenik a sokatmondó metafóra: az én (a meadi értelemben szemlélt I) nem egyéb, mint történetszerkesztő és elbeszélő ágens. E felfogás természetszerűen fedezte fel előfutárai között Mead s általában a szimbolikus interakcionizmus hagyományát, Erikson biográfiai elemzéseit, s bukkant rá az időközben angol nyelven is megjelenő Vigotszkij és Bahtyin munkásságára.

A kiindulópontok könnyűszerrel összegezhetők. „... az én-elbeszéléseket (self-narratives) ugyanolyan módon alkotjuk és közöljük, ahogyan a történeti alakokról, a fiktív jellemekről és a mesék állatairól szóló történeteket" — írja MANCUSO és SARBIN (1983, 233. o.). E felfogás — témánkat érintő — fő következtetését Gergenék eképpen fogalmazzák meg: „Éppen adott identitásunk ... nem valamilyen hirtelen előálló és rejtelmes esemény, hanem az élettörténet logikus eredménye" (GERGEN és GERGEN, 1983, 255. o.).

A 80-as évek derekától kezdve azután mind árnyaltabb és pontosabb alakot öltött ez a feltevés, és mind határozottabban befolyásolta az empirikus kutatásokat. A kezdetben csupán metaforikus fogalomkör egyre világosabb elméleti elgondolás alakját öltötte. E nézőpontból „az én autobiografikusan szervezett információ" lesz (BARCLAY, SMITH, 1992, 85. o.). McAdams még kézzelfoghatóbban fogalmaz: „... történeteket szerkesztünk avégett, hogy életünk szétszórt elemeit integráljuk... Mindannyian önéletrajz-szerkesztők — par excellence történetmesélők — vagyunk. Az identitás valójában nem egyéb, mint életünk története" (McADAMS, 1988, 18. o.). Az én-rendszer s benne az identitás genezisének és folyamatos alakulásának (konstruálásának) kerete és „nyersanyaga" az élettörténet, éspedig olyképpen, ahogyan az beilleszkedik a történeti és kulturális összefüggésekbe, s amiképpen emlékezetünkben — felidézhető módon — rögzült, illetve folyamatosan átalakult.

E megfontolások nyomán válik érthetővé, miért beszél STRAUSS (1995, 4. o.) három szorosan egybetartozó és egymásra utaló fogalom — az identitás, a biográfia és a történelem — „szentháromságáról". FREEMAN (1993) pedig arról — az iméntiekhez tulajdonképpen közel álló — „fogalmi triászról" (történelem, emlékezet és elbeszélés) szól, amely értelmezhetővé teszi az én szakadatlan „újraírásának" — vagyis az új és új önéletrajzi elbeszélések szerkesztésének — folyamatát.

Ennélfogva az én és az én-alakulás („újraírás") tanulmányozásának legalkalmasabb módja az *élettörténeti szövegek* módszeres elemzése, legyen bár szó hiteles önéletrajzokról, élettörténeti dokumentumokról (naplók, interjúk, levelezés, hivatalos iratok stb.) vagy valamely élettörténet módszeres utólagos rekonstruálásáról.

Ilyenformán most már a kezünk ügyében vannak a vizsgált jelenségkör nagy tematikus tömbjei: az élettörténet, pontosabban az élettörténeti elbeszélések (self-narratives) szerveződése; az értelmezés, éspedig a személyes és a „külső" értelmezés és jelentésadás elkerülhetetlen művelete (a hermeneutikai mozzanat); az önéletrajzi emlékezet működésmódja; a történeti és a kulturális kontextus bevonása (az abban dívó mintázatok, elbeszélések, sémák, élettörténeti forgatókönyvek).

Az utóbb említett mozzanat kiváltképpen fontos. Strauss joggal mutatott rá: „Minden szociális világ létrehozza a maga történeteit, amelyek mélységesen befolyásolják tagjaik életét és identitását" (STRAUSS, 1995, 5. o.). A szakmai és lokális csoportok, mozgalmak, családok, etnikumok, sőt nemzetek egyaránt létrehozzák a maguk *„kollektív elbeszéléseit"* (nar-

ratívumait), amelyek ezután az egyéni élettörténetek szerves összetevőivé válnak. A közösen átélt történeti események személyes élménye és tapasztalása sajátos módon képeződik le az egyéni élettörténetekben vagy — Strauss kifejezésével élve — „a biográfiai folyamatokban". Így ír erről: „A személyes történetek biografikusak: vagyis nem mások, mint személyes identitások, ha az időben elemző módon szemléljük őket. Ilyenformán ha a biográfiák és a történelem nagyszámú lehetséges kapcsolatára gondolunk, egyidejűleg két dologról beszélünk: a személyes identitások idői aspektusáról, valamint a történelmi események áramlásáról és ismételt rekonstrukciójáról. Ezek — különféle biográfiai folyamatok révén — analitikusan egybe vannak kapcsolva" (SRAUSS, 1995, 5. o.).

E futólag jellemzett fejlemények nyomán teljességgel megérthető, miért vált az élettörténet és az élettörténet-szerkesztés (önéletrajz) tanulmányozása nagyszabású, *önálló* kutatási témává, s miért kapcsolódott össze oly meghitten az én-pszichológia hagyományos tematikus irányaival és kérdésfeltevéseivel. Már utaltunk rá, hogy az *élettörténeti elemzés,* jóllehet szórványosan korábban is felbukkant a pszichológiában, a társadalomtudományok más övezeteiből hatolt be a mai pszichológiába — legalábbis ami a korszerű alakját illeti.

A kulturális antropológia vizsgálódási technikái (életútinterjúk, biográfiai dokumentumok felhasználása), a történettudomány egyes eljárásai („oral history") erőteljesen befolyásolták a pszichológia szemléletében és módszereiben zajló fejleményeket. A klinikai gyakorlat természetesen régtől fogva élt a teljes vagy részleges élettörténeti rekonstrukció (anamnézis) kínálta lehetőségekkel. Ez azonban jobbára a diagnózis szolgálatában állt (különösképpen a mélylélektanban), s mindig a gyógyítás céljait szolgálta. A napjainkban kibontakozó újszerű mozzanat abban ragadható meg, hogy az élettörténeti módszer nem pusztán a diagnosztikus adatszerzés eszköze, hanem — új elméleti összefüggésekbe illeszkedvén — a normális pszichikus működés tanulmányozásának egyik királyi útja.

Az *élettörténeti (önéletrajzi) emlékezet* kutatásának ugyancsak a 80-as évekhez köthető fellendülése elválaszhatatlan a vázolt szemléleti fordulattól. Semminemű koherens élettörténet nem létezhetnék önéletrajzi emlékezet híján, amiként maga az effajta emlékezet is csupán valóságos élettörténetek elemzése révén közelíthető meg. Kezére játszott a fellendülésnek az a tény is, hogy maga az emlékezetkutatás az általános pszichológiai eszmélkedésben is előtérbe húzódott, s számos új — kísérleti pszichológiai, neuropszichológiai és neurokémiai — felismeréssel gyarapodott.

Különösen termékenynek bizonyult TULVING (1972) különbségtétele a szemantikus (generikus) és epizodikus emlékezet között; feltevése sokirányú vizsgálódások és heves eszmecserék ösztönzője lett. Jóllehet alapvető felismeréseit nem vitatták, többen hajlamosak arra, hogy az *önéletrajzi emlékezetet* leválasszák az epizodikus emlékezetről, és *önálló* emlékezeti működésnek véljék. Ez a gondolat főképpen az önéletrajzi emlékezet eredetének és a 3—3 és 1/2 évig tartó kisgyermekkori amnézia magyarázatának kapcsán bukkant fel. Így Nelson az önálló önéletrajzi emlékezet alapját abban látja, hogy ez valamely átélt eseményt, élményt és tapasztalást mindig „az élettörténet menetébe illeszt". Aláhúzza: „...az élettörténeti emlékezet — ahogyan a fogalmat itt használjuk — sajátszerű, személyes, tartós és rendszerint jelentős az én-rendszer számára. Fenomenológiailag ez hozza létre az egyén élettörténetét" (NELSON, 1993, 18. o.).

A kutatók jelentős része nem osztja Nelson felfogását (lásd THOMPSON és mtsai, 1996). A specifikusnak vélt „önéletrajzi emlékezetet" ugyanis beilleszthetőnek vélik Tulving elgondolásának keretébe. Mindemellett a túlnyomóan felidéző (reproduktív) epizodikus, illetve a túlnyomóan újjászerkesztő (rekonstruktív) szemantikus emlékezet között sajátságos átmeneti formákat is feltételeznek, amilyen például a magasabb elvontsági szinten elhelyezkedő prototípus, séma, forgatókönyv jellegű eseményemlékezet. Felettébb nehéz ugyanis empirikusan meghatározni, melyek is az önálló önéletrajzi emlékezet sajátos vonásai. Hiszen az „élettörténet menetébe történő beilleszthetőség" vagy a „jelentőség az én-rendszer számára" meglehetősen nehezen konkretizálható fogalmak. Miközben persze tudjuk, hogy az én-vonatkozású eseményekre, élményekre általában jobban emlékezünk, és könnyebben felidézzük őket.

Bármiként legyen is, a tény kétségtelen: önéletrajzi emlékezés híján semminemű önéletrajzi elbeszélés nem volna lehetséges. Mi több, az én-rendszer létezésének folytonossága, szüntelen újraszerkesztése és mindenkori koherenciája az *önéletrajzi visszaemlékezésen* nyugszik. Abban azonban kétségtelenül igaza van Nelsonnak, hogy az önéletrajzi emlékezet *eredete* csakis egy „társas interakciós modell" révén magyarázható. Mert bár a kisgyermeknek is van szemantikus és epizodikus emlékezete, csakis a felnőtt környezettel folytatott folyamatos érintkezés és társalgás révén sajátíthatja el a *pragmatikus* és az *elbeszélő* nyelvhasználat különbségét. Csakis így válik lehetségessé az átélt események önéletrajzi elbeszéléssé alakításának és másokkal való megosztásának készsége.

Az önéletrajz szerkesztését és közlését *tanuljuk:* e képességünk szocializációs termék. FREEMAN (1993, 53. o.) joggal húzza alá: általános

szabálynak tekinthető, hogy élettörténeti elbeszéléseink nem emlékezeti teljesítménnyel kezdődnek, hanem azokkal a történetekkel, amelyeket mások (szülők, testvérek, rokonok stb.) közölnek velünk, hogy azok aztán saját múltunkká váljanak. Alighanem azért oly gyakori az élettörténeti visszaemlékezésekben a „boldog gyermekkor" illúziója. Nelson így foglalja össze gondolatait: „Azt gondolom továbbá, hogy az emlékezetnek ez a szociális funkciója képezi az alapját mindennemű történetközlő, történetalakító, narratív tevékenységünknek és végső soron valamennyi felhalmozott tudásrendszerünknek" (NELSON, 1993, 12. o.).

Az *önéletrajz* lényegénél fogva *történetszerkesztés:* rendkívül különnemű életeseményeket, élettörténeti epizódokat rendez folyamatos elbeszélő szerkezetekbe. A téma ennélfogva szoros kapcsolatban áll az úgynevezett „történetnyelvtanok" (story grammar), valamint általában a szövegemlékezet kutatásával. Ebben kitüntetett szerepet játszott Bartlett újrafelfedezése és a korszerű pszicholingvisztikai vizsgálódások kibontakozása. (Erről részletesebben lásd PLÉH, 1986.) Hiszen az önéletrajz is nyelvi eszközökkel előállított elbeszélő szöveg (narráció), jóllehet annak felettébb különös változata.

Egyrészt ugyanis *nem rögzített,* hanem nyitott és az én mindenkori aktuális állapotától függően szakadatlanul változó, „újraírt" szöveg, amely folytonos „külső" és „belső" értelmezés tárgya. Másrészt a szöveg előállítója és értelmezője — legalábbis a kezdeteknél — azonos szubjektum. Az önéletrajzot nem készen kapott, megformált alakban vesszük birtokunkba, hanem heterogén esemény- és élményhalmazból — meghatározott sémák közreműködésével — magunk állítjuk elő. Az önéletrajz nyitott a jövő irányába is; nyíltan vagy rejtett módon szándékokat, terveket, reményeket — vagyis anticipatív mozzanatokat — rejt magában. Ez a nyitottság azt is jelenti, hogy az önéletrajzi szöveg csak az elbeszélő egyén halálával vagy önreflexív képességének a felbomlásával fejezhető be.

BRUNER (1986) különbséget tesz a szövegek két alaptípusa — ti. a *történetközlő* és az *érvelő* szövegek — között. Kézenfekvő, hogy az önéletrajz is az előbbiek körébe sorolható. Éppenséggel ez a körülmény felelős azért, hogy az élettörténeti szövegeket gyakorta azonosítják a szépirodalmi szövegekkel, vagy legalábbis túlfeszítik a metaforikus egybekapcsolásból eredő következtetéseket. Kétségtelen persze, hogy az irodalom és az irodalmi műfajok kitüntetett szerepet játszanak — olykor egyenesen paradigmatikusnak vélhetők — az önéletrajz megszerkesztésében. Ez azonban főképpen nem a műfaji azonosságokban nyilvánul meg, hanem

inkább abban, hogy az irodalmi fikció elbeszélő sémákat, mintázatokat, forgatókönyveket kínál fel az egyénnek élettörténete megszerkesztéséhez.

GERGENék (1983, 1984) már a 80-as évek elején kísérletet tettek arra, hogy kapcsolatot teremtsenek az irodalmi elbeszélő műfajok és az én-elbeszélésekből egybeillesztett élettörténetek között. Ennek megfelelően a későbbiek során (GERGEN és GERGEN, 1988) az önéletrajzok lehetséges típusait kifejezetten az irodalomelméletből átemelt (FRYE) irodalmi műfajokkal nevezik meg: románc, komédia, tragédia és szatíra jellegű alakzatokat írnak le. Az effajta kísérletek meglehetősen formálisak. Inkább az elbeszélések makroszerkezetét és általános történetdinamikáját (pszichodinamikáját) ragadják meg, semmint az önéletrajzok különös sajátszerűségeit.

Egyébként is: az önéletrajz rendszerint nem sorolható be valamely tiszta irodalmi típusba. Inkább elegyes műfajt — színjátékot — képvisel. Emellett jobbára az epikus történetszövés logikája — nem pedig a színpadi dramaturgia szabályai — szerint szerveződik. Olykor persze közel kerülhet a lírához is! Az a különös körülmény, hogy újabban szépirodalmi művek szolgálnak én-pszichológiai és identitás-alakulási kutatások „nyersanyagaként" (lásd ROSENBERG, 1988; FREEMAN, 1993) s hogy a memoár bevett és becses irodalmi műfaj, aligha szolgálhat alapul az önéletrajzi elbeszélések és az irodalmi szövegek *közvetlen* azonosításához. Még nyilvánvalóbb lesz ez akkor, ha számot vetünk a két jelenség funkcióinak, az egyén számára teljesített rendeltetésüknek a sajátszerűségeivel.

Jóval biztatóbbnak látszik Gergenék ama kérdésfeltevése, amely az úgynevezett „narratív alakzatok" lehetséges változatait firtatja. E kérdés mélyén az a probléma lappang, vajon léteznek-e *egyetemes történetsémák*, elbeszélő alakzatok, amelyek az önéletrajzokban is megnyilvánulnak. Az említett szerzők az általuk jellemzett műfajokhoz is igyekeznek hozzárendelni meghatározott cselekményfejlődési irányokat és történetsémákat („happy end", romantikus kalandsorozat, tragikus zuhanás, kudarc, majd felkapaszkodás stb.). Más szempontból pedig szót ejtenek egyenletesen stabil, fejlődő és visszaeső (regresszív) elbeszélő alakzatokról. Mint majd látni fogjuk, ezek az általános történetdinamikai sémák mélyrehatóan befolyásolják az önéletrajzok szerkesztését.

Az *önéletrajzi emlékezet* immáron szerteágazó kutatásának eredményei közül — témák összefüggésében — főként három tematikus szál érdemel megkülönböztetett figyelmet: az életciklus egészét átfogó visszaemlékezések (life review) *időbeli* megoszlása az egyes életszakaszok között;

az események és élmények *időzítése* („mikor történt?), valamint a *tartalmas* visszaemlékezés jellemzői („mi történt?").

Az elsőként említett kérdést illetően — a kisgyermekkori amnézia már említett jelensége mellett — főképpen az a felismerés érdemel figyelmet (lásd ROBINSON, 1986; RUBIN és mtsai, 1986), hogy a felidézett és felidézhető élettörténeti események nem egyenletesen oszlanak meg az időben, hanem sajátos sűrűsödési övezeteket („visszaemlékezési csúcsokat") mutatnak. (Természetesen Ebbinghaus általános felejtési törvénye az önéletrajzi emlékezetre is évrényes.) A kései felidézések során a 11—20 és a 21—30 éves kor közötti életszakasz eseményei különös túlsúlyt mutatnak. Ez a tény meglehetősen jó összhangban van Erikson eszméjével, amely szerint az identitásképzés és a vele kapcsolatos hosszú távú és nagy érzelmi megterhelésű választások-döntések (pályaválasztás, intim kapcsolatok létesítése, eszmei elköteleződés) kitüntetett időszaka éppenséggel az ifjú- és a fiatal felnőttkor. A mindennapi rutinszerűség ekkor még nem telepszik rá az életvitelre; az esélyek és a tervek bősége nyitottá teszi az életkilátásokat.

Érthető hát, hogy ezek a tapasztalatok tartósabban rögződnek és akár helyzeti, akár kognitív vagy érzelmi ingerekre könnyebben felidéződnek. A 41—50 év közötti szakaszban ismét jelentkezik egy csúcs. (Talán a „midlife crisis"-sel állhat kapcsolatban?) Majd a 61. életévtől rohamosan csökken a felidézések száma. Meglehetősen kézenfekvő, hogy ez az *általános eloszlási tendencia* — főképpen spontán és szabad (ingerrel nem irányított) felidézés esetén — erőteljesen befolyásolja az élettörténet szerkesztését.

Az idevágó kutatások arra is fényt derítettek, hogy a felidézésben sajátos *kognitív hierarchia* érvényesül. Az elsődleges és alapvető történés a konkrét és valóságos esemény fenomenológiai rögzítése. Ezek azután — az ismétlődő tapsztalatok nyomán — általánosult *eseménysémákba* rendeződnek, majd belesimulnak valamely életszakasz keretébe. Így például az iskolázás korszaka számtalan egyedi epizódot rögzít. (Az érettségi találkozók tipikus tárgya ezek felidézése.) Ám az epizódok egyedi minőségükben mindinkább megfakulnak, részletszegényekké válnak és általánosult, kontextus-független esemény- és élménysémák alakját öltik (az iskoláskor, a katonáskodás vagy a szakmai munkálkodás általánosult képe és érzelmi tónusa).

Ebbéli minőségükben a megfelelő életszakasz fontos jellemzői lesznek. Tulajdonképpen az e mederben folyó kutatásokban került előtérbe

az *„élettörténeti forgatókönyv"* (life history script) és az *„életáttekintés"* (life review) eszméje és fogalma. Ezek maradéktalanul csak a teljes életciklus összefüggésében értelmezhetők, jóllehet — mint kognitív és kulturális mintázatok (sémák) — minden életszakaszban befolyásolhatják mind az önéletrajz szerkesztését, mind pedig az úgynevezett jelentős életesemények (significant life events) kiválasztását.

Számos kutatás elemezte az élettörténeti és a nyilvános-történeti események időbeli rögzítésének és felidézésének jellemzőit. (Összefoglalóan lásd THOMPSON és mtsai, 1996.) Thompson és szerkesztőtársai alapvető megállapítása abban foglalható össze, hogy „...az önéletrajzi emlékezetnek időben aképpen kell változnia, hogy felidézőből (reproduktívból) újjászerkesztővé (rekonstruktívvá) váljék" (id. mű, 4.). E folyamat során nem működik semminemű elkülöníthető, időbeli emlékezeti pálya, mely végigkísérné és támogatná a visszaemlékezést: az *eseményidőzítés* mindig különös és önállóan vizsgálható rekonstrukciós stratégiák (eljárások) eredménye. (Vadonatúj kérdés, hogy a modern rögzítéstechnikák — a fotó, a film, a video, a hangrögzítás — miképpen szolgálnak az önéletrajz támpontjaként.) Ezért tesznek határozott különbséget „valamely esemény tartalmára való visszaemlékezés és az eme esemény időbeli elhelyezésére való emlékezés között" (id. mű, 5.). Az önéletrajzi emlékezés két kitüntetett mozzanata a *tartalom* és az *időzítés* (a „mi" és a „mikor").

A tartalmas emlékezés fokozatosan halad az egyszerű felidézéstől (a képszerű, pontos és részletgazdag reprodukciótól) a mind átfogóbb, általánosabb (szemantikus) és kontextusfüggőbb újjászerkesztés felé, míg az időzítés kezdettől fogva s mindvégig reproduktív jellegű. „Valamely esemény középponti magvát (például hol zajlott le az esemény és kik voltak jelen) csak fokozatosan felejtjük el, míg a perifériikus részletek meglehetősen gyorsan megfakulnak. Ilyenformán a nagyon friss események emlékképei teljességgel reproduktívak lehetnek. A valamivel távolabbi eseményekre való visszaemlékezés rendszerint a perifériikus részletek rekonstrukciójával, míg a középponti részletek reprodukciójával jár együtt. Végezetül, a távolabbi eseményekre való visszaemlékezés tipikusan feltételezi mind a középponti, mind a perifériikus részletek rekonstrukcióját" (Id. mű, 5—6.).

Általános felismerésnek ítélhető, hogy a fontos életesemények gyakorta visszatérnek: újra és újra felidéződnek. Hajlamosak arra, hogy olyan — nyilvánossá tett, társas keretben előadott — élettörténeti elbeszélésekké váljanak, amelyeknek fontos rendeltetése a szociális kapcsolatok fenntartása és erősítése. Emellett lényegbevágó énerősítő, identitásfenntartó

és önigazoló szerepet is teljesítenek. Az élettörténeti *„mikro-narratívumok"* (self-narratívumok) az ismételt előadás következtében mind csiszoltabbak és kidolgozottabbak lesznek, s ezáltal mintegy „építőanyagul" szolgálnak az önéletrajz megszerkesztéséhez. Ezért feltételezhetjük, hogy az élettörténet „újraírása", újjászerkesztése — legyen bár szó akár gyökeres fordulatról, akár csupán kevésbé gyötrelmes újraértelmezésről — mindig e „mikro-narratívumok" *kontextusának* és *jelentésének* átalakításával s a hozzájuk társuló *érzelmi mintázatok* átfordulásával kapcsolódik össze.

A tartalmas visszaemlékezés (a „mire emlékezünk?") különösképpen széleskörű vizsgálódások tárgya; ezek során számos alapvető felismerést rögzítettek. Közülük ezúttal csupán azokra utalunk, amelyek valamiképpen érintik az *önéletrajz* szerkesztésének fejleményeit. E területen egyébként meglehetősen sok a nyitott kérdés. Közülük kettő érdemel különleges figyelmet: az emlékezés és a felidézés nem tudatos *szelektív jellege,* valamint az önéletrajzi elbeszélés *koherenciája.* A tudatosan „beállított" és haszonelvű, pragmatikus célból szerkesztett vagy benyomáskeltésre törő önéletrajz merőben másfajta jelenség: inkább a célzatos önbemutatás, a *„homlokzatépítés"* vagy a „személyközi" játszmák területére utalható.

Általánosnak vélhető az a felfogás, hogy hívebben és elevenebben emlékezünk a tetszőleges előjelű *érzelmi megterheléssel* járó epizódokra. Ugyanez mondható el a ritka és szokatlan, erőteljes értékelő hangsúlyú, az én számára kedvező és előnyös életeseményekről, valamint az én-érintettség helyzeteiről („vacu-emlékek"). Az újra és újra felidézett s ezért jól megformált epizódok, amelyek nyilvánosság elé kerültek, ugyancsak könnyebben hozzáférhetőek. Egyebek közt azért is, mivel ezek — miként a korábban említett élmények — általában beleilleszkednek az egyén énsémáiba, s fontos szerepük van az aktuális én-kép fenntartásában.

Mindemellett alá kell húzni, hogy a megfigyelő (a kutató) sohasem képes közvetlenül ellenőrizni valamely személyes élmény és tapasztalat bevésésének körülményeit. Ezekre csupán utólag következtethetünk, miközben maga az emlékező személy sincs feltétlenül tudatában, mifajta *szelekciós „szűrők"* működnek a spontán felejtési vagy a tartós felidézési teljesítményekben. Thompson és munkatársai rámutatnak továbbá, hogy ha az egyszeri felidézés írásbeli rögzítéssel is együttjár (például önéletrajz vagy napló írásakor), különös *„kettős szelekció"* érvényesül: az írásbeli rögzítés ténye módosíthatja valamely esemény emlékezetünkben őrzött képét, jóllehet a szóban forgó esemény személyes jelentése-jelentősége marad a döntő tényező.

Ezért megkockáztatják azt a feltevést, hogy az *én-vonatkozású események* bevésése esetleg minőségileg különbözik a nem én-vonatkozásúakétól. Mindenesetre elmondható, hogy több vizsgálat igazolta: az előbbieket sikeresebben és pontosabban idézzük fel. Eredményeiket így foglalják össze: „...azokra az eseményekre, amelyek pozitívak, érzelmileg szélsőségesek, a személyre nézve atipikusak, érzelemteliek, gyakran kerülnek felidézésre és mentális bevontsággal (involváltsággal) járnak, jobban emlékezünk, és úgy tűnik fel, hogy ezek a változók gyakran kapcsolatban állnak az időzítéssel az emlékezetre gyakorolt hatásuk okán" (THOMPSON és mtsai, 1996, 212. o.).

Mármost az önéletrajz, szemben például a nyilvános és közéleti-történeti események felidézésével, különös narratívum: az esetek jelentős részében — eltekintve a puszta adatszerűségtől — nincs ellenőrizhető külső tény- és tárgyszerű vonatkoztatási pontja. Valóban be van zárva az egyén „belső világának csendjébe". Az élmény, az értelmezés, a jelentés-tulajdonítás mélységesen személyes; „kívülről" nem hozzáférhető, csakis az egyén önreflexiójára és beszámolójára hagyatkozhatunk.

Ebből ered az áthidalhatatlan szakadék az esemény *tárgyszerűsége* és az élmény *pszichikus valósága* között; ez teszi szükségképpenivé a bizonytalanságot: vajon gyakorlati célú, haszonelvű beállítással, tudatos „szerkesztéssel" van-e dolgunk, avagy az egyén önreflexív erőfeszítéseivel előállított hiteles önéletrajzi elbeszéléssel? E tényből erednek az élettörténet (pontosabban az önéletrajz) kutatásának legnyomasztóbb elméleti és módszertani nehézségei.

E kérdések szorosan összefüggenek az *önéletrajzi szöveg koherenciájának* értelmezésével. Maga a koherencia szó némiképp bizonytalan tartalmú. Eredendően az elbeszélés (bármifajta elbeszélő szöveg) belső rendezettségére, mintázottságára — vagyis nyelvi, logikai, műfaji és stílusbeli rendjére, egyneműségére utal. A szöveg koherenciája elválaszthatatlan a *kulturális mintáktól,* konvencióktól és hagyományos-szokásszerű szerkesztésmódoktól. Egészen nyilvánvaló ez az önéletrajzok esetében. Hiszen a hétköznapi életben oly megszokott curriculum vitae-knek immáron rutinszerű változataival élünk; megadott sémákra tucatszám gyártjuk őket. (Még inkább így volt ez a korábbi évtizedekben, de erről majd később ejtünk szót.)

A megformált narratívumok, amint arra PLÉH (1996, 267. o.) rámutat, mindenekelőtt *rendet és mintázottságot* — ám egyúttal korlátokat is — képviselnek: sajátságos előírásokat tartalmaznak. „... (A) séma ... nem

pusztán az emberi elme adaléka, nem pusztán belső konstruktum lesz, hanem egy külső rend tükre."

Milyen értelemben beszélhetünk az önéletrajz koherenciájáról? Mint már utaltunk rá, az élettörténet más és több, mint pusztán egyes események, epizódok felidézése és egybefűzése. Nem történések halmaza, hanem folytonos és folyamatos elbeszélés (elbeszélő struktúra), jóllehet eseményeit nem lineáris-egyenletes eloszlás jellemzi. Jelentős vagy akként átélt (reprezentatív) életesemények tagolják, amelyek felettébb véletlenszerűek lehetnek.

Az *önéletrajz ideje* személyes (szubjektív) idő; sajátságos élettörténeti időérzékelés és időkezelés jellemzi, attól függően, hogy hol és miképpen sűrűsödnek a jelentős vagy „sorsszerű" életesemények, s hogy az önmagára reflektáló egyén éppen mely életszakaszában tart.

Ebben az élettörténeti folyamban két fő tényező képviseli a rendteremtés (a koherencia) elvét: a *kívülről belevetített sémák,* minták, élettörténeti forgatókönyvek és az *önéletírás alanya,* egészen pontosan annak éppen adott *én-képe.* Minden önéletrajz az „én történetem", velem esett meg, hozzám és csakis hozzám tartozik; rajta nyugszik mindaz, ami éppen most vagyok: hiteles létem, önértékelésem, önmagamról alkotott teljes önreflexív tudásom. Ez nem egyéb, mint az egyén pszichikus koherenciájának élménye (vagy éppenséggel annak hiánya!), éspedig élettörténeti távlatban, egybefogván a múlt, a jelen és a lehetséges és remélt jövő síkját. Ebben az értelemben az önéletrajz koherenciájának nincs külső, „objektív" mércéje; rendjét az egyén *itt és most* teremti meg.

Ebben a rendteremtésben működnek közre említett *sémáink, mintáink és forgatókönyveink,* sőt magán- és családi, rokonsági és egyéb kollektív „mitológiáink", amelyek — éppen mintázottságuknál fogva — egyúttal a *társadalmi összehasonlítás* lehetőségét is felkínálják. Azt, hogy milyenek vagyunk, hogyan ítélhető meg élettörténetünk, rendszerint másokhoz mérve, *másokhoz képest* bíráljuk el.

S ebben az összehasonlításban az azonosságok és különbségek rögzítése, az azonos vagyok és egyúttal különbözöm különös feszültsége — s a belőle eredő cselekvési mintázat — szüntelenül jelen van, s mélyrehatóan befolyásolja azt, hogy mire emlékszünk és mit idézünk fel bármifajta önbemutatási helyzetben. „A felidézés nem más, mint meglévő cselekvéses sémáinknak megfelelő szelektív rekonstrukció" — írja PLÉH (1996, 269. o.). Más szóval: az önéletrajz szerkesztése során emlékezeti

teljesítményünket és elbeszélésünket mindig és szükségképpen befolyásolják mind az ismétlődő cselekvésekből leszűrődött, általánosult sémáink, mind pedig a rekonstrukciót irányító és szervező elbeszélő struktúrák, forgatókönyvek.

A VIZSGÁLATRÓL

Az imént vázolt előzetes megfontolások alapján dolgoztuk ki annak a vizsgálatnak a tervezetét, amelynek eredményeiből az alábbiakban bemutatjuk a címben jelzett jelenségkört. Maga a vizsgálat három — egymással szorosan összefüggő — kérdést óhajtott elemezni, nevezetesen:

a) Vajon léteznek-e, s ha igen, milyen módon írhatók le azok az *élettörténeti (önéletrajzi) forgatókönyvek* (life history scripts), amelyek a mai magyar viszonyok tapasztalati világában általánosult sémákként szervezik az önéletrajzi emlékezet működését és az önéletrajz szerkesztését? Feltettük, hogy e forgatókönyvek empirikusan megközelíthetőek és azonosíthatóak. Ennek nyomán mód nyílik arra, hogy mind szerkezeti jellegzetességeiket, mind pedig dinamikus sajátszerűségeiket, történeti mintázottságukat kielégítően megvilágítsuk.

b) Melyek itt és most a *jelentős életesemények* (significant life events), s azok mifajta típusokat képviselnek? Ez a kérdés önmagában is méltó figyelmünkre. Ezen belül azonban ellenőrizni kívántuk azt a közkeletű feltevést, hogy az érzelmileg erőteljesen megterhelt életesemények tartósabban bevéső dnek, gyakrabban felidéződnek, s ezért kitüntetett szerepet játszanak az önéletrajz szerveződésében. Evégett folyamodtunk ahhoz az eljáráshoz, hogy érzelmi színezetű hívószavakhoz (cue words) kapcsolódó életesemények felidézését kértük. Így mód nyílott arra, hogy módszeresen megvizsgáljuk, miképpen jelennek meg a felidézett epizódok a jelentős életesemények körében. Ha ugyanis helytálló az imént említett feltevés, akkor az affektív hívószavakra adott válaszoknak jellemző gyakorisággal kellett felbukkanniuk a felidézett epizódok között.

c) Minthogy eredendően az *önéletrajz és az identitásalakulás* kapcsolata foglalkoztatott, feltettük, hogy az önéletrajzi emlékezetben tárolt és felidézett elbeszélésekben (narratívumokban) nyomon követhetjük az egyén azonosulásait képviselő identitáskategóriák folyamatos megjelenését, s így bepillanthatunk az identitásszerkesztés és identitásváltás rejtettebb és finomabb történéseibe.

Sok tekintetben nyitottnak véljük ugyanis az én-rendszer (identitás) és az élettörténet közötti kölcsönös kapcsolatok kérdéseit. Nem osztjuk azokat a megállapításokat, amelyek e kettő *közvetlen* azonosságáról beszélnek. Ám az azonosságok és különbözőségek felderítése számos további kutatást igényel. Kétségtelen, hogy az önéletrajz s általában az önbemutatás valamennyi módja az aktuális identitás szolgálatában áll, s viszont: az identitás éppen adott állapota messzemenően befolyásolja az önéletrajz megszerkesztését. Az élettörténetet valóban úgy tekinthetjük, mint az identitásalakulás közegét és képlékeny „nyersanyagát". Mindez kellőképpen indokolja, hogy sokoldalúan vizsgáljuk az idevágó kérdéseket. Az iménti kérdések és feltevések vizsgálatára — több előzetes próbálkozás után — egy kérdőívet dolgoztunk ki (lásd a mellékletben). A kérdőív logikája a kérdésfeltevések természetéhez igazodott, s négy blokkot tartalmazott: odaillő életesemények felidézése erőteljes érzelmeket kifejező hívószavakhoz; jelentős és valamilyen értelemben sorsfordító élettörténeti epizódok, elbeszélések tetszés szerinti számú rögzítése; az egyén élettörténeti „regényének" fejezetekre tagolása s az egyes fejezetek tartalmas jellemzése (ez az adatsor kínált támpontokat a forgatókönyvek vizsgálatához); meghatározott számú nyilvánosan (társaságban) előadott epizód leírása. Ez utóbbi módot adott arra, hogy megvizsgáljuk, vajon kitapinthatóak-e a nyilvánosságot kerülő intimitás határai, s hogy vajon milyen szerepet játszanak az élettörténeti elbeszélések a társas kapcsolatok fenntartásában és „olajozásában".

Az alább következő fejtegetéseink lényegében véve a harmadikként említett blokk adataira támaszkodnak. Ezzel kapcsolatban néhány *értelmező megszorítást* kell tennünk. Természetesen felmerülhet az a kérdés, vajon miért nem teljes és kifejtett önéletrajzot írattunk vizsgálati személyeinkkel. Ez túlságosan nagy terhet hárított volna rájuk, s emellett — nem lévén világos rendeltetése az önéletírásnak — bizonyára rendkívül különnemű és eltérő terjedelmű írásokat szült volna. Úgy véltük, hogy egy kézenfekvő és közismert minta szerint (regények, elbeszélések fejezetekre tagolása) azonos jellegű és közel azonos terjedelmű anyagot kaphatunk.

Ez a feladat eleve sematizálást igényel, ennélfogva a válaszok sok tekintetben emlékeztethetnek a forgatókönyvi sémákra. (Egyébként — mint látni fogjuk — egy kedvező körülmény kezünkre játszott abban, hogy teljes és megformált önéletrajzokat is tekintetbe vegyünk.) Némi kockázat abban is rejtezett, hogy az irodalmi utalás akaratlanul is fikciókra és némileg mesterkélt „irodalmiaskodásra" késztethette személyeinket. Az utóbbi nyomait hellyel-közzel fel is fedezhettük — főképpen „eredeties-

kedő" válaszolók körében. Egészében azonban azt mondhatjuk: a kérdés megformálása végül is jól működött, s módszeres elemzésre alkalmas anyagot hozott.

Az adatfelvétel 1993-95 folyamán zajlott le. A rendszerváltást követő zaklatott évek módot adtak arra is, hogy vizsgáljuk: miképpen tört be a történelem — ha egyáltalán betört — a személyes sorsokba. Gábor Miklós (1995) szerencsés formulájával élve, rápillanthatunk: „hogyan fogadtuk be életünkbe a történelmet?". Vajon a gyökeres átalakulás milyen társadalmi változásokat hozott a személyes életsorsokban? Ez a legizgatóbb kérdések egyike a vizsgálódó pszichológus számára.

A vizsgálat 100 személyre terjedt ki (52 nő, 48 férfi); átlagéletkoruk 24,3 év volt. A legfiatalabb személy 17, a legidősebb 72 éves. Ebből az is következik, hogy a vizsgálatba bevontak főképpen az ifjú- és a fiatal felnőtt kort képviselik. Ezért csekély számban találhatók a teljes életciklusra visszatekintő, „life review" típusú beszámolók. A vizsgálat — miként általában a hasonló jellegű pszichológiai kutatások — már csak ezért sem tarthat igényt a szociológiai reprezentativitásra. Ez nem is lehetett célja, viszont az effajta visszatekintő felmérés (retrospektíve survey) maradéktalanul alkalmas lehet a fentebb említett pszichológiai kérdések hiteles elemzésére. (A további kutatások feltétlenül megkövetelik majd az egyes életkori csoportok arányosabb képviseletét, illetve az életciklus zárószakaszában született önéletrajzi visszatekintések, mérlegmegvonások bekapcsolását. Ennek szüksége azonban a vizsgálatra kiszemelt kérdések természetén is múlik.)

A kérdőívek kitöltése 3-5 fős csoportokban vagy egyénileg történt, az utóbbi esetben postai vagy személyes visszajuttatással. A felvétel lebonyolításában pedagógusok és pszichológushallgatók vettek részt. Már elöljáróban érdemes megjegyezni, hogy a vizsgált személyek átlagosan 5.33 jelentős életeseményt írtak le az 1 és 24 közti tartományban (ezek 72%-a a 3 és 7 közti sávban helyezkedett el), míg átlagosan 5.58 fejezetre tagolták élettörténetüket (1 és 13 közti tartományban; ezek 80%-a található a 3 és 7 közti sávban).

Futólag már említettük, hogy egy különös körülmény alkalmasan a kezünkre játszott és módot adott arra, hogy a vizsgálat eredetileg tervezett adatforrását némiképp kiterjesszük. Ilyenformán elemzéseinket végül is *két empirikus alapra* építettük: az eredetileg elgondolt kérdőíves vizsgálat anyagára és a nyilvánosság elé bocsátott írói önéletrajzokra. 1995 könyvnapjára jelent meg ugyanis a Kortárs Kiadó gondozásában *„Curricu-*

lum vitae" címmel 30 kortárs magyar író önéletrajza. Ez a színes és szerteágazó, izgalmas anyag önmagában is érdemes lenne önálló elemzésre — akár a kor tükreként, akár az önéletrajz-szerkesztés pszichológiai elemzésének nyersanyagaként szemléljük. A kötetben egyébként dominál az írók 40-50 éves középnemzedékének a vallomása, ezért ez az anyag — életkori szempontból — igen jól illeszkedik az általunk vizsgált népességhez, s mintegy kitágítja annak nemzedéki metszetét.

Az írói önéletrajzokat főképpen két jelenségkör elemzéséhez vettük igénybe. Jórészt rájuk támaszkodva vizsgáljuk behatóbban azt a különös megfigyelésünket, amelyet az önvizsgálattal, az önreflexióval szemben megnyilvánuló ellenállásnak-elhárításnak neveztünk. Eredeti vizsgálati személyeink esetében csupán magát a jelenséget rögzíthettük — jobbára alkalmanként és inkább a külső megfigyelő szemével. Ez teljességel érthető, hiszen ők magára a feladatra (ti. az önéletrajz szerkesztésére) nem — vagy csak korlátozottan és közvetve — reflektálhattak. Ezzel szemben így van úgy csaknem minden író kifejezte és értelmezte személyes viszonyát az önéletíráshoz s általában az önreflexióhoz. Fejtegetéseik bevezetéseképpen vagy annak folyamán gyakorta átléptek egy mögöttes elmélkedési szintre, s eltűnődtek az önéletírás természetén, elvi és gyakorlati lehetőségén. Valamiképpen személyessé tették a „kívülről" kapott — ám végül is önként elvállalt — felkérést. Az önéletírásoknak ez a mögöttes rétege módfelett hálás anyagot kínál az elemző vizsgálódás számára.

Emellett a részletesen kifejtett írói önéletrajzokban kézzelfoghatóbban és áttetszőbben fedezhettük fel a bennük érvényesülő és szervező szerepet teljesítő forgatókönyvszerű sémákat. Így azok mintául szolgálhattak a tulajdonképpeni vizsgálati anyagunk kifejtéséhez. Ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy először az írói önéletírások mintázatában felfedezhető forgatókönyveket kíséreljük meg leírni, majd ezt követően mutatjuk be — immáron részletező alapossággal — a kérdőíves vizsgálat idevágó legfontosabb eredményeit. Ilyenformán az azonosságokat és különbözőségeket is érzékletesebben szemléltethetjük. (A teljes vizsgálati anyag bemutatására további közleményekben kerítünk sort.)

Mindemellett ezúttal nem vállalkozhatunk az írói önéletrajzok *önálló* elemzésére. Már csak azért sem, mivel nem tudjuk, hány felkért író nem vállalkozott a feladatra. Emellett az írói önéletrajzok meglehetősen bizonytalan és kevéssé meghatározott helyzetben születtek. Szerzőik feltehetően elképzelt olvasóikat tartották szem előtt, míg a vizsgálati személyek egy — némileg ugyancsak bizonytalan körvonalú — „pszichológus" várakozásairól alkotott feltevéseiket. Mindenesetre a kétfajta anyag alkal-

mankénti összekapcsolása és egymásra vonatkozása hasznos lehet a vizsgálatra kiszemelt kérdéseink megválaszolása szempontjából.

Vizsgálatunk módszere a manapság — főként a szociálpszichológiában — egyre inkább teret hódító *kvalitatív eljárások* körébe sorolható. Ebben a térhódításban a kísérleti technikák bizonyos elkerülhetetlen korlátainak felismerése és bírálata csakúgy szerepet játszik, mint a szociális konstrukcionizmus eszméinek előtérbe húzódása. A kísérleti módszer a pszichológiai kutatás „királyi útja" marad, de a vele szükségképpen együttjáró redukció és elvonatkoztatás a pszichológia egyes területein nem kevés hátránnyal jár, amiként a kvalitatív módszereknek is megvannak a maguk gyengeségei és kockázatai.

Kétségtelen erényük a jelenségközeliség, az élettelibb és egészlegesebb, az összefüggésekbe illeszkedő (kontextuális) elemzésmód. „A *kvalitatív* kutató ...az anyag kontextusára és integritására összpontosít, és beszámolóját sohasem építi fel direkt módon vagy csupán kvalitatív adatok alapján" (BANISTER és mtsai, 1995, 1. o.). Ez az általános megközelítésmód felettébb hasznos lehet az elemző módon (még) fel nem bontható pszichikus jelenségek megragadására és leírására, valamint további — kutatásra érdemes — kérdések éles kimetszésére, új és új kérdésfeltevések megfogalmazására.

Szükségképpeni hátránya viszont az *értelmezés, a kutatói szubjektivitás túlsúlya,* a spekulációs hajlam — ezek minden nyomasztó kockázatával. A kvalitatív kutatás gyakorta inkább *leíró-értelmező és illusztráló,* semmint bizonyító erejű, egyebek közt a formalizálási eszközök korlátai miatt is. Szem előtt kell tartanunk, hogy a kvalitatív módszer nem egyetlen eljárás, hanem egy egész módszertani „bokrot" képvisel. Egyaránt magában foglalja az etnográfiai leírást, az interjú változatait, a megfigyelést, a diskurzus-elemzést, a Kelly-féle személyes konstrukciók alkalmazását, az akció-kutatást, sőt egyes szerzők ide sorolják az utóbbi időben oly divatos „feminista kutatásokat" is. Mindez nem változtat azon, hogy mint az imént idézett szerzők írják: a kvalitatív kutatás mindig valamely „specifikus tárgy vagy probléma interpretatív tanulmányozása, amelyben a kutató középponti szerepet játszik a jelentésalkotásban" (Id. mű, 2. o.).

Ez pedig elegendő ok arra, hogy körültekintőek és „gyanakvóak" legyünk e módszer alkalmazása láttán, jóllehet manapság éppenséggel a minél teljesebb birtokba vétele látszik időszerűnek. Hosszú távon alighanem a kísérleti (kvantitatív) és a kvalitatív módszerek szerves és *egymást kölcsönösen feltételező egybekapcsolása* ígérkezik a termékeny távlatnak. S ar-

ról sem feledkezhetünk meg, hogy az értelmezés sohasem egyetlen, lezárt aktus, hanem dinamikus folyamat, amely együtt alakul magának a tanulmányozott valóságnak a változásával.

„ELLENÁLLÁS" AZ ÖNREFLEXIÓVAL SZEMBEN

Mielőtt tulajdonképpeni vizsgálati adataink elemzéséhez fognánk, célszerű számot vetnünk egy különös jelenséggel: az önéletrajzi beszámolóval szembeni ellenállás tényével. A téma irodalmában s az eddigi kutatások során — eltekintve a mélylélektan közismert megállapításaitól — alig méltatják *önálló figyelemre* ezt a szembeszökő tényt. Olykor olybá tűnik, mintha nem lenne érdemleges különbség az értelmetlen szótagok vagy valamely szöveg felidézése és az önéletrajzi visszaemlékezés között. Adataink elemzése során két — markánsan elütő s egymást kizáró — *személyes viszonyt* tapasztaltunk az önéletrajz szerkesztés feladatával szemben. A személyek többsége — némi meghökkent töprengés után — általában könnyedén, látható erőfeszítés nélkül, máskor meg egyenesen szívesen látott neki a feladatnak. Utólag vélekedésük is kedvező volt; olykor egyenesen katartikus élményről adtak számot.

Más esetekben viszont éles és határozott elutasítás mutatkozott a „kikényszerített" önreflexióval és a nyilvános kitárulkozással szemben, jóllehet a vizsgálat kezeskedett a résztvevők anonimitásáért. A kért néhány szociodemográfiai adat nem tette lehetővé az azonosítást. Mindezek ellenére sem zárható ki, hogy a résztvevőkben elevenen marad némi fenntartás és gyanakvás; az effajta vizsgálatokban ez nem iktatható ki, s a fenntartás mértéke sem ellenőrizhető. (Mindez természetesen nem érinti az írókat; ők vállalták a nyilvános önfeltárulkozást.) Az ellenállás hevessége meglehetősen széles skálán helyezkedett el: a kategorikus elutasítástól a nyilvánvaló tiltakozás megadó leküzdésén át a teljességgel formális teljesítésig vagy a feladat játékossá-komolytalanná — olykor ironikussá — tételéig terjedt.

Hadd idézzünk néhány megállapítást az egyik pedagógus középiskolások körében rögzített megfigyeléseiből. „Nagyon rendesen, elmélyülten, tisztességesen végigcsinálják... Van, akinek kimondottan tetszik, utána percekig egymással arról beszélgetnek, ki mit írt." Más alkalomról szólván ezt olvashatjuk: „Nagyon sok időt szánnak rá." E: „Imádom az ilyen kérdőíveket. Nagyon tetszik!" S tovább: „Eleinte itt is vannak felszisszenések, majd csendes, elmélyült munka. Utólagos vélemények: nagyon tetszett; olyan, mint egy nyilvános gyónás." Több adatfelvevő számolt be arról,

hogy főképpen a már 30-as éveikben járó, megállapodott vizsgálati személyek, megbirkózván a feladattal, újdonságerejű és pozitív élményről adtak számot, amely hasznos és tanulságos volt számunkra. Feltehetjük, hogy az efféle önreflexív tapasztalatuk eddigi életük során meglehetősen ritka volt, s ezért újdonságszámba ment.

De a tanári megfigyelések másfajta magatartást is leírtak. Íme: „Látványosan szenvednek, nincs kedvük ahhoz, hogy kicsit elmélyedjenek magukban, nincs kedvük annyit írni; egyszóval *éretlenek* a dologra. Van, aki közli, hogy ezt most inkább visszaadja, nem tölti ki." A feladat kategorikus elhárítása az ellenállás legkiélezettebb alakja. Itt éppen csak utalunk rá, hogy az *önreflexív érettség és gyakorlottság* s az *önreflexív igény* minden bizonnyal sajátos szocializációs termék; méltó az önálló vizsgálódásra. Erre azonban ehelyt nincs módunk, jóllehet e tény következményei — számunkra nem ellenőrizhető módon — befolyásolhatták a kapott eredményeket.

Mi lehet e különös kétarcú jelenség oka? Erre nézve csupán feltevésekkel élhetünk. Kézenfekvő lenne, hogy a jelenséget az *extraverzív, illetve az introverzív személyiségtípus* megnyilvánulásának véljük. Ez azonban csupán valószínűsíthető feltevés, amely további ellenőrzésre szorul. Az önfeltárulkozással (self-disclosure) kapcsolatos kutatások felfedték, hogy az intimitás határainak megvonása tekintetében nagy egyéni különbségek mutatkoznak. A teljes és korlátlan *„társadalmi láthatóság"* azonban rendszerint szorongáskeltő; önvédelmi műveletekre és elhárításra késztet. Orwell világa azért elviselhetetlen, mert mindenkin rajta függ a Nagy Testvér tekintete; ez az állapot a totalitárius rend lényegéhez tartozik.

Az önfeltárulkozási hajlandóság mindig a *kölcsönösség elvén* nyugszik; ez a személyközi kapcsolatok egyik alaptörvénye. Az önéletrajznak azonban gyakorta nincs címzettje, vagy ha mégis akad, akkor az semmiképpen sem érzi magára nézve kötelezőnek a kölcsönösség normáját. Emellett a tartós és összpontosított önreflexió mindig erőfeszítést igényel, amelyet nem könnyű latba vetni. Már csak azért sem, mert eredménye fenyegetheti az önértékelést, bűntudatot gerjeszthet, s akár az egész én-rendszert is megingathatja. Az önismereti gyakorlottság mozzanatát már említettük. Mindezek a tényezők külön-külön vagy együttesen felelősek lehetnek az önéletrajzi reflexióval szembeni ellenállás létrejöttéért. Arra azonban nem adhatnak választ, hogy megjelenését mely konkrét személyeknél s a személyek mely csoportjánál várhatjuk nagy biztonsággal. Erre csak önálló kutatások deríthetnek fényt.

Bizonyosnak látszik, hogy az ellenállás kialakulásában szerephez juthat egy különös történeti-kulturális kontextus: az *önéletrajz társadalmi „kompromittálódása"*. Erre leginkább az írói önéletrajzok elemzése nyomán eszmélhetünk rá. A szerzők egy — éspedig kisebb — része ugyanis problematikussá teszi magát a feladatot is: vajon lehetséges-e egyáltalán hiteles önéletrajzot írni? Effajta gondolatokat vizsgálati személyeink is papírra vetnek, de azok alkalmiak és töredékesek, s nincsenek érvelő módon kifejtve. Mindenesetre feltehetjük, hogy az ellenállás és elhárítás sajátos módja lehet, ha valaki *elvileg megoldhatatlannak* nyilvánítja a feladatot.

Ennek egyik oka lehet az említett „kompromittálódás". Ha az önéletrajz elveszti gyakorlatias, hétköznapi jelentését, s az egyén sorsát meghatározó vagy legalábbis súlyosan befolyásoló, túlnyomóan politikai színezetű írásművé válik, az effajta tapasztalatokat átélt generációk tagjai körében viszolygást és berzenkedést vált ki. Ez a tényező azután összefonódhat a tisztán pszichológiai jellegű elhárító mechanizmusok hatásával. Az írók közül többen is szót ejtenek erről. „... akkortájt egy tucat önéletrajzséma lapult a fiókban más-más szervnek és más-más célra előre gyártva" (K. Á., CV, 206.).[1] H. Gy. arról ír, hogy az önéletrajz a kényszerbeilleszkedés eszközévé vált. „Olyan országban, ahol évtizedeken át életrajzok íratásával gyötörték a népmilliókat, mazochizmus kell ahhoz, hogy bárki kíváncsi legyen gályatársa életrajzára" (CV, 159.). Aligha véletlen egyébként, hogy a politikai rendőrség kedvelt fogása volt a vég nélküli önéletrajz-íratás. A műfajt övező, mélyre ívódott közlégkör csak lassan és fokozatosan veszítheti el korábbi tartalmait; különös holdudvarától és kellemetlen konnotációjától nehéz szabadulni. (Persze a divatba jövő pályázati és álláskeresési curriculum vitae-k ugyancsak érintenek egzisztenciális kérdéseket, s ezért ilyen-olyan alkalmazkodásra késztethetnek. De remélhető, hogy elveszítik politikai felhangjukat, s a piaci versengés megszokott eszközeivé válnak.)

Különös figyelmet érdemelnek azok az írói vélekedések, amelyeket az ellenállás tüneteiként szemlélhetünk, vagy amelyek a problematikussá tett feladatra kínálnak megoldást. Az előbbiek kapcsán szót érdemel, hogy végül is a kötetből nem derül ki: hányan hárították el a közreműködést, vagyis azt, hogy „önéletrajzzal tisztelegjenek az Olvasó előtt" (U. J., CV,

1 Az írói önéletrajzokat a szerző nevének kezdőbetűjével, a CV rövidítéssel, valamint a lapszám jelzésével idézzük.

448.). Ez a szövegezés sajátos — rokonszenves és vállalható — rendeltetést ruház a műfajra, midőn világossá és egyértelművé teszi a „címzettet".

A nyílt elhárító válaszok változataiként N. Gy. költő rövid verset ad közre curriculum vitae *helyett* (CV, 283.). S. Gy. pedig egyenesen anti-curriculum címmel illeti írását (CV, 353.), s annak mottójaként Füst Milánt idézi: „Minden életrajz hamis". Úgy véli, hogy az önéletrajz a közéleti személyiségek adekvát műfaja. Ezzel szemben: „Minden író minden művében — álneveken — a maga sajátos módján a maga életrajzát írja" (CV, 353.). Élete tehát nem írható meg; nincs a műveitől független élettörténete. Ez a gondolat a „rejtőzködés" különös alakjaként másoknál is felbukkan. B. L. úgy véli, hogy ha valaki a hatvanadik életéve tövében tart, inkább a memoár az illő műfaj, semmint az önéletrajz. Az ellenállás jele lehet a kezdési gátlás is. „Nem tudom elkezdeni" — írja ugyanő (CV, 35.).

A 30 írói számvetés közül csaknem a művek fele (14 önéletrajz) tartalmaz értelmező-önértelmező (vagyis az ellenállást feldolgozó!) mögöttes reflexiókat. Ezen nincs okunk elcsodálkozni: az írók természetes létállapota az önelemzés, az önreflexiós kényszer. Ezirányú gyakorlottságuk és intellektuális készségeik is támogatják őket. Olykor — mint látni fogjuk — intuitív módon ráébrednek olyan mozzanatokra is, amelyek közel állnak a korszerű tudományos felismerésekhez. Mindenekelőtt ahhoz a nézethez, amely úgy vélekedik, hogy valójában nem létezik egyetlen, hiteles és végleges önéletrajz.

A mindenkori kontextus és a pillanat szüli őket, s csupán ezektől függő *lehetséges változatok* léteznek. „Az nem úgy van, hogy az ember csak úgy elmeséli az életét, s mindjárt az egészet... Nekem több életrajzom van" (Cs. V., CV, 78.). S ami éppen megszületik, az nem egyéb, mint az életrajz — *most,* vagyis az én aktuális állapotának és távlatainak jegyében létrejött konstrukció. G. J. ezt egyenesen „az én aktuális pillanatának" nevezi (CV, 136.). Plasztikus és találó kifejezés! Nem hazugság az így született önéletrajz, hanem *kiválogatás, értelmezés és szerkesztés* terméke.

Ez a gondolat meghökkentően egybecsendül Dennett eszméjével, melyet ezúttal Pléh értelmezésében idézünk: „A szövegszerkesztő analógiáját használva azt mondja: nincs egyetlen végső kézirat, csak számos nyersfogalmazványunk („multiple drafts") létezik élményeinkre... Képzetáramlásunkban nincs kitüntetett narratívum. Számos történetet kreálunk

ugyanarra az eseménysorra... (A) történő események többszörös leképeződéseire többféle sztorit adunk" (PLÉH, 1996, 278. o.).

Nincs okunk feltételezni, hogy az írók Dennett, Gergen vagy Freeman szövegeit olvasták. Így azután eltűnődhetünk azon, hogy vajon milyen forrásokból táplálkozik az alkotó értelmiség posztmodern ihletésű „naiv pszichológiája". Meg tán azon is, hogy vajon monopóliuma van-e az akadémikus pszichológiának általános emberi (pszichológiai) igazságok intuitív és élményszerű felismerésére. Meggyőzően szemlélteti a lehetséges választ B. Zs. szövegezése, amely akár egy Gergen-tanulmányba is beleillenék. „... története az énnek csak mások kontextusában, a társadalomnak és a történelemnek a közegében lehet. A történet közege pedig a visszatekintés pillanata. A curriculum vitae nem életem története, hanem életem emlékezete" (CV, 29.).

Közel fekszik e szemléletmódhoz az az értelmezési mód, amely szerint az önéletrajz valójában személyes „legendárium": a megélt eseményekhez kapcsolódó elbeszélések, történetek személyességgel átszínezett láncolata. Mondanunk sem kell: ez a felfogás igencsak rokon a szépírói alkotás látásmódjával. P. G. így ír: „... önéletrajzodat írván — fogalmazás közben — kicsit jobban megismerted magadat, s magadban a világ véleményét... (A) legenda önéletrajzod maga volt, és az önéletrajz: legendád" (CV, 351—352.). A gondolat azért is találó, mivel a legenda mindig kollektív termék. A társas együttműködésben születik („a világ véleményeként"), s maga is hozzájárul a kollektívum (és az egyén) koherenciájának fenntartásához. Emellett rendszerint valamilyen valóságmagva is van, jóllehet az elbeszélés alaposan átalakítja és stilizálja azt.

Ez viszont nem mondható el a *mítoszról.* Márpedig akadnak szerzők, akik az önéletrajzot a mítosszal rokonítják, s így a tiszta fikció birodalmába utalják. T. Á. így ír erről: „...minden önéletrajz mítosz. Ugyanis mire azokhoz az időkhöz érünk, amelyekről már vannak emlékeink, úgy megszokjuk a találgatást, hogy a legszemélyesebb emlékeinket is csak úgy kitaláljuk" (CV, 430.). Ez a szélsőséges relativizálás valójában a fonákjáról fogalmazza meg azt a gondolatot, hogy az író önéletrajza műveiben bújkál. M. L. ugyancsak arról beszél, hogy az önéletrajz „igazságértéke kétes": a biográfia csupán valószínűségi ítéletek halmaza. Viszont érdekesen foglalja össze az önéletrajzírás folyamatát: „Ha mégoly tárgyilagos is a maga életének történetírója, műve a *jelenlét* egy többé-kevésbé szűk időtartományában születik. Hasonlatos a csillagászhoz, aki egy rég elpusztult galaxisról kap jeleket, a rég-megszűntből, a voltból. Távcsöve: az emlékezés; az események elrendezésére szolgáló mértékegysége a dátum, az emlék-

képek, engrammok hézagos kiemelése-elhagyása, szelektálása, s ez utóbbi rögzítés nem felel arra a kérdésre, milyen robajlások, átalakulások, új szerkezetekbe rendeződések erőterének miféle pontján tanyázott a szerző" (CV, 259.). A metaforikus leírás ismét csak aggály nélkül beemelhető volna valamely szakmai szövegbe.

Az önéletírással szembeni fenntartások és elhárító gesztusok további — egyszerre pszichológiai és morális indítékú — változata a feladat sajátos minősítése. Egyik szerzőnknél így hangzik e minősítés: „Nem vagyunk azonosak bemutatásainkkal. S önéletírásunkkal még kevésbé. Igaza lehet Hamvasnak: az önéletrajz narcisztikus műfaj... S még csak hazudnunk sem kell ahhoz, hogy mégse legyünk maradéktalanul őszinték" (J. A., CV, 188.). Vagyis az önéletrajz elkerülhetetlenül *narcisztikus* és *őszintétlen.* De mi történik akkor, ha mégis megírjuk, mint ezúttal is? A megállapításban egyszerre lappang ott az önvédelmi-önfelmentő indíték és a feladat ironikusan feltételessé tétele.

Egy másik szerző ellenérzése abból a hiedelemből táplálkozik, hogy magunkról beszélni — főként bizonyos pillanatokban (családi gyász másnapján) — „gusztustalan" (Z. T., CV, 485.). A szó mögött s az elutasítás hátterében inkább egy *életérzés* húzódik meg. Hiszen élni is „gusztustalan", mondja a szerző. Ez egyúttal arra is rámutat, hogy az *egyén aktuális állapota,* az itt és most pillanata miképpen üti rá a bélyegét az önéletírás kívülről támasztott igényére.

A személyes viszonyulások és értelmezési változatok e futó áttekintésével érzékeltetni szerettük volna, hogy az önéletrajzi feltárulkozással szembeni *ellenállás* jelensége, illetve a curriculum vitae-hez fűződő *naiv pszichológiai értelmező-magyarázó sémák* módszeres tanulmányozása figyelmet érdemel. Hiszen azok — előfeltételként és kísérőjelenségként — szervesen egybekapcsolódnak az önéletrajz ilyen vagy olyan megszerkesztésével.

FORGATÓKÖNYVEK AZ ÍRÓI ÖNÉLETRAJZOKBAN

A „forgatókönyv" — miként általában a metaforikus vagy a hétköznapi nyelvezetből kölcsönzött tudományos fogalmak — nem tartozik a jól meghatározott, kellően egyértelmű kifejezések közé. Még inkább érinti ez a viszonylag újkeletű s főképp az önéletrajzi emlékezet kutatásában felbukkant „élettörténeti forgatókönyv" (life history script) tartalmas jelentését.

Ami kétségtelen: a forgatókönyv a *séma jellegű* alakzatok körébe sorolható.

A bartletti hagyományból származván, a séma fogalma a maga általános és sokarcú alakjában napjaink kognitív pszichológiájának egyik vezető kategóriája lett. Minden sémaszerű alakzat közös vonása az egyedi eseményekből és alakzatokból (észleletekből) kiszűrt *általánosítás* meghatározott, ilyen vagy olyan szintje, valamint az információfelvételben és -feldolgozásban (értelmezésben) teljesített *szabályozó* szerep. Ezért nevezi NEISSER (1984, 60. o.) a sémát „az észlelés központi kognitív struktúrájának", kiemelvén, hogy „az észlelőhöz képest belső, a tapasztalat által módosítható és az észlelt dologra nézve valamiképpen specifikus".

Kihlstrom egy további mozzanatot húz alá: az események egymáshoz kapcsolódásának, együttjárásának a szabályszerűségét, vagyis bizonyos *eseménysorok mintázottságát.* A séma — mondja — „... mentális struktúra, amely megőrzi a tárgyak, események és tulajdonságaik közötti kapcsolatokról nyert információt. A társadalmi megismerés tele van efféle sémákkal" (KIHLSTROM, 1993, 83. o.). A séma elvontsága sokféle konkrét megnyilvánulási alakot rejt magában: prototípus, keret, mintapéldány, szerepképzet, személyiségtipológiai kategóriák, történetséma. Ezek körébe sorolja SCHANK és ABELSON (1977) a forgatókönyvet (script) is. (Részletesebben lásd még LÁSZLÓ, 1981, 1983.)

A legegyszerűbben szólva, a forgatókönyv valamely szabályszerűen együttjáró cselekvés- vagy történetsor mentális leképződése: sémája. Érvényességét mindig *társas egyetértés és kulturális alátámasztottság* tartja fenn.

Az „élettörténeti forgatókönyv" eszméje azon a feltevésen nyugszik, hogy az önéletrajzi visszaemlékezést és ennélfogva az önéletrajz szerkesztését átszövik a sematizálási folyamatok (lásd BARCLAY, 1986). Ezek eredményeként jönnek létre — az életút szekvenciális lezajlásának megfelelően — mind a körülhatároltabb én-elbeszélések (self-narratívumok) sémái, mind pedig az önéletrajz megszerkesztésének és előterjesztésének kulturálisan érvényes, szokásszerű mintázatai. Ezek mélyrehatóan befolyásolják az önreflexió menetét és eredményeit is.

Úgy véljük, hogy ez a sematizálódás végül is két irányba mutat: az önéletrajzi történetsémák (minták) *alaki szerkezetének,* illetve az e keretben megnyilvánuló személyes „sorsdráma" *eseménymintázatának és irányának* kidolgozása felé.

Az előbbi az önéletrajzi elbeszélés szerveződési módjára utal. Az élettörténet természetes közege a lineárisan lepergő idő. Ám ez az élettörténet nem holmi elvont kronológiai időben, hanem megélt, személyessé tett s a személyes sorson átszűrt *„biográfiai időben"* zajlik le, amelyben az időérzékelés, az időtagolás sajátos vonásokat mutat. (Az idő lassulása, gyorsulása vagy stagnálása csakis személyes élményként létezhet.) Ezek pedig mélyrehatóan befolyásolják, miképpen alakítjuk az önéletrajz *belső arányait;* mit emelünk ki és mit mellőzünk; hogyan szőjük és tagoljuk az önéletrajzi elbeszélés fonalát, éspedig attól függően, hogy mennyire „telítettek", eseménygazdagok az egyes életkori szakaszok.

Mindemellett az önéletrajz szerkesztésének *külső támpontjai* is vannak: mindenekelőtt az intézményes szocializáció lépcsőfokai az iskolába lépéstől kezdve a nyugdíjba vonulásig. Az eseményeknek ez a személytelen és elvont rendje valójában már felettébb általános forgatókönyvet képvisel. Hasonló szerepet játszanak a mindennapi pszichológiai tudás részévé vált fejlődéslélektani (az életkori szakaszokról szóló) és személyiséglélektani (az én konzisztenciáját állító) ismeretek, valamint az adott kultúrában érvényes szokások és hagyományok (az iskolázás időtartama, a munkába lépés és a házasodás ideje, a gyerekkor és az időskor társadalmi képe stb.). A személyességnek, a személyes élményeknek és a külső mintázottságnak ez a sajátságos összefonódása alkotja a séma-működésnek az alapját és a keretét.

A sematizálás másik — lappangóbb, kevésbé szembeszökő — területét az élettörténet pszichodinamikájának (vagy sorsdinamikájának?) nevezhetnénk. Ez mindenekelőtt az életrajz *mozgásirányát,* s annak hullámzását, olykor tragikus — vagy aképpen átélt — töréseit, a kudarcok és sikerek, az elbukások és felemelkedések váltakozását jelenti, valamint azt, hogy a történelem és a politika miképpen avatkozott bele az egyén életébe, s hogyan képeződött le a személyes sorsban.

Az életeseményeknek ez a különös mintázata tükröződik az önéletrajz általános *érzelmi tónusában* is. Ez a hangoltság eredhet a visszatekintés pillanatának hangulatából. Majd innen rávetülhet az egész lepergett életre vagy annak kitüntetett epizódjaira. De származhat valamely messze tűnt kínos, szégyellnivaló, tragikus — vagy éppenséggel lelkesítő-felajzó — élmény hosszan lecsengő hatásából. Az *alapvető érzelmi tónus* egyneműsíti az eseményeket, s így valamifajta egységes jelentést és jelleget adhat az élettörténetnek.

Ebben az értelemben beszélhetünk önéletrajzi idillekről, siker- és kudarctörténetekről, betegségekkel és haláleseteкkel beárnyékolt tragédiákról, jellegtelen elegyes történetekről, a „történelem áldozata" elbeszélésekről vagy az életút konfliktusgazdag mintázatáról.

Az élettörténeti forgatókönyvek nagy szerkezetei mindig epizódszerű mikroelbeszélésekből (self-narratívumokból) építkeznek; ezek nem kevésbé hajlanak a sematizálódásra. A gyakran visszatérő *epizód-sémák* („ősélmények") közül főképpen az alábbiakkal találkoztunk: a „boldog gyermekkor" mitológiája, a serdülőkori lázadás, a barátság és a szexualitás, a szerelem („a Másikkal való találkozás") misztériuma, az alapvető antropológiai léthelyzetek (születés, házasodás, halál, magányosság, betegség) személyes élménye, a táj és a tér s a benne való mozgás birtokba vétele, szakmai siker vagy kudarc, „megtérési" élmények, súlyos személyes konfliktus, találkozás a „történelemmel". Gyakorta előfordul, hogy merőben különböző önéletrajzokban leljük meg ugyanazokat a mikro-elbeszéléseket (epizódokat); kontextusuk azonban gyökeresen eltérhet. E kérdésre később még visszatérünk.

Az írói curriculum vitae-k — lévén kifejtett és megszerkesztett elbeszélések — jó esélyt adnak arra, hogy kísérletet tegyünk a bennük működő forgatókönyvtípusok leíró jellemzésére. Végül is minden megszerkesztett élettörténet kísérlet arra, hogy a személyes múltat s annak eseményeit valamely *átfogó értelmezési keretbe* illessze. Mint FREEAMAN (1993, 138. o.) rámutat, az egyén e művelethez konvencionalizálódott, hagyományos „hipotéziseket és forgatókönyveket" vesz igénybe, melyeknek érvényességét az adott kultúra szentesíti. Élettörténeti elbeszéléseinket és forgatókönyveinket bizonyos értelemben mások írják számunkra. Megszerkesztésükhöz azonban nélkülözhetetlen a képzelőerő és a poétikai alkotókészség. Egyebek közt ebben különbözik az önéletrajz a pusztán tények rögzítésére szorítkozó naplótól vagy a memoártól.

Az írói önéletrajzokban három forgatókönyvi alaptípust véltünk felismerhetni: a lineárisan építkező *élettörténeti krónikát;* a lazább szövésű, a jelentőségteljes, reprezentatív életeseményeket (epizódokat) kiemelő *élettörténeti novellafüzért;* a *„hangulatélmények"* (E. P., CV, 111.) és az *életfilozófiai eszmék* logikája szerint szerveződő *élettörténeti esszét.* Hadd fűzzük tüstént hozzá: a felsoroltak „tiszta típusokat" képviselnek. A valóságban — jóllehet tiszta alakban is megleljük őket — gyakorta egymásba játszanak, s csupán jellemző hangsúlykitételről beszélhetünk.

A *krónika-forgatókönyv* a leginkább konvencionális és szokásszerű. Szerkezetét főképpen az intézményes szocializáció keretei („ilyen és ilyen iskolába jártam", „barátkoztam és szerettem", „szakmát szereztem és elkezdtem szakmai tevékenységemet", „családot alapítottam" és így tovább), illetve az életkori fejlődés szakaszai szabják meg. Ezekhez kapcsolódva jelennek meg az élettörténet „ősélményei", jelentős eseményei s a hozzájuk fűzött értelmező-értékelő reflexiók, valamint a hozzájuk tapadó érzelmi reakciók. Így vagy úgy minden krónikára rányomja a bélyegét az egyéni élettörténet *egyszerisége,* sajátságos színezete. Ezt semmifajta tipológia nem képes magába fogadni; a forgatókönyvről is elmondható az, amit a szerepről szoktak emlegetni: „konfekcióruha", amelyet az egyén magához igazít. Az ebből eredő módszertani nehézségeket aligha kell ecsetelni!

A *novellafüzér- (epizodikus) forgatókönyv* — akárcsak a krónika — ugyancsak szelektál. Ebben az esetben azonban nem az idő és a szocializációs keretek logikája szerint emelkednek ki az egyes élettörténeti epizódok, hanem azok *reprezentatív értéke* szerint. Az önéletíró rejtett vagy nyilvánossá tett szándéka, hogy azt az előtörténetet s azokat a kulcsepizódokat vázolja fel, amelyeket jelenlegi én-állapota szempontjából a legfontosabbaknak, a leginkább meghatározóaknak vél. E „mini-novellák" megformálása rendszerint anekdotikus; szövegük az ismételt felidézés és közlés során tovább csiszolódik. Ezért fontos szerephez jutnak a társas-társasági kapcsolatok kialakításában és fenntartásában. Az ide sorolható forgatókönyvek tartalmában gyakran felbukkannak a *rendkívüli, szokatlan és szélsőséges* helyzetek és élmények (családi mitológiák, halálveszély, gyökeres fordulatot hozó ráeszmélések, a „történelem" beavatkozásai a személyes sorsokba).

Az *élettörténeti (önéletrajzi) esszé* képviseli anyagunkban a leginkább elvont változatot: rendszerint egyetlen (vagy néhány) vezető motívum, életérzés, *kulcsélmény* köré szerveződik, s általános jellegű életfilozófiai reflexiók megfogalmazására törekszik. Ezért ez a legkötetlenebb és a legszubjektívabb forgatókönyv. Nem az életesemények tényszerű — ámbár szükségképpen szelektív — felidézésére épül, hanem — amiként B. Zs. találóan írja — annak a „belső tónusnak" az újjáteremtésére, amely az eseményeket végigkísérte (CV, 30.). Számára ez a tónus a „félelem emlékét és a félelem mostját" jelenti: az életút „bűntudat és a félelem Erünniszei között" vezetett (CV, 34.).

Egy másik szerző a szerelem misztériuma köré építi élettörténetét. „Az én életrajzom szerelmek története... Be vagyok bugyolálva nőkkel." Majd így folytatja: „Szerelmesen az ember a hétköznapi agy számára föl-

foghatóan éli át a másik lényen keresztül a *kapcsolatot* mindennel (Cs. V., CV, 77. és 84.). De szó esik az alkoholos mámor szülte szabadságérzésről, a hivatásra s a tehetségre való ráébredés élményeiről, a vándorlás („peregrinatio") motívumáról. Az önéletrajzon végighúzódó vagy benne kulcsszerepet játszó életérzés és „élet-téma" megszabhatja a biográfia egész tónusát, s így koherenciájának is jellegmeghatározó tényezője lehet.

Ez a forgatókönyvi változat kínál leginkább lehetőséget arra, hogy szerzője kifejtse a maga *„ars vitae"*-jét: életfilozófiájának alapeszméit. K. Á. egyenesen ebben látja az önreflexiónak és termékeinek a lényegét. „...az emlékiratíró azért írja meg az életét, hogy általa mint eszköz által rögzítse, és az utókornak átörökítse a szemléletét, vagyis azt a módot, ahogy ő a világot látja." A dolog lényege a szemlélet megragadása: „Az a mód, ahogyan a világot látom. Én és csakis én" (CV, 208.). A személyességnek ez a nagyerejű igénye azt sugallja, hogy az önéletrajznak valamilyen értelemben paradigmatikus értékűnek kell lennie. Ezt pedig azáltal érheti el, ha a konvencionalizálódott keretek között fel tudja villantani az ember „egyedüli példány" mivoltának színeit. D. K. élete „világító örökmécspontjainak" nevezi azokat az ihletett pillanatokat, amelyek „lélek- és erkölcsi erőt sugárzó" energiatelepekként táplálták erőfeszítéseit (CV, 92.).

Újra és újra aláhúzzuk: az imént bemutatott önéletrajzi forgatókönyv típusok ritkán fordulnak elő a maguk *tiszta alakjában.* A krónika eseménysorát is tagolhatják kerekded epizódok (novellák), családi és személyes mitológiák. Rendre feltűnhetnek minősítések és értékelések, érzelmi mintázatok, általános jellegű reflexiók. Az önéletrajz mindig az epizodikus és a szemantikus (generikus) emlékezet különös egybejátszásából áll elő, jóllehet az arányok jelentősen különbözhetnek. A krónika nyilvánvalóan az epizodikus emlékezetre támaszkodik, míg az esszé inkább az utóbbira. Mindenesetre a 30 írói önéletrajz különösebb nehézség nélkül besorolható az említett három típusba: 12 krónika, 7 novellafüzér, 11 esszé lelhető köztük. Ezért a további elemzések során is ezeket tekintjük forgatókönyvi alaptípusoknak.

Az írói önéletrajzok egyikében-másikában feltűnnek olyan rendezett s jobbára a történelem vak erői által meghatározott eseménysorok, amelyeket teljes joggal nevezhetünk sajátos *„generációs forgatókönyveknek".* Ezek valójában esemény- és élményszerű leképzései valamely nemzedék történeti mozgásterének, tipikus életszervezési kereteinek. Valójában a „hanyas vagy" közismert effektusáról van szó! Mivel az írók túlnyomó többsége azonos generáció tagja, az effajta generációs forgatókönyvek vagy azok elemei nagy számban tűntek fel. Íme egy tudatosan és pontosan

fogalmazott változat: „A háború alatt gyerekek, Rákosi alatt gimnazisták, ötvenhatban húszévesek, a hatvanas évektől diploma, házgyári lakás, telkecske, Trabant, rövid utacskák Csehbe, Lengyelbe, Jugóba, Erdélybe, biztos totyogás felfelé a munkahelyi „szamárlétrán", hatvannyolc, „a gyereknek, annak-legalább-legyen-jobb" erőlködések, gulyáskommunizmus, legvidámabb barakk... Közhely és sablon, de ha csak az egyiket kimondom, szakad az egész, bele a nyakamba. Ez volt az életünk" (B. L., CV, 49.).

Egy egész nemzedék mondhatja: igen, ez volt az életünk kerete, ezek voltak életünk mérföldkövei, jóllehet mindegyikünk a maga módján élte át őket. Ámde ez a „hétköznapi" s tömegesnek mondható nemzedéki forgatókönyv, amely olyannyira meggyökeresedett az önéletrajzi emlékezésben, s általánosult sémaként működik, korántsem tekinthető egyetemes érvényűnek. A szóban forgó generáció egy számottévő reprezentatív csoportja merőben másfajta — jóval drámaibb — forgatókönyv keretei között vetett számot élettörténetével. Ezt a változatot leginkább D. K. önéletírása képviseli (lásd CV, 85—106.), jóllehet annak *vezető motívumai* több írásban is felbukkannak.

Ezek a motívumok így festenek: derűs, kiegyensúlyozott, sőt, valamilyen értelemben privilegizált gyermekkor — gyermekfővel átélt háborús veszedelmek — fokozódó „osztálydiszkrimináció" (kitelepítés, mindenirányú korlátozás, anyagi küszködés, „rejtőzködési" kényszer) — 1956 „örökmécs-pillanata" — az egzisztenciális kényszerek enyhülése: ráeszmélés a hivatásra, tehetségre, az első alkotói sikerek — nagy példaképek („erkölcsi zsenik") és kortársak vonzása — a rendszerváltás eufóriája — számvetés és leszámolás a múlttal. E forgatókönyvi változat belső nehézkedési ereje így fogalmazható meg: „életem jelentős része valamiféle csak azért is dacban telt el" (D. K. CV, 93.).

Egy generáció közös élménymintázatai kollektív sémákként működnek, s ebbéli minőségükben egyneműsítik a nemzedék tagjainak önéletírásait — legalábbis ami alaki szerveződésüket és a jelentős életeseményeket illeti. Az egyén tehát *nemzedéki mintázatokat* is igénybe vehet, midőn önéletrajzát szerkeszti.

„... Minden önéletrajz mítosz" — mondja T. Á. (CV, 430.). Milyen értelemben helytálló ez a provokatív kijelentés? Ha a mítosz a maga eredeti jelentésében „világmagyarázó" elbeszélés, akkor az önéletrajzi mítosz *„sorsmagyarázó"* (vagy „életmagyarázó") narratívum. Minden biográfia személyes, családi és közösségi-történeti elbeszélések különös egyvelege:

legendáriumok láncolata, amely az át- és megélés sajátos változatát, a történések egyéni-személyes feldolgozásmódját képviseli.

Ennek alapja az a tény, hogy „... a múlt az egyetlen olyan dolog, melyet azután is birtokolunk, miután nem rendelkezünk vele" (L. A., CV, 238.). A múlt mindig képlékeny és alakítható: tényei új és új kontextusokba és elbeszélésekbe illeszthetők. (Ennek elriasztó példái a koncepciós perek. Rajk vagy Nagy Imre élettörténetének a perekben idézett tényei nagyrészt megfeleltek a valóságnak; értelmezési keretük azonban cinikusan hazug volt.)

Olykor az egyén is „konstrukciós per" nyersanyagának tekinti tulajdon múltját: belőle szerkeszti meg aktuális énje és identitása mindenkori igazolását. Minden élettörténet „kísérlet arra, hogy a múlt tapasztalatait átfogó értelmezési kontextusba illesszük" (FREEMAN, 1993, 30.). Ezt a lehetőséget — a maga elvont alakjában — az emberi szabadság megnyilvánulási módjának is tekinthetjük. Nem abban az értelemben, hogy szabadon választjuk meg a múltunkat, hanem abban, hogy szabadon alakítjuk *hozzá fűződő mai viszonyunkat.* A nagy „vallomások" — az Augustinusé, Rousseau-é — meggyőzően szemléltetik ezt. Az ember nem múltjához szögezett lény!

A FORGATÓKÖNYVEK ALAKI SZERKEZETE

Az írói önéletrajzok elemzésének tapasztalatait szem előtt tartva vegyük most szemügyre tulajdonképpeni vizsgálati anyagunkat. Emlékeztetünk rá, hogy a kifejtett és részletező írói biográfiákkal szemben vizsgálati személyeink önéletrajzuk fejezetekre tagolt — vagyis erősen sematizált — változatát írták le. Ez a megoldás bizonyos tekintetben alkalmasabban kidomborította az önéletrajz alaki szerkezetét: eseménysorának tagolását. Így közvetlenebbül utalt a forgatókönyvi szerveződés jellegzetességeire is.

A rendelkezésünkre álló önéletrajzi vázlatokat több szinten s több szempontból is elemezhetjük. A legkézenfekvőbb az *alaki szerkezet* — vagyis a történetszervezési mód — vizsgálata. A *pszichodinamikai szerkezet* elsősorban a történet-sémák és a fejlődés-eszme megközelítése és kiemelése révén ragadható meg. Az *idői szerveződés* a felidézett epizódok és élmények időbeli eloszlását (arányosságát vagy aránytalanságát) tükrözi.

Elvben feltehettük, hogy az írói önéletrajzokban talált típusok ezúttal is leírhatják a változatokat. Ez a várakozás azonban nem teljesült mara-

déktalanul. Egyebek közt azért sem, mivel az önéletrajzi esszé gyakorlatilag nem fordult elő, legfeljebb egyes elemei tűntek fel. Ez a körülmény érthető lesz, ha tekintetbe vesszük a válaszadók két csoportjának nemzedéki arculatát, önreflexív érzékenységét és gyakorlottságát, valamint feladatuk némileg eltérő jellegét. Más esetekben viszont jellemző azonosságokat (krónika-önéletrajz), illetve megfeleléseket találtunk (novellafüzér). De figyelmet érdemlő részleges különbségek (altípusok) is akadnak.

Vizsgált személyeink önéletrajzi vázlatainak túlnyomó többsége besorolható két vezető típusba: az *eseményközpontú,* epizodikus élettörténeti krónikába, illetve a túlnyomóan *élményközpontú,* erőteljesebben önreflexív és értelmező-minősítő élettörténeti elbeszélésbe. Az előbbi lényegét illetően azonos azzal a forgatókönyvi szerveződéssel, amelyet az íróknál is megleltünk. Ez az önéletrajz lineárisan szerveződik, és külső támpontokhoz, referenciákhoz igazodik. Ezért rendkívül erőteljesen sematizálódott, sok benne a sztereotíp mozzanat. Egyebek közt ezért is oly szembetűnő forgatókönyvi jellege.

A külső támpontok rendszerint az intézményes szocializáció (iskolázás) kereteihez igazodnak, kiegészülvén a munkatörténettel, a családalapítással és -történettel. A másik támpontot a mindennapi tudat naiv pszichológiájába leszívódott életkori szakaszolás jelenti. E forgatókönyv rendező és koherenciát teremtő elve a fejlődés-növekedés, pontosabban annak valamely intézményes pozícióval vagy életkorral jelölhető szakaszai. Íme egy jellegzetes változat: gondtalan gyermekkor — általános iskola — középiskola — főiskola — első munkahely — házasságkötés, az első gyermek születése — „az élet": minden jól alakul (1, F37).[1]

Természetesen e típusban is előfordulnak részletező és értelmező közlések, ám azok jobbára sztereotíp megállapítások alakját öltik. A lényegmeghatározó az élettörténeti események-epizódok — időben elrendezett — elsorolása. Kizárólag az életkor függvénye, hogy a munka- és hivatástörténet, továbbá a családtörténet mily mértékben és milyen módon van képviselve. A vizsgált személyek 37%-a sorolható e típusba, éspedig úgy, hogy ebből a könnyebben kezelhető intézményes szocializáció támpontjához 26% folyamodik. (Ne feledjük: a középiskolások túlreprezentáltak a mintában!)

---

1 A vizsgálati személyek szövegeit a kérdőív sorszámával, továbbá a nem és az életkor megjelölésével idézzük.

Némileg meglepő, hogy a komplexebb, irodalmiasabb és metaforikusabb élettörténeti elbeszélés részaránya csaknem a válaszok felét (46%) teszi ki. A forgatókönyv e két típusa közötti fő különbség a nézőpontban és a koherenciateremtés módjában rejlik. A krónika túlnyomóan *külső vonatkoztatási keretekkel* élő eseménytörténet, míg az elbeszélés jellemző módon a *belső történések* (élmények) logikája és súlya szerint szervezi az életrajzot. Feltehetően ebből ered az, hogy gyakran közel kerül az irodalmi fikció stiláris és egyéb jellegzetességeihez. (Mint már utaltunk rá, ebben szerepet játszhat az instrukció irodalmi utalása is.)

E forgatókönyvi típus lényegét remekül fogalmazza meg az egyik vizsgálati személy: „... számomra nem a konkrét események, hanem az érzelmi lenyomatok, az általa (sic!) ébresztett gondolatok a fontosak" (47, F17). Ezért ez a változat meglehetősen közel áll az íróknál talált önéletrajzi esszéhez, jóllehet mind az „életfilozófiai" reflexiók jellege, mind az élmények árnyalása szegényesebb.

Lássunk néhány további szemléletes példát! „A várva várt gyerek — Romániában magyarként — minden kezdet nehéz — értetlenségek — megtérés — ki vagyok én tulajdonképpen?" (96, N24). „Gyermeki ártatlanság — csalódás a felnőttekben — idomítani akarnak: iskolák — gimnázium és duhajkodás — Nyuszi barátai és üzletfelei" (35, N23). „A költözködések kora — a szülői terror kora — a fontoskodások kora — konszolidáció, polgárosodás kora — csalódások kora — földrengés — fordulópont — kifelé a gödörből" (44, N32). „Sikerek kudarc nélkül — a nyers élet és a maradandó barátságok — a kerék mélyre zuhan — a kerék felemelkedik — nyitás más irányokba" (6, F29). „Babuci — aranyos kislány vagyok — nem vagyok aranyos kislány — nem vagyok kislány — mindenki azt hiszi, hogy kislány vagyok — fogalmam sincs, ki mit gondol" (55, N17).

Mint e példákból is kitetszik, ez a változat mind a helyzeteket, mind az élményeket megfosztja egyedi konkrétságuktól, általánosítja, s ebben az alakban (generikus, szemantikus alakban) raktározza őket az emlékezetben. Feltételezhetjük, hogy míg a krónikaszerű önéletrajz elsősorban az epizodikus emlékezetre támaszkodik, addig az elbeszélés főképpen a szemantikus emlékezet teljesítményén nyugszik. Természetesen ezúttal is csupán jellemző tendenciákról — nem pedig kizárólagosságról — eshet szó.

E két fő változat mellett — alárendelt szerepben — három további forgatókönyvi szerveződést is találtunk. Ezek egyike a *„tiszta" idő tagolá-*

sához folyamodik; évszámok szerepelnek fejezetcímként (pl. 1—6, 6—11, 11—14, 18—20). Persze ezek a számok az iskolázás lépcsőfokait s egyúttal az életkori fejlődés szakaszait jelzik. Hat ilyen könyvet találtunk. Sajátos szervzési elv lehet a *térbeli migráció* rendje, amely szokatlan gyakorisága miatt válhat kitüntetett tényezővé. Íme két példa: „Gyermekkor Sümegen — kispolgári kisváros (Pápa) — a győri bencés kaszárnya — hazamegyek — egy kisváros rendszerváltása — a magyar ugar — Budapest" (32, F21). „Székesfehérvár — a fővárosban — a kiküldetés — újra Budapesten — a gimnázium — nyaralásaim" (76, F17). Miként a példák is sugallják, ez a változat főképpen a gyermek- és ifjúkort foglalhatja keretbe. Anyagunkban ötöt találunk.

Kizárólag középiskolások körében fordult elő valamely *érdeklődési körhöz vagy tevékenységhez* igazodó, *monotematikus* élettörténet. Ilyenkor egyetlen motívum tölti ki az önéletrajz keretét: találkozás az érdeklődés tárgyával, majd az elért sikerek megjelenítése. Ez kapcsolódhat a versenyszerű sportoláshoz, számítógép-szenvedélyhez, valamely hobbyhoz. Anyagunkban féltucat ilyen változat bukkant fel. (Megjegyezzük, hogy 3 személy e kérdésre nem adott választ, ezért csak 97 személy adatait dolgozhattuk fel. A továbbiakban mellőzzük a % jel használatát; minden szám a %-os részesedést jelöli, hiszen a vizsgált személyek száma 100.)

A FORGATÓKÖNYVEK DINAMIKUS JELLEMZŐI

A forgatókönyvek alaki szerveződése mellett vizsgálni kívántuk azok legfontosabb dinamikus jellemzőit is: a bennük érvényesülő történet-sémákat (az élettörténet ívének alakulását), a fejlődés-gondolat megjelenését, az előlegező (anticipatív) mozzanatokat, valamint a nyilvános-történeti események leképeződését az önéletrajzokban.

FREEMAN (1993, 9.) joggal mutat rá, hogy a „fejlődés eszméje alapjában véve elválaszthatatlan a múlt elbeszélésének folyamatától..." A jelen, az *önreflexió pillanata* (az önéletírás „most"-ja) *mindig kétarcú,* akárcsak Janusz: egyaránt magában rejti a *visszatekintés* és az *előrepillantás* mozzanatát. S hogy e kettő milyen arányban fonódik össze, az sok tekintetben diagnosztikus értékű lehet. Amiként az is, hogy az egyén emelkedőnek, stagnálónak vagy éppen kudarc sújtotta állapotnak éli-e meg aktuális helyzetét, s hogy miképpen bocsátja be személyes életébe a történelmet.

Az egyén élete bizonyos szempontból folytonos növekedés, változás, gyarapodás, ha úgy tetszik: fejlődés. Ezért a legegyszerűbb történet-séma is az *egyenletes gyarapodásé,* az előrehaladásé. Ez már-már sztereotíp képzet — főleg az életciklus első felében. Az egyén végiglépdel az intézményes szocializáció lépcsőfokain, s a jelenből visszapillantva sikeresnek és egyenes vonalúnak ítéli eddigi életútját. Ez akár idillt is sugározhat, sőt, önelégült, „happység" lengheti át a szavakat. Az egyik vizsgálati személyünk (1, F37) azzal fejezi be a „gondtalan gyermekkor"-ral kezdődő élettörténetét, hogy „most minden jó": boldog család, biztos munkahely, nagyobb lakás. (Ez az élményminta könnyen befolyása alá vonja az első generációs, sikeresen feltörekvő értelmiségieket.) Máskor szikárabb és tárgyszerűbb a számvetés, de a pályaív ugyancsak töretlen. Ez a *naiv-idillikus történet-séma* azonban meglehetősen ritka anyagunkban (13).

Jóval gyakoribb a megtört ívű pályarajz: fordulat, törés, válság után újólagos felemelkedés („kifelé a gödörből"). Nem minden fordulat kötődik válsághoz. Olykor különös belső élményből, „megtérésből" is eredhet. Valamely kudarccal, csapással vagy személyes tragédiával való megbirkózás nem azonos — a jórészt lappangóan előkészülő — konverzióval. Az előbbi inkább külső próbatétel, az utóbbi inkább benső „megvilágosodás". Ez a történet-séma (siker — kudarc, csapás, törés — újra felemelkedés) mélyen gyökerezik az elbeszélő hagyományban; a válság rokon a népmesék próbatételével. A *„próbatétel"* sorozatos is lehet: az egyes élettörténeti elbeszélésekben olykor 2-3 is egybefonódik.

E próbatételek egy nagy csoportja a *sorsszerűség* képzetéhez kapcsolódik, s az emberi létezés antropológiai velejárója: betegség, halál, fizikai stigmatizáltság vagy kiközösítéssel járó esendőség (14); a szülők válása (9); teljesítménykudarc (iskolában, munkában, felvételi vizsgán) (23); munkanélküliség (3); a gyökerek elvesztése: pl. áttelepülés következtében (3). Általában elmondható, hogy viszonylag gyakori a „broken home" tünetegyüttese. Az effajta próbatételek nem azonosak a fájdalmas élményekkel; az utóbbiak jóval változatosabbak. A velük való megbirkózás módjai is kevésbé konvencionálisak.

Korunk mélyreható változásai is tükröződnek abban, hogy az élettörténeti fordulat egyik jellegzetes reprezentatív változata: a *„megtérés"* (6). Ez rendszerint meghatározott vallási élményhez kötődik, de általánosabb spirituális vagy transzcendens-misztikus élmény alakját is öltheti (vegetarianizmus, agykontroll, új értékrend választása). Tanulságosak a szövegezések: „Isten felfedezése" nyomán „megteltem hittel, erővel, szeretettel" (56, N18). Szó esik „az első áldozás mély benyomásairól" (74, F17); a sze-

retet erejének felfedezéséről s a katolikus közösségben fellelt „jó emberekről" (77, F18). A hangütés olykor kedvesen naiv: „megtérésem óta teljes a változás, nem káromkodom, nincs nagy szám" (88, N17).

Feltűnő, hogy a vallási megtérés képviselői laikus közegben felnőtt, húsz éven aluli diákok — jórészt középiskolások — közül kerülnek ki.

Említésre érdemes, hogy az élettörténet pozitív színezetű fordulatai között szerepel az első gyermek megszületése — éspedig férfiaknál és nőknél egyaránt (7). De jellemző gyakorisággal ide illeszkednek az intézményes szocializáció fordulópontjaihoz tartozó események is, mint az iskolába lépés, a gimnáziumi és egyetemi felvétel, az első munkahely elfoglalása vagy a vállalkozói siker.

Minden fordulat — bármi legyen is az előjele — *identitás-szerkesztési művelettel* jár együtt: vagy gyökeresen átrendeződik az identitás szerkezete, vagy csupán új kategóriával bővül tartalma. Az iménti példákon ez jól szemlélhető: a hívő, a szülő: apa vagy anya, az egyetemista, a sikeres vállalkozó mind-mind fontos identitás-kategóriák. Ez a változás olykor reflektálatlan ösztönösséggel zajlik le, máskor viszont tudatos identitás-dilemma alakját ölti. A 96, N24 vizsgálati személy, aki egyébként Erdélyből települt át, s új baráti közösséget teremtő megtérési élményről számol be, világosan megfogalmazza ezt a dilemmát. „Ki vagyok én tulajdonképpen? — kérdi írásában. Ki vagyok mint keresztény? Mint értelmiségi? Mint magyar?" Így hordozza magában az élettörténet az *identitás-mintákkal* való találkozást s a róluk hozott döntéseket.

A „fent — lent — újra fent" hármassága alapvető önéletrajzi történet-séma, amely többször is megismétlődhet. Több (7) esetben előfordul az is, hogy az önéletrajzi reflexió a mélyponton zajlik: a válság élménye mély, homályosak az „újra fent" körvonalai. Válás előtti kínlódás, reménytelen munkanélküliség, általános kudarcérzet és csődélmény sorolható ide. Helyét nem lelő ember cselleng a „cudar világban". (10, F25) A 17, N59 megromlott házasságban őrlődik alkoholista férjével. Egy másik személy „férjjel, de nem társsal" él együtt, s töpreng: „Váljak vagy ne váljak?" (39, N33). Ismét másokat a sikertelen felvételi vizsga pillanatnyi letargiája nyomaszt.

Az elmondottak egyúttal arra utalnak, hogy minden élettörténeti elbeszélés sajátos *iránnyal* jellemezhető. Lehet egyenletesen előrehaladó; valamilyen értelemben (kompetencia, társadalmi státusz, sikeresség tekintetében) felfelé mozgó; a „fent — lent — fent" logikájához igazodó;

mélyponton rögzült; folyamatosan lehanyatló. Tapasztalataink szerint ezek az *irány-jellemzők* alkalmasak arra, hogy leírják az egyéni önéletrajzok egyik fontos elemzési síkját. Ez a gondolatmenet Gergenék korábban említett elemzésére is támaszkodik (GERGEN és GERGEN, 1988, 23—26.).

Anyagunkban az *„egyenletesen előrehaladó"* irány fordult elő leggyakrabban (42). Ennek egyik aleseteként foghatjuk fel a „megpróbáltatásokkal előre haladó" változatot (16). Ebben ugyan nincsenek válságok, zuhanásszerű törések, de bőven akadnak sikeresen leküzdött megpróbáltatások (betegség, társas elszigeteltség, családi konfliktus, iskolai és munkahelyi zaklatottság, átmeneti teljesítménykudarc stb.). Hadd emlékeztessünk ezzel kapcsolatban: a diákok útja még lefektetett, sima vágányokon halad, jóllehet nem nehézségek nélkül.

A második legyakoribb a *„fent — lent — fent" irány,* s annak hullámzásszerű ismétlődése (24). Közel azonos — s egyúttal jóval kisebb — arányban fordul elő a *„felfelé mozgó"* (8), illetve a *„mélyponton rögzült"* (7) alakzat. A beszámolóknak csaknem a fele törésekkel, megpróbáltatásokkal és konfliktusokkal megterhelt életútról ad számot. Mintha olyan kép kerekednék ki adataikból, hogy az „idill" (a „minden tökjó" jegyében zajló élet) a gyermekkor sajátja; a felnőttség képzete a felelősséggel kézenfogva járó küszködésekkel, drámai vagy kevésbé drámai válságokkal, kudarcokkal és nehézségekkel társul. Ha ez a következtetés helytálló, akkor meglehetősen valósághű társadalmi közérzületről ad számot.

A vizsgálat egyik legmeghökkentőbb és nehezen magyarázható adata arra vall, hogy a *rendszerváltásnak* nevezett gyökeres átalakulás szinte észrevétlenül vonult el a személyek feje felett; meg sem érintette hétköznapi eszmélkedésüket. Egyetlen önéletrajzi vázlatban bukkan fel fejezetcímként, határvonalat jelentő történésként a rendszerváltás valamely kiemelkedő eseménye. Mindössze három vázlatban olvashattunk ilyen jellegű utalást. Szó esik a családot sújtó politikai diszkrimináció hatásairól (17, N59), az oroszok kivonulása feletti örömről (27, N70), egy kisváros rendszerváltásának kevéssé vonzó látványáról (32, F21).

A következtetésekkel óvatosan kell bánnunk. Körültekintésre int a vizsgált személyek már többször is emlegetett életkori összetétele. Számolnunk kell azzal, hogy a rendszerváltás időben elnyújtva, látványos és drámai események nélkül ment végbe. Nem köthető egyetlen szimbolikus aktushoz, amilyen március 15. vagy október 23. Úgy látszik, a nagy újratemetés, a köztársaság kikiáltása, a függetlenség visszanyerése vagy az első választás nem épült be a mindennapi képzetekbe. Nem lett jelentős élet-

esemény az egyéni biográfiákban. Csak közvetve utalnak a változás következményeire a munkanélküliség keserves tapasztalatai és az immár szabad és hátrány nélkül vállalható „megtérési" aktusok. Mi lehet e jelenség oka?

Tegyük pontosabbá a képet! A vázolt jelenség egy közelebbről meg nem határozott és inger-szavakkal nem irányított önéletrajzi visszaemlékezés során állt elő. Meglehet, ha az instrukció bármilyen utalást tartalmaz arra nézve, hogy a személyek köztörténeti eseményeket is idézzenek fel, merőben más lenne a kép. E megszorítások ellenére úgy véljük, hogy egy sajátságos általános tendencia és kortünet nyilvánul meg a jelenségben: a *magánlét és a nyilvános lét éles elkülönülése;* az immár hosszú ideje zajló elsáncolódás a magánlét határai között. Ez a közszféra leértékelődését csak úgy jelzi, mint az intim világ megnőtt becsét: a „privatizálódás" egyetemes és erőteljes mivoltát. Erre pedig az elegendőnél is több okuk van a polgároknak! Mindenképpen tény: a vizsgált személyek csak elhanyagolható számban emelték be spontánul önéletrajzi elbeszélésükbe az elmúlt évek köztörténéseit. Ez a tendencia pedig, ha egyéb vizsgálatokban is igazolódik, bármiként forgassuk is, nyugtalanító tünet.

Hasonló következtetésekre ad módot egy másik megfigyelésünk. Minden befejezetlen élettörténet szükségképpen nyitott a jövő felé. Ezért az önéletrajzi elbeszélés mindig feltételezi a *személyes jövő* valamilyen — akár csak részleges — előlegezését. Feltűnő, hogy ez a jövőre nyitottság, *jövő-érzékenység* meglehetősen korlátozott az általunk vizsgált személyek körében. Csupán a válaszok kevesebb mint harmadában (27) találtunk valamilyen utalást a lehetséges vagy kívánt jövőre. Ez a jövő hol ígéretes — ámbár bizonytalan — arcát mutatja, hol pedig kiismerhetetlen, talányos és inkább riasztó. Efféle beszédes szövegezések szólnak erről: a „minden jó lesz" bizakodás mellett ott van a „köd a jövő", „homályos a jövő", a „ki tudja, mi lesz?" kétely és bizonytalansága a „nagy nyitott kérdések" láttán. Hadd tegyük hozzá: az utóbbi életérzés van túlsúlyban. S ez a „jövőhiány" sem ok a derűlátásra!

Annál kevésbé sem, mivel az ide vonható kutatások immáron huzamos ideje jelzik az összekuszálódott és „elfogyott" jövő életérzését. Különösképpen felerősödött ez a közérzület a 80-as évek elejétől kezdve. A Pszichológiai Intézet Szociálpszichológiai Osztályának munkatársai ekkortájt átfogó vizsgálatot végeztek — egyebek közt — a fiatalok különböző csoportjai (középiskolások, szakmunkások, diplomások) időérzékelésének helyzetéről, időperspektívájuk tágasságáról.

E vizsgálat fő megfigyelését így összegezte a kutatás egyik résztvevője: „A tágas időperspektívának egyik vizsgálati csoportban sem tudtuk a jeleit kimutatni. A jövőre orientáltság határozott mutatóival, amelyeket fiatalemberektől különösen elvárhatunk, nem találkoztunk" (HALÁSZ, 1987, 58.). A jövő a fiatalok képzeteiben már ekkor is nélkülözte a „biztató ígéretekkel teli varázst". E kép napjainkra még lehangolóbb lett, jóllehet társadalmi kontextusa gyökeresen megváltozott. Ez arra utal, hogy egy különös mentális érzületi állapot mélyreható társadalmi változások közepette is megőrizheti folytonosságát, jóllehet merőben másfajta tapasztalatok táplálják és tartják fenn.

ELBESZÉLÉS-MOTÍVUMOK (MIKRO-NARRATÍVUMOK) AZ ÖNÉLETRAJZBAN

A forgatókönyvek az önéletrajzi elbeszélések makroszerkezetének a rendjét igyekeznek megragadni és leírni. Miközben ezeket vizsgáltuk, természetes módon emlegettük a *forgatókönyvek építőelemeit:* az én-elbeszéléseket (self-narratívumokat), az élettörténeti eseményeket és epizódokat, a kapcsolat-mintákat, a minősítő-értékelő és értelmező kijelentéseket, deklarációkat, élménytípusokat és tematizációkat. Beszéltünk személyes és kollektív mitológiákról s a bennük felismerhető „mitologémákról" (tematikus gócokról). Adataink tükrében vegyük most szemügyre kissé alaposabban az *önéletrajzi forgatókönyvek „mikrovilágát".* (Korábban az idesorolható elbeszéléseket neveztük „ősélményeknek", utalván ezzel lehetséges „archetipikus" mivoltukra.)

Feltűnő és tulajdonképpen nem könnyen értelmezhető gyakorisággal tér vissza a felhőtlen *„boldog gyermekkor"* mitológiája. Ez a korszak általában a kisgyermekkori amnézia időszakát, az első emlékeket és a családi kommunikációban megfogalmazott korai elbeszéléseket öleli fel. Rendszerint az iskolába — olykor az óvodába — lépés, vagyis az intézményes nevelés kezdete zárja le. A „boldog gyermekkor" képzete feltűnően gyakori, a boldogtalan gyermekség emléke jóval ritkább. A megkérdezettek kétötöde (41) változatos nyelvi eszközökkel boldog gyermekkorról számol be: felhőtlen, bizalomteli, édeni; nincs még csalódás; biztonságérzet, óvó gondoskodás kíséri. Mások (8) az eredendő ártatlanság, az öntudatlanság és emlékezéshiány állapotát emlegetik.

E korai emlékezésben viszonylag ritkán tűnnek fel a nagyszülők és a tágabb rokonság képviselői, a „nagycsalád" körvonalai (10). Ám ha szó esik róluk, a visszaemlékezők rendszerint szülőpótló szerepükre, a hozzá-

juk fűződő meleg érzelmi kötelékekre emlékeznek. Az összkép azonban arra utal, amit egyébként a hazai családszociológiai kutatások is tükröznek: az uralkodó családforma a szülőkből és gyermekeikből álló nukleáris család, amely mögül gyakran hiányzik a tartós felmenő és oldalági rokonsági kötelék. Egyebek közt ezért is oly sérülékeny; gyakorta éppen a családi zaklatottság észlelése vet véget a gyermekkori idillnek.

Viszonylag kevés (14) személy beszél kifejezetten *boldogtalan, fájdalmas gyermekkorról.* Ezek betegeskedéshez, nyomorúsághoz, szülői brutalitáshoz, a szülők gyűlölködésének látványához vagy a szülőhely elhagyásához kapcsolódnak. Ahol a válaszolók nem minősítik, csupán tényszerűen említik gyermekkorukat (31), ott sem esik szó fájdalmas emlékekről. A „boldog gyermekkor" képzete tulajdonképpen sztereotipizálódott közhely; szerves része a „naiv pszichológia" tartalmainak.

Azt sugallja, hogy ez a gyermekség természetes állapota: kívánatos ideáltípusa. Kissé az elveszített Éden szinonimája. Ámde be kell lépni az „élet" és a felelősség világába. Elvész a védettség és a gondoskodás biztonsága, megkezdődik a zord életharc. Ez az ősi minta akár öntudatlanul is mélyen befolyásolja az önéletrajz szerkesztését és érzelmi mintázatát. Ha boldogtalan a gyermekkor, akkor az nem természetes állapot, hanem visszatetsző anomália.

Az egyik meglepő és érdekes adat: a *barátkozás és általában a társas kötődés* egyetemes és átütő erejű megjelenése. Ennek valamilyen motívuma gyakorlatilag minden önéletrajzi vázlatban felfedezhető. Szinte az óvodáskortól kezdve átszövi az életutakat, különösen hevessé válik serdülő és ifjúkorban, majd leválik róla a szerelem és a szexualitás önállósult élményvilága.

Az egész vizsgálati anyag intenzív és sokirányú szociális érdeklődést és erőteljes *társas orientációt* tükröz. Az élettörténetek egy bizonyos szempontból *társas történetek:* társválasztási és választottsági élmények és drámák, konfliktusok uralják őket. A *társas beágyazottság és elfogadottság* a biztonságérzet alapja. Ennek fonákjaként a társas elszigeteltség vagy kirekesztés (csúfolódás, gúny, megbélyegzés, szakítás, barátvesztés) súlyos, hosszan lecsengő, traumatikus élményként tűnik elő.

A *szerelem* motívuma fordul elő a leggyakrabban a társas én-elbeszélések között (52). Óvodai „szerelmek" éppúgy felidéződnek, mint a korai és változékony diákszerelmek, illetve a házasságba torkolló kötődések. Minden jel szerint ez a legkidolgozottabb élményminta. A vizsgált szemé-

lyek túlnyomó többsége a szexuális forradalom időszakában nőtt vagy nő fel. Ennek hatásától lehetetlen szabadulni. A szerelem archetipikus ősélmény: a felnőttség mércéje és egyúttal a személyes szabadság megnyilvánulása. Alighanem a legnagyobb „titok" és felfedezések birodalma. Érthető hát, hogy az *élettörténet kulcseseményei* közé tartozik, s ezért bukkan fel ily nagy gyakorisággal és intenzitással.

Ennek megfelelően az érett nemi szerepek felvétele, megszilárdulása és begyakorlása, vagyis a *nemi identitás* alakulása az élettörténet kitüntetett cselekményfonala; ezek alkotják az egyik legtudatosabban reflektált mozzanatát.

Világosan kirajolódik az önéletrajzokban — jóllehet nem túlságosan gyakori (10) — a *lázadás* tematizációja. Szinte mindig serdülő és ifjú korban tűnik fel: az önállósodás és a függetlenedés pátosza fűti át. Olykor valamely nyomasztó családi vagy iskolai helyzet elleni tiltakozás, máskor a „felnőtt világ" elleni diffúz indulat táplálja. Nemritkán szakításhoz is vezet: a „lázadó" kilép a családból, szakít a szülőkkel; megválik az iskolától vagy munkahelyétől. Az „idomítani akarnak" szándéka váltja ki a leghevesebb ellenkezést. Ennek módja egyaránt lehet szökés, az „éhségsztrájk", önromboló aktus (például dohányzás elkezdése) vagy akár a valaki vagy valami *ellenére* végrehajtott fordulat, „megtérés".

Pusztán a kép teljessége kedvéért említjük ehelyt is, hogy az önéletrajzi tematizációk fontos vonulatát alkotják az *antropológiai „ősélmények"*, az alapvető életélmények: a születés és környezete (ikerség, a saját születés „legendái", testvérek, saját gyermekek születése), az elmúlás és a gyász élménye (betegség, halálveszély, halál), a házasságkötés és válás, a családi-rokoni elbeszélések.

Sajátos színt képviselnek az *„önéletrajzi terek":* tájélmények, helyi hangulatok, kapcsolatok és ragaszkodások, az epizódok színterei. Érdekes módon ezeket leginkább a koragyermekkori emlékek hívják elő, főképpen akkor, ha a válaszoló később elszakad tőlük.

A *fejlődés, növekedés, változás* eszméje minden önéletrajz általános rendező elve és vezető motívuma. Már az életkori fejlődés szakaszosságának ténye is ezt a perspektívát képviseli, főként akkor, ha még nem foglalja magában az involúció korszakát. A fejlődés gondolata akkor is átsejlik a beszámolókon, ha törés szakítja meg őket. A „mélypont" lényege éppen a fejlődés megrekedése, a kilátástalanság. Egyaránt a fejlődés eszméjét hordozza a világ egyre kiterjeszkedő birtokba vétele, a végighaladás

az intézményes szocializáció lépcsőin. Ezt tükrözik az identitásalakulás fordulópontjai, a családtörténet és a szakmai pályafutás állomásai. A fejlődés két legfontosabb mutatója: a *siker* és a *hozzáértés* (kompetencia) növekedése.

A sikeresség hol mint elért *állapot* (boldogság), hol mint sikeresen érvényesített *szándék* (felvétel, kívánt munkahely, tervezett gyerek), hol pedig mint konkrét *teljesítmény* jelenik meg. Ha más nézőpontból vizsgálódunk, feltűnően — de a korábbiak ismeretében nem váratlanul — kiemelkedik a *társas sikeresség* motívuma (szerelem, barátság, társas elfogadottság, népszerűség, társas hatékonyság). Csaknem a beszámolók felében (43) fordul elő.

A *teljesítmény — siker* említése a válaszolók harmadára jellemző (34). Vezető színterei: az iskolai tanulmányok, a szakmai teljesítmények, a sport és valamilyen szabad, kreatív tevékenység (versírás, zenélés, tudományos elmélyülés). Ezeknél jóval kisebb arányban más motívumok is szóhoz jutnak: az egzisztenciális biztonság (lakás, munkahely, nyugodt családi légkör) kivívása (6), a szabadság, önállóság, függetlenség állapotának elérése (7), valamint a ráeszmélés a hivatásra, valamely alkotó lehetőségre.

Nagyon kevés az olyan válasz, amelyben ne kerülne szóba a sikeresség legalább egy — olykor azonban több — motívuma. Az *önéletrajzi reflexiónak* ez az egyik alapvető pszichológiai rendeltetése: igazolnia és tükröznie kell a *személyes lét értelmességét és hasznosságát;* alá kell támasztania a *kedvező önértékelés* (olykor önapológia) oly mélyen húzódó igényét. A sikeresség vagy sikertelenség elvontabb szinten minősíti és egyneműsíti az élettörténetet. Ezáltal az elbeszélés hangulati és *érzületi koherenciájának* megteremtéséhez is hozzájárul.

A fejlődés eszméjének szükségképpeni összetevője a *kompetencia növekedése,* éspedig mind a társas-szociális, mind a tárgyi kompetenciáé. Midőn az imént társas sikerességről, illetve teljesítmény-sikerekről beszéltünk, valójában az érintett kompetenciák működéséről és megnyilvánulásáról szóltunk. A siker mindig valamely kompetencia eredménye.

A hozzáértés növekedése azonban nem csupán a fejlődés ismérve, hanem egyúttal az *egyéniségalakulás,* az individuáció kifejeződési módja is. Az önéletrajzi reflexió különös feszültsége származik abból, hogy az alkalmazkodó mintatanulás, az intézményes szocializáció sztereotipizálódott menete mindegyre szembefeszül az egyéniség felfedezésének és érvényesítésének igényével. Annak felismerésével, amit Kosztolányi eképpen fo-

galmaz: „Ilyen az ember, egyedüli példány". Az egyénnek erre rá kell eszmélnie: a maga és mások számára is láthatóvá kell tennie tárgyiasult és tárgyiasítható egyéni sajátszerűségeit. Nehézség nélkül beláthatjuk, hogy ez a különös feszültség a társadalmi (szociális) és a személyes (perszonális) identitás egymást feltételező alakulását és egymásba játszását tükrözi.

Feltehetően az *individuáció nyomatékos igénye* és kifejezési óhaja magyarázza, hogy a közkeletű és megszokott — s jórészt kötelező erejű teljesítményzónák (szociális sikerek, tanulmányi és munkahelyi vagy vállalkozói eredmények) mellett erőteljes hangot kapnak a szabadon választott, *egyéniségkifejező tevékenységek,* kedvtelések. Ezek valamiképpen ráütik a maguk bélyegét az egyénre. Magukban rejtik a valamiben való kitűnés, a másoktól való *különbözés eszméjét,* s okot adnak az elégedettségre. Előfordulásuk külön-külön nem nagyszámú (általában 10 alatt marad), egészükben azonban meglehetősen széles spektrumot képviselnek. A három vezető motívum: a versenyszerűen és sikeresen űzött sportolás (11), a zenélés és tánc (7), valamint az önként vállalt idegennyelv-tanulás (10). Csekélyebb előfordulási aránnyal (2-3) hozzájuk csatlakozik a szokatlan és ritka pályaválasztás (például vadász), a kifejezett tudományos-műszaki érdeklődés és aktivitás (számítógép, matek, antikvitás kutatása, delfinek iránti szenvedély), külhoni tájékozottság, irodalmi tevékenység, jogosítvány szerzés.

Eltűnődhetünk azon, vajon kellően kifejezett és kellően tágas-e a kompetenciáknak az a köre, amely az egyéniségalakulást, az individuációt képviseli. Ezzel kapcsolatban inkább csak benyomásokra hagyatkozhatunk. Adataink alapján úgy tűnik fel, hogy túlsúlyban látszik lenni az intézményes szocializáció sztereotipizálódott, forgatókönyvszerű menete. Mintha — legalábbis a megkérdezettek többségét illetően — kevésbé reflektált, kevésbé tudatos lenne a személyes identitás kidolgozása. Ez persze csupán további ellenőrzésre szoruló feltevés. Annál is inkább, mivel ellentmond azoknak a korábbi vizsgálati adatoknak (PATAKI, 1988), amelyek éppenséggel a szociális önkategorizálástól való eltávolodásról és a személyesség előtérbe lépéséről adtak számot. Meglehet, hogy mindebben a 80-as és a 90-es évtized gyökeresen eltérő vonásai is szerepet játszanak.

Tüstént hozzá kell fűznünk az eddigiekhez: az individuációs és autonómiaigények nem csupán a sajátos-egyéni kompetenciák birtokba vételében tükröződnek, hanem a „lázadás", az önállóság-kivívás már említett tényeiben is. De erre vallanak az alkalmanként feltűnő család- és társadalomkritikai megjegyzések, életszemléleti kijelentések, vagyis azok az elhatárolódások és elutasítások — lett légyen szó magatartásformákról, néze-

tekről vagy állapotokról — amelyeket a tudatos identitásképzési erőfeszítések jelzéseinek tekinthetünk.

Így viszonylag nagy hangsúlyt kap a személyes mozgásszabadság, önállóság, függetlenség és felelősségvállalás óhaja és megtapasztalása (11), valamint a „valamiben eltérek másoktól" (fizikai jellemzők, stigmák, különös életesemények) kiemelése és hangsúlyozása (13). (Különös módon nem esik szó a fizikai attraktivitásról.) Ide sorolható a Mensa-tagság említése (3), társadalomkritikai észrevételek közlése (6). A válaszolók egy csoportja (7) eredeti (vagy eredetieskedő), irodalmias és metaforikus hangvétellel lépett ki a rutinszerű közlésmódból. Ezekben nyilvánul meg leginkább az önéletrajz Freeman által emlegetett poézise.

Íme két példa: „Táguló öntudat — szűkülő tér. Tessék komolyan venni. Egyedül veled. Mindig magasabbra" (14, F28). „Családgubó — a gubó széthullása — új szövedék — saját párosgubó — leszakadás az anyagubóról" (28, F21).

Az *életelvek, tanulságok* megfogalmazása (9) olykor közhelyszerű, máskor viszont határozott „emelkedési" igényt fogalmaz meg: „megérteni a világot, embereket, ki vagyok és miért vagyok itt" (53, N17); mindig magasabbra, saját lábon állni, „korlát csak önmagad vagy" (14, F28); elfogadja a szülők világát, de nem kér belőle, teszi azt, ami csak számára jó (48, F18); saját értékrend, életfelfogás kivívása (61, F20); csak magára számíthat (70, F18); kihozni mindent magából, „ki vagyok, mit akarok?" (98, N41).

Mind a válaszolókra, mind aktuális élethelyzetükre, közérzetükre jellemző, hogy milyen típusú *konfliktusokat* észleltek és éltek át eddigi élettörténetük során. Ez annál is inkább érdekes lehet, mivel a válaszolóknak csaknem a fele (43) nem említ érdemleges konfliktustörténetet. Az okok firtatásába most nem bocsátkozhatunk. A szóba hozott konfliktusgócok érthető módon a szocializáció fő színtereihez kapcsolódnak, és az alábbi módon tipizálhatók:

a) A *szülői család konfliktusai* két irányba mutatnak. Vagy a szülők közti feszültség (zaklatottság, válás) szemlélése és keserve kap hangot, vagy pedig a szülőkhöz fűződő kapcsolatokban jelennek meg többé vagy kevésbé kiélezett (olykor a szakításig menő) konfliktusok (18).

b) Az *iskolázási konfliktusok* az intézményes nevelésügyben pattannak ki (17). Rendszerint az intézmény normáival és szokásaival, légköré-

vel való szemberfordulást tükrözik, s a formális alkalmazkodás pszichikus terheire utalnak. Ennek fonákjaként foghatjuk fel az intézmény keretein belül vagy azon kívül tenyésző informális kapcsolódásokat, szórakozási alkalmakat, szub- és kontrakulturális alakzatokat és tevékenységeket. Mintha a barátság, szerelem kultusza is az intézményes formák ridegségét kívánná ellensúlyozni és feloldani. Viszonylag gyakoriak a tanárokhoz — és részben a társakhoz — fűződő kapcsolatok konfliktusai: a rokon- és ellenszenvek különös játéka. A társak esetében az intézmény gyakorta csupán színtere a feszültségeknek, hiszen jórészt annak tereire korlátozódik a társas választék.

c) A *személyközi konfliktusok* (7) jellegzetes alakja a partneri viszály. Egyebekben beleolvadnak a családi és iskolai konfliktusok már említett világába.

d) A *munkahelyi konfliktusok* — a minta már többször emlegetett jellegzetességeinél fogva — csupán korlátozottan jelennek meg (6). Ilyenkor a vezetőkkel, a munkatársakkal támadt viszályból és a munka taszító jellegéből erednek.

e) Egyes önéletrajzokban (9) leképződnek tágabb *társadalmi konfliktusok* is. Ezek képviselhetnek nemzedéki feszültségeket („nem kérek a szülők világából", „vaj van a felnőttek fején"), találkozást az antiszemitizmussal, általánosult „rossz véleményt" a társadalomról. (A „világ undok és kegyetlen".) Férfiak esetében módfelett jellemző a katonai szolgálat során szerzett kedvezőtlen tapasztalat. Csupán egy esetben tűnik fel a „magyar ugaron" lezajlott kisvárosi rendszerváltással kapcsolatos illúzióvesztés motívuma.

A viszonylag szűkös adatok alapján nem tehetünk általános megállapításokat a vizsgált személyek *konfliktus-gazdálkodásáról.* Mindössze egyetlen feltevést kockáztatunk meg. A beszámolók olvastán olykor az a benyomás alakul ki, mintha személyek képzeteiben a konfliktus „sorsszerű" alakot öltene: kívülről és váratlanul zuhan rá az egyénre, aki elszenvedi őket, ám jórészt tehetetlen velük szemben. Nem megküzd velük, hanem elviseli és túléli őket. Hogy ez vajon létező mentalitás és kulturális minta-e, arról csak további kutatások mondhatnak mértékadó szót.

Végezetül röviden — inkább csak jelzésszerűen — említünk két további kérdést, amelyek ugyan fel-feltűntek anyagukban, de érdemleges elemzésükre nem kínálkozik lehetőség. Ezek egyike az *élettörténet idői*

arányosságának (szimmetriájának és aszimmetriájának) kérdése, míg a másik a *nemek közötti* jellemzőnek mondható különbséget érinti.

Az elsőként említett probléma módszeres vizsgálatára csak a teljes életútra visszatekintő (life review típusú) önéletrajzi visszaemlékezés adhatna módot. Ezt nélkülözvén, csupán egyetlen általános benyomást fogalmazhatunk meg. Midőn a beszámolók a jelenhez közelednek, a felidézett tények és élmények töredékesebbek, rendezetlenebbek, ám egyúttal konkrétabbak és eseményszerűbbek lesznek. Megnő bennük a tisztán reproduktív felidézés részaránya. Emellett gyakorta tartalmaznak aktuális döntési kényszereket, napirenden lévő megoldatlan dilemmákat, vagyis a közeli, belátható jövőre vonatkozó előlegezéseket. Ebben az értelemben minden önéletrajz nyitott és befejezetlen.

A „boldog gyermekkor" már elemzett mitológiája érthetővé teszi a kezdeti életszakasz nyomatékos hangsúlyozását és részletező kiemelkedését. A korai visszaemlékezések lecsiszoltabbak, kerekdedebbek és általánosabbak. Egyebek közt azért is, mivel felidézésükben a rekonstrukció játssza a döntő szerepet, s mert tartalmukban kibogozhatatlanul egybeszövődnek a személyes emlékek és a családi kommunikációban rögzült elbeszélések. Az önéletrajz idői rendjének a kérdéseire más összefüggésben módunk lesz majd visszatérni, midőn a jelentős életesemények idői szerkezetét fogjuk vizsgálni.

A férfiak és a nők között nem találtunk érdemleges különbségeket. Csupán halvány, *tendenciaszerű eltéréseket* rögzíthettünk. A nők — életkoruktól függetlenül — részletezőbb elbeszéléseket szerkesztenek; jobban tagolják élettörténetük fonalát. Hajlamosabbak az idillre, jobban kiemelik az érzelmi élményeket, történéseket. Verbális készségeik is kifejezettebbek. Minderre éppen csak utalunk. A kérdés alapos elemzését ezúttal nem tartottuk feladatunknak; inkább a további kutatások egyik lehetséges szálát jeleztük.

Az elmondottakat tömören összegezve úgy véljük: vizsgálati anyagunk módszeres elemzése szemléltette s egyúttal igazolta, hogy valóban léteznek azonosítható és leírható élettörténeti forgatókönyvek. Eredetüket a pszichikus működés általános sematizáló hajlamában lelhetjük meg. Konkrét alakjukat és szerkezetüket azonban mélyrehatóan befolyásolják az éppen érvényes kulturális minták, az éppen adott történeti helyzetek, valamint a „naiv pszichológia" bizonyos előfeltevései. A forgatókönyvek makroelbeszélései szervezik és jelentésteli, koherens egységekbe rendezik

az egyéni élettörténet oly sokszínű és rendkívül heterogén eseményeit, élményeit.

E forgatókönyvek megszerkesztésének „nyersanyagát" a többé vagy kevésbé ugyancsak az általánosult mikroelbeszélések (self-narratívumok) alkotják. Bennük fedezhetjük fel az egyéni élettörténetek jellegzetes tematizációit, a személyes és a családi legendáriumok epizódjait. Áttekintettük ezek változatait és kielégítően jellemezhető típusait. Vizsgálatuk egyebek mellett azért is oly fontos és termékeny mivel az önéletrajz folyamatos szerkesztése és „újraírása" különböző aktuális változatainak („nyersfogalmazványainak") előállítása mindig *e mikronarratívumok jelentésének és kontextusának* megváltoztatása, illetve a rájuk tett hangsúly módosítása révén zajlik le. Hasonló rendeltetést teljesít az is, ha egyeseket kiejtünk az élettörténetből, másokat meg beemelünk oda. Ezek a lehetőségek teremtik meg az önéletrajz különös bizonytalanságát és képlékenységét, egyebek közt a vele való tudatos vagy nem tudatos manipuláció esélyeit is.

Különbséget tettünk a forgatókönyvek alaki szerkezete és dinamikus jellemzői (irányuk és pszichodinamikájuk) között. Az előbbit tekinthetjük a leginkább sztereotipizálódott alakzatnak; az utóbbi az egyéni élettörténethez jobban hozzásimuló történet-sémákhoz igazodik. Bennük különösképpen érzékletesen tükröződnek az egyéni sorsok és a köztörténések, a társadalmi közérzület egybekapcsolódásai: a törések és felemelkedések, a válságok, konfliktusok és a velük való megküzdések.

Ezzel kapcsolatban különös figyelmet és további vizsgálódásokat érdemel az a jelenség, amelyet a „magánpolgár" és a közügyeket megélő, rájuk reflektáló „állampolgár" közötti szakadásnak neveztünk. Olybá tűnik fel, mintha a magánlét és a közlét merőben különböző kategóriákban és élménytípusokban helyezkednék el; mintha kölcsönös kapcsolat nélkül, elszigetelten léteznének egymás mellett. Mindenesetre az utóbbihoz fűződő élmények nem jelennek meg a közvetlen, elemi-elsődleges önreflexióban.

Önálló vizsgálódásra érdemes jelenségként szemléltük az önreflexióval szemben megnyilvánuló — ámbár nem egyetemes érvényű — ellenállás hátterét és megnyilvánulási módjait. A belőle eredő következtetések így vagy úgy befolyásolják a téma kutatásának módszertani kérdéseit is. Hatásaival mindenképpen célszerű számot vetni.

A kézirat elfogadva: 1997. január

IRODALOM

BANISTER, P., BURMAN, E., PARKER, I., TAYLOR, M., TINDALL, C., 1995, Qualitative methods in psychology, Open University Press, Buckingham, Philadelphia.

BARCLAY, C. R., 1986, Schematization of autobiographical memory, In: RUBIN, D. C. (Ed.), op. cit., 82—99.

BARCLAY, C. R., SMITH, T. S., 1992, Autobiographical remembering: Creating personal culture, In: CONWAY, M. A., RUBIN, D. C., SPINNLER, H., WAGENAAR, W. A. (eds.), op. cit., 75—97.

BRUNER, J., 1986, Actual minds, possible worlds, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

CONWAY, M. A., RUBIN, D. C., SPINNLER, H., WAGENAAR, W. A. (eds.), 1992, Theoretical perspectives on autogiographical memory, Kluwer, Dordrecht, Boston, London.

FREEMAN, M., 1993, Rewriting the self: History, memory, narrative, Routledge, London, New York.

GÁBOR Miklós, 1995, Egy csinos zseni, Magvető, Budapest.

GERGEN, K. J., GERGEN, M. M., 1983, Narratives of the self, In: SARBIN, T. R., SCHEIBE, K. E. (eds.), op. cit., 254—273.

GERGEN, K. J., 1984, Theory of the self: Impasse and evolution, In: BERKOWITZ, L. (Ed.), *Advances in experimental social psychology, Vol. 17,* Theorizing in social psychology: Special topics, Academic Press, San Diego etc., 49—115.

GERGEN, K. J., GERGEN, M. M., 1988, Narrative and the self as relationship, In: BERKOWITZ, L. (Ed.), *Advances in experimental social psychology, Vol. 21,* Social psychological studies of the self: Perspectives and programs, Academic Press, San Diego etc., 17—56.

HALÁSZ László, 1987, Az idő átélése — az idő mint érték, In: HOPPÁL M., SZECSKŐ T. (Szerk.), *Értékek és változások, II. kötet,* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 45—58.

KIHLSTROM, J. F., 1993, What does the self look like? In: SRULL, T. K., WYER, R. S. (eds.), The mental representation of trait and autobiographical knowledge about the self, *Advances in social cognititon, Vol. V.,* Erlbaum, Hillsdale, New Yersey, Hove, London.

KOTRE, J., 1995, White gloves, How we create ourselves through memory? The Free Press, New York etc.

LÁSZLÓ János, 1981, Tárgyi és személyközi forgatókönyvek az emlékezetben, *Pszichológia, 1, 4,* 485—516.

LÁSZLÓ János, 1983, Kemény interperszonális forgatókönyvek vagy laza sémák? *Pszichológia, 3, 4,* 527—542.

MANCUSO, J. C., SARBIN, T. R., 1983, The self-narrative in the enactment of roles, In: SARBIN, T. R., SCHEIBE, K. E. (eds.), op. cit., 233—253.

McADAMS, D. P., 1988, Power, intimacy and the life story, Personological inquiries into identity, Guilford Press, New York, London.

NEISSER, U., 1984, Megismerés és valóság, Gondolat, Budapest.

NELSON, K., 1993, The psychological and social origins of autobiographical memory, *Psychological Science, 4, 1,* 7—14.

PATAKI Ferenc, 1988, Adatok az identitásalakulás vizsgálatához, In: *Közösségi társadalom: Eszmény és valóság,* Kossuth, Budapest, 203—222.

PATAKI Ferenc, 1995, 1996, Élettörténet és identitás, Új törekvések az én-pszichológiában, *Pszichológia, 15, 4,* 405—434 és *16, 1,* 3—47.

PLÉH Csaba, 1986, A történetszerkezet és az emlékezési sémák, Akadémiai Kiadó, Budapest.

PLÉH Csaba, 1996, A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei, *Holmi, 8, 2,* 265—281.

ROSENBERG, S., 1988, Self and others: Studies in social personality and autobiography, In: BERKOWITZ, L. (Ed.), *Advances in experimental social psycholog, Vol. 21.,* Social psychological studies of the self: Perspectives and programs, Academic Press, San Diego etc., 57—96.

RUBIN, D. C. (Ed.), 1986, Autobiographical memory, Cambridge University Press, Cambridge etc.

RUBIN, D. C., WETZLER, S. E., 1986, Autobiographical memory across the lifespan, In: RUBIN, D. C. (Ed.), op. cit., 202—224.

ROBINSON, J. A., 1986, Temporal reference systems and autobiographical memory, In: RUBIN, D. C. (Ed.), op. cit., 159—190.

SARBIN, T. R. (Ed.), 1986, Narrative psychology: The storried nature of human conduct, Prager, New York.

SARBIN, T. R., SCHEIBE, K. E. (eds.), 1983, Studies in social identity, Praeger, New York.

SCHANK, R. C., ABELSON, R. P., 1977, Scripts, plans, goals, and understanding: An inquiry into human knowledge structures, Erlbaum, Hillsdale, New York.

STRAUSS, A., 1995, Identity, biography, and symbolic representations, *Social Psychology Quarterly, 58, 1,* 4—12.

TÁRNOK Zoltán (Szerk.), 1995, Curriculum vitae. 30 kortárs magyar író önéletrajza, Kortárs Kiadó, Budapest.

THOMPSON, C. P., SKOWRONSKI, J. J., LARSEN, S. F., BETZ, A. L., 1996, Autobiographical memory: Remembering what and remembering when, Erlbaum, Mahwah, New Yersey.

TULVING, E., DONALDSON, W. (eds.), 1972, Organization of memory, Academic Press, New York.

TULVING, E., 1972, Episodic and semantic memory, In: TULVING, E., DONALDSON, W., (eds.), op. cit., 318—403.

FERENC PATAKI

THE CONSTRUCTION OF THE AUTOBIOGRAPHY: THE LIFE HISTORY SCRIPTS

The narrative interpretation of and the autobiographical approach to the self-system has become more and more dominant in the last decade. Accordingly, the self is nothing else but „autobiographically organized information" (Barclay); our identity is the history of our life (McAdams).

The introductory chapter of the study summarizes the developments leading to the increased research of the autobiographical memory and autobiography construction. In this context there was more and more emphasis on the systematic investigation and theoretical description of those cognitive schemes — life history scripts, for example — which contribute to the construction of self-narratives and autobiographies.

The main objective of the paper an overview of both the formal and the psychodinamical aspects of autobiography construction and with particular emphasis on the functions and types of life history scripts.

There are two sources of the data: the analysis of 30 contemporary Hungarian writers' autobiography (published in the volume „Curriculum vitae" in 1995) and a survey of a sample of 100 (52 females, 48 males, mean age is 24,3).

The questionnaire consisted 4 parts. The interviewed were asked to (i) assign life episodes to cue words of strong emotional content, i.e. „I was happy when..." or „I felt ashamed when..."; (ii) recall any numbers of significant life events; (iii) arrange their biographies into titled chapters; (iv) recall life episodes that had been told as „stories" among friends.

The author investigates the resistance against self-reflection together with strategies of its elaboration as a separate phenomenon.

In the literary autobiographies there were 3 types of life history scripts: chronicles, sequels of „short stories" and essays. In the survey group where there were no autobiographical essays, chronicles aligned with the external frameworks of socialization were dominating although

the short story version was also present. One could clearly distinguish between events and experience as organizing principles.

The scripts themselves are built from typical micro-narratives. These are patterns of life events and experiences: the myth of „happy childhood", conflicts and idylls of interpersonal boundings, sexuality, entering to work, birth, death, etc.

The study describes the motives of rebellion, conversion, and the reflections of the historical background in the individual narratives. It also reveals some structuring principles of life histories: stagnating, rising, broken and then rising, fixed in depression. Versions and frequencies of conflicts are also investigated.

The qualitative analysis of life histories and autobiographies opens new promising prospectives in the research of identity construction.

MELLÉKLET

Neme: férfi — nő
Életkora:
Iskolai végzettsége:

I.

Arra kérjük, hogy idézzen fel néhány emléket személyes életéből. Ne töprengjen hosszasan, midőn a megkezdett mondatokat befejezi, azt írja le, ami először az emlékezetébe ötlik. Csupán az a fontos, hogy mindig valódi és megtörtént, konkrét eseményt említsen. Az esetleges szereplőket — ha nem kívánja — természetesen nem kell megneveznie.

Örültem, amikor
Szégyelltem magam, amikor
Meghatódtam, amikor
Dühös voltam, amikor
Lelkesedtem, amikor
Felháborodtam, amikor
Megrendített, amikor
Irigykedtem, amikor
Együttéreztem, amikor
Szomorú voltam, amikor
Sajnáltam, amikor
Gyűlöletes volt számomra, amikor
Féltem, amikor

II.

Minden ember életében akadnak fontos, sorsfordító vagy valamilyen oknál fogva különösképpen nevezetes események, amelyek mélyen az emlékezetünkbe vésődnek, gyakorta eszünkbe jutnak, és az évek múlásával mind jobban ráeszmélünk jelentőségükre. Ezek az életesemények olykor gyökeresen megváltoztatják életünk menetét, olykor azonban kevésbé látványosak. Csupán valamely belső élményhez, gondolathoz vagy olvasmányhoz, „megvilágosodáshoz" vagy találkozáshoz kapcsolódnak.

Arra kérjük, idézze fel a legfontosabbnak vélt életeseményeit, amelyekről úgy gondolja, valóban jelentősek voltak személyes életében. Sorszámmal jelölje, majd tömören, néhány mondattal írja le őket, s fogalmazza meg jelentőségüket életének alakulásában.

III.

Bizonyára emlékszik rá, hogy a regények, elbeszélések rendszerint fejezetekre tagolódnak. Képzelje el, hogy el kell mesélnie eddigi életútját. Arra kérjük, tagolja tetszése szerinti számú fejezetre ezt az „elbeszélést". Minden fejezetnek adjon címet, és egy-egy mondatban foglalja össze az egyes fejezetek tartalmát.

IV.

Társaságban szívesen mesélünk, anekdotázunk a velünk történt eseményekről, életünk epizódjairól. Kérjük, idézzen fel három olyan történetet, amelyet már elmesélt Önhöz közel álló társaságokban.

Pszichológia, 1997, (17), 4, 391—399

PIKÓ BETTINA
Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem, Népegészségtani Intézet, Szeged

COPING — TÁRSAS KAPCSOLATOK — TÁRSAS COPING

A társas támogatás olyan kapcsolatrendszert jelöl, amely kedvező hatással van az egyénekre. Bowlby a jelenség értelmezéséhez a szociális kötődés elméletéből indul ki (BOWLBY, 1980). Ennek megfelelően a társas támogatást a kapcsolatok jelenléte vagy elérhetősége biztosítja, amely abban nyilvánul meg, hogy szeretnek és elfogadnak, információval látnak el bennünket, vagy más módon törődnek velünk. Azaz, ha szükségünk van rá, segítségünkre vannak a körülöttünk élő emberek.

A gyermekkori szociális kötődésnek a felnőttkori életünkre is sokrétű hatása van. Bowlby olyan társas funkciók elsajátításához tartja nélkülözhetetlennek, mint például mások segítése, a tolerancia vagy a szolidaritás érzése, amelyek szorosan kapcsolódnak az empátiás készségünk fejlődéséhez. A megfelelő szociális kötődés hozzájárul a problémamegoldási, valamint a stresszfeldolgozó készségünk fejlesztéséhez is, s ezen túlmenően csökkenti a felnőttkori pszichopatológiai jelenségek kialakulásának valószínűségét is.

Sandler szignifikáns összefüggést talált a stressz és a társas támogatás, valamint a stresszel való megbirkózás (coping) között (SANDLER, 1980). A társas támogatás hiánya megmutatkozik a magatartás- és személyiségzavarok és más betegségek nagyobb gyakoriságában is. De Aranjo és munkatársai asztmás betegek körében vizsgálták a szociális támogatottságot, amelynek jelentős szerepet tulajdonítottak a tünetmentesség létrejöttében (De ARANJO és munkatársai, 1973). Miller a depresszió (MILLER és INGHAM, 1976), Lin pedig a szorongás (LIN és munkatársai, 1979) és a társas támogatottság közötti kapcsolatot igazolták. Schoenbach

(SCHOENBACH és munkatársai, 1986) és Ruberman (RUBERMAN és munkatársai, 1984) szív- és érrendszeri betegek szociális támogatottságát vizsgálták, és szintén jelentős összefüggést találtak a társas kapcsolatok, valamint a betegségek gyakorisága és a betegségek okozta halálozás között. Szociális krízisszituációban, például munkanélkülivé vagy hajléktalanná válás okozta stressz esetében az öngyilkossági gondolatok előfordulása csökken a társas kapcsolatok pozitív hatására (SCHUTT és munkatársai, 1994). Öngyilkossági kísérletet elkövetők között is gyakoribbnak találták a társas kapcsolatok zavarait, a társas támogatottság hiányát (MAGNE-INVAR és munkatársai, 1992).

A TÁRSAS TÁMOGATÁS DIMENZIÓI

Henderson a társas kapcsolatok pszichológiai funkcióját és érzelmi tartalmát emeli ki (HENDERSON, 1980). Mások, például Cassel (CASSEL, 1976) vagy Brown (BROWN és munkatársai, 1975) a társas támogatást mint szociálpszichológiai jelenséget kezelik, és a társas kontaktusok szerepét tekintik mérvadónak.

A társas támogatásnak több dimenziója különíthető el. Cobb különbséget tesz az ún. krízistámogatás és a mindennapok szintjén megnyilvánuló támogatási formák között (COBB, 1976). Ennek létjogusultságát támasztja alá az a megfigyelés, hogy a krízistámogatást ritkábban nélkülözik az egyének, hiszen a krízis többnyire kiváltja az összefogást a közösségekben. A mindennapos támogatás hiánya sokkal általánosabb.

Henderson mennyiségi és minőségi dimenziót különböztet meg (HENDERSON, 1977). Az előbbit általában a társas kapcsolatok számával és gyakoriságával szokták mérni, míg az utóbbi a társas támogatás fajtáit térképezi fel.

A szerzők többsége három alapvető formáját különíti el a társas támogatásnak: kognitív, affektív és instrumentális módokat (PIKÓ, 1995). Vaux koncepciójában a társas támogatásnak szintén három eleme szerepel: a támogatás forrása (network dimenzió), a szupportív magatartás (magatartási dimenzió) és a támogatottsággal való elégedettség (szubjektív dimenzió) (VAUX, 1988). A társas támogatottság érzése egyúttal arra a potenciális lehetőségre is utal, hogy ha szükségem lenne rá, kapnék segítséget. Ez a társas támogatás szubjektivitását emeli ki, hiszen nem mindenki igényli az állandó együttlétet. A pszichés közérzetünk alakulásában is a társas támogatás szubjektív összetevőjének van inkább jelentősége.

A TÁRSAS TÁMOGATÁS FUNKCIÓJA: A TÁRSAS COPING

A társas támogatásnak különösen nagy szerepe van a mentális és testi betegségek megelőzésében. Ezt annak tulajdonítják, hogy a társas támogatásnak egyfajta 'pufferként', általánosan védő, stressz-semlegesítő hatása van (HOUSE, LANDIS és UMBERSON, 1988). Ez azzal a funkcióval függ össze, hogy a társas kapcsolataink a konfliktusmegoldás, megküzdés, a coping folyamatában fejtik ki kedvező hatásukat. A társas támogatás így válik a társas coping meghatározó jelenségévé, amikor a másoktól kapott információ, érzelmi megerősítés vagy anyagi juttatás segít nekünk a problémáink megoldásában.

A coping az a folyamat, amelynek során az egyén kognitív és magatartási szinten erőfeszítéseket tesz a stressz forrását jelentő konfliktus rendezésére. A meghatározás nem utal a folyamat kimenetelére, annak sikeres, adaptív vagy kevésbé sikeres voltára. A coping eredményessége nagyon sok tényezőtől függ, amelyeknek egy része intraperszonális, az egyén személyiségével, készségeivel és képességeivel van kapcsolatban, míg más részük személyen kívüli, az egyén társadalmi-gazdasági helyzetével vagy társas kapcsolataival függ össze. Az intraperszonális coping források között kiemelt helyen említenek olyan készségeket, mint például a problémamegoldás vagy a helyzetek ellenőrzésének érzése (sense of control). A személyen kívüli források közül talán a legfontosabb a társas kapcsolatokból fakadó társas támogatottság.

A társas támogatást mint a társas coping részét két alapvető felfogásban szokták elemezni (COHEN és WILLS, 1985). Az egyik felfogás a támogatás szerkezetéből indul ki. Ez az ún. network szemlélet mennyiségelvű; annak vizsgálatával foglalkozik, hogy rendelkezésre áll-e a társas coping forrása, vannak-e az egyénnek jelentős társas kapcsolatai. Ez a megközelítés lényeges olyan szélsőséges esetekben, mint a szociális izoláció, de a társas támogatás formális-professzionális formáinak feltérképezése során is fontos információval szolgálhat. A másik felfogás a támogatás funkcióját tekinti elsődlegesnek, és inkább minőségi oldalról közelíti meg a társas támogatottságot. A ténylegesen rendelkezésre álló támogatás mellett informatív elem az is, hogy elégedett-e az egyén a kapott támogatással. A funkció szerinti megközelítést tehát úgy is értelmezhetjük, hogy az egyént körbevevő társas kapcsolati háló mennyire tölti be a társas coping szerepét, mennyire van segítségére az egyénnek. A mennyiségi és a minőségi mutatókat közös változóban nem is célszerű mérni, hiszen gyakran egyáltalán nincs köztük kimutatható korreláció (RUBERMAN és munkatársai, 1984). Eltérőek az egyének társas igényei, társaságkedvelő attitűd-

jei, de önállóságtudatuk és támogatást kereső magatartásuk is. Van, aki nehezen fogad el segítséget, inkább titkolni igyekszik, ha bajban van, és egyedül próbálja megoldani gondjait. Mások szívesen veszik, vagy egyenesen elvárják, hogy szűkebb vagy tágabb környezetük segítő kezet nyújtson nekik.

A társas coping nemcsak olyan kognitív információn alapuló vagy instrumentális segítséget tud adni, amely sok esetben az egyén lehetőségeit meghaladja, hanem az emocionális feldolgozásnak is fontos része. Tajfel szerint a társas támogatást biztosító kapcsolati háló az én-identitás megerősítését is szolgálja, amely a szociális identitás talaján rajzolódik ki (TAJFEL, 1978). Ebben áll a társas coping talán leglényegesebb sajátossága: a valóság különböző szempontjai tárulnak fel az egyén számára, amelyek így hozzájárulnak a helyzet objektívebb értékeléséhez.

A TÁRSAS TÁMOGATÁS VIZSGÁLATA FAKTORANALÍZISSEL

1. MINTA ÉS MÓDSZER

Barrera és munkatársai 1981-ben fejlesztették ki a 'Társas támogatást biztosító magatartások listája' (the Inventory of Socially Supportive Behaviors, ISSB) kérdőívet (BARRERA és munkatársai, 1981). A 40 tételből álló módszer az ún. kapott támogatások típusát és gyakoriságát méri. Nem utal a támogatással való elégedettségre, hanem mennyiségi szinten közelíti meg a szociális támogatottságot. A 40 tétel felöleli az affektív-kognitív-instrumentális dimenziókat, és a gyakoriság négy szintjén (gyakran, időnként, ritkán, soha) méri a támogatás mértékét. Barrera a kérdőív belső szerkezetének megbízhatóságát mérő Crohnbach alfa értékét különböző kutatásokban 0.9 felettinek, vagyis igen magasnak találta. Mintánkkal végzett vizsgálatunkban ez az érték 0.93 volt.

A kérdőív igen gyakran alkalmazott módszerré vált, legfőként az angolszász társas támogatás kutatásokban. Az elemzések során gyakran kerül sor faktoranalízisre, amely a 40 kérdésből adatcsökkentéssel kevesebb változót állít elő. Ez egyben a társas támogatás gyakorlatban érvényesülő fajtáinak az elkülönítését is segíti. A faktorváltozók könnyebb értelmezéséhez rotációt is végeztünk. A következőkben középiskolások faktoranalízissel nyert eredményeit mutatjuk be.

A szegedi középiskolások egészség- és rizikómagatartását, valamint társas kapcsolatait vizsgáló kutatás részeként elemeztük a fiatalok társas

támogatottságát. A vizsgálatban 1039 fő (474 fiú és 565 lány) vett részt, a középiskolák mindhárom típusa (gimnázium, szakközépiskola, szakmunkásképző iskola) képviseltetve volt.

2. EREDMÉNYEK

A 40 item közül valamennyi a következő kérdéssel kezdődött: 'Az elmúlt 12 hónap során milyen gyakran történt, hogy egy hozzád közelálló személy...' Az állítások a társas támogatás különböző formáit tükrözték. Faktoranalízissel öt faktort tudtunk elkülöníteni, elemzésünk eredményei között csak a 0.5 feletti faktorsúlyú tételeket tüntettük fel.

1. FAKTOR: „Érzelmi elfogadás" (Sajátérték: 10.77)

Faktorsúlyok

SUP 31: Azt mondta, hogy nagyon kedvel téged	0.68
SUP 14: Méltányolta személyes tulajdonságaidat vagy képességedet	0.57
SUP 37: Viccelődött, hogy felvidítson	0.56
SUP 18: Megnyugtatott azzal, hogy a szeretetét fejezte ki	0.56
SUP 10: Azt mondta, jó vagy olyannak, amilyen vagy	0.56
SUP 30: Érdeklődött a közérzeted iránt	0.55
SUP 24: Meghallgatott, amikor az érzéseidről beszéltél	0.53

2. FAKTOR: „Kommunikatív megerősítés" (Sajátérték: 2.63)

Faktorsúlyok

SUP 5: Elmondta, hogy mit tett egy hasonló, problémás helyzetben	0.66
SUP 28: Elmesélte, hogyan érezte magát egy hasonló helyzetben	0.66
SUP 27: Segített értelmezni egy problémát	0.61
SUP 7: Egy érdekes témáról beszélgetett veled	0.57
SUP 16: Javasolt valamit	0.54

3. FAKTOR: „Információadó — célorientált" támogatás (Sajátérték: 1.61)

Faktorsúlyok

SUP 13: Segített megértetni veled, hogy mit várnak tőled	0.66
SUP 33: Megmondta, hogy mit kell tenned	0.62

SUP 21: Ellenőrizte, hogy megfogadtad-e a tanácsát	0.60
SUP 36: Visszajelzést adott egy tevékenységedről	0.53
SUP 12: Segített kitűzni egy célt	0.52

4. FAKTOR: „Anyagi-racionális" támogatás (Sajátérték: 1.46)

Faktorsúlyok

SUP 40: Kölcsönadott <1000 Ft-ot	0.78
SUP 34: Kölcsönadott >1000 Ft-ot	0.75
SUP 22: Adott neked <1000 Ft-ot (zsebpénzen kívül)	0.71
SUP 17: Adott neked >1000 Ft-ot (zsebpénzen kívül)	0.69

5. FAKTOR: „Praktikus támogatás" (Sajátérték: 1.29)

Faktorsúlyok

SUP 4: Gondozta a háziállatodat vagy a növényeidet, amikor nem voltál otthon	0.65
SUP 1: Megcsinált valamilyen házimunkát helyetted, amikor nem értél rá	0.63

3. ÉRTÉKELÉS

A társas támogatási formák faktoranalízissel nyert palettáján öt faktort különítettünk el, amelyek a kapott támogatásnak öt típusát jelölték meg.

Az első típus lényege az érzelmi elfogadás. Az egyén a társas kapcsolataiban érzelmi megerősítést kap azáltal, hogy megdicsérik, elmondják, hogy kedvelik, megnyugtatják. Az érzelmi egyensúly megbomlásának helyreállításával a megküzdési stratégiák mobilizálása is könnyebbé válik.

A második támogatási típusban a kommunikációra helyeződik a hangsúly: a megkérdezett személynek elmesélik a szülei, barátai, ismerősei, hogy hogyan érezték magukat és mit csináltak egy hasonló helyzetben, elbeszélgetnek vele, javasolnak valamit, vagy csak egyszerűen meghallgatják. Ez a támogatási típus hozzásegíti az egyént, hogy értelmezni tudja saját helyzetét, és össze tudja azt hasonlítani más helyzetekkel.

A harmadik társas támogatási faktor a szükséges információ átadását helyezi előtérbe. Ez a típus a támogatás kognitív dimenziójához kötődik, a kognitív megértést hangsúlyozza a coping folyamatában. Mivel a megbirkózás során választási lehetőségek állnak rendelkezésünkre, amelyek

között döntenünk kell, az információ megkönnyíti a döntést. Másrészt ez a támogatási típus célra és teljesítményre irányul; valamilyen cél eléréséhez úgy kapunk segítséget, hogy megmondják, mit kell tennünk, elmagyarázzák, hogyan kell megcsinálni valamit, és ellenőrzik, hogy jól végeztük-e a dolgunkat. Többnyire konkrét, közvetlen tanácsról van szó, nem közös problémamegoldásról.

A negyedik faktor racionális megfontolásokat tükröz: főként anyagi segítségnyújtást biztosít, vagy nagyon konkrét, racionális tanácsadást, például megmondják az egyénnek, kihez forduljon tanácsért, vagy esetleg elmennek vele olyan emberhez, aki segíteni tud.

Az ötödik faktor praktikus, de nem anyagi segítségnyújtást képvisel. Ilyen támogatási formák például, ha valaki gondozza a háziállatunkat vagy növényeinket, megcsinál valamit helyettünk, ha ezt igényeljük. Konkrét, gyakorlati segítség, amely anyagi háttértől független, inkább törődésben, gondoskodásban fejeződik ki.

KÖVETKEZTETÉS

A társas kapcsolatok szerkezetének vizsgálata nemcsak a szociálpszichológiai jelenség jobb megértését teszi lehetővé, hanem az alkalmazott magatartástudomány is felhasználja eredményeit. A faktoranalízis segítségével a társas támogatásnak azon formái kerülnek feltérképezésre, amelyek az adott csoportban ténylegesen megvalósulnak. Az így nyert faktorok tovább gazdagítják a kognitív-affektív-instrumentális dimenziók által meghatározott képet, és olyan kiegészítő információkhoz juttatnak bennünket, amelyek a társas támogatás mibenlétének behatóbb megismerését segítik elő.

A kézirat elfogadva: 1997. január

IRODALOM

BARRERA, M., Jr. SANDLER, I. N., RAMSAY, T. B., 1980, Preliminary development of a scale of social support: Studies on college students, *American Journal of Community Psychology, 9,* 435—447.

BOWLBY, J., 1980, *Attachment and loss, Vol. 3.,* Basic Books, New York.

BROWN, G. W., BHROLCHAIN, M., HARRIS, T., 1975, Social class and psychiatric disturbance among women in an urban population, *Sociology, 9,* 225—254.

CASSEL, J., 1976, The contribution of the social environment to host resistance, *American Journal of Epidemiology, 104,* 107—123.

COHEN, S., WILLS, T. A., 1985, Stress, social support, and the buffering hypothesis, *Psychological Bulletin, 98,* 310—357.

COBB, S., 1976, Social support as a moderator of life stress, *Psychosomatic Medicine, 38,* 300—314.

De ARANJO, G., Van ARSDEL, P. P., Jr. HOLMES, T. H., DUDLEY, D. L., 1973, Life change, coping ability, and chronic intrinsic asthma, *Journal of Psychosomatic Research, 17,* 359—363.

HENDERSON, S., 1977, The social network, social support and neurosis: the function of attachment in adult life, *British Journal of Psychiatry, 131,* 185—191.

HENDERSON, S., 1980, A development in social psychiatry: The systematic study of social bonds, *Journal of Nervous and Mental Disorders, 168,* 63—69.

HOUSE, J. S., LANDIS, K. R., UMBERSON, D., 1988, Social relationships and health, *Science, 241,* 540—544.

LIN, N., ENSEL, W. M., SIMEONE, R. S. et al., 1979, Social support, stressful life events and an empirical test, *Journal of Health and Social Behaviour, 20,* 108—119.

MAGNE-INGVAR, U., ÖJEHAGEN, A., TRÄSKMAN-BENDZ, L., 1992, The social network of people who attempt suicide, *Acta Psychiatria Scandinavica, 86,* 153—158.

MILLER, P. C., INGHAM, J. G., 1976, Friends, confidents and symptoms, *Social Psychiatry, 11,* 51—58.

PIKÓ BETTINA, 1995, A társas támogatottság hatása az egészségi állapotra, *Végeken, 6,* 12—16.

RUBERMAN, W., WEINBLATT, E., GOLDBERG, J. D. et al., 1984, Psychosocial influences on mortality after myocardial infarction, *New England Journal of Medicine, 311,* 522—559.

SANDLER, I. N., 1980, Social support resources, stress, and maladjustment of poor children, *American Journal of Community Psychology, 8,* 41—52.

SCHOENBACH, V. J., KAPLAN, B. H., FREDMAN, L. et al., 1986, Social ties and mortality in Evans County, Georgia, *American Journal of Epidemiology, 123,* 577—591.

SCHUTT, R. K., MESCHEDE, T., RIERDAN, J., 1994, Distress, suicidal thoughts and social support among homeless adults, *Journal of Health and Social Behaviour, 35,* 134— 142.

TAJFEL, H., 1978, Social categorization, social identity and social comparison, In: TAJFEL, H. (ed.), *Differentiation between social groups,* Academic Press, London, 61—76.

VAUX, A., 1988, Social support: theory, research and intervention, Praeger, New York, 28—30.

BETTINA PIKÓ

COPING — SOCIAL RELATIONSHIPS — SOCIAL COPING

Interpretation of social support is closely related to the theory of social attachment which is provided by the network of our social relationships. Social attachment is necessary for us to acquire some important social functions as well as to possess such psychological skills as problem-solving or coping with stress. Some authors emphasize psychological functions of social support while others focus on its social psychological characteristic. Most authors make differences of its three dimensions: affective, cognitive and instrumental. Social support is often treated as a part of social coping process. With respect to this theory, two approaches are mentioned. The first approach puts emphasis on the presence of relevant social relationships, i.e. the social network of the individual, the other one focuses on the functions of social support. The ISSB questionnaire developed by Barrera et al. in 1981 has become a widely used method in social support literature. The author investigated social support among secondary school students (n=1039) using this questionnaire. Factor analysis was used as a method of data reduction. 5 factors have been identified: 1., emotional reinforcement, 2., communicating reinforcement, 3., goal-oriented information giving, 4., material-rational support, 5., practical support. Using factor analysis, types of social support applied in the practice of everyday life could be detected. Study on the structure of social support could help with better understanding of the phenomenon and it also has implications for the applied behavioural sciences.

Pszichológia, 1997, (17), 4, 401—406

RECENZIÓ

SZABÓ ÉVA
JATE, Pszichológiai Tanszék, Szeged

„NEM KÖZÉPISKOLÁS FOKON" — SZTEREOTÍPIAKUTATÁS 1960—1994.

HUNYADY GYÖRGY: SZTEREOTÍPIÁK A VÁLTOZÓ KÖZGONDOLKOZÁSBAN. AKADÉMAI KIADÓ, BUDAPEST, 1996.

Nehéz feladatra vállalkozik, aki megpróbálja néhány oldalban bemutatni Hunyady György monográfiáját, mely az idén májusban látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában. A mű szinte egy emberöltő sztereotípiakutatásainak eredményeit foglalja össze kimerítő alapossággal. A három évtizeden átívelő kutatás témája a nemzettel (nemzetekkel), társadalmi fogalmakkal, történelmi korokkal és személyekkel kapcsolatos vélekedések vizsgálata. A szerző a könyv első fejezetében beavatja az olvasót e folyamat történetébe, módszertanába. Tömören és világosan vázolja fel a kategorizáció és sztereotípiakutatás nemzetközi eredményeit, feltételezve, hogy szakértő olvasóval áll szemben. Nem részletezi az egyes kutatásokat, csupán a főbb trendeket, fordulatokat, paradigmaváltásokat emeli ki.

A kutatás módszereinek és kérdésfeltevésének bemutatása előtt viszonylag részletes áttekintést ovashatunk arról az időszakról, történelmi és politikai helyzetről, melybe a sztereotípiakutatás ágyazódik. A hatvanas évektől napjainkig terjedő évtizedek eseményeinek és azok összefüggéseinek értelmezése még a történészek körében is vitákat vált ki. Ezért is különös jelentőségű annak vizsgálata, hogy ebben az ellentmondásokkal terhes időszakban milyen tartalmú nézetek, nézetrendszerek alakultak ki a társadalommal kapcsolatban, illetve ezek az elképzelések hogyan változtak a bekövetkezett gazdasági, politikai fordulat hatására. A korszak sajátosságai indokolttá teszik, hogy a rövid ismertető által a szerző bepillantást

engedjen saját történelemolvasatába, világossá téve ezáltal a mű értelmezési kereteit.

A „beavató" jellegű első fejezet a kutatás tárgyának és stratégiájának leírásával zárul. Ebből megtudhatjuk, hogy a hatvanas évek közepétől kezdődtek el azok a vizsgálatok, melyek középpontjában a tanulók nemzettel, történelemmel kapcsolatos ismeretei, nézetei álltak. A téma és a bevont vizsgálati személyek köre kutatásról kutatásra módosult, de a következetesen ismételt kérdéseknek és alkalmazott módszereknek köszönhetően az adatok több szinten összehasonlíthatóvá váltak. Így jött létre a tizennégy kutatásból álló sorozat, mely a hetvenes évektől napjainkig teremt lehetőséget arra, hogy az időközben lezajlott társadalmi változások nyomait is tetten érhessük a különböző kategóriák leképeződésében, a róluk való gondolkodás tartalmának és stílusának változásaiban.

A könyv egyes fejezetei témák szerinti csoportosításban tekintik át és vetítik egymásra a különböző időpontokban kapott adatokat, eredményeket. A fejezetek belső struktúrája világos és minden esetben ugyanarra a logikára épül. Az előzmények (nemzetközi és hazai kutatások, történelmi szituáció) bemutatását az egyes kérdéscsoportok eredményeinek részletes ismertetése követi, majd a legfontosabb következtetéseket rendszerező összefoglalás zárja. A kutatások eredményeit bemutató nyolc fejezet tartalmilag három fő téma köré csoportosítható. Az első a különböző nemzeti, társadalmi és történelmi kategóriák értelmezésének, tartalmának vizsgálata, a második a személyekkel (közöttük a történelem kiemelkedő személyeivel) kapcsolatos nézetek szerveződésének vizsgálata, a harmadik pedig a sztereotípiarendszerek elemzése.

A nemzettel kapcsolatos nézetek kutatásának alapkérdése, hogy mit is értenek a „nemzet" fogalmán, milyen alapon tekintenek egy embert az adott nemzethez tartozónak, hogyan reprezentálódik a saját nemzet képe más népekéhez viszonyítva. A módszertani szempontból hagyományosnak nevezhető kérdésfeltevések mellett (mint a nemzetek összehasonlítása, saját nemzet és más népek jellemzése) újszerű és izgalmas kérdések megfogalmazására és megválaszolására is sor került. Ilyenek: a hazafiasság kritériumainak feltárása és összevetése a különböző időszakokban, vagy a földrajzi helyzet politikai értelmezésének kérdése, valamint hogy hogyan látják Európát, a régiót és benne az egyes országok helyzetét, szerepét. Politikai szempontból is igen kényes területre merészkedett a szerző, amikor e kérdéskörön belül a magyar—román kölcsönviszony vizsgálatát tűzte ki célul. Vállalkozásának eredményeként fény derült a két nemzet tag-

jainak tükörszerűen egymásra vetülő sztereotípiáira, melyek jelen vannak mindkét ország diákságának gondolkodásában.

A nemzeti kategóriákkal foglalkozó rész igen érdekes témával zárul. A kettős etnikai kötöttségben élőkre (magyarországi németek, romániai magyarok stb.) vonatkozó kategorizációk vizsgálatát elemző fejezetrészben egy olyan problémára tér vissza a szerző, mely már az első kérdés, a „nemzet" fogalmának meghatározásakor előtérbe került. A vizsgált személyek ugyanis mindkét felvétel alkalmával említést tettek a hazánkban élő nemzetiségekről, valamint a más országok területén élő magyarokról. Jóllehet a megítélés tartalma némiképp módosult az eltelt évek során, maga a probléma úgy tűnik, mégis jelentős a kérdezettek számára.

A társadalmi kategóriák köréből a foglalkozási csoportok és az osztályviszonyok kerültek nagyító alá e kutatássorozat keretében. A kérdésfeltevést ebben az esetben a történelmi, politikai helyzet tette különlegessé, hiszen a nyugati szakirodalom fogalmai a hetvenes évek, sőt még a nyolcvanas évek Magyarországára, illetve a szomszédos államok többségére sem alkalmazhatók. Továbbá ez volt az a terület, melyre az iskolai oktatás, elsősorban a történelem tanítás leginkább rányomta a bélyegét. A kutatás keretében a társadalmi osztály fogalmát és a társadalom különböző rétegeihez kötődő foglalkozási kategóriák (tanár, értelmiségi, tanuló, szakmunkás, segédmunkás, hivatali alkalmazott, munkahelyi vezető, paraszt) tartalmát és egymáshoz való viszonyát kívánták feltárni. A kilencvenes években, alkalmazkodva a közben lezajlott társadalmi, gazdasági változásokhoz, újabb foglalkozási kategóriákat vezettek be (üzletember, bankár, menedzser). Az egyes kategóriák különböző szempontból történő megítéléseinek összehasonlításában jól nyomon követhetők a társadalmi változások leképeződései.

Talán a mű egyik legérdekesebb része a történelmi korszakok kognitív területeinek vizsgálata. A XX. század Európa történelmének igen fordulatos, krízisekkel terhes időszaka. Birodalmak születtek és buktak el, s közben Közép-Kelet-Európa térképe is többször átrajzolódott. Nem érdektelen tehát feltenni a kérdést, hogyan értékelték, értékelik a magyar felnőttek és diákok ezt az ellentmondásos időszakot. Milyen fejlődésvonalat látnak, ha a múltra tekintenek, és milyen jövőkép bontakozik ki előttük? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását egy figyelemreméltó szemponttal egészíti ki a szerző, a történelmi ismeretek szintjének mérésével. Indokoltnak tűnhet a kérdés, mi köze a szociálpszichológiának a tudásszintméréshez, hiszen az pedagógiai kompetencia. A válasz egyszerű. Ahhoz, hogy helyesen tudjuk interpretálni a kapott eredményeket, fontos

ismerni azt a „tényanyagot", melynek birtokában az ítéletek születtek. Különösen érdekes ez akkor, ha az ideológia nyomását ilyen nagy mértékben megszenvedő tantárgyról van szó, mint a történelem.

A könyv hatodik fejezete az előzőek egyfajta szintézise is lehetne. Célja a különböző kognitív területek közötti kapcsolat feltárása. A nemzeti, társadalmi és történelmi kategóriákat egyaránt tartalmazó tárgyak (pl. „XIX. századi magyar paraszt") megítéléseit bonyolult pszichometriai eljárások alkalmazásával elemezték azzal a céllal, hogy feltárják a köztük levő kölcsönhatásokat, leírják a dominanciaviszonyokat. A fejezet végén a történelmi személyiségek megítélésének eredményeit mutatja be a szerző, ezzel mintegy elővételezve a következő nagyobb tartalmi egység kifejtését.

A személyek jellemzésének tartalmát és szervezettségét vizsgáló kutatások szervesen illeszkednek az előzőekben tárgyalt kognitív területek feltárásához, mind elméleti, mind módszertani szempontból. A szerző ezen a területen is követi, de meg is haladja a kognitív stílussal kapcsolatos klasszikus kutatások kérdésfeltevéseit és vizsgálati módszereit. A REP-teszt módosított változatát nemcsak személyek megítélésére, hanem nemzetek és társadalmi kategóriák vizsgálatára használta. Ez a módszertani megoldás ebben a komplex formában egyedülállónak mondható. Ennek köszönhetően nemcsak bizonyos nézetek, hanem a teljes nézetrendszer feltárhatóvá válik. Az egyes területek jellemzésének komplexitásmutatóit egymással kapcsolatba hozva sikerült elkülönítenie két típust, melyek kognitív stílusa alapvetően eltér egymástól. A háttérváltozók elemzéséből kiderült, hogy az eltérő megismerési és információfeldolgozási stratégiák erősen függenek attól a szocializációs közegtől, melyben a vizsgálati személyek nevelkedtek. Érdekes módszertani megoldással (történelmi tárgyú esszék értelmeztetése) sikerült tetten érni az új információk kezelésének stílusát, mely szintén eltérő jellemzőket mutatott a két elkülönített típus esetében. A kutatások bizonyították, hogy a kognitív stílus sajátosságai nemcsak a társak, hanem a komplexebb társadalmi, történelmi és nemzeti kategóriák megítélésében is megmutatkoznak, az egyénre jellemző mintázatba rendeződnek, melynek jellemzői szoros kapcsolatban állnak a szocioökonómiai státusz változóival.

Amint az már az eddigiekből is kiderült, a bemutatott kutatássorozatban állandó független változókként szerepeltek az életkor, iskolai végzettség, szocializációs jellemzők, feltételezve, hogy a társadalmi helyzet mutatói hatással vannak a nézetrendszer alakulására. A társadalmi és szocializációs különbségek következményeként nemcsak a nézetek tartalmában, hanem a gondolkodás stílusát illetően is találtak eltéréseket, főként

a komplexitás és a dogmatizmus terén. E tényezők bonyolult kölcsönhatásait elemzi és mutatja be a kilencedik fejezet.

A könyv zárófejezetében a szerző megkísérelte a lehetetlent, mindössze harminc oldalban összefoglalni harminc év munkájának eredményeit. A bátor vállalkozást siker koronázta. Olyan fejezet született, mely önmagában is érthető, megtalálhatók benne a legfontosabb kérdések, a legpregnánsabb válaszok, és helyet kapott benne még a finom önkritika is, mely egyben kijelöli a kutatások lehetséges további irányait.

A könyv szerkezeti és tartalmi aspektusainak bemutatása után megkíséreljük elhelyezni azt a sztereotípia-irodalom szerteágazó rendszerében, melyet a szerző példás igényességgel szinte maradéktalanul idéz. A mű olvasása kapcsán kibontakozó elméleti megközelítés és módszertani eszköztár alapján azt mondhatjuk, hogy Hunyady György felfogása igazodik a fő kutatási trendekhez, ugyanakkor meg is haladja, illetve ha úgy tetszik, szintetizálja azokat. Bizonyos értelemben szakít az eredeti, Katz és Braly munkájával fémjelezhető kutatási felfogással. Nem tekint előítéletesen a sztereotípiákra, meglehetős elfogulatlansággal vizsgálja tartalmukat és szerveződési sajátosságaikat.

Munkájában megjelenik annak a hagyománynak a követése is, mely szerint a sztereotíp nézetek valami módon már a szocializáció során hagyományozódnak. Megkísérel kapcsolatot találni az egyéni szocializációs jellemzők és a nézetrendszerekben fellelhető különbségek között. Ezen túlmenően beépíti kutatásaiba azt a szempontot is, mely a merev sztereotíp gondolkodást személyiségvonásként értelmezi, hiszen külön figyelmet szentel a tekintélyelvűség és a dogmatizmus vizsgálatának. Ugyanakkor munkáiban erőteljesen érződik a szociálpszichológia legújabb irányzatainak hatása is. A kognitív szemlélet megjelenik többek között a kategorizációval kapcsolatos kérdésfeltevésekben, valamint a kognitív stílus vizsgálatában.

A szerző nem vált egyetlen kutatási előfeltevés vagy módszertani eljárás „rabjává", ez a komplexitás az egyik olyan szempont, amely kiemeli ezt a művet a hazai és nemzetközi szakirodalomból. Talán még ennél is lényegesebb és figyelemreméltóbb az a próbálkozás, amellyel túllép a hamiltoni hagyományokon, és nemcsak a kategóriák és nézetek szerveződésének és működésének mikéntjével foglalkozik, hanem egyidejűleg szem előtt tartja azok tartalmát és történelmi meghatározottságát. Nem elszigetelt nézetek hatását vizsgálja az információfeldolgozásra, hanem a nézetek szerveződését rendszerben szemléli, mely az egyén teljes megismerési stra-

tégiájának, kognitív stílusának egyik elemeként értelmezhető. A három évtizedes kutatás integrálja a sztereotípiakutatás elméleti és gyakorlati próbálkozásait, ezáltal a Lippmanné hoz nagyon hasonló, tág és komplex értelmezést tesz lehetővé.

A könyv tartalmi vonatkozásaival kapcsolatban nehéz lenne konkrét bírálatot megfogalmazni. Ezért inkább a lehetséges olvasói kritikákra utalnék, amelyek nem feltétlenül egyértelműek, hiszen ami az egyik személy véleménye szerint hiányosság, az a másik szemében erény lehet. Két ilyen szempontot említenék. Az első a könyv stílusával kapcsolatos. Kritikaként úgy lehetne megfogalmazni, hogy nagyon tömény, sok adatot és információt tömörít, és nincs benne egyetlen történet, anekdota vagy bármi, ami kicsit könnyedebbé tenné a szöveget. Ugyanakkor azt is mondhatnánk: végre egy társadalomtudományi témájú mű, amelyben nincs „mellébeszélés", lényegretörő, és egy természettudományos írás alaposságával mutatja be az eredményeket.

A másik lehetséges kritika egy kérdésként is megfogalmazható: „Elkerülhetetlen volt ezt mind egy könyvben megírni, hiszen minden fejezete és minden leírt kutatás önálló műként is megállná a helyét?" Aki ismeri a szerzőt, az lelki szemeivel láthatja az elnéző mosolyt, mely megjelenik az arcán, mielőtt megfogalmazza válaszát, ami valahogy így hangozna: „Természetesen nem volt elkerülhetetlen, de célszerű." A sztereotípiák, akárcsak a társadalom, lassan változnak, ezért ahhoz is időre van szükség, hogy tetten érjük ezeket az elmozdulásokat. Másrészt a különböző időpontokban készült „pszichológiai pillanatfelvételek" ilyen egymásravetítése különleges perspektívát, újszerű értelmezési keretet ad az egyes kutatások eredményeinek.

A könyv tartalmánál és jellegénél fogva nem csak szűk szakmai érdeklődésre tarthat számot. Túl azon, hogy gazdag információforrás a szociálpszichológiával foglalkozó kutatók és hallgatók számára, haszonnal forgathatják szociológusok, történészek, politológusok, valamint egyéb, a társadalmi folyamatok, változások iránt érdeklődő szakemberek is.

A kézirat elfogadva: 1996. október

Pszichológia, 1997, (17), 4, 407—445

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL IV. RÉSZ

Az évfolyam előző számaiban közöltük 1940 előtt született, klinikai pszichológiában érdekelt, valamint szociálpszichológus kollégáink szakmai önéletrajzi szövegeit. A vállalkozás hátteréről részletesen lásd az évfolyam I. számában.

Folytatjuk a szakmai önéletrajzok közlését, amelyek az egyetemi képzés viszontagságaitól a művészeti nevelésen át a szociál- és művészetpszichológiáig széles ívet fognak át.

Barkóczi Ilona

Születési hely és idő:
Budapest, 1926.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1950. ELTE, 1965 — kandidátus, ezzel járt a doktori fokozat, 1966. ELTE

Tudományos fokozata:
Akadémiai doktor

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
ELTE, 1950—53-ig gyakornok, 1953—1965-ig tanársegéd, 1965-től adjunktus, 1966-tól docens, 1990-től tanár, 1973—1984-ig tanszékvezető, 1989—1991-ig tanszékcsoport-vezető

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
Barkóczi I., Séra L., Komlósi A., 1983, A nagyagyféltekék funkcionális aszimmetriája, a küszöbalatti percepció és egyes elhárító mechanizmusok kapcsolata a különböző kísérleti helyzetekben. Pszichológia, 3, 2, 175—203.
Barkóczi I., 1990, Kísérlet az intuíció egy lehetséges mechanizmusának feltárására. Pszichológia, 10, 2, 177—208.
Barkóczi I., 1991, Átstrukturálódást sugalmazó ingerek intuitív hatása. Pszichológia, 11, 4, 483—502.

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL

Egy ilyen kötetben szerepelni nem dicsőség, hanem életkor kérdése, mivel erre a részvételre az 1940 előtt születetteket kérték föl, én pedig ennek jóval előtte, 1926-ban születtem. Minthogy ennyire öreg vagyok, úgy gondolom, sokkal érdekesebb a cím két szava közül a „háttér", mint az önarckép. A „háttér" persze a saját élményeimen keresztül fog — remélem, érzékelhetően — megmutatkozni, s elhatároztam, hogy ennek érdekében még az anekdotikus történeteket sem restellem megemlíteni.

A hat irányító kérdés közül az egyik, hogy hogyan váltam pszichológussá. Erre nem tudok válaszolni, mert — amennyiben az vagyok — az biztos, hogy nagyon soká tartott, de az elszánásom, hogy az leszek, az egy konkrét és jelentéktelen eseményhez fűződik. Tanultam ugyan a gimnáziumok számára készült Kornis-féle tankönyvből pszichológiát, de ez számomra akkor nem jelentett többet vizsgaanyagnál. Ahogy ma értelmiségi körökben mondanák, „nem érintett meg". Én magánúton végeztem sűrítve az akkori nyolcosztályos gimnázium négy felső osztályát, s úgy is érettségiztem, mert a középiskolát az akkori Iparrajz Iskola ruhatervező szakán végeztem. Ide úgy kerültem, hogy lelkesen és ügyesen rajzolgattam. Itt jöttem rá azonban arra, hogy ezt a pályát nem nekem találták ki, s már harmadik osztályos koromban elkezdtem egyetemre vágyakozni. Akkor valamiféle ködös „szociális" (embereket segítő) pályaelképzeléseim voltak. Rájöttem, hogy a bölcsészkaron létezik szociológia szak, aminek a nevében benne van a „szoc", tehát beiratkoztam szabad bölcsésznek. (Akkoriban,

1946-ban nem kellett ehhez egyéb, mint a kvesztúrán — ma tanulmányi osztály — sok-sok űrlapot kitölteni.) Közben azonban a kezembe akadt egy kis ismertető füzet a bölcsészkaron fölvehető szakokról, mindegyikről egy nagyon rövid felvilágosítással. Amikor a pszichológiához értem, hangos csörgéssel esett le a tantusz (hallottam), hogy ez kell nekem. Azóta a pszichológiát tekintettem főszakomnak.

Egyetemista éveim eléggé eseménydúsak voltak. Még nem lévén gimnáziumi érettségim, csak rendkívüli hallgatónak íratkozhattam be az első félévre, s miután letettem az érettségit (az első félév kollokviumaival egyszerre), mehettem át rendes hallgatónak. Akkor még a Múzeum körúti főépületben volt a Lélektani Tanszék (talán még nem volt tanszék, csak a filozófia egy önálló csoportja, s nem is tudom, mikortól lett igazi tanszék.). Én gólyaként össze-vissza hallgattam mindent, ami úgy cím szerint megtetszett. Az első félévben például Harkai Schiller Pált. Ő kiváló ember volt, sajnos nagyon hamar kiment az Egyesült Államokba, és fiatalon meg is halt. Nagy vesztesége a magyar pszichológiának, de nekem az első csalódást az egyetemen mégis ő okozta. Apróság, de egy gólya életében meghatározó. Életem első egyetemi kollokviumát nála tettem. Rettenetes izgalommal készültem rá, az anyagot elölről-hátulról bevágtam. A vizsga pedig úgy zajlott, hogy a szemináriumi teremben a tanár úr körbeültetett mindannyiunkat (voltunk tán olyan 25 körül), ülési sorrendben mindenkihez intézett egy rövid kérdést, s erre kivétel nélkül mindenkinek beírta a jelest. Az egész tán egy óránál sem tartott tovább. Azóta mindig nagyon odafigyelek a vizsgázókra.

Közben ezzel egyidőben leérettségiztem, s utána az érettségi elnököm megkérdezte, mit akarok csinálni. Mikor megtudta, hogy már egyetemista vagyok s pszichológia a főszakom, rögtön adott egy ajánlólevelet Méreihez. A második félévben el is mentem hozzá a levéllel. Az általa vezetett kis intézmény a jelenlegi Fazekas Gimnázium épületének pár szobájában volt. Mérei elolvasván a levelet, csak annyit kérdezett, elsőéves vagyok-e, mondtam, hogy igen, erre rögtön közölte, hogy nem szereti az elsőéveseket, mert még nem tudnak semmit. Persze igaza volt, de ez engem akkor szíven ütött. Mindenesetre kegyesen megengedte, hogy bejárhatok externálni. Az első ilyen napon mindjárt leültettek egy ménkű nagy, számokkal teli lepedő mellé, és megtanítottak, hogyan kell strigulázni (azóta is csak így tudom csinálni). Aztán persze kaptam értelmesebb feladatokat is, például csinálhattam az akkor kezdődő szociometria értékeléseket, kedvvel rajzolgattam a szociogrammokat, járhattam Ibi néni csak számunkra, zöldfülűek számára tartott Rorschach-tanfolyamára, s ettől kezdve fölvehettem a jegyzőkönyveket — folyt ugyanis pályaválasztási tanácsadás, aminek a fiatal Radnai Béla volt a vezetője. Részt vehettem a szombat délelőtti szemináriumokon, amelyeken gyakran adott elő Mérei, aki már akkor is rendkívül szuggesztív egyéniség volt, s mi fiatalok mindnyájan a bűvkörébe vonódtunk. Indítottak akkoriban nekünk egy Szondy-tanfolyamot is, amit egy Benedek István nevű ifjú orvos tartott, ott láttam életemben először és utoljára emberi agyat, amit egy fölsős orvostanhallgató hozott az anatómiáról, és ott helyben szétmetélte, elmagyarázta. Lényeg az, hogy az akkori időkhöz képest nagyon sokat tanultam ott, s még némi hasznomat is vették.

Ott nyílt rá a szemem az akkori politikai életre is: ott minden tekintélyes személy (köztük a „nagy" fölsős egyetemisták) kommunista párttag volt. Ez teljesen ma-

gával ragadott, s én is jelentkeztem a pártba, tán úgy '47 vége felé. Egyben Mérei tanácsára kértem felvételem a NÉKOSZ-ba. Így lettem tagjelölt és kollégista.

Közben azért az egyetemre is jártam, boldog, szabad bölcsészként. Ez ma már elképzelhetetlen szabadságot jelentett. Az ember a félévek elején azt vette föl az indexébe a meghirdetett tárgyakból, amihez a címek alapján kedve támadt. Én mindig fölvettem az összes létező pszichológiát, ami nem volt sok. Emellett például hallgattam minden szociológiát, amit Szalai Sándor tartott (kitűnő, rendkívül népszerű előadó volt), pedagógiát Prohászka Lajostól, filozófiát Kornis Gyulától, de még átjártam az orvosokhoz is neurológiára Horányit hallgatni stb. Az átjárás egyébként általános volt, különböző tárgyainkon medikusok, jogászok előfordulása teljesen természetes volt. Az ember egyszerűen beírta az indexébe, s csak azt ellenőrizték a félévek végén, hogy megvan-e a kötelező kollokviumi szám, mindegy, hogy miből.

Az 1948-49-es tanévben már harmadéves voltam, amikor békés életünkbe berobbant egy eszetlen egyetemi reform. Megszüntették a szabad bölcsészetet, mindenkit háromszakossá alakítottak át. Ekkortájt (tudjuk, 1948 volt a „fordulat éve") kezdett megindulni az irtóhadjárat a pszichológia ellen, párthatározatra (de talán inkább 49-ben? az évszámok nem az erősségem). Mindenesetre mi, pszichológia főszakosok kénytelenek voltunk emellé két másikat választani a felajánlott kombinációs lehetőségek közül. Sokan mentek pedagógiára és filozófiára, sőt történelemre. Kevesen a biológiát választottuk egyikként. Én azért, mert már akkor úgy gondoltam, a pszichológia erősen kötődik a természettudományokhoz. A pedagógia és a filozófia akkor már nem vonzott. Viszont akkor indítottak új szakként egy politikai gazdaságtan nevű valamit, amiről biztosan lehetett tudni, hogy két év alatt elvégezhető. Tehát ezt választottam. Lényegében a kapitalizmus gazdaságtanát adta elő nekünk Nagy Tamás a közgáz egy hatalmas termében, rettenetes nagy tömegnek. Igen jó előadó volt, s annak ellenére, hogy akkortól kötelezővé tették az óralátogatásokat, jópár órájára el is mentem. Még most sem bántam meg ezt a választást, legalább nagyrészt értem a HVG cikkeit.

Kardos Lajos 1947-től kezdett tanítani, úgy emlékszem. Kondicionálást, állati emlékezetet tanított nagyrészt. Még most is fülemben van a hangja (biztosan sokszor elmondta), hogy az állatok úgy emlékeznek, hogy látják, mintha leomlanának a falak. Lassanként ő lett számora „a tanár". A kis, barátságos Mérei Intézet megszűnt, őt hamar kiemelték (48-ban az első Kossuth-díjasok között volt) egy nagyszabású pedagógiai intézet vezetőjének. Ám ez nem tartott sokáig, a pszichológia elleni párthatározat nyomán ezt az intézetet úgy tudom, megszüntették vagy átszervezték, Méreit szilenciumra ítélték.

Negyedévesen, úgy 1950-ben tavasztájt minden külön értesítés nélkül közölték velünk, hogy szakdolgozatot kell írni, de azonnal. Ez olyan hirtelen jött, semmit sem tudtam/tunk róla, tehát Kardoshoz fordultam, mitévő legyek. Ő zseniális ötletet adott: azt mondta, hasonlítsam össze a lenini tükrözéselméletet a freudi pszichoanalízissel (szó szerint, nem kell most ezen 43 év után röhögni). Akkor már az egész pszichoanalitikus irodalom tiltott, zárolt anyag volt a könyvtárakban, de én Kardostól kaptam külön „kutatási" engedélyt, így hetekre bevettem magam a Széchényi Könyvtárba, s ami pszichoanalitikus irodalom csak volt, végigtanultam, meg persze a lenini

tükrözéselméletet. Végül is megírtam szakdolgozatom, amelyben szakszerűen kimutattam, hogy a kettő nem ugyanaz. Kardosnak nagyon tetszett. Akkoriban ő párttag volt egészen 1956-ig, én tagjelölt 1953-ig, amikor is kirúgtak kispolgári hátterem miatt, meg különben sem voltam elég „aktív".

Sajnos nem tudok időre pontosan beszámolni arról, hogyan történt a pszichológia mint „rohadt burzsoá tudomány" kiirtása. Csak azt tudom, hogy mire 1950 őszén leállamvizsgáztam pszichológiából és PG-ből (ez volt az ilyen átmeneti embereknek a hivatalos határideje), már egy-két ember kivételével mindenkit sikerült közülünk eltanácsolni a pszichológia szakról. Ekkorra már megszüntették a háború után újjáéledő összes intézményt. A kollégák többnyire elmentek tanítani középiskolákba, de olyanról is tudok, aki gyári munkásként dolgozott évekig. Akkor ugyanez volt a genetika sorsa is, és később a kibernetikáé, amiből a számítástudomány kinőtt. De megszüntették a szociológiát is.

Privát életemben 1950 határkő. Nemcsak azért, mert akkor végeztem, hanem azért is, mert akkor mentem férjhez, és akkor kaptam életem első és utolsó állását az egyetemen. Ez utóbbi külön érdekes kortörténeti anekdotaszerű esemény volt. Ősszel a használhatóbb káderek, főleg azok, akik nem ragaszkodtak olyan ostobán a pszichológiához, már mind kaptak állást, én nem. A Cukor utcai padagógiai főiskola, amit korábban Mérei szervezett meg, az ő eltávolítása után éppen akkor maradt pszichológiailag ellátatlan. Ezt a feladatot Kardosra bízták, s mivel nagyon sok hallgató járt oda, ő néhányunkat, frissen végzett diákjait bevont ebbe a munkába. Tán négyenöten rendszeresen hetenként összejöttünk nála, s felkészültünk együttesen Tyeplovból a következő heti előadásokra. (Tyeplovot már biztosan senki sem ismeri. Ő egy jobb sorsra érdemes szovjet pszichológus volt, aki megírt egy középiskolai általános lélektan tankönyvet, s ezt nekünk frissiben lefordították, ezt kellett tanítanunk. Középiskolás szintnek nem volt az nagyon rossz, csak a végén volt egy fejezet a szocialista ember személyiségéről. Ezen egymás között nagyon jókat derültünk, s általában úgy adódott, hogy a félév végén kifutván az időből, „sajnos" erre már nem tudtunk sort keríteni. Szóval, az őszi félévben tanítottunk a főiskolán, ez hozott a konyhára egy kis óradíjat meg vizsgadíjat.

A tanszék akkorra már csak Kardosból és egy gyakornokból állt. Ám ezt a fiatalembert egyszer csak behívták a pártirodára, s közölték vele, hogy ha ő jó elvtárs, akkor otthagyja a pszichológiát, s ennek fejében jutalmul elküldik őt Kínába hároméves ösztöndíjjal. Akkoriban ez nagyon csábító ajánlat volt. Így esett, hogy Kardos egy szál gyakornok nélkül maradt. Így történt a sors és a „Párt" szeszélye folytán, hogy 1950 decemberétől gyakornokként én lettem az ország egyetlen pszichológia tanszékének „második embere". Kínába távozott kollégámat azóta többször hallottam a rádióban kitűnő sinológus szakértőként megszólalni.

Kardos Lajos jó főnök volt. Bár a pszichológiából még szinte semmit sem tudtam (tehát végzés után még nem voltam pszichológus), mégis szinte felnőttként kezelt. Akkor kezdtük el a labirintusos patkánykísérleteket. Ő elmondta és lerajzolta nekem a tervét, én beszereztem a patkányokat, gondoztam, etettem, ganéztam őket (a takarítónő ilyen munkát nem vállalt volna), megcsináltattam az asztalossal a labirintusokat, lefolytattam a tanulási kísérleteket, jegyzőkönyveztem, összeállítottam a táblája-

tokat, a többi az ő dolga volt, de azért mindent megbeszélt velem. Természetesen kezdetben még nem volt labortáp, tehát a rágcsálókról szóló iskolai emlékeim szerint etettem őket. Naponta kaptak friss tejes vizet, zöldséget, s ha jól emlékszem, kukoricadarát (ezért sorba kellett állni a nagycsarnokban). Szép, egészséges, kézhez szoktatott szelíd állataim voltak. Kardos nagylelkű is volt, az első szép eredménnyel járó cikk alá az én nevemet is odaírta második szerzőnek. Ez egy biológiai folyóiratban jelent meg, más lehetőség nem lévén.

Közben a tanszéket hamarosan át kellett költöztetni, mert önállósult a TTK, s neki kellett a főépület. A Trefort utcai iskolaépületben kaptunk három helyiséget (most az ELTE egyik gyakorlógimnáziuma működik ott). Szépen berendezkedtünk a három szobában, egy pici volt Kardosé, egy kicsit nagyobb a patkányoké, a harmadik egy igazi terem, amelynek egyik fele a könyvtár, a másik egy szekrénysorral elválasztva a szemináriumi szoba volt. Ugyanis akkor már lettek hallgatóink — persze nem pszichológia, hanem pedagógia szakosok. Általános és fejlődéslélektant, gyakorlatokat és pszichológiatanítás módszertanát tanítottunk nekik. Akkoriban a pavlovizmus — pontosabban Pavlov-epigonizmus dúlt. Arról Pavlov nem tehetett, hogy a pszichológiában mindent a feltételes reflexekkel kellett megmagyarázni. A klasszikus kondicionáláson kívül, amit betéve kellett tudni (instrumentálisról persze szó sem eshetett), én szép lassan végigolvastam a könyvtárunkban megtalálható húszas-harmincas évekbeli német nyelvű általános pszichológiai szakirodalmat, abból is főként a Gestaltosokat. Még most is megvan az ebből az időből származó néhány jegyzetem.

Valamikor abban az időben történt, amiről csak utólag értesültem, hogy ezt a mini tanszéket is meg akarták szüntetni, illetve a bölcsészkarról a Lenin Intézetbe akarták áttenni, ami pedig a teljes megsemmisüléssel lett volna egyenlő. (Azok számára, akik nem tudják, mi volt az: a Lenin Intézet egy egyetemszerű intézmény volt, a mai TV-székházban működött, s ott képezték az orosz és filozófia [marxizmus] szakosokat.) A korszellemre jellemző történet a következő: Kardosnak egy jóakarója (nem tudom, ki) ennek a fenyegető hírnek a hallatán elment az akkori fő kultúrideológushoz, Révaihoz, kezében a még csak oroszul létező Rubinstein-kötettel, s megmutatta neki, hogy abban a szerző hivatkozik Kardos rejtettárnyék-kísérletére, ott van a neve az irodalomjegyzékben is. Ha pedig egy ilyen kiváló szovjet elvtárs hivatkozik Kardosra, akkor az nem lehet az imperialisták ügynöke (vagy valami hasonló), tehát meg kell hagyni az egyetemen. Így maradtunk meg.

1953 nyarán megint költöztünk, a Pesti Barnabás utcában a negyedik emeleten kaptunk négy-öt jó szobát. Ez óriási fejlődést jelentett. Igaz, akkor már ott volt Tánczos Zsolt meg Radnai Béla és Faragó Katalin is. Ez a költözés azért is emlékezetes, mert éppen helyére tologattuk a szemináriumi szobában az utolsó asztalokat, s aznap éjjel már mentem is a kórházba, első gyermekemet megszülni. Kihúztam az utolsó napig, mert csak 12 hét volt a szülési szabadság.

A további évek — azonkívül, hogy még egy gyermekem született — a pedagógia szakosok és a tanárszakosok előadásaival teltek.

1956 tavaszán a Szovjetunió Kommunista Pártjának huszadik kongresszusán történt Sztálin-leleplezés döbbentette meg az embereket. Egyetemi környezetemben sok hívő volt még akkor, és közvetlenül láttam kegyetlen lelkiismereti válságukat és

őszinte pálfordulásukat. Persze ilyenek nem a mi tanszékünkön voltak. Mi akkor már rég túl voltunk hívő korszakunkon, hiszen „szakmai bőrünkön" közvetlenül éreztük azt a kegyetlen és hazug ideológiai nyomást, amit a parancsoló marxizmus és a mindenki számára kötelező Lenin-Sztálin-idézetek jelentettek. Az állatkísérletekbe, azt hiszem, azért is fogott bele Kardos, mert azok ideológiailag nem voltak annyira támadhatók, s látszólag bele lehetett bújni Pavlov védőköpenyébe. Én ezeket, bár szívesen csináltam, de valahogy nem volt rajtuk annyira a libidóm, hogy kicsit önállóbb témába fogjak ezen a területen. Néha mentem Kardoshoz emberkísérleti ötletekkel, de mindig lebeszélt róluk, félvén attól, hogy ideológiailag bele fognak kötni.

1956 a szakmában is nagy változásokat hozott. Hamarosan megszüntették Mérei szilenciumát, s hozzánk helyezték kutatói státusba. Tanítania azért még nem volt szabad, még féltették tőle az ifjúságot. Szakmai és politikai életünk egyaránt megélénkült 56 első felében. A tanszéken már nyíltan lehetett igazi szakmai szemináriumokat tartani, és sokan lelkesen jártunk a Petőfi Kör vitáira.

Október 23-án az egész bölcsészkar tanárostól, diákostól ott gyülekezett ebéd után az épület előtt a Váci utcában. Iszonyúan lelkesek voltunk. Torokszorító érzés volt, amikor láttam, hogy a Körúton a Margit-híd felé menve jönnek az emberek velünk együtt, s hátratekintve már nem is láttam a tömeg végét. Én akkor mentem haza az Országház elől, amikor lekapcsolták a vörös csillag világítását, s eszembe jutottak anyai kötelességeim. Másnap tudtam csak meg, hogy lőnek. A következő napok emlékei teljesen kuszák bennem. Azért van egy jellemző eset, amire pontosan emlékszem. Egyik nap beindultam megetetni a patkányaimat, nagyon féltvén őket, hiszen sok heti, tán több hónapi munkám feküdt már bennük. A bölcsészkar épülete előtt összefutottam Méreivel. Mikor kérdésére közöltem, hogy patkányt etetni megyek, hirtelen rémes letolást kaptam tőle, mondván, hogy most, amikor a haza sorsa forog kockán, én ilyenekkel foglalatoskodom. Ezt szívemre véve, miután állataim fele már amúgy is kimúlt, átmentem a jogi karra, honleányi kötelességem teljesítendő. Ott volt ugyanis az Értelmiségi Forradalmi Bizottság székhelye, s kértem, adjanak valami munkát. Ott rengetegen nyüzsögtek, ismerősre nem bukkantam, de végül valaki eligazított egy szobába azzal a feladattal, hogy figyeljem és rögzítsem a rádió híreit. Ekkor hirdette ki Nagy Imre az ország semlegességét. Én akkor úgy láttam, ezt a nem túl jelentős tevékenységet úgyis túl sokan végezzük ott, s fölöslegesnek érezvén magam, zúgó fejjel és igazi nagy aggodalommal hazamentem; nagyon féltem, hogy ezt a szovjetek nem fogják engedni. A többit tudjuk.

56 után azért a szakmában már nem lehetett visszatérni teljesen a régi rendszerhez: lassan kezdett oldódni a pszichológia mint burzsoá tudomány megbélyegzése. Egy pár mindenre elszánt más szakos hallgató kezdte magát pszichológia szakosnak deklarálni, s meglepetéssel tapasztaltuk, hogy ezért nem jár büntetés. Sőt, néhányan hivatalosan is fölvehették a szakot, egy másik tanárszakkal párosítva. Úgy emlékszem, 1962-ben végzett az első néhány ilyen ember. Majd 1963-tól megindítottuk az úgynevezett trifurkációs pszichológia szakos képzést. Ez eléggé kacifántos volt, és nagy előrelépést jelentett. A hallgatók kétszakosként kezdték tanulmányaikat (a másik szakmájuk lehetett bármely bölcsész vagy TTK-s tanárszak). Majd a harmadik évtől kezdve három irányban specializálódhattak: klinikai, munka- vagy pedagógiai pszichológiára. A pedagógiai pszichológusoknak tovább kellett vinniük a másik szak-

jukat is, a többiek leadhatták. Ez a képzési forma rengeteg új feladatot adott nekünk, tanároknak. Én például felkészültem a négy félévre nőtt általános lélektani órákra, az első kísérleti módszertan kurzust is kidolgoztam, és még a pszichológiatörténet első félévének anyagába is bedolgoztam magam — szerencsére a második félévet Tánczos Zsolt vállalta. Mindehhez nem volt magyar nyelvű szakirodalom, angol is alig. Még szerencse, hogy Kardos még az ötvenes évek első felében figyelmeztetett, hogy meg kéne tanulnom angolul, s ezt — legalábbis a szakirodalom-olvasás szintjéig — megtettem. Ez akkor bőven elégségesnek látszott, hiszen elképzelhetetlen volt, hogy valaha is egy élő angollal találkozhatnánk, az pedig, hogy Nyugatra kikerülhetünk, teljesen a tündérmesék világába tartozott. Így aztán részben a Stevens 1951-es kézikönyvéből, részben a Woodworth-Schlosbergből (ami még nem volt lefordítva) tanultam meg az általános lélektant, minden egyes órára napokat jegyzetelvén. A szakmában csak kb. 1960-tól kezdtem elmerülni. (Gyermekeim már nem voltak olyan kicsik, s válásomon is túlestem.) Eldöntöttem, hogy kandidálni fogok, fel is vettek önálló aspirantúrára (ez a rendes munka mellett csak lehetőséget adott a vizsgák letételére és a disszertáció beadására). Terveztem is egy helyes kis kísérletet, de az ahhoz szükséges szerkentyűre nem volt pénz, tehát témát kellett változtatnom. Ekkor kaptam ajánlatot Pikler Emmitől, a Lóczy Csecsemőotthon igazgatójától, hogy mehetnék hozzájuk félállásba, s ott csináljak valami tudományos munkát (szó szerint ennyi volt a kívánsága). Ezen kapva kaptam, az a fél tanári fizetés ugyanis az égi mannával volt egyenlő, mert egy tanársegédi fizetésből kellett a két gyerekkel megélnünk. Végül is a Lóczyban, kezdetben vakon tapogatózva, a gyerekeket nézegetve rányílt a szemem a csecsemők tárgyi manipulációjára. Ez érdekes volt, kidolgoztam a jegyzőkönyvezés módszerét, végeztem összehasonlításokat más otthonokkal, bölcsődésekkel, valamint majmokkal, az egészet beleraktam egy akkor még elég frissnek számító arousal regulációs elméleti keretbe, s végül ebből a témából állt össze a kandidátusi disszertációm, amit 1965-ben vitézül megvédtem. Pikler Emminek csak hálás lehetek ezért a munkalehetőségért. Ő a felnőttektől nagyon keményen megkövetelte a munkát — panaszkodtunk is rá egymás között eleget —, ám a gyerekeknek minden lehetőséget megadott. A lóczys gyerekek szépek, egészségesek, vidámak voltak, az évek során nem láttam közöttük egyetlen még gyengén hospitalizáltat sem, ez pedig csecsemőintézetben óriási eredmény. Teljes joggal vált a Lóczy nemzetközi hírű és elismertségű intézménnyé.

Ahogy az egyetemen nőttek a feladataink, lassan — nem arányosan — nőtt a tanszék létszáma is. Putnoky Jenő 1960-ban került fel Pécsről Kardos aspiránsaként, így ismerkedtünk meg és maradtunk egymás társai mindenben, egészen haláláig. Ő is 65-ben védett, s benn maradt. Kulcsár Zsuzsa — úgy emlékszem — 64-ben került hozzánk, nem frissen végzettként, hanem kétévi klinikai gyakorlat után. A hatvanas évek nekünk hatalmas szakmai hajszában teltek. Az volt a feladatunk, legalábbis ezt tettük magunkévá, hogy a képzést valahogy európai szintre próbáljuk feltornázni és az éppen csak hogy éledő szakmának jól képzett szakembereket tudjunk kinevelni. Vagy tíz évnyi képzési szünet után szinte nem volt utánpótlás. Teljesen hiányzott a fiatal „derékhad". Az akkoriban végzettek sorsa is nagyon kemény volt. Különböző gyakorlati munkahelyeken egyszál magukban kezdték a munkát, ahol még mindig gyanakodva fogadták őket. Meg kellett küzdeniük nemcsak a saját maguk, hanem a szakma elfogadásáért is.

A hatvanas éveknek talán a közepétől ragyogó diákélet kezdett kibontakozni szakunkon. Ennek egyik motorja a TDK-munka volt, igen sok diákunk csinált valamilyen TDK-munkát. Nekem nagy öröm volt velük dolgozni. A karon mi évekig a legjobb TDK-k közé tartoztunk, mindenféle országos díjakat nyertek a diákok. Sőt, mikor már ez a munka jól beindult, egyszer csak az egyik hallgatónak eszébe jutott, hogy rendezhetnénk nemzetközi TDK-összejöveteleket is. Nosza, nekifogtunk, s ezzel elindultak a „Nemzetközi pszichológus diáknapok". Meghívtuk majd minden európai ország pszichológus hallgatóit, és jöttek is szépen olaszok, dánok, osztrákok, lengyelek, csehek, a kétféle németek, tán még angolok is (ebben nem vagyok biztos). Csak épp a szovjetek nem jöttek soha. Pedig mindig meghívtuk őket. Ezekre a nemzetközi rendezvényekre a minisztérium engedélye kellett, ahol szigorúan számolták, hogy megvan-e a jó arány a szocialista és a kapitalista meghívottak között. Ez mindig rendben volt, de hogy végül kik jöttek, kik nem, arról mi már nem tehettünk. Szegény moszkvai diákokat már akkoriban valószínűleg azért nem engedték ide, mert féltették őket a fellazítástól. Ezek a nemzetközi diáknapok aztán valóban olyanok voltak, mint az igazi kongresszusok, a hallgatók elhozták kutatási eredményeiket, s vagy három napon keresztül ezek ismertetése folyt, esetenként annyi volt, hogy külön szekciókat kellett nyitni. Természetesen közben mindig voltak diákbulik is. Emlékszem, az egyik ilyen záróbulin jelentettem be, hogy aznap megjött a minisztérium engedélye a megtartásra (ez már a hetvenes években volt). Óriási hahota fogadta. Még most sem tudom, mit kockáztattam azzal, hogy engedély nélkül elkezdtük. Persze a dolognak semmi következménye sem lett, azt hiszem, már akkor sem tudta a jobb kéz, hogy mit csinál a bal.

Azért a moszkvai diákok is elkerültek hozzánk, mert kialakult egy hivatalos diák-csereakció, évente rendszeresen tíz fő jött ide háromhetes tanulmányútra, s ugyanannyian mentek a mieink Moszkvába és Leningrádba. Az orosz hallgatók mindig nagyon jól érezték magukat nálunk, hisz nekik mi már akkor is majdnem „Nyugat" voltunk, nemcsak a viszonylag nagyobb árukínálat miatt, hanem a biztosan sokkal nagyobb szakmai szabadság miatt. A mi diákjainknak is élmény volt, nemcsak azért, mert láthatták Moszkvát és Leningrádot, hanem azért is, mert személyesen találkozhattak olyan kiváló szakemberekkel, mint például Lurija vagy Zsegarnik.

A diákélet másik motorja a rendszeres klubszerű összejövetelek voltak az Eötvös Klubban, többnyire a Hordóban. Voltak aztán óriási rendezvényeink is, amelyeken diákok, tanárok különböző mókás jelenetekkel szerepeltek. Ezek persze csak szakmai humort képviseltek, s csak nekünk, beavatottaknak jelentettek ellenállhatatlan ingert a frenetikus röhögésre. Rendszeresen kölcsönösen kifiguráztuk egymást, a diákok minket, mi őket, és mindenen együtt derültünk.

1970-ben Kardos Lajos 70 éves lett, nyugdíjba kellett volna mennie. De még egy évre meghosszabbították, nem találtak utódot. Végül Radnai Béla lett volna, aminek nagyon örültem. Igen kedves, vidám, jó kolléga, s híresen jó előadó volt. Szerettem. Ő azonban csúfosan cserbenhagyott minket, egy-két héttel a tanszékvezetői kinevezés átvétele előtt infarktusban meghalt. Majd rövid átmeneti idő után legnagyobb megdöbbenésemre 1972 kora tavaszán a tanszéki fakkomban találtam egy levelet, amelyben a dékán engem bíz meg a tanszékvezetői teendők ideiglenes ellátásával. Ez egy olyan félcédula volt, fura szöveggel és utalással valamiféle minisztériumi

feladatokra. Teljesen kétségbeestem, két okból. Egyrészt a forma halálosan sértett, másrészt a minisztérium emlegetése miatt. Én a minisztériumunktól úgy féltem, mint ördög a szenteltvíztől. Tartottam tőle, mint tehetségtelen és tehetetlen pártkáderek telephelyétől, mint Kastélytól. Azonnal jelentkeztem a dékánnál, hogy valamilyen információt kapjak, de ő, további megdöbbenésemre, többszöri kérésre sem volt hajlandó fogadni. Mindennek csak sokkal később, évek múlva tudtam meg az okát. Először nem akartam elfogadni ezt a megbízást, de a tanszék akkori tagjai nagyon rábeszéltek. Helyzetem valóban olyan volt, amit később úgy fogalmaztam meg, hogy többszörösen hátrányos helyzetű tanszékvezető vagyok. Ugyanis nem voltam párttag, nő voltam, és még csak 45 éves. Az akkori kari tanács pedig, amely a tanszékvezetőkből állt, a tanszéküket latifundiumnak tekintő öregurak gyülekezete volt, amelyben eleinte én voltam a legfiatalabb és jódarabig az egyetlen nő. Egyébként nem volt időm töprengeni, mert napok múlva jött a minisztériumi levél, amelyben megbíztak egy új rendszerű pszichológusképzés tervének kidolgozásával, de azonnal. Tehát ez volt az a bizonyos feladat, amit aztán nagy erőbedobással, sokan együtt végigcsináltunk az 1972/73-as tanév során, s amelynek egyes részeit a minisztériumban tartott népes szakértői testületi üléseken vitattunk meg. Akkor már csak a feladat volt: a rengeteg munka, s már nem gondoltam többszörösen hátrányos minőségemre. Így jött létre az ötéves, egységes egy szakos pszichológus képzés. Közben azonban mégis felmértem a feladathoz képest az erőimet, beláttam, hogy ekkora feladatot meg kell osztani, s még ebben az évben, az előkészítések folyamán sok vita után elértem (szerencsére akkor éppen Ádám György volt a rektor, aki segített), hogy az addig egységes tanszék kettéváljon. Így lettünk mi általános pszichológia, benne a személyiség-lélektannal, amit akkor még — úgy emlékszem — csak Kulcsár Zsuzsa képviselt, a másik tanszék pedig Salamon Jenő vezetésével a fejlődés- és neveléslélektani tanszék lett, benne Hunyady Györgynek egy kis szociálpszichológiai csoportjával.

Az új képzésre csak ígéretet kaptunk, pénzt nem. Az alapos számításaimat tartalmazó beadvány szőrén-szálán eltűnt egy íróasztalfiók mélyén. A legolcsóbb kezdő tanársegédi státusokat is csak hosszadalmas kilincselés után kaptuk meg, de végül is kaptunk. A 70-es évek további részét a régi-új tanszék személyi fejlesztése és lázas munka jellemezte. A tanszéképítés a diákmunkákban kitűntekre alapozódott. Olyan frissen végzettek kerültek be ezekbe a silány, kezdő tanársegédi státusokba, akik diákkorukban publikálhatónak ítélt (sőt, publikált) munkát csináltak, s egyben akiket a tanszék bennlevő tagjai szívesen fogadnak. Most utólag az a meggyőződésem, hogy ettől vált olyan tökéletesen fúrásmentessé, kooperatív és vidám kis közösséggé ez a tanszék. Aki külföldi nálunk megfordult, mind érezte ezt a jó légkört, s ki is fejezte. Egyszer egy olasz kolléga — miközben éppen kávét főztem neki — megjegyezte, hogy itt szerinte olyan „matriarchális demokrácia" van. Ezt találónak éreztem, bár magam sohasem gondolkodtam azon, hogy milyen tanszékvezető vagyok. Azt hiszem, nem is voltam én olyan rendes „vezető". Egyszerűen olyan munkatársaim voltak, akikben vakon megbíztam, tudtam, hogy maguktól dolgoznak annyit, amennyit csak bírnak, mindent közösen megbeszéltünk, a munkákat elosztottuk, nem volt gond. A tanszéki hangulat megteremtésében Putnokynak volt meghatározó szerepe. Utólérhetetlen humora, közvetlensége rányomta a bélyegét mindenre. Nemcsak egymás között, hanem a diákokkal is nagyon közvetlen, jó kapcsolatunk volt.

Bár előfordult közöttük egy-két szélsőbalos figura, aki fölemlegette a KISZ-ben (magyarul följelentett), hogy az órákon csupa angol (imperialista) szakirodalomra hivatkozunk, de ennek nem lett következménye, mert a KISZ-ben is ők voltak kisebbségben. Mindenesetre még a 70-es években is kellett alkalmazkodni. Föl kellett kutatni azokat a szovjet szakembereket, akiknek a munkáira nem szégyen hivatkozni. Ilyen elég kevés volt, mert a Szovjetunióban még tovább tartott a pszichológia megbélyegzése, mint nálunk, és nagyon alacsony volt a szakma színvonala. De volt azért egy pár kiváló ember, főleg a pszichofiziológia területén. Végül is lassan, nagy erőfeszítéssel feltornásztuk a képzést talán egy jó közepes európai egyetemi színvonalra. „Disszidált" volt hallgatóinkkal soha nem vallottunk szégyent.

Nagyon sokat számított a 60-70-es években a Grastyánnal és munkatársaival való kapcsolat is. Már nem emlékszem, hogyan s mikor ismerkedtünk meg, a lényeg, hogy egyszer csak elkezdtem minden évben rendszeresen elvinni a hallgatókat Pécsre, tanulmányi kirándulásra. A Grastyán-labor utólérhetetlenül közvetlen hangulata, igen magas szakmai színvonala és elsősorban Grastyán izgalmas előadásai külön a mi pszichológusainknak, ráadásul Pécs és környékének szépsége mindig nagy élményt jelentettek. A Grastyánt körülvevő fiatalok (azóta többnyire tekintélyes professzorok) és ő maga is rendkívüli humorérzékkel, víg történetek tömegével és kifogyhatatlan viccmeséléssekkel töltötték a munka közbeni kávészüneteket. Ebbe azonban inkább később kóstoltam bele, amikor Putnokyval együtt többször töltöttünk ott egy-két hetet is, ott lebzselve a laborban reggeltől estig, s figyelve a kísérleteket, a macskák ipszi- és kontraverzív kanyarjait a nagy, kör alakú kísérleti ketrecben. Elképzelhetetlen volt, hogy ennek vége szakadhat.

Az ő hatására ástam bele magam, amennyire tudtam, a pszichofiziológiai szakirodalomba is, könyvtáruk segítségével. Pszichológiai gondolkodásmódomat a már említett alaklélektanon kívül, amely az idők során elhalványult, még a 60-as évek legelején erőteljesen befolyásolta az Osgood által képviselt neobehaviorizmus. A klasszikus behaviorizmus módszertani szigorúságát tiszteltem, de alapelvei mindig idegenek voltak számomra. Osgood '57-es cikkét '60-ban már referáltam, s ebben találtam rá először kifejtve a belső reprezentáció fogalmára. Ez azóta persze drasztikusan átalakult, de még ma is azt hiszem, hogy volna keresnivalónk a motoros reprezentáció területén. A kognitív pszichológia is betört a tudatunkba, már a 60-as évek vége felé, de erőteljesebben a 70-es években. Nem szerettem, de megtanultam. A sterilitásától idegenkedtem, vagyis attól, hogy megint (mint korábban a behaviorizmus) kirekeszt, ignorál, szalonképtelenné nyilvánít egy csomó fontos, létező dolgot, például a motivációt, az érzelmeket s a pszichofiziológiát is. Viszolygásom másik oka, hogy a komputeranalógiát olyan halálosan komolyan veszik a kognitivisták, s ez végül már nem is analógia, hanem azonosság. Úgy éreztem, különösen mikor rájöttem, hogy egy patkányhoz, sőt még egy pókhoz képest is milyen buták a számítógépek, hogy még mindig elfogadhatóbb számomra, ha engem egy patkánnyal modelleznek (mint régen a behavioristák) — az legalább élő. Persze, a kognitív pszichológia sokat engedett korai merevségéből, s ma már nincsnek ilyen ellenérzéseim.

A tanszéknek amellett, hogy mindenki végezte a saját oktató, kutató munkáját, voltak nagy, közös munkálatai is. Amikor elkezdtem a kreativitással foglalkozni a 60-as évek második felétől, s kezdtük adaptálni az első teszteket, közvetlenül adódott az

a gondolat, hogy kipróbáljuk a felvételizőknél, sőt megpróbálunk kidolgozni egy felvételi alkalmassági tesztbattériát. 1969/70-től az évek során azt hiszem, minden lehetségeset, intelligenciát, kreativitást, személyiséginventárokat (például az MMPI első változatát közösen fordítottuk le és próbáltuk ki, később ugyanígy a CPI-t) alkalmaztunk. Igen nagy közös munkával minden évben több száz felvételizővel végigcsináltuk úgy, hogy a szóbeli vizsgára mindenkinek ott volt a pszichológus kérdező előtt az anyaga. Mindebből azonban — kénytelenek voltunk belátni — nem jött ki semmi olyan eredmény, amelyért tűzbe tettük volna a kezünket s tiszta lelkiismerettel javasolhattuk volna a hivatalos bevezetésüket. Az intelligenciavizsgálatok azért nem voltak használhatók, mert úgyis nagyon kevés igazán alacsony IQ-jú diák kerül el odáig, hogy bejuthasson az egyetemre. Az a pár 100 IQ pont körüli a felvételi vizsgán úgyis kiesik. A kreativitásról nem mertük volna kijelenteni, hogy az bizonyos szint fölött szükséges (mennyi lehet az a szint?), és azt se mertük állítani, hogy ezek a tesztben elért eredmények jól fogják jósolni a valódi gyakorlati munka kreatív minőségét. Végül a személyiséginventárok mind egyértelműen a normál fiatal ember képét mutatták. Egy-két erős kivételre emlékszem csupán, de azok meg szintén nem feleltek meg a hivatalos felvételi vizsgán. Ezzel szemben tudok olyan skizofrén diákról, aki éppen rendezett állapotban lévén, teljesen normális képet mutatott ezen az úgynevezett alkalmasságvizsgálaton. Végül soha nem tudtuk megfogalmazni azt, hogy milyen személy az, aki pszichológusnak való. Én azt hiszem, hogy bárki, akit igazán érdekel ez a szakma és nem túl butácska, az a pszichológia valamelyik ágában jól működhet. Ha a klinikumban nem, akkor a különböző (ipari és egyéb) szervezetekben, ha ott nem, akkor kutatóként, tanárként stb., hiszen ez a szakma olyan gazdag elágazású. Végül tehát több mint tíz évnyi rendszeres munka után feladtuk ezt a próbálkozást.

A kreativitás iránti érdeklődésem nem csupán pszichometriai jellegű volt. Sokkal jobban érdekelt az, hogy hogyan működik. Hamarosan összekapcsolódott bennem a féltekefunkciók és az intuíció problémájával, s a kutatásaimat ebbe az irányba fordítottam. Ezek igen munkaigényes kísérletek voltak és sokára értek be az eredmények.

Volt a 70-es években még egy közös vállakozásunk. Az egyik nagy és gazdag ipari tröszt bízott meg a tröszt különböző vállalatainál végzendő úgynevezett vezetővizsgálatokkal. Itthon az ilyesmi akkor még teljesen ismeretlen valami volt. Mi nagyon gondosan, minden tudásunkat összeszedve, rendkívül óvatos tapintattal kezdtük el. Sikeres volt, így minden évben kaptunk egy vállalatot, 60-110 közötti létszámú közép- és felső szintű vállalati vezető vizsgálatára. Módszerünket közben egészen jól kifejlesztettük, s minden évben letettünk egy-egy vaskos kötetet a tröszt asztalára. A kapott pénz pedig borzasztó jól jött. A tanszéki szellemre jellemző volt a nehezen várt pénz fölötti osztozkodás. Mivel a munkából csak az maradt ki, aki egyéb teendőire való hivatkozással nem akart bekapcsolódni, az osztozás tanszéki értekezlet jellegű volt. Az elv a végzett munka mennyisége volt. Ezt kellett sorban megsaccolni és egymáshoz viszonyítani. Rendszeresen azon vitatkoztunk, hogy mindenki a másik által végzett munkát értékelte többnek a sajátjánál, és sokallta a neki javasolt összeget. Ezen aztán órákig el tudtunk huzakodni. Ez a kép nem a dolgok késői nosztalgikus szépítése, ez volt a valóság. Sajnos a tröszt közben elszegényedett, megszűntek a megrendelések. A szépen kidolgozott módszert átadtuk a tröszt pszichológusának, csak

úgy barátságból. Most a fejvadász cégek virágzását látva, s egy-két kósza információ birtokában arról, hogy ezek hogyan csinálják a vezetőkiválasztást, sajnálom, hogy ilyen könnyedén hagytuk odaveszni ezt a jól kidolgozott módszeregyüttest.

A hetvenes évek végére annyira felszaporodtunk — nem a feladathoz, hanem a meglévő helyiségekhez képest —, hogy volt olyan munkatársunk, akinek nemhogy fél íróasztal, de még szék sem jutott. A bölcsészkarra általában ki lehetett tenni a megtelt táblát. Ekkor kapta meg a kar az Izabella utcai épületet. Az elviselhetetlen zsúfoltság miatt mi, pszichológusok is jelentkeztünk a költözésre. Ekkor kezdődött a harc a négyzetméterekért. A kari vezetőkkel már ott tartottunk, hogy ha nem kapjuk meg az egész negyedik emeletet, akkor nem megyünk egy lépést sem, hacsak rendőri erőkkel ki nem tesznek. Megkaptuk. Az épület előttünk a Kertészeti Egyetem Tartósítóipari Karáé volt. Tán három évvel korábban rendezték be, teljesen az ő igényeik szerint. Kémiai laborok, gázvezetékes termek, mérlegállások, s még sok minden volt beépítve. A gondnok, aki a korábbi munkálatokat vezette s mindezt a sajátjának érezte, belerokkant, amikor az egészet a mi számunkra szétverték. Megértettem, mert amikor a szétvert épületbe bementem, én is majdnem sírva fakadtam. Biztos lett volna más, jobb megoldás is, de ezt határozták valahol magas helyen, s nem lehetett semmit tenni. Minket meg sürgetett az idő. Annyira, hogy mi szereztünk ipari kapcsolatunk révén ingyen gyors tervezőket — hála a Tatabányai Szénbánya Vállalatnak. Így történt, hogy a szükséges gyors átalakítások után 1981 januárjában beköltözhettünk új otthonunkba. Itt már mindenkinek volt asztala is. A szép, napos folyosóra összehordtuk a növényeket, amelyekről kollégáim még mindig azt hiszik, hogy ragaszkodom a gondozásukhoz. Berendezkedvén nagy fogadást csaptunk tanszékavatásként, s még megrendeztük a hagyományos Mikulás-bulit (pszicho-Mikulást) is.

Az elmúlt évtizedekben persze mindig kellett valami „társadalmi munkát" is végezni. Ezen a címen el lehetett számolni bármilyen apró szakszervezeti funkciót, a TDK—vezetést, szakmai testületekben, például a TMB-ben, a Pszichológiai Társaságban végzett munkát. Ilyenekben sosem volt hiányom. Sőt, egyik-másikra még büszke is vagyok. A diákokkal végzett TDK-munka örömeit már említettem. A másik az, amikor (kb. 1979/80 tájt) beválasztottak a Pszichológiai Társaság elnökségébe és főtitkárhelyettes lettem. Kerestem magamnak valamilyen munkalehetőséget, mert az, ami az akkori szerkezetből rám hárult volna, hogy bizonyos szekciókkal „tartsam a kapcsolatot", nagyon nem tetszett. Viszont az az addigi szent szokás sem tetszett, amely szerint a társaság országos tudományos kongresszusait mindig ötévenként, hazánk felszabadulásának kerek évfordulóin tartották. 1965-ben, emlékszem, már biztosan volt ilyen. Nagy ünnepélyesség, díszelnök (fontos elvtárs), díszebéd stb. Ebbe az előkelő funkcióba kerülvén elhatároztam, hogy ez így nem mehet tovább, s addig-addig győzködtem az elnökséget, érvelvén azzal, hogy egy rendes társaság évenként szokta tartani kongresszusait (az Élettani Társaság példáját emlegettem), hogy kell a szakmai közéletet élénkíteni stb., amíg végül elhatároztuk, hogy ezentúl kétévenként lesznek az országos kongresszusok, s mindjárt meg is bíztak azzal, hogy az elsőt szervezzem meg. Én szabad kezet kapván, igyekeztem mindenben a korábbiak ellenkezőjét csinálni. Nem volt díszelnök, díszebéd, semmi ünnepélyesség, rögtön a szekciómunkákkal indultunk. Az első, úgy emlékszem, 1981-ben volt, s utána kétévenként a többi. Ezek mind jól sikerültek. A merev formaságok oldása lehetővé tette sok fiatal

bemutatkozását, a szereplés megszokását, az anyagok előzetes megjelenése lehetőséget nyújtott a viták beindulására, azelőtt ugyanis egy-egy szekcióülés felolvasások egymásutánjából állt, s ritkaságszámba ment egy-egy hozzászólás. Nagy öröm volt részt venni a folyosói nyüzsgésben, egymást rég nem látott kollégák/kolleginák vidám összetalálkozásában. Szóval úgy hiszem, ezeknek a konferenciáknak a beindításával, megszervezésével jót tettem a szakmának.

A nagy oktatási terhelés mellett és a szegénység ellenére azért lassan folytak a kutatások is. Én 1966-ben, éppen negyvenévesen voltam először külföldön nemzetközi kongresszuson. Ebben a korban azonban már nem lehet ezt elkezdeni. Minden kongresszusi szereplésem rettenetes izgalommal járt. Emlékszem, az 1969-es nagy londoni kongresszuson tapasztaltam meg, hogy milyen az a hideg verejték (aki nem tudná, az ember foga vacog a fázástól, és közben csurog róla az izzadság). Aztán még sokszor előfordultam kongresszusokon, konferenciákon, de mindig rosszul éreztem magam külföldön, a szakmai elfogadások, sőt időnkénti kifejezett elismerések ellenére sem tudtam úrrá lenni ilyen természetű szorongásaimon. Végül a pénztámogatások teljes megszűnése miatt, meg mivel úgysem szerettem utazni, 1980 után teljesen abbahagytam a külföldre járást. 1980-ban viszont Lipcsében rendezték az esedékes nemzetközi kongresszust, s mivel az itt volt a szomszédban, olcsó is volt, Putnoky addig hajtott mindnyájunkat, hogy végül azt hiszem, az egész tanszék nagyon sok előadással testületileg kivonult rá. Ott nagyon jól éreztem magam, mert nem voltam egyedül, mint a többin.

Kutatási munkáinkon az segített egy keveset, amikor a KK- (külső kutatás) pénzekből tudtunk egy kis tanszékfejlesztéshez is jutni, de igazán az, amikor beindult a pályázati rendszer, úgy a hetvenes évek vége felé. Szerencsénk volt, alig volt olyan pályázatunk, amin ne nyertünk volna. Ez még most is igaz.

A nyolcvanas évek rosszul indultak. Putnoky 1982-ben meghalt. Ez nagy veszteség volt, a gyász mindenkit megült, a hangulat rémesen nyomottá vált. A munka azért ment tovább. Ugyanakkor már 1981-82 táján elkezdődött a minisztérium erőszakolása nyomán az intézetesítési kampány az ELTE-n. Az akkori dékán komoly érvek felsorokoztatásával küzdött ellene, bele is tört a bicskája. A jogi kart teljesen átszervezték intézetekké, s jöttek a hírek arról, hogy ez alkalomból a matematikusok tettleg mentek egymásnak (nem tudom, igaz volt-e). Minket, pszichológusokat kiemelten kezeltek, a karon belül végül csak nálunk erőszakolták ezt ki. Eleinte csak kósza hírek jöttek magas helyeken történt fúrásokról ellenünk, majd kiderült a kijelölt igazgató személye is, és még mindig nem tudtuk, honnan ered ez az ellenállhatatlan lavina, amely a tanszékek önállóságának teljes felszámolásával jár, még tovább növeli az amúgy is elviselhetetlen egyetemi bürokráciát. Ami azonban ennél sokkal súlyosabb volt, az a nem alaptalan egzisztenciális fenyegetettség. Hozzánk is elkerült egy miniszteri levél, amely szerint a pszichológiai oktatás színvonalát gyorsan emelni kell, s ennek érdekében „minőségi cseréket" kell végrehajtani az oktatók körében. Minden kétségbeesett kapálózásunk a ma már neves politológusként ismert minisztériumi főosztályvezető kemény végrehajtó hatalma, az új dékán, a rektor ellenében hiábavalónak bizonyult. Volt még egy utolsó próbálkozásom (úgy 1984 táján?), amikor egy „felsőbb körökben" járatos kollégám tanácsára kihallgatást kértem Aczéltól, mert akkor már tudtuk, hogy tőle származik a mi intézetesítésünk ötlete. Aczél nagyon

kedves volt, én elmondtam, hogy ilyen fenyegetett helyzetben nem tudunk dolgozni, ő kikérdezett a tanszék és az akadémiai intézet viszonyáról, én sorban elmondtam a kölcsönös sértődéseket. Majd közölte, hogy a dolgok már annyira a közvetlen befejezés előtt állnak, már nem lehet visszacsinálni. Végül közölte velem, tudom-e, hogy az ő javaslatára neveztek ki tanszékvezetőnek. Elrebegtem lányos zavaromban, hogy nem tudtam, csak kósza pletykákat hallottam, de azokat nem nagyon hittem el. Még ma sem tudok semmi biztosat arról, hogy hogyan kerülhetett a nevem akkoriban Aczél elé. Az tény, hogy „minőségi cserékre" nem került sor.

Végül az intézetesítés kivédhetetlenségét belátva, s mivel azzal kecsegtettek bennünket, hogy ha beleegyezünk, akkor lesz pénz, paripa, fegyver, minden, ha pedig nem, akkor továbbra is szegények maradunk, egy lidérces emlékű rektori összejövetelen utolsónak én is beadtam a derekam. Ekkor nyílt lehetőség arra, hogy kialakuljon a jelenlegi felállás, vagyis a mi már jókora tanszékünk kettévált, Kulcsár Zsuzsa vezetésével létrejött a személyiség- és klinikai pszichológia, Salamon Jenő lemondása után Hunyady vezetésével egyben maradt a fejlődés-, a nevelés- és a szociálpszichológiát egyesítő nagy tanszék, az új igazgató létrehozta a Kísérleti Pszichológia Tanszéket, amellyel a mi kegyetlen oktatási terhelésünk enyhült, s végül szakcsoporti minőségben létrejött a pályaszocializációt és munkalélektant tanító kollégák együttese. Ez az osztódás akkor azért volt lehetséges, mert intézeti nem önálló tanszék alapításához nem kellett annyi magas engedély, mint azon kívül.

Az intézeti korszak öt évig tartott, nagyon rosszul éreztük magunkat benne, s amint egy kicsit enyhült a légkör s jöttek a hírek, hogy már megszűnt a jogi karon és a matematikán is az intézeti rendszer, a mienket is sikerült megszüntetni.

Én azonban nagyon belefáradtam az ellene vívott szélmalomharcba, s amint Pléh Csaba megvédte kandidátusi disszertációját, egyszerre terjesztettem fel őt docensnek és tanszékvezetőnek, én pedig lemondtam. Egyébként már évekkel korábban is őt tekintettem utódomnak, s a tanszék tagjai is egyedül őt fogadták el ebben a minőségben. Ezektől a terhektől megszabadulva végre 1987-ben beadtam doktori disszertációmat, amit 1989 elején megvédtem. Ezután egyetemi tanári kinevezésemmel együtt, azzal párhuzamosan, megindult nyugdíjaztatásom folyamata is. Mindkettőről 1991 nyarán vettem át a hivatalos papírt. 1992-től vagyok nyugdíjas, és azóta ugyanazt csinálom, amit addig, csak sokkal kevesebb pénzért. De örülök, hogy tanítható, s még van egy kis kutatási pénzem is, azt is el tudom költeni értelmesen, mert még mindig kíváncsi vagyok arra, hogy hogyan forognak a kreatívok kerekei.

Újra áttekintve a kapott irányító kérdéseket, azt hiszem, nagyjából mindegyikre válaszoltam, de hogy hogyan váltam pszichológussá, azt bizony nem tudom.

Székácsné Vida Mária

Születési hely és idő:
Miskolc, 1916.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1941. Rajztanári oklevél, Országos M. Királyi Képzőművészeti Főiskola, Budapest
1948. Állami Egyetem, Tbiliszi
1951. Moszkva, művészettudományok kandidátusa
1952. A TMB a neveléstudományok kandidátusává nyilvánított

Tudományos fokozata:
kandidátus

Legfontosabb munkahelyei, beosztása, azok ideje:
Pedagógiai Főiskola Rajztanszéke, docens, 1948—52.
ELTE Pedagógiai Tanszék, docens, 1952—1960.
ELTE Pszichológiai Tanszék, docens, 1965—1979-ig, nyugdíjazásig. Azóta a Kincskereső Iskolában (Winkler Márta) dolgozom tanácsadóként.

Három legfontosabbnak tartott pulikációja adatai:
Székácsné Vida Mária: Firkától a személyes kapcsolatok kifejezéséig. In: Átmenetek iskoláskorig c. kötet, Magyar Pedagóigiai Társaság, 1970.
Székácsné Vida Mária: Gyermekművészet Japánban. Corvina, Budapest, 1971.
Székácsné Vida Mária: A művészeti nevelés hatásrendszere. Akadémiai Kiadó, 1980.

SZELLEMI ÖNARCKÉP — (HATÁRTERÜLETEN)

Köszönöm megtisztelő felszólításukat, hogy írjam meg szellemi, azaz szakmai önarcképemet. Abban a reményben kezdem el ezt az írást, hogy Önök el fogják tudni dönteni, végül is pszichológus vagyok-e vagy sem.

Magamat határterületeken mozgó embernek érzem, tartom, aki művészetet és tudományt megközelítve szerette volna magát őszintén megmutatni és törekedett világosan kifejteni, másoknak átadni, amit tapasztalt és megértett.

A munkák kettős rendje, valamint a szakmai életrajz is mutatja a többféleséget. Valószínűleg a rajzfejlődési tanulmányokban (1970—1991) ötvöződik legszembetűnőbben az első szakma (grafikus, rajztanár) és a további stúdium.

De hogy jobban érthető legyen ez a kettősség — és mégis egység — mesélnem kell életemről, fejlődésemről, az engem ért hatásokról, munkamódszeremről.

Kérdéseik között az első: Mitől pszichológus a pszichológus? Vannak-e a pszichológusra jellemző személyiségjegyek?

Magam nem akartam pszichológus lenni. De ami mégis utalhat talán egy későbbi pszichológia iránti vonzódásra, az, hogy *átjárható* a gyerek és serdülőkorom. És nem utólagosan, későbbi visszaemlékezések során. Élményeimet frissiben raktároztam. Gyerekkori örömeimet, játékot, mozgást, táncot, rajzolást, a kirándulás szép képeit, a gyönyörködést később is könnyen elő tudtam hívni. Ha olvastam valami szépet, sétálni mentem, hogy „előhívjam a képeket". A felhőkből fantázia-alakokat formáltam. Elég volt egy hajóformát kiválasztani, s már suhantam is felfele, szép íves mozgással (itt a földön tanultam miskolci tanárnőmtől, Ráth Gizellától), hogy világkörüli útra utazhassam. Ezt a „képességem"= felrepíteni magam, a mozgást elképzelni *lendületfantáziá*nak neveztem el. Kortársaim nem értették. Titkom maradt, frissen maradt, és amikor a rajz és mozgás téma már felnőttként érintett s többoldalú megközelítéssel próbáltam rá figyelni (látáslélektan, esztétika), akkor találtam meg Lukács György esztétikájában a *mozgásfantázia* kifejezést. (Ez a fogalom mint kutatási téma beépült a kecskeméti rajzvizsgálatokba. l. 3.)

Amit *átjárhatóság*-nak nevezek és valami pszichológusi képességnek gondolok, az serdülő koromban jelentkezett, s arra késztetett, hogy élményeimet így jegyezzem meg: „Ezeket én majd egyszer elmesélem."

Korán sejtettem, hogy a művészethez lesz közöm: tánchoz, zenéhez, rajzoláshoz, íráshoz, beszédhez. A gyönyörködéshez és ahhoz a késztetéshez, hogy továbbadjam. Rájöttem arra is, hogy gyerekeknek szeretném átadni, velük megosztani a látás, a mozgás, a hallás örömeit. A kicsi gyerekkel való kapcsolatom ott kezdődött, hogy Édesanyámtól olyan babát kaptam, ami egy szobrász babagyárában készült (Käte Kruze). Valóságos gyermekkoponya, -arc, -tekintet. Mondjuk: archetípus. Ihlető alkotás, nem sematikus, nem élettelen. Rajta tanultam meg rajzolni, ő volt első modellem. 13 éves koromban festőművész rajztanárom őt „állította be". Az ő arca, fejformája bukkant fel 16 éves kori első (kiadatlan) képeskönyvemben. Később, főiskolás koromban csecsemőket rajzoltam, gyermekkórházban kaptam rá engedélyt. Nagyobb gyerekek mozgását akkor ismerhettem meg, mikor tornatanárnőm megengedte, hogy vezethessem a tornaórájukat. Valahogy úgy éreztem, figyelve, rajzolva ismerem meg őket.

Végül is a rajzolás mutatkozott a legerősebb érdeklődési ágnak. Hosszú, kanyargós, rendhagyó pályakereső út következett. A gimnázium VI. osztályának elvégzése után már pályát választottam: varrni tanultam, hogy segédlevéllel mehessek a pesti Iparrajz Iskolába, divattervezői szakra. Egy sereg praktikus munkát is végeztem, reklámot készítettem, kirakatot rendeztem, pénzkeresés miatt. Közben rájöttem, hogy a legmagasabb fokon kellene rajzolni tanulnom, de közben le kell érettségiznem, ha a Képzőművészeti Főiskolára akarok jutni. Így egy év alatt tanultam — mint magántanuló — a VII. és VIII. gimnázium anyagát, és régi iskolámban, Miskolcon érettségiztem. Tudatosan és örömmel tanultam. Nemcsak a tárgyak érdekeltek, hanem a tanulás belső folyamata is. E tanulós évem előtt rajzoltam meg — hoztam létre — képeskönyvemet, ami akkor jelent meg, mikor már főiskolás voltam („Saláta Sára" [1.]).

Ennek a könyvnek a rajzolásánál már tudatosan éltem az életre keltést: egy babát, egy gyereket öltöztettem salátalevelekbe. Jeleneteket láttam magam előtt (kapcsolódtak a losonci piachoz), helyeztem ide-oda a figurákat, komponáltam s mozgat-

tam elsősorban Saláta Sárát, akinek mozdulása az én izmaimat érintette. Tehát én is játszom ezt a szerepet? Én vagyok a rendező? Komponálás — rendezés — ezek a gondolatok már akkor foglalkoztattak, és most érzem vonzódásomat Peter Brook, a nagy rendező gondolataihoz.

Itt kapcsolódik be a harmadik kérdés: Milyen akár pszichológiai, akár pszichológián kívüli áramlatok, illetve jelentős egyéniségek formálták gondolkodását, munkáját?

Húsz éves korom óta *Karácsony Sándor* munkássága, társaslélektana, előszóban és könyvekben előadott tudománya, valamint az ő köré gyűlt tanítványok közössége. Az 1936/37-es tanévtől részt vehettem Karácsony budapesti szemináriumi alkalmain.[1] Serdülők társaslélektanáról volt szó, irodalomról, filmről, színházról. Igen nagy hatással volt rám. Megkapott a fejlődés, a növekedés gondolatának öröme. A gyerekkorban, a serdülő lányok világában magamra ismertem, ismerkedtem az ifjúkorral és készültem a felnőttségre. Megjegyeztem és magamban mélyen magamba zártam, milyen érzékeny és fogékony a művészetre készülőknek a serdülőkora.

Azok a gondolatok, amelyek akkor megérintettek — egész további életemben foglalkoztattak. Évről évre többet mondanak könyvei, s mindaz, amit előszóban hallottunk tőle. Megerősödnek az „alkotás" folyamatában ébredező gondolataim. A főiskolán a grafikus műhelyben dolgozom a legtöbbet, fametszést, rézkarcolást tanulok, sokat rajzolok (Varga N. Lajos), a festő osztályban Szőnyi István a mesterem. De végzem a rajztanárképzőt, Karácsony Sándor nem javasolja a művészképzőt.

Foglalkoztat továbbra is az „egészet-tanulás" gondolata. „Leckék a leckéről" c. könyvében arról ír Karácsony a Középiskolák elsős diákjainak, hogy a mozaikdarabokra töredezett „keresztrejtvény-kultúra" terhel feleslegesen, nem a szerves egységben megjelenő, valódi kultúra. Mi teremti meg a tantárgyak között a szerves egységet? A szerző szerint a jelrendszer, a nyelv. „A tanulás lényege valamennyi tárgyban azonos: a köznyelvtől el kell jutni az egyetlen jelentésű jelrendszerig, a tudományig. Az iskolában természetesen a növendékek nyelve a köznyelv.

A tanítás és tanulás folyamatának ez a felfogása 1938 táján nemcsak nálunk volt egészen újszerű, hanem bármely más művelt országban is annak számított volna. Karácsony Sándor először gyerekeknek írta meg eligazító műveit, és csak később, 1938-tól kezdve adta ki tíz nagy kötetben a neveléstudomány társaslélektani alapjait. Az első, az alapokat lerakó kötet természetesen a „Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon" (1938, Exodus) volt. „Ez a nevelés-lélektani elméleti munka nyelvtudományi szempontból is megelőzte korát, mint ahogy azt a nyelvészek már kétségtelenül megállapították. A modern nyelvtudomány és pszichológia alkalmazása azonban nemcsak a maga korában váltott ki idegenkedést és értetlenséget, hanem szinte máig kívülrekedt még a szakmai körök gondolkodásán is" — írja az 1991-es új kiadás utószavában Kontra György.

Akkor első olvasásra a bevezetés kapott meg, elbűvöltek *A közösség élete* c., majd *A nyelv élete* c. fejezetből *A kép, A film, A képzeletbeli kép* vagy *Mondat* c. ré-

1 Pedagógiai Szeminárium; Továbbképző Tanfolyam. Kálvin tér 8.

szek. Ezek kapcsolódtak az én serdülőkori „belső filmjeim"-hez, a rajzfilm iránti érdeklődésemhez. A többit — beláttam — nem tudom követni. A későbbiekben is elővettem, foglalkoztam vele, különösen a film kettős (rajzoló és mesélő) természetével. Ez a hatás életreszóló.

Karácsony nemcsak olvasnivalóval, gondolkozni, vitáznivalóval látta el a köré gyűlteket, hanem feladatot is adott nekik. Munkaközösségben élt a *Nyelvtan* bevezetőjében említett „idősebb" (20-30 évesek) tanítványaival, de még a tizenévesek előtt is megcsillantotta a közös, együttes munka lehetőségét.

A már említett Továbbképző Tanfolyamon kellett előadnom — nálam is fiatalabbaknak — magam választotta témából. *A baba* — ezt a címet adtam gondolataimnak, itt kellett rendeznem intenzív babajáték-élményeimet, ezek fejlődési vonalát, ismerkednem a játék szerepével a növekedésben és ezzel a gondolattal: jó az, ha saját játékainkat átélve tudjuk inspirálni a kisebb gyerekeket. De aki foglalkozik velük, nem lehet infantilis.

Fel kell nőnünk. Így tanulunk szabadon előadni. A főiskola mellett rajzolom tovább a könyveimet. Társaságunk éltető eleme a népdaléneklés; lelkes híve vagyok Kodály: Zene az óvodában című előadásának, írásának. Nagy szellemi hatás: Kodály és Bartók muzsikája. Karácsony tanítása: gyerekeknek folklórt, klasszikusokat! Nyelvben, zenében. Így készítem el Kodály jóváhagyásával énekes gyermekjáték könyveimet (Csipkefa bimbója; Ciróka! Maróka!) Később a nagyszalontai gyűjtésből válogatott mondókás könyvemet, a „Keringeli borsó" címűt. Itt már tudatos „kultúra-átadás" folyamatában érzem magam, de ösztönösen játszom, élem, énekelem, komponálom a munkáimat.

1937-ben kapom a tanári diplomát.

Rövid ideig Vésztőn (Békés megye) tanítok kis, úgynevezett partikuláris iskolában, tanyáról bejáró gyerekeket. A háború után óvónőképző intézetbe kerültem. Elsősorban a szépirodalom tanított a gyermekkorra, a pedagógiai szakirodalom élettelen, idegen volt számomra. Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Anatole France, Csehov, Gorkij, később Borsos Miklós, Sütő András írásaiban találtam szépséges, világító tudnivalókat. Kerestem az anyákat, különösen a nagyanyákat, nagyszülőket, gyerek és felnőtt viszonyát. Akkor még nem tudtam Hermann Imre és Aliz szép gyűjtőmunkájáról.

1946 év végétől szovjetunióbeli aspiráns voltam, tanulni vágyással, „gyerekek és művészet" indítással, Karácsony Sándor biztatásával. Első évben mint a volt Leningrádi (ma: Pétervár) Akadémia aspiránsa egy évig szabadon rajzolhattam kedvemre utcán, tereken, táncszakkörön az Úttörő Palotában, énekkarban, a konzervatóriumban; óvodákban rajzoló gyerekeket jegyeztem papírra, megfigyelve kinyújtott nyelvecskéjüket; a szobrász szakkör serdülőivel izommozgásukat, mintázás közben. Igen jó, okos grafikus tanár vezetőm volt, aki év végi összefoglalómat azzal vezette be: „A jelölt mindenütt az életet kereste és rögzítette". Tanultam a nyelvet. Második évben kerültem Grúziába, Tbiliszibe. Bár itt is a Képzőművészeti Akadémiához tartoztam, mégis felkereshettem Dito Uznadzét, a neves grúz pszichológust, a Pszichológiai Intézet vezető professzorát, aki akkor már 70 éves lehetett. Beszélgetéseink alapján vál-

lalta a vezető tanár szerepét. Akkor kezdtem pszichológiai szakirodalmat tanulni. (Akkor még Rubinstein könyvét.)

Tbilisziben egy gyermek-bábszakkör (10-14 évesek) életét figyeltem, rögzítettem. Úgy, hogy rajzoltam őket, beszélgettem velük és művésztanárukkal. Kétrészes munka készült: egy rajzciklus a bábjátékosok paraván mögötti játékáról, arckifejezésükről, szereppel való azonosulásukról. Nem szövegillusztráció, csak egy *nézőpont* a folyamathoz. A szöveg elsősorban a serdülők bábjátékának pszichológiai elemzése, a serdülőkről és játékról hozott ráérzésem, tudásom sokféle tanult újabbal (pszichológia, bábjáték-esztétika stb.) való összeszövése.

A disszertáció címe:

A gyermekek alkotó folyamatainak grafikai fixációja. A művészeti nevelés kérdései, 1948, Tbiliszi.

D. Uznadze volt egyik opponensem. A munka bibliográfiájában szerepeltek Karácsony Sándor művei. A debreceni egyetem professzoráról, gondolatairól az előzetes konzultációkon gyakran beszélgettem D. Uznadze professzorral.

A megvédés után a „művészettudományok kandidátusa" lettem. Ennek alapján a TMB 1952-ben megadta a „Neveléstudományok kandidátusa" fokozatot.

1948-tól a Pedagógiai Főiskolán lettem tanár, a rajztanszéken. Paál Ákos tanár úrral konzultáltam, aki az akkori Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban dolgozott már régóta mint gyermekrajzkutató. Akkor kezdtem foglalkozni Nagy László, továbbá Rouma, Kerschensteiner, H. Eng s mások itthon fellelhető könyveivel. Paál Ákos több nyelven beszélő (Piaget műveit is eredetiben olvasta), nemzetközi gyermekrajz-konferenciákon részt vevő képzőművész volt (6). Utolsó publikációi között számomra igen fontos volt a „Gyermekrajzok esztétikai minőségei 6—12 éves korban" c. írása. (Magyar Pszichológiai Szemle, 1977, 5, 492—504. o.)

1952-ben hívott meg az akkori rektor: Trencsényi Waldapfel Imre az ELTE Pedagógiai Tanszékére. Itt az *„óvodai nevelés"*, a *„művészeti nevelés"* és az *„ifjúsági irodalom"* című tantárgyakat vállaltam, azaz: tanultam, próbáltam összehozni a magam módján. A hivatalos pedagógia nyelvét, szellemét nem tudtam elfogadni. A kandidátusi cím meglehetős szabadságot adott.

Karácsony Sándor az egyetemi órákra való felkészülés ügyében jó tanácsot adott, ő biztatott ennek a feladatnak az elvállalására. Azt ajánlotta, hogy az első években a kétórás előadás anyagát 30 oldalban írjam le, és azt úgy vegyem át, hogy szabadon beszélhessek, fordulhassak a hallgatók felé, figyelve visszajelzéseiket. Tehát „tanítottam", azaz bevallottam, amit tudtam és amit nem, és reméltem, hogy a hallgatókkal együtt hozzuk létre közös óráinkat. „Tanítottam": vizuális, zenei, irodalmi és dramatizációs tőkémből merítve és mindig továbbtanulva. Karácsony akkor már nem élt, a könyveit forgattam. Az *„Ocsúdó magyarság"* c. művében a kisgyerekről olyan alapvető dolgokat ír le, autonómiáról, a gyerektársaságról, a gyerek elemi örömeiről: a vakációról, gyerek—szülő kapcsolatról, amelyekből jól lehetett továbbépítkezni, hozzátanulni más forrásokból. A *„Könyvek lelke"* c. művében olvastam és jegyeztem meg azt az érdekes gondolatot, hogy „A nevelőnek és növendéknek a relá-

ójából fakadhat irodalmi nevelés, úgy, mint ahogy mindenféle nevelés" ... Az irodalmi nevelésnél azonban a reláció nem nyelvi, hanem művészeti, nem mester és tanítványként viselkedik közben a nevelő és növendék, hanem mint költő (vagy tolmács) és közönsége...

Még soká kellett érlelnem a magam számára ezt az elgondolást, tapasztalnom, forgatnom, mire „kísérleteim"-hez kapcsolhattam (l. 3. sz. Akadémiai Kiadó, 1980). Mint minden munkámban, most is, akkor is hallom a biztatást: „Maga fog tudni korcsolyázni, mert nem fél elesni!" (A fiatalkori első szemináriumon kinevettek, mert bátran butaságot mondtam.)

Az 1952-56-os évek úgy lettek termők, hogy férjhez mentem és három gyermekünk született. Így örülhettem nekik, csecsemő- és kisgyerekkorukat tanulhattam, figyelhettem, rajzolhattam eleven közelségben. (L. Művészetre nevelés a családban, 1960.) Az 1957/58-as évben „főállású anya" lehettem, Belgrádban éltünk. Itt fedeztem fel Karácsony: *A csucsai front* c. munkájában a fantáziával kapcsolatos észrevételeit, a gyerekek illusztrációinak elemzése után azt a mondatot, ami későbbi korszakom vezérmotívumává vált:

„Mert a diák ott kezdődik, ahol a teremtő fantázia hűsége és becsületessége." (86—87., 66—67. o.)

Tanulmányban 1990-ben került kidolgozásra („A vizuális tehetség fejlődése alkotó nevelőközösségben").

De odáig még sok minden történt. 1960-65-ig családunk Tokióban élt, férjem kiküldetése folytán. „Családi vállalkozás": idegen kultúra ízlelése, tanulása. Viszonyulás a japán emberekhez. Metakommunikációjuk tanulása. Gyermekeinket — férjem javaslatára — japán elemi iskolába küldjük. A magyar iskolai tanításukat én vállaltam. Fontos munkámnak éreztem, hogy figyeljem a japán művészeti nevelés akkori állapotát, nemcsak gyerekeim iskolájában, hanem másutt is, és kutassam tradícióikat. Munkaközösség-baráti közösség itt is alakult, pszichológus: Takahaski *Inui* gyermeklélektan tanár, valamint zenetörténész, képzőművész, neveléstörténész, Mieko *Suzuki* gyermekkönyvíró és rajzoló részvételével. Csak a második évben sikerült kialakítani ezt az együttműködést, az ELTE akkori japán lektorának a segítségével.

Japánban ismerkedtem meg bizonyos angol és német nyelvű szakirodalommal, például Herbert Read munkáival. Read mint művészettörténész gyermekrajzról, -elemzésről, -osztályozásról írván, szem előtt tartja a pszichológiai szempontokat. Akkoriban kaptam meg Rudolf Arnheim kitűnő könyvét, ami éveken át legfőbb tanulnivalóm és felkészítőm volt. Címe: Kunst und Sehen (Művészet és látás). Eine Psychologie des schöpferischen Auges Berlin, 1965. (A Gondolat Kiadónál 1979-ben jelent meg magyarul új változata, „A vizuális élmény". A Japánban töltött öt év grafikai megújhodást is hozott (l. Gyermekművészet Japánban, 1971).

Ez volt a tarsolyomban, mikor az 1965/66-os tanévre hazatérve kiderült, hogy a Pedagógiai Tanszéknek nincs szüksége az „esztétikai nevelés" c. tárgykörre. Így alakult, hogy Kardos Lajos jóindulatából és bizalmából áthelyeztek a Pszichológia Tanszékre.

Itt új fejezet kezdődik. A gyermekrajzfejlődés irodalmát az addiginél magasabb szinten kezdtem tanulmányozni, ezekről rendszeresen beszámoltam a professzornak. Készültem vetített képes előadásokra, mire kialakult a speciális kollégium anyaga. P. Balogh Katalin, fiatal kolléganőm — tanítottam az 50-es években — adta át az ő kisfiának dátummal, gyerekmegjegyzéssel ellátott firkasorozatát (20 hónaptól 3 éves korig). Ebből és saját gyűjteseimből diapozitíveket készítettem. Ezeket elemeztem, míg aztán bemutathatóvá váltak s az egész rajzfejlődés előadhatóvá. Tehát itt indult el az a rajzelemzési — számomra egyértelműen *szakmabeli* — munka, amit a mai napig is folytatok. Akkor, az 1966/67-es tanévben alkalmam volt egy széleskörű óvodai vizsgálat elindítására; küzdöttem a gyerekrajzfejlődés keretében a firkáló szakasz óvónői elismeréséért. (Firkától a személyes kapcsolatok kifejezéséig, 1970. c. tanulmány.)

Ez a fejlődésre koncentrálás nem távolított el a gyerekek és művészet kapcsolatának társas-pszichológiai gondolatától. Készültem a játék, a mozgás, a dramatizálás, a gyerek nyelvi improvizációja stb. témákból. Úgy indult el 10-14 fős hallgatósággal ez a második számú speciális kollégium, hogy a „gyerekművészet" témából kezdtünk közös munkába. Tíz féléven át együtt maradt a csoport központi része, időnként újak jöttek, volt egy-két lemorzsolódás. A „kisgyermekkor" félév után a hallgatókat a serdülőkor érdekelte, ezt kérték. Nagy élmény volt, hogy beválthattam régi ígéretem: („Ezeket majd elmondom egyszer.") Így jött elő saját serdülőkori alapközérzetem, a Karácsony-szeminárium öröme és a témához hozzátanult más források anyaga, tudnivalója, s mindezt a hallgatók saját serdülőkorukról tett vallomásai, részvétele tették teljessé.

A tanszék minden munkatársa segített, befogadott. Az érdeklődésnek, az általános továbbképzésnek jó munkahangulata volt jellemző erre a közösségre. Izgalmasak voltak a tanszéki tudományos értekezletek (TATÜ). Barkóczi Ilona és Pléh Csaba jóvoltából akkor kezdett virulni a *kreativitás* téma. (Guilford, 1959, 1967; Torrance, 1962, 1964.) Sokat olvastam. Sokat jelentett Kónya Anikó írása, a vele való szakmai beszélgetés. Akkoriban Kokas Klárával is együtt dolgoztam állami gondozottak óvodás csoportjában. Az éneklés rajzolással, dramatizálással egészült ki. Kezdett bontakozni a „komplexitás" gondolata. A gyerekkor átjárhatósága könnyűvé és természetessé teszi ezt a lehetőséget (azaz aki vissza tud sétálni a gyerekkorába, annak természetes ez az egység: mozog, játszik, énekel, rajzol...).

Ez a gondolat vezetett a kecskeméti vizsgálatokon is (1968/72). Itt munkatársam Kozma Katalin volt. Kapcsolódtunk a tanszék nagy vállalkozásához. 1977-ben jelent meg Barkóczi Ilona—Pléh Csaba: Kodály zenei nevelési módszerének pszichológiai hatásvizsgálata c. kötete (a Kodály Intézet kiadványa, Kecskemét).

Közben gyakran hívtak óvónő-továbbképző tanfolyamokra, vidékre is. Ennek az volt a haszna, hogy sokszorosan átgondolt témáimat részleteiben is kicsiszolhattam fogékony óvónő hallgatóimmal (pl. egy dal, egy vers elemzése, nyelv, kompozíció, látvány). Így felidézni, így játszani a gyerekekkel, nem mechanikusan. A kísérletből („Rajzolj és mesélj!") képeskönyv is született: „Lengő mesék". Kummulációs mesék szétbontása, rajzfilmszerű előadása.

Ezek bizonyosfajta tréninget jelentettek, hogy egyoldalúvá ne váljak, ne szippantson fel az elmélet. Mert abban is volt részem konzultáción, szakdolgozat, doktori

értekezlet megbeszélésen, ezekre olvastam, készültem, amennyire bírtam, de nem restelltem igénybe venni az ötleteimet sem.

Az óvodai élet témái után az iskola felé fordultam. Winkler Márta osztályába gyakran jártunk hallgatókkal. (Váli utcai Általános Iskola). Az 1974/75-ös tanévben a 4/d. osztállyal dolgozhattam, „kísérletezhettem". Azt a „Rózsa és Ibolyá"-t (Arany János verses népmeséjét) hoztam, amit én annak idején Karácsony szemináriumán hallottam emlegetni. Barczán Endre, magyar-francia tanárszakos elemezte az eredeti mese jelképi világát. Kívülről tudtam én Arany versét (103 versszak), mire képeskönyvnek megrajzoltam. (Az a kézirat-képeskönyv aztán eltűnt 1945-ben.) De élt tovább a tündéri vers. Mivel nyugtassam a gyerekeimet? Mit meséljek nekik kívülről, közvetlenül? Mire Márta osztályába kerültem és vele együtt olvastuk, mondtuk a verset, már új formában alkothattuk meg a gyerekekkel „Rózsa és Ibolyá"-t (olvasható a 3. 1980-ban).

Vigyük tovább ezt a szálat. Márta osztályában azóta is négyévenként sor került a mindig más és másképpen előadott „Rózsa és Ibolyá"-ra. Én csak 14 évvel később, már nyugdíjasként kerültem Winkler Márta új, önálló iskolájába tanácsadóként. (1988/89-es tanévtől kialakult a 4 osztályos Kincskereső Iskola.) Az 1991/92-es tanévvel — éppen e sorok írásakor — az első generáció felsőbb iskolába került. 1992. június 5-én, a szülők napján mondták el ezek a gyerekek a maguk rendezte „Rózsa és Ibolyá"-t, ami már nem játék volt, nem rajz, nem dramatizálás, hanem költészet, nyelv, átélt, eleven hangzás, áhitatos szövegmondás, a *nyelvi, irodalmi nevelés* szívből jövő sikere. (Készül annak is az elemzése, hogy hogyan jutott el idáig ez az osztály.) 1980-ban jelent meg összefoglaló munkám addigi kísérleteimről (3). Mérei Ferenc nagyon szép, elismerő kritikát írt róla a Magyar Tudomány valamelyik 1980-as vagy 1981-es számában.

Szőjjük vissza ezt a szálat az 1980-as évekhez. Újfalussy József ajánlatára Nagy Miklós zenetanárral, tanszékvezetővel együttműködve Győrött vállaltam „kísérletet", már nyugdíjasként.[1] Nem akartunk a tanterven változtatni, csak több időt, intenzívebb munkát szánni énekre, zenehallgatásra, mozgásra, játékra, festésre, irodalomra. Az önként jelentkező tanítók-tanárok ottani jó munkaközösségére alapoztunk. Az iskolaigazgató: dr. Orbán Márta mindenben támogatott, és így szabadságot kaptunk. Havonta jártam le, gyakran adtam elő a szűkebb és tágabb tanítói-tanári körnek. P. Balogh Katalin neveléslélektanos is támogatta előadással, tanulmánnyal ezt a munkát. Akkor még magam is vezettem a festményelemzésekhez szükséges énekes, dramatizáló játékot a négy alsó osztályban.

A győri kísérletnek egyik nagy eredménye számomra az volt, hogy kísérleti körülményeket biztosított egy régebben felvetődött rajzfejlődési jelenség közelebbi megfigyeléséhez, feldolgozásához (kísérleti osztály — kontroll osztály).

1981 tavaszán, akkor 7 éves első unokámmal váratlan, játékos ötlettel összehajtogatott leporellót rajzoltattam tele március 5-től március 23-ig; három-négy napon-

---

1 A dokumentációs kéziratkötet: „A nevelőközösség kultúraátadásának fejlesztő hatása a gyermekek társadalmi beilleszkedésének folyamatára". Kísérlet egy győri lakótelepi általános iskolában — 5 évtől 14 éves korig — és az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolán, 1981. 09. 01—1985. 03. 31.

ként figyelte meg és rajzolta le növekedni kezdő, majd virágzásnak induló jácinthagymánkat a kisfiú. Az természetes, hogy a cserép átlátszó: látjuk a hagymákat, egészen addig, míg ki nem nyílik a virág. De miért növekednek a cserepek is a növénnyel együtt? És miért „lebegnek" a cserepek, és mit jelent az, hogy a növény úgy nő fel a lap felső széléig, mintha még tovább akarna nőni? — Sok dolgom mellett várnom kellett a válaszok keresésével, illetve a rajzfejlődési és művészeti téma nagyobb populáción végezhető vizsgálatával. Pesten néhány óvodában készült leporellók meglepően érdekesek. Végül a győri iskolában elkészültek az elemzésre váró leporellók. Számítógépes feldolgozásban Vargha András, a tanszék matematikai statisztikusa segített. Kéziratban a győri dokumentációban található (161—235. o.). Nemzetközi konferencián adtam elő (az Európai Fejlődéslélektani Társaság 2. esztergomi konferenciáján) 1983. augusztusban. Később a Pszichológiai Társaság 1984. évi konferenciáján került sor előadására és a diafilmek bemutatására.

Aktív és még nyugdíjas korszakom idejének elején is jöttek hozzám a szakdolgozók, disszertálók is rajzi, művészeti témákkal. (Még filmművészeti témánk is volt Szilágyi Erzsébet pszichológussal: Chaplin elemzése. Együtt ültünk a vágóasztalnál, hogy elemezzük a színész mozgással adott jelzéseit, metakommunikációját. Sokat tanultam a feladataimból. Hozzájuk olvastam. Az anya—gyerek témákat különösen szerettem. A társaslélektan „egyik és másik", „viszonyulunk egymáshoz" törvénye Karácsony társaslélektanával régen élt már bennem. Mert Édesanyámmal így éltem én is gyerekként teljes egységben, biztonságban, a szabadság illúziójában. Így volt érdekes Ferenczi Sándort is olvasni és másokat, analitikusokat is. Ihlető számomra C. G. Jung volt, s anélkül hogy jungiánussá váltam volna — visszhangzanak bennem a gondolatai.

A szellemi hatások után térjünk vissza az életútra, a jelenlegi munkákra. A győri kísérlet azt a tanulságot hozta, hogy valóban: munkaközösség kell a művészeti neveléshez. Az iskolai élet gazdagítása segít valamit, oldja a merevséget. De ez nagyon kevés. Az igazi neveléshez más is kell.

Így nyílt számomra új lehetőség: Winkler Márta Kincskereső Iskolája. Itt a munkaközösség organikusan fejlődött. (Márta volt elemistái közül sokan mentek pedagógusnak.) Tanácsadói munkám során itt az elmúlt négy évben írtam az iskoláról (1.) és módom volt elkészíteni három kifejezetten rajz-fejlődési tanulmányt (2., 3., 4.).

Tényközléssel, megfigyelésekkel, konkrét fejlődési grafikonokkal ellensúlyozom azt a lelkesedésemet, hogy a Kincskereső Iskola „életes" iskola, igazi munkaközösség dolgozik benne autonóm gyerekekkel, s hogy itt és most életre kel sok Karácsony Sándor-gondolat.

JEGYZETEK

1. Tanulmány Tárgy: Komplex személyiségfejlesztési kísérlet a kezdeményezőkészség és a társas viselkedés fejlesztésére. Cím: Székácsné Vida Mária: Gondolatok Winkler Márta iskolájáról, Budapest, 1991. év. Megbízó: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, MTA-Soros Alapítvány.

2. Székácsné Vida Mária: „Az első osztályosok fejlődése a vizualitásban (1988-89. Megbízó: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, MTA-Soros Alapítvány.

3. A már említett „A vizuális tehetség fejlődése alkotó-nevelő közösségben" c. tanulmány.

4. Székácsné Vida Mária és Konczos Éva rajztanár: Az 1990/91-es tanévben induló elsősök rajzfejlődése. Megbízó: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, MTA-Soros Alapítvány.

Halász László

Születési hely és idő:
Budapest, 1933.

Diploma megszerzésének ideje, intézménye:
1956. ELTE Bölcsészettudományi Kar

Tudományos fokozata:
Akadémiai doktor

Legfontosabb munkahelyei, beosztásai, azok ideje:
Hibás Beszédűek Intézete, pszichológus, 1956—1960
MTA Pszichológiai Bizottsága, Magyar Nemzeti Galériába telepítve, tudományos munkatárs, 1960—1962
MTA Pszichológiai Intézete, tudományos munkatárs, 1963—1975
MTA Pszichológiai Intézete, tudományos főmunkatárs, 1975—1989
MTA Pszichológiai Intézete, tudományos tanácsadó, 1989—
Magyar Képzőművészeti Főiskola, címzetes egyetemi tanár, 1990—1993
Magyar Képzőművészeti Főiskola, egyetemi tanár, 1993—

Három legfontosabbnak tartott publikációja adatai:
László Halász (Ed.): Literary Discourse: Aspects of Cognitive and Social Psychological Approaches. Berlin — New York: de Gruyter, 1987.
László Halász: Dem Leser auf der Spur: Literarisches Lesen als Forschen und Entdecken. Zur Sozialpsychologie des literarischen Verstehens, Braunschweig-Wiesbaden: Vieweg, 1993.
Halász László: Szociális megismerés és irodalmi megértés. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.

DIALÓGUS

K.: Hogyan kerültél a pszichológiába, volt-e valamilyen sajátos motivációd?

V.: Amikor én választhattam pályát — ez 1952-ben volt —, akkor tényleg hihetetlenül szabad voltam. Nagy kontraszt, hogy annyi minden nem volt szabad, de a pályaválasztási lehetőség még a hozzám hasonló nem különösebben „jó" származásúnak is — mert azt keményen nyilvántartották — szabad volt, ha az érettségije, illetve a bizonyítványa kitűnő volt. Tehát biztos, hogy az nem játszott szerepet, hogy hová vesznek föl. Nagyon lassan érő ember voltam és vagyok, és 16-17 éves koromban még abszolút nem tudtam, hogy mi akarok lenni. Anyám családjában két mérnök volt, és anyám nagyon szerette volna, ha én is az leszek. 14-15 éves koromban azonban arra már rájöttem, hogy ha engem valami nem érdekel, akkor az éppen a mérnökség, tehát tudtam, hogy műszaki nem leszek, de ez mégsem pozitív cél. Lassan észleltem, hogy messze jobban szeretek olvasni, mint a legtöbben. Igaz, olvasásom ekkor még úgyszólván csak az irodalomra korlátozódott. Az irodalomban pedig nagyon érdekeltek — máig hatóan — a karakterek. Annak ellenére, hogy ott minden fiktív, mégis úgy te-

kintettem, mintha eleven embereket jellemeznének, mintha ez elválaszthatatlan lenne az elbeszélő irodalomtól. Ez nagyon vonzott.

Pályaválasztásom másik összetevője ma bizonyára nem hangzik jól. Tizenhat éves koromban nagyon lelkes diákmozgalmi munkát végeztem, és nagyon elkötelezetté tett a diákmozgalom. Egyébként még nyolc gimnáziumot végeztem, amit nagy szerencsémnek tartok; az (akkor nem Szent) Istvánban végeztem; jó iskola volt, és mindig szerettem tanulni. Mire a 18. évembe léptem, már visszahúzódtam a diákmozgalmi munkától, de elvi elkötelezettségem még megmaradt. Úgy döntöttem — és nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy erre senki nem beszélt rá, apám már meghalt, anyám pedig mindent rám hagyott —, hogy a Lenin Intézet filozófiai szakára megyek, és pszichológiai érdeklődésemet is itt elégítem ki. Nem akarok hosszú regéket mesélni, tény, hogy tévedésemet három hónap alatt felismertem, és 1953. január elején, miközben a vizsgákat tettem le, nagy erőfeszítéssel kezdtem „kiiratkozni" a Lenin Intézetből. Hazudnék, ha azt állítanám, hogy már akkor átláttam az egész rendszer képtelenségét; ehhez még néhány — egyre félrehúzódóbb és az ideológiára egyre immunisabb — szemlélőként eltöltött évre volt szükségem. De taszított a légkör, és láttam, hogy az intézmény színvonaltalan. Kivéve egyetlen stúdiumot: a történelmet, amit kitűnő szakember és előadó tanított, a többi katasztrofális volt. Így azután januárra egyértelmű volt számomra, hogy innen el kell menni. Sztálin halála előtt már nemcsak hogy ott voltam a bölcsészkaron, hanem le is vizsgáztam (a félévet be kellett hoznom). De ez még mindig nem volt igazán pszichológia szak, mert akkor ilyen nem volt. Pedagógia szak volt, de oda úgy mentem, mivel akkor már féltem, mert a Lenin Intézet...

K.: Óvatossá tett.

V.: Az óvatosság nagyon jó szó, mert korábban totálisan óvatlan és naiv voltam. Úgy mentem át, hogy az egyik oldalon győzködnöm kellett a Lenin Intézet Tanulmányi Osztályának vezetőjét, hogy engedjenek el. És mivel jól szerepeltem, ennek következtében nem akartak, nem volt szokás. Azzal mégsem érvelhettem, hogy a béka fenekénél is alacsonyabb a színvonal, hanem az érdeklődésemre hivatkoztam. Ami igaz volt, csak a motívum nem onnan jött. Közben tájékozódtam a bölcsészkaron. Semmit nem tudtam arról, hogy miért nincs pszichológia szak. Szinte hihetetlen ma, hogy jó gimnáziumból kitűnő érettségivel, érdeklődő valaki ott él, tizennyolc és fél éves, és nem tudja, hogyan tiltották be — többek között — ezt a szakot, beleértve a legalapvetőbb könyveket is, amelyek szerzőinek még a nevét sem ismertem. Mondták, pedagógia szak jöhet számításba, mert ott tanít pszichológiát Kardos professzor. Aki akkor egyébként még docens volt. Kértem egy kihallgatást tőle, mint Lenin intézeti hallgató. A — hogy is mondjam — meglehetősen pikáns helyzet ellenére, vagy éppen amiatt nem sajnálta az időt tőlem, holott tanszékvezető és dékánhelyettes is volt, tehát meglehetősen elfoglalt ember volt. Többször beszélgettünk, és nem elég, hogy azt forszíroztam, vegyenek át bölcsésznek, hanem azt is hangsúlyoztam, hogy pszichológus akarok lenni. Kardossal a tárgyalások végül is oda vezettek, hogy ő engem elfogadni látszott, és megígérte, hogy ha sikerülnek a vizsgáim miután átvettek, beleértve az év végit is, akkor ő megpróbálja a minisztériummal elintézni, hogy engedjék meg, hogy egy másik pedagógia szakos hallgatóval együtt a második évtől kifejezetten az őáltala összeállított program szerint tanulhassunk, mint pszichológia szakosok. Cso-

dák csodájára minden így is történt. Beleegyezett a minisztérium, és ketten végeztünk 1956-ban — jó néhány éves kényszerszünet után ismét — mint főszakosok.

De túl nagyot ugrottam. Visszamenve az első pályaválasztási döntésemhez: akkor bennem úgy élt, mondhatnám azt vártam, hogy a filozófiának sok közölnivalója van az emberről mint olyanról — nem ismertem persze a filozófiai antropológia kifejezést. Természetesnek vettem, hogy a filozófia, amit tanítani fognak nekem, alapjában marxi filozófiát jelent, azaz marxizmust, ami az emberi lényről számos engem közvetlenül érdeklő elméleti tudnivalót ölel fel. Az „elméleti" ebben az összefüggésben mindenekelőtt azt jelentette, hogy nem orvosi praxisra irányul. Nem érintett meg mélyebben a gyógyítás hivatása; ha klinikai impulzusok munkáltak volna bennem, minden további nélkül mehettem volna az orvosegyetemre. Még azt is vegyük hozzá, hogy arról sem igen tudtam, hogy a pszichológia szigorú kísérleti tudomány is lehet, ami ráadásul korántsem olyan érdekes — mondanám ma: nem úgy érdekes —, mint ahogy a hozzám hasonló tizennyolc éves korában véli-feltételezi. Emlékszem, hogy Kardos rögtön az elején felhívta a figyelmemet, fiam, ha maga azt gondolja, hogy itt nem kell sok fárasztó és nem látványos dologgal foglalkozni, nagyot téved. Még talán nem is voltam átvéve, de tőle már hallottam, hogy nagyon apró tényeken nagyon sok minden múlik. Habozás nélkül elfogadtam; az említett előzmények után nekem üdvösség volt, remek dolog. Állatkísérletek kilátásba helyezésével sem riasztott el. Mondott néhány rövid anekdotikus történetet, amit egy elsőévesnek el lehet mondani, vagy egy leendő elsőévesnek. Nekem még az volt az alapvető problémám, hogy csak már valahogy sínre tudjak kerülni. És azt gondoltam, hogy teljesen rendben van, csak tanítsanak engem végre, majd tanulok, aztán majd meglátjuk, mire megyünk.

Említettem, ketten végeztünk pszichológusként. Murányi Mihály volt a társam, már nem él sajnos. Mint mondtam, ő ott volt már, ő pedagógia szakra jelentkezett. De velem ellentétben — súlyos betegsége: hemofiliája is hozzájárult — koraérett volt. Őrá lehet mondani, hogy 14-15 éves korában már sok minden olyat olvasott, amit akkor még egyetemisták sem feltétlenül. Úgyhogy bizonyára nagyon pontosan tudta, hogy miért jelentkezett Kardosnál, hogy pszichológus legyen. Azután utólag hozzánk csatlakozott, hogy a történet így legyen kerek, Radics László, sajnos ő is meghalt. Őneki nem engedték meg, hogy önálló pszichológia szakos legyen, pedagógia szakosnak kellett maradnia, és e mellett pszichológia szakos is lehetett. Később — talán már a harmadév vége felé — a Gyógypedagógiai Főiskoláról átkerült hozzánk a' la Radics, Gyurkovics Tibor. Már akkor is figyelemre méltó verseket írt. Pusztán a tények rögzítéséért: ez idő tájt írt Murányi is verset, rövidprózát, Radics ontotta magából a hol irodalmi, hol tudományos bizarr, megváltó ötleteket; belőlem csak aforizmákra tellett, nemrég publikáltam egy részüket.

Egyébként a pedagógia szakosokat arra képezték, hogy az akkori középfokú tanítóképzőkben tanítsanak neveléselméletet, didaktikát, módszertant és pszichológiát, általános iskolai alsó tagozatos leendő tanítóknak. Tehát a pedagógia szakos több pszichológiát kapott már eleve a Bölcsészkaron, mint mondjuk a magyar vagy a történelem szakos leendő tanárok. Ami pszichológiatanáraimat illeti, Kardoson kívül Barkóczi Ilona, Faragó Katalin, Radnai Béla és Tánczos Zsolt alkották a tanszéket. Mindegyikük tanított természetesen, a tanársegédek elsősorban szemináriumot vezettek.

Ha azt nézzük — ezzel nem árulok el nagy titkot —, hogy ki volt lenyűgözően szuggesztív előadó, Radnait kell megneveznem, aki az élőszónak, az előadandó szónak a bűvésze volt. És ez egy 19 éves embert nagyon tud impresszionálni. Azt hiszem, még ma is tudna, de lehet, hogy magamat vetítem 19 éves korra vissza. Radnainak — aki akkor került a tanszékre — mi voltunk az első egyetemi évfolyama; látható élvezettel tanított. Utólag az ember természetesen pontosabban tudja szétválasztani azt, ami az előadásoknak a formai-szerkezeti struktúrája, és ami esetleg kevésbé megformázott, de velős tartalom. Nem is kevésbé megformázott, legalább annyira megformázott, de nem olyan hatásos Gestalt. Mindenesetre, ahogy átéli az ember az ismereteknek a közlési módját, nagyon izgalmas lehet. Ebből a szempontból a hatásosság igen pozitív. Mert az arra visz téged is, hogy ne csak arra törekedj, hogy ilyen jól dumálj, hanem arra is törekedj, hogy az ismereteket valahogy úgy vedd fel, úgy rendezd, hogy lebilincselő egység benyomását keltsék. Tehát modellképző, motivációs szerepe jelentékeny, még akkor is, ha tényleg úgy van, hogy az ember később konstatálja, hogy ami csillog, az nem mindig igazán rendelkezik belső fénnyel: vagy még inkább fordítva, hogy ami nem csillog — ez volt Kardos esete —, ami elképesztően aprólékos és olykor bizony olyanhoz tapadó, mint a Tyeplov pszichológiai ábécés könyve vagy ehhez hasonló, az is tud egy másik, mélyebb rétegben stimulatív és elgondolkodtató lenni. Sőt alkalmasint több elgondolkodtató dolog van benne, csak nehezebb rájönni, hogy min kell gondolkodni. Ennek felismeréséhez évek kellettek, de évek azért elégségesek voltak.

Jelentősen segítette ezt, hogy Kardos sok éven át heti egy alkalommal szemináriumot szervezett, amelyen a tanszék munkatársai, mi és a Gyermeklélektani Intézetből is többen részt vettek. Intenzív megbeszélések voltak, előre kiadott referátumok alapján.

Hihetetlenül sok szabadidőnk lett, és megkaptuk azt a lehetőséget, ami akkor fantasztikus dolog volt, hogy beülhettünk a Széchenyi Könyvtárba, a kutatók szobájába. Kardos adott egy papírt, ami ezt lehetővé tette. Megtudtuk, hogy mi kell hozzá, és ő adta, aminek segítségével mindenhez hozzá lehetett férni, amihez akkor hozzáférni egyébként nem lehetett. Úgy emlékszem vissza erre az időre, hogy mindennap ott ültem, és hogy szerettem még azt a szagot is, ami ott volt. Minden órára elmentem, ami a pszichológiával volt kapcsolatos, a többit lazábban látogattam.

Ott ültem ebben a szobában, eleinte úgy volt, hogy nem a kutatószobában, hanem a rendesben, de már egy olyan papírral, amivel ki lehetett kérni olyan könyveket, amiket eddig nem adtak ki. És aztán átkerültünk. És akkor egyszeriben rám zuhant az, hogy itt mi minden van. És akkor elkezdtem kielégíteni mohó éhségemet, hogy mit is jelent az emberi természet mint karakter megismerése. És elkezdtem a karakterológiával, illetve a személyiség pszichológiával alaposabban foglalkozni. Amit az egyetemen kaptam, az pont elég volt, hogy tudjam, hogy mit kell keresni. Hol Kardossal, hol Radnaival, hol mással valamit beszéltünk, és akkor rögtön kapott az ember egy újabb stimulust. Olvastam, jegyzeteltem, és a végén úgy döntöttem — ez lehetett úgy harmadév vége fele —, hogy megírom a jellemtan történetét szakdolgozatnak. Ez iszonyatos terjedelmű kézirat, sajnos, nemcsak a terjedelme iszonyatos. Ma sincs ilyen vastag munkám, pedig elég sok jelent meg. Hála Isten' nincs, mert ez borzalmas kásahegy, szinte kontroll nélküli, csak belső kontrollal vezérelt. És milyen belső kont-

rollja van egy embernek 20-21 éves korában? Az elején az ember roppant könnyen bírál. Tehát nagyon hamar tudtam, hogy ez ezért nem jó, az azért nem jó, ennek ez a hibája, annak az a hibája. Már Platon sem volt igazán felkészült bizonyos dologban; ez az ideológiailag fertőzött gátlástalanság rettenetes. Mire elkezdtem publikálni, addigra már túl voltam ezen.

Ami engem fiatalon elbűvölt, és végül is ezt írtam meg szakdolgozatnak, az alkattani aspektus volt. Még ma is, amikor művészhallgatóknak egyebek között személyiségpszichológiát tanítok, ahol természetesen egyszerűen nem lehet az alkattant mellőzni, s amikor elmesélem, hogy úgy mondjam, bemutatom vizuálisan is, magával ragad az elképzelés. Egyébként nem véletlen, hogy ez az egész ókori kultúrától a mai napig végighúzódik. Attól függetlenül, hogy a személyiségpszichológiai kutatásnak nem ez a modern vonala, ha esetleg máshonnan belépő új mozzanat jön, mondjuk molekuláris biológiából, neurokémiából, humángenetikából vagy ki tudja honnan, akkor újra elő lehet és kell venni.

A másik dolog, hogy mindez nagyon jól összeilleszthető volt azzal, amivel kezdtem: az irodalomból vett karakterekkel. Talán nem nehéz elképzelni, micsoda revelációlehetett, amikor Kretschmer munkái a kezembe kerültek és olvastam a *Testalkat és jellem* című munkájában Shakespeare: *Julius Caesar*-jából mottóként vett sorokat:

„Tedd, hogy kövér nép foglaljon körül,

És síkfejű, s kik éjjel alszanak.

E Cassius ott sovány, éhes színű:

Sokat tűnődik, s ily ember veszélyes."

És így tovább. De ennyi is elég annak az élménynek érzékeltetéséhez, hogy mekkora megerősítést éreztem. Szememben akkor Kretschmer a kutatók netovábbja volt és lerótta tiszteletét az irodalom karakter-felfedező szerepe előtt. Ezután jött, talán egy évvel később Freud — több művében hasonló élményhez jutottam. Egyébként munkásságához más és más aspektusból mind a mai napig visszatérek, hogy a kezdetben kialakított sablonos, leegyszerűsítő képet meghaladjam; hogy Freudhoz mérve az engem izgató kérdéseket, illetve e kérdésekhez mérve Freud bizonyos törekvéseit árnyaltabban megvilágíthassam.

Tehát úgy látszott, ez nem az én puszta ideám, hanem rátaláltam valamire, ami van, ami működik, és amivel ilyen nagyságok is éltek. Amikor tanultam Kardostól a szín-konstanciáról meg a forma-konstanciáról, eleinte azt éreztem, ezt is kell tudni, de engem nem igazán érdekel, még ha a professzorom ebben kivált érdekelt. Ámde mikor találtam olyan személyiségmegközelítést, amelyik kimondottan a percepcióból indult ki és a szín- és a formapercepcióra alapozott tipológiát, akkor lett plauzibilis a szememben, hogy ez osztatlan tudomány. Nem hiszem, hogy megfogalmaztam magamnak, de átéltem. Átéltem ekkor, hogy lehet vizsgálni úgy az egyiket, hogy eljutok a másikhoz. És nem tudom a másikat teljesen — ami mondjuk engem nagyon izgat — belátni, ha azt az egyiket nem látom valamennyire be és nem emelem be akár kutatási tervként, de legalább háttértudásként. És akkor nyilvánvalóvá vált számomra,

hogy mennyire nélkülözhetetlen az a minuciózus fogalmi-műveleti babrálás, amit Kardostól lehetett a legjobban megtanulni. Nem mint manualitást, hanem mint mentalitást.

K.: Akkoriban bizonyára mindenféle érdekes ember adott elő az egyetemen. Tehát milyen volt a más szakokkal, más mesterekkel a kapcsolat?

V.: Nem volt. Ahogy mondtam, az volt a program — legalábbis kettőnknek —, hogy bementünk a tanszékre meghallgatni a vagy speciálisan nekünk tartott, vagy a pedagógia szakosoknak is tartott pszichológiaórát, és akkor még utána a tanszéken egy picit többet kapni, és utána el a könyvtárba. Tulajdonképpen valamilyen formában mi a tanszéknek voltunk a hallgatói másodévtől kezdve, és nem az egyetemnek, ha szabad így mondanom. Ez azt eredményezte, hogy nagyon kevés kapcsolatunk volt a többiekkel.

K.: Ekkoriban Füst Milán is az egyetemen tanított — a karakterek problémájáról jutott eszembe.

V.: Bevallom, hogy annyira izoláltan voltunk, hogy én erről alig tudtam. Nem hallgattam sem őt, sem Lukácsot. Valójában nem éreztem sem akkor, sem most — ezt legkevésbé sem javamra mondom — olyan belső késztetést, hogy valakit meg kell hallgatnom sokadmagammal együtt. Azt a parancsot éreztem, hogy olvasnom kell. Tehát teljesen evidens dolog volt, hogy ha megtudtam, hogy X.Y. műve a legkisebb mértékig releváns, akkor el kell olvasnom. Az kényszerűség volt. Később, amikor tehettem, meg is kellett venni, legyen meg az én könyvtáramban, hogy ott legyen a közelemben. Füst Milán egyetemi előadásai nyomán írott könyve több mint három évtizede megvan. Még arra is emlékszem, mennyire örültem, amikor a Múzeum körúti antikváriumban megszerezték nekem. De azt, hogy mit vesztek, ha előadóként nem hallom, nem éltem át. Füst Milánt egyébként három évvel később volt módom a Karinthyval kapcsolatos munkám miatt megismerni. Így személyes beszélgetés alapján (ő beszélt és én megigézve-megrettenve, hol megrendülésemmel, hol feltörni kívánó tiszteletlen nevetésemmel küszködve hallgattam), meg a róla elterjedt anekdoták alapján el tudtam képzelni, hogyan taníthatott.

K.: Sok egyéb között a klinikum szintén háttérbe volt szorulva, de az sem halt ki. Az egyetemi évek alatt lehetett-e arról tudni — minden bizonnyal lehetett —, hogy kik és mit csináltak?

V.: A klinikum mint olyan nem foglalkoztatott, tehát bennem nem merült föl, hogy én keressek kapcsolatokat olyanokkal, akik klinikumban dolgoznak, e munkára alkalmatlannak tartottam magam. Természetesen arról, hogy mi volt Magyarországon a klinikum és a pszichoanalízis viszonya, ha nem is pontos ismereteket, de pletyka- és információközti átmeneteket hallottam. Amivel először kapcsolatba kerültem, az ennek az intézetnek az elődje volt a Szondi utcában, amit Gyermeklélektani Intézetnek hívtak, és éppen akkortájt volt átkerülőben az Akadémiához. Ide mentünk gyakorlatra. Hogy megismerjük, mit csinál az intézet, képzésünknek része volt harmadévtől kezdve, és így több olyan pszichológus kollégával ismerkedtem meg, akik klinikai pszichológiai munkát végeztek. Akkor még ezt is rejteni kellett, mert a tesztet nem lehetett tesztként csinálni, de valamiként lehetett. Például a Rosensweig-tesztet

úgy ismertem meg, hogy egy kedves kollégám, aki megcsináltatta velem, dolgozott vele. A teszt mögött lévő elgondolásokról szóló magyarázatára máig is emlékszem. Harmadéves lehettem. Megismertem azt is, szó szerint megismertem, tehát részt vettem a folyamatban, ahogy megkísérelték a klinikumnak, a személyiségvizsgálatnak és a fizikai értelemben vett műhelymunkának az elegyítését. Sőt, terápiával is ötvözni próbálták. Mire végeztem, mindenesetre a klinikai panorámáról tudtam annyit, amennyi kíváncsiságom kielégítette, és kizárólag rajtam múlt, hogy nem hatoltam mélyebbre.

Arra persze nem gondoltam, hogy csak egy módja lesz annak, hogy állást tudjunk kapni, és az pedig pontosan valamilyenfajta klinikummal kapcsolatos munka. Eleinte úgy tűnt, és valójában ez volt az igyekezete Kardosnak is, Radnainak is, hogy talán lehet valami munkát szerezni nekünk a művelődésügyben. Ígéretek ellenére ez nem sikerült. A tanszék — főleg Radnai kapcsolatai révén — végül a Fővárosi Tanács Oktatási Osztályán keresztül a Hibásbeszédűek Intézetében szerzett nevelésügyi tanácsadó pszichológus állást. Ezt azonban nem az intézetben kellett gyakorolni, hanem két iskola-szakorvosi rendelőintézetben, Schnell János mellett. Ranschburg Pál tanítványa volt, majd a húszas évek közepén az ő javaslatára lett az akkor még Gyógypedagógiai-pszichológiai laboratórium vezetője, amelyből a harmincas években Schnell főorvos szervezett Gyermeklélektani Intézetet és lett annak első igazgatója 1945-ig. Sokat tanultam tőle a múltról, belejöttem fő munkámba: az intelligenciavizsgálatokba. Más — viszonylag egyszerű — vizsgálatokat is csináltam, de nem elhivatottan. Közben jártam a könyvtárba meg a tanszékre, és törtem a fejem, hogyan tudnám irodalmi és karakterológiai, irodalompszichológiai érdeklődésemet valóra váltani. És mivel Karinthy-rajongó voltam, kezdtem szövegével abból a szempontból foglalkozni, hogy miként tükrözi az ő sajátos attitűdjét, illetve attitűdje miként hívja elő karinthyádáit. Az első tanulmányom, amit pszichológiából írtam és némi nehézségek után megjelent, ezzel foglalkozott. Innen már csak egy lépés volt az, hogy miközben Karinthy írói személyiségét tovább vizsgáltam, aközben jött a kérdés, hogyan hat ez, hogyan él ez másokban? Csináltam egy hatásvizsgálatot Karinthyról. És valahogy így összeállt bennem a két dolog: alkotás és hatás, az alkotó és annak a befogadása együtt. Közben Kardossal tényleg nagyon-nagyon sokat beszélgettem. Ezek inspiratívak voltak a számomra. Az életről, politikáról, mindenről roppant őszintén beszélgettünk. Ha tételesen sorolnám — a sorrend nem hiszem, hogy megfelel a valóságnak —: a szakma, a pszichológia mint bonyolult diszciplína és mint sajátos személyek által hordozott valóság Magyarországon vagy külföldön; a nők és a politika... És mikor az imént említett dolgaim megszülettek, illetve születőben voltak, Kardosnak sikerült találnia számomra egy olyan munkahelyet, amire vágytam.

Akkor Gegesi-Kis Pál gyerekgyógyász volt a pszichológiának — ha szabad így mondani — a menedzsere, mint a Pszichológiai Bizottság nagyhatalmú elnöke. Ő lerongyolódott, szétzilált szakmánknak — jellemző, hogy akadémiai fő reprezentánsaként pszichológus nem jöhetett szóba — sok mindent szerzett, egyebek között publikálási lehetőséget, anyagi forrásokat könyvek, folyóiratok, műszerek beszerzésére, státusokat a Gyermeklélektani Intézetnek, de külön a Pszichológiai Bizottságnak is, és ezek egyikét 1960-ban a Magyar Nemzeti Galériába telepítette. Hogy mondanánk ezt? Akadémiai kutatóhely, csak nem egyetemen. Ez nem volt véletlen, mert Gegesi-Kis a képzőművészet és művészetek iránt is szenvedélyesen érdeklődött, mint mű-

gyűjtő is jelentékeny volt. Úgy gondolta, hogy természetes dolog, hogy ha a pszichológusokat szaporítja, akkor a művészetbe is el kell jutniok. Nevezetesen a Magyar Nemzeti Galériába, ahol Pogány Ödön Gábor volt akkor a főigazgató, akit Gegesi be is vont a Pszichológiai Bizottság munkájába. Kardos tudta, hogy elkezdtem produkálni valami művészetpszichológia-félét, és egyáltalán, mondogattam azt, hogy művészetpszichológia. Ez Kardos számára nem volt evidencia akkor. Nem azt akarom állítani, hogy soha előttem nem hallotta, de nem volt benne a szakmai köztudatban. És én nagyon lovagoltam azon, hogy ez nem szépelgés, nem is filozofálgató pszichológia, hanem empirikus tudomány, még ha nem is feltétlenül laboratóriumi. Az első Karinthy-írásomat is így tekintettem, annak ellenére, hogy közvetlenül Karinthyt nem vizsgálhattam, mintha kísérleti személy lett volna. De szakpszichológiai szöveg kidolgozására törekedtem, ami az empirikus pszichológiának teljes armatúráját elvben használni akarja. Gyakorlatban persze csak annyit, amennyit ismertem akkor. A Nemzeti Galériában nagy kutatói szabadságom volt. Részben dolgoztam tovább a Karinthy-munkán, részben elkezdtem dolgozni Harsányi István kollégámmal Csontváry cédrus-képeinek és a fa-teszteknek kombinációján. A legfontosabb dolog, hogy mint Karinthynál, itt is magából a műből indult el az ember. A cédrusokból kiolvasni Csontváryt, ami akkor szintén nem volt evidencia. Mégpedig — és ez volt Harsányi nagyszerű ötlete, aki akkor foglalkozott többek között a fa-teszttel is — a fa-tesztet úgy fogjuk fel, mintha Csontváry kitöltötte volna kétszer is. Ez remek ötlet, ma is kitűnőnek találom. És így terjedt ki aktív érdeklődésem a képzőművészet pszichológiai vizsgálatára, amit Pogány Ödön Gábor támogatott és a kizárólag szakmai megközelítés nem volt ellenére. Ugyanebben az időben a film is felmerült, lehetőség nyílott rá, hogy film-hatásvizsgálatokat is kezdjek művészetpszichológiában. De nem folytatom, mert nem gondolom, hogy publikációs listát kell most összeállítanom.

Úgy éreztem, nagyjából a helyemen vagyok, amikor alig két év után, megkérdezésem nélkül, váratlanul, 1963 januárjában áthelyeztek az MTA Gyermeklélektani Intézetébe. A történet hosszú és undorító. Röviden: egy vezető pozícióban lévő akadémikus ott próbált meg lehetetlenné tenni, ahol tudott. Ennek már akkor határozott jelét adta, amikor első Karinthy-tanulmányom kézirata „hivatalból" hozzá került; megjelenését elvágta; rólam egyébként még semmit sem tudott. Ebben az értelemben tehát teljesen elfogulatlanul járt el. Későbbi kitartó és heves gyűlölködése, mintha útjában lettem volna — egy ilyen teljesen aszimmetrikus helyzetben —, pszichopatológiai talány. Soha előtte és utána némileg hasonlót sem tapasztaltam. Mondhatom, unikális élmény volt. Mivel — joggal — úgy találta, hogy túl simán alakul a sorsom, tett ellene. Kifejezetten az ő fellépésére, „büntetésből" kerültem az intézetbe, azzal az instrukcióval, hogy ki kell töltenem a teljes klinikai munkaidőt (hátha elveszi a kedvem holmi művészetpszichológiai vizsgálatoktól és irka-firkáktól). Ekkor még az intézet jelentős klinikai munkát végzett. Az abban érdekelt kollegák végtelen jóindulatának, kollegialitásának köszönhettem, hogy ez nekem is különösebb zavar nélkül ment. Szóval engem oda befúrtak. És azt kell mondanom — természetesen nem a módot illetően —, nagyon örülök, hogy így történt. Néhány hónap után már éreztem, hogy ez nem tragédia, sőt. És egy idő után ha választhattam volna se választottam volna máshogyan. 1965. januártól átalakultunk az MTA Pszichológiai Intézetévé.

Jóval mielőtt odakerültem, már elindultak az általános pszichológiai vizsgálatok, kísérleti személyiségpszichológiai vizsgálatok, ezekben kiemelkedő része volt Martonnénak. Bár nem tartom helyénvalónak, hogy intézeti kollégáimat itt név szerint értékeljem, Martonné esetében tömör kivételt teszek. Szakmai igényessége, sokoldalúsága, átfogó és mély tudása, eredetisége, kommunikabilitása együttesen kivételes kvalitást jelentenek. Tőle tanultam a legtöbbet; jóllehet közvetlen kutatási témáink meglehetősen távol állottak egymástól, örömömre több munkában együtt tudtunk működni.

De addig még egy és másnak történnie kellett. Az intézetben még egyáltalán nem folyt szociálpszichológiai kutatás (ideológiailag ez sem volt kívánatos — ezzel keveset mondtam), és ha — mint említettem — a teszt szót sem lehetett jó ideig kiejteni, nem nehéz kitalálni, mi volt a helyzet a pszichoanalízissel, nemhogy az ötvenes években, de még a hatvanasok javarészében is. Ami a szociálpszichológiát illeti, az Intézet eredeti átszervezési tervében egyáltalán nem szerepelt. Pataki, Hunyady odakerülése, illetve az én ottlétem 1967-re megérlelte egy csoport megalakulását, amely azután további bővítések után 1971-től Szociálpszichológiai Osztályként működött, Pataki Ferenc irányításával.

Mindnyájan alapvetőnek tartottuk, hogy ne csak fogalmi-teoretikus, ne csak meghonosító-kézikönyvpótló, hanem empirikus vizsgálatokra alapozott munkát is végezzünk és az intézetben folyó általános, összehasonlító, pszichofiziológiai, fejlődés-, személyiség- és szociálpszichológiai kutatások találják meg a közös pontokat. Ha nem tudunk is egységes kutatást csinálni, de vegyük fel a közös referenciapontokat. Ennek szellemében született meg attitűdkötetünk. És ha némiképp másfajta közös erőfeszítés eredménye, de idesorolom folyóiratunk, a PSZICHOLÓGIA születését 1981-től, amelyik 17 évfolyamával meglehetős betekintést nyújt nemcsak az intézeti, de tágabb hazai kutatások állapotába, beleértve intra- és interdiszciplináris integráltságuk mértékét, a releváns új ismeretek meghonosítására fordított erőfeszítéseket.

K.: Még egy személyről szeretnék kérdezni...

V.: Kitalálom. Mérei Ferenc. Előbb ismertem meg a munkáit, *Az együttes élmény*t természetesen, és a *Gyermektanulmány*t. És előbb ismertem meg a munkáinál is a hírét. A hírét a tanszéki pletyka és információ közötti átmenetekből. Ő egy legenda volt; a világháborúból a Vörös Hadsereg tisztjeként jött vissza, de Párizsban végzett. Nem tudom, hogyan érzékeltethetem, mikor mi egyetemre jártunk, nem beszélve a középiskoláról, azt elképzelni, hogy mi utazgatunk, és Párizs meg...

K.: Meg Moszkva...

V.: A Moszkvánál szeretnék pontosítani. A jó káderek próbálkozhattak az Oleg Kosevoj Kollégiummal, és ha ott sikeresen helytálltak, akkor elmehettek négy évre a Szovjetunióba tanulni egyetemre, Moszkvába vagy Leningrádba, vagy máshova. De utazni és világot látni, és pláne Nyugatra, ez nem merülhetett fel. A magyar labdarúgó válogatottat a csodálat nemcsak az eredményei miatt, hanem az eredményeivel együttjáró szabad mozgása miatt övezte. Mellesleg Kardost is illő csodálat övezte, hogy az Egyesült Államokban volt tanár és a legrosszabb pillanatban, néhány évvel a világháború kitörése előtt hazajött. De Méreinél ott volt még a Kossuth-díj, az igaz-

gatói cím az ONI-ban, majd a lebukás a sötétbe. Tudtuk, hogy fordításból él álnéven, és börtön fenyegette már '56 előtt. Állást sem kaphatott. És egyszer csak 1955 végén vagy '56 elején megjelent a Kardos-szemináriumon. Nem taníthatott ekkor sem, de odakerült a tanszékre. Természetesen én is igyekeztem megismerni. Bár „körkerülő" magatartásom miatt a Mérei-körnek sem lettem tagja később sem, miután a hatvanas évek közepétől Mérei intenzív irodalompszichológiai munkásságot folytatott, elég rendszeres kapcsolatban voltunk. Részt vettem általa inspirált hazai és külföldi konferenciákon, számos szakmai kérdésben közelről figyelhettem megnyilatkozásait. Jóízű beszélgetéseink ellenére nem mondhatom, hogy a tanítványának tekinthetett volna, vagy én őt a mesteremnek. De impresszionált, ahogy az őt kezdettől izgató kérdést, a kisebb-nagyobb alakzatok: egyének, csoportok és társadalmak átszerveződését Gestalt-pszichológián innen és túl (is) megközelítette. Ehhez hozzátartozik, hogy nekem más elképzelésem van az irodalompszichológiáról. Még akkor is, ha maximálisan tekintettel vagyok a filosz hallgatóságra, akik nem szeretik a statisztikát meg a szórózést, meg a kísérleti helyzetet, ragaszkodni kívánok ahhoz, hogy az intellektuális kalandnak (játéknak) az empirikus tudomány szellemiségén belül vagy legalábbis attól elválaszthatatlanul van helye. De azt hiszem, abban is lehet különbséget tenni, hogy valakinek a művészet — irodalom, mindegy —: apropó, hogy a maga pszichológiai felfedezéseit vagy vízióját vagy amit akarsz, a pszichológiával kapcsolatban elmondja, vagy pedig fordítva, a pszichológiát tekinti olyan eszköznek, amellyel az irodalom valamilyen jelenségét jobban meg lehet ismerni, mert az a meggyőződése, hogy ha a pszichológus nem vizsgálhatná az irodalmat, akkor az irodalmat vizsgálók és fogyasztók kevesebbet tudnának erről a jelenségről. Én ezt az utóbbi attitűdöt igyekszem képviselni, legalábbis a vágyaimban és céljaimban. Meg vagyok egyébként győződve, hogy Mérei jelentős hozzájárulásai a pszichológiához, a jelenségfelfedező empirikus Mérei hozzájárulásai. Tehát az, amit az együttes élmény nagyon strikt pszichológiai vizsgálatában végzett, az, amit a Rorschach-táblákkal kapcsolatban kimutatott, vagy amit ugyancsak jelentékenynek érzek, bár nem nagy volumenű vizsgálat, amikor a Szondi-tesztet abból a szempontból vizsgálta a negyvenes években, hogy a válaszok szocioökonómiai státustól hogyan függnek, és mennyire kifejeződései a szociális háttértől el nem választható ízlésmintának. Maga a kérdésfeltevés figyelemreméltó, függetlenül attól, hogy az általa kapott eredményt mennyire lehet ma érvényesnek tartani mindannak alapján, amit tudunk a humán genetikáról.

K.: Talán még egy személyt említenék, Harkai-Schiller Pált, akivel már épp nem találkozhattál, de aki a magyar pszichológiai hagyomány szempontjából megkerülhetetlen.

V.: Nem tudom, hogy kivehető volt-e szavaimból, de most megpróbálom tételesen megfogalmazni: autodidaktának tartom magamat. Magyar körülmények között ha valaki specializálódni akar, akkor alapvető tényezőnek tartom, hogy nagy, erős kedve legyen az autodidaxisra. Az nem jó, hogy annyira autodidakta voltam, amennyire voltam, mert bizonyos feltételek hiányoztak, és azokat magam próbáltam megteremteni. Ennek természetesen több hátránya van. Az egyik, hogy az ember nem olyan kronológiában és nem abban a logikában halad, mintha megfelelő támogatást kap mindenben. Harkai-Schillerről Kardostól hallottam nagyon sokat, és magától értetődően nagyon hamar elolvastam a *Pszichológiai Tanulmányok*nak a Harkai-Schil-

ler által szerkesztett köteteit. Több olyan tanulmányt is találtam, amit fel is használtam. Roppant megfogott az ő tanulmánya az élcről és viccről, amelyben Gestalt-pszichológiai nézőpontot visz keresztül. De mint életmű, mint egység egyáltalán nem hatott rám az egyetemi években. Erre a hatvanas években került valamelyest sor, amikor két alapvető könyvét antikváriumban megvettem. Természetesen akkorra már ismertem egy-két tanítványát személyesen. De munkássága még mindig nem foglalta el azt a helyet a tudatomban, amely méltán megillette volna. Ehhez a döntő lökést az adta, amikor néhány évvel később megismerkedtem állatok esztétikai teljesítményeivel és ezen belül a majmok úgymond képkészítő tevékenységével, és világossá vált, hogy Harkai-Schiller kísérletezőként erre már akkor felfigyelt, amikor ez még nem volt téma. Kimutatni-meglátni egy jelenséget és átlátni jelentős összefüggéseit — ez teljesítmény. És ez párosult nála az elméletalkotás igényességével is. A brentanói intencionalizmusra tulajdonképpen nagyívű cselekvéselméletet rakott „fel", ami ha úgy tetszik, roppant mértékben pszichológiai, miközben nem kevésbé kultúrantropológiai mű. Tehát azt hiszem, hogy Harkai-Schillert most már értem. Az értékén értem. Ami nem jelenti, hogy minden, ami belőle lényeges, él bennem. Azért is erős bennem a folyamatos tanulási vágy, mert nemcsak azt érzem, hogy mekkora hézagok vannak ismereteim között, hanem mert attól függően, hogy mi foglalkoztat, funkcionálisan elfelejtek, aztán megint visszaszerzem, bővítem és így tovább. De nem akarok kibújni olyan „kötelező" kérdés alól, amire még egyáltalán nem reflektáltam.

K.: Mitől pszichológus a pszichológus? Vannak-e a pszichológusra jellemző személyiségjegyek?

V.: Természetesen nagyon rossz lenne, ha a pszichológust azért lehetne összetéveszteni a többi értelmiségivel, mert nem derülne ki eltérő szakmai arculata. De nem gondolnám, hogy tudunk olyan alapvető személyiségdimenziót felvenni, amelyiken belül a variancia a pszichológusok között ne lenne hasonló, mint az irodalmárok között; az írók között ne lenne hasonló, mint a fizikusok között és így tovább. A kérdés ráadásul azt sugallja, mintha a pszichológia egységes diszciplína lenne, amelynek személyiségkövetelményei alapvető szelekciós tényezőt jelentenek. Ezzel szemben közhely, hogy a pszichológusokat erősen megosztja affinitásuk a természet, illetve társadalomtudományok iránt. A nyolcvanas években ennek a „két kultúrának" a mérésére az amerikai pszichológusokat úgynevezett episztémikus differenciállal tesztelték. A pszichológiai tanulmányaik megkezdése előtt álló elsőévesek nem mutattak különösebb preferenciát. Ám az Amerikai Pszichológiai Társaság „érett" tagjai közül, nem meglepő módon a kísérleti pszichológusok a természettudományos értékek, a többiek az ellentétes oldal felé húztak. De a pszichológusok megosztottsága nyilván más attitűdökben is tettenérhető; gondoljunk arra, ahogyan a klinikai és nem klinikai pszichológus, vagy a klinikai pszichológusok között az analitikus és a viselkedésterapeuta látja az embereket, köztük önmagát. Azt pedig végképp semmi okunk feltételezni, hogy mondjuk az eysencki személyiségdimenziókon a pszichológus szignifikánsan más helyet foglal el, mint a nem pszichológus.

Egészen másként hangzik a kérdés, ha bizonyos rendkívüli helyzetekre gondolunk. Például amikor a pszichológia hosszú szünet után Magyarországon kezdett divattá válni, mivel ez még nagyon kiforratlan állapot volt, amiben nem voltak meg a kellően tárgyias intézmények, ennek következtében azok, akikben mondjuk erős volt

a kalandvágy a lelkek senki sem tudja pontosan mifajta istápolására vagy vizsgálatára, vagy azok, akik saját maguk nagyon bizonytalannak érezték magukat, úgy vélhették, hogy itt kapják meg azt a lehetőséget vagy támaszt, ami kell nekik. Tegyük fel, hogy bizonyos időben a neuroticizmus szempontjából több magasabb pontszámú személy jelentkezett pszichológusnak, mint mondjuk mérnöknek — nem tudom, hogy így történt-e, de tegyük fel, hogy ez mondjuk a hatvanas években így volt —, akkor a válaszunk természetesen az, hogy ez a feltételezett személyiségkülönbség kifejezetten tértől és időtől meghatározott. Kitüntetetten nem a pszichológusággal mint egy diszciplína művelőjével kapcsolatos, hanem a magyar konstellációval és azon belül az értelmiségnek vagy a leendő értelmiségnek azzal a sajátos helyzetével, az intellektuális divathullámnak azokkal a jellegzetességeivel, és még folytathatnám, amiket meg tudnánk találni. De ettől függetlenül, a legkevésbé sem hiszem — sem pozitív, sem negatív értelemben —, hogy a pszichológus különösebb anyagból lenne gyúrva, mint a nem-pszichológus. De beérni a minden embernek kijutó különösséggel nem határ, hanem határtalanság.

K.: Kevéssé esett még szó egy kérdésről: „Véleménye szerint milyen irányzatok, iskolák befolyásolták, illetve befolyásolják a magyar pszichológiát?"

V.: Azt hiszem, most már abban a szerencsés vagy szerencsétlen helyzetben vagyunk, hogy a magyar pszichológiát mindazok az irányzatok elérik, és ennek következtében befolyásolják is valamennyire, amelyek más, nem magyar pszichológiát befolyásolnak. Nem észlelem, hogy a magyar pszichológiának van valami nagyon karakterisztikus arcéle azáltal, hogy meghatározott irányzatoknak a nyomvonalán halad, vagy netán maga dolgoz ilyet ki. Tehát nem észlelem, hogy e tekintetben mi valami nagyon pozitív variáns lennénk, de azt sem, hogy alapvető dolgok kimaradnak a nyomvonalból egyszerűen tudatlanság vagy érzéketlenség okán. És mivel nekem az eklekticizmus nem ördögűző szó, nagyra értékelem, amennyiben az sokféleséget, sokfajtaságot, még olykor egymással nehezen összeférő és nehezen összeegyeztethető sokfajtaságot is jelent. Ezt mindig pozitívabbnak tartom, mint az egyoldalúságot és a merev leszűkítettséget, amiből korábban jutott elég. A magyar pszichológiát meglehetősen kicsinek és erőtlennek is érzem ahhoz, hogy valami nagyon sajátosan új irányt tudna felmutatni. Örvendetes, hogy ha a világ bármelyik fontosabb helyéről, ahol pszichológiát művelnek, valaki idejön, akkor mindig akad a magyar pszichológusok között egy-kettő, aki tud vele kommunikálni, nemcsak azért, mert a nyelvet ismeri, hanem mert azt az irányzatot és azt a szemléletet is birtokolja, amiről szó van. Azt a bátorságot nem merném viszont venni magamnak, hogy megmondjam, melyik lenne az az üdvös irányzata a pszichológiának, aminek zászlóvivőül kellene szegődni. Következésképpen szememben tehát az, hogy a magyar pszichológiát jelenleg a pszichoanalízis némely változata befolyásolja, miközben a kognitív pszichológia is befolyásolja vagy fordítva, a legkevésbé sem baj, ha színvonalasan teszi. Ez pedig nem magukon az irányzatokon, hanem elérhető képviselőiken, illetve a felvevőpiacon múlik. Kitüntetetten a pszichológia mint diszciplína eredményeit alkalmazó pszichológusokról van szó — ne felejtsük: mindenhol ők vannak elsöprő többségben —, és a megélhetés elemi gondjaira tekintettel meglehet, ők az egész kérdést gyökeresen máshogyan közelítenék meg.

Ezzel már utaltam is a hátralevő kérdésre: „Milyen hatással voltak szakmai pályájára az elmúlt évtizedek magyarországi társadalmi-politikai intézményi változásai?" Az egyik, amiről érdemes beszélni az, hogy miközben nagyon-nagyon befolyásoltak bennünket végig az elmúlt évtizedek, egy percig nem lehetett eltekinteni tőlük, aközben mi nagyon szerencsés helyzetben voltunk, mert egy akadémiai intézet (vagy egy egyetem) sok mindenben külön világ. Az ember tudta, hogy mit nem csinál, mivel nem foglalkozik.

De ha beszéltünk arról a kérdésről, hogy a pszichológusnak van-e jellemző személyiségjegye, akkor sokkal inkább fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mi, akik szakmai lényként átéltük ezt az utolsó harminc évet, vagy lassan negyvenet, miként hordozzuk személyiségünkben. A már említett példával: egészen más dolog, hogy ha valaki úgy használ teszteket, hogy az szakmai probléma: a megbízhatóságuk, érvényességük és így tovább; vagy ha tudja, hogy nem szabad őket használnia, de adott helyzetet máshogy nem tud megközelíteni. Csomagolási technikákra kényszerül, és ha ezt hosszú ideig kell csinálnia, megváltozik az attitűdje. Szimulációs stratégiák alakulnak ki. Számos kérdést az ember igyekezett nem kifejteni. Elkerülte. Jelentékeny a szerepe, bár nagyon nehéz kimutatni műveletileg, hogy úgy válsz kutatóvá-gondolkodóvá, hogy tudod, bizonyos tárgyakon jobb, ha nem gondolkodsz. Vagy gondolkodhatsz rajta, de művelni nem művelheted. Vagy művelheted, de publikálni nem publikálhatod. Vagy publikálhatod, de úgy nem. Nyilvánvaló, hogy ez teljesítményt, moralitást befolyásoló. E kérdésekkel egyébként több munkámban igyekeztem szembenézni, legnyilvánvalóbban 1992-ben megjelent könyvemben, amelyből — ez lesz az első és utolsó önidézet ebben az interjúban — ideiktatok néhány sort:

„Általában nem maga a túlélés, hanem annak módja volt a tét. Nemhogy utóbb, de a zord despotizmus éveiben sem igen követelt hősies kiállást vagy lemondást kívül maradni. Hacsak nem akarjuk annak feltüntetni, hogy bizonyos munkaköröket és társadalmi szerepeket nem tölthetett be az, akinek erre egyébként hajlama, netán vágya is volt.

Hogy mit lehetett tenni, annak köre kellő leleménnyel meglehetősen szélesre nyílhatott, de mindvégig szigorú kényszerűségek kötötték meg, hogy mit nem szabad tenni. Az idevágó játékszabályok megsértése már valóban olyan kockázatokkal járt, amelyek hősiességet kívántak. Aki e rendkívüli normát nem teljesítette, hiába nem hirdette fordítottját annak, amit gondolt; hiába nem nyújtotta meggyőződésével ellentétben kezét (és nézeteit) hatalmi funkcióért, szégyentől mentes nem lehet. Hiszen megbékélt olyan körülményekkel, amelyeket abszurdnak talált. És legnagyobb abszurdumként sikerrel törekedett arra, hogy úgy éljen, mintha a körülmények normálisak lennének.

(...) Nem mondtunk mást, mint amit gondoltunk, de hozzászoktunk, hogy bizonyos helyeken bizonyos dolgokról eszünkbe se jusson azt mondani, amit gondolunk. Tehát hallgattunk. Nem valamiféle kollektív elfojtás, hanem nyilvánvaló tudatos helyzetfelmérés okán. Szólhatott azonban mellette számos súlyos és ellene csak egy 'pici' érv, ez is elég a megszégyenülésre. Euripidesz szerint 'Rabszolga az, aki nem mondhatja ki azt, amit gondol'."

Ami a szellemi irányzatok hatását illeti, részben már beszéltünk róla, hogy a könyvtár, legalábbis bizonyos megszorításokkal, nyitva volt mindig. A másik: egymás között beszélni — mármint akikkel igényeltem, illetve akik tőlem igényelték — nem volt soha probléma. A harmadik: a hatvanas évek közepétől tényleg szellemi pezsgés kezdődött, ami a szabadság bizonyos illúzióját kínálta. Interdiszciplináris hazai konferenciák sorára emlékszem vissza, amelyeken szociológusok, irodalomtörténészek, esztéták, történészek, filozófusok, nyelvészek, néprajzosok és pszichológusok vetették rá magukat a korábban tiltott szellemi gyümölcsökre. A változások ellenére az adott keretek okozták, hogy a jobbára késéssel fogyasztott gyümölcsök emésztési zavarral jártak.

Hogy mondjuk nekem a strukturalizmus vagy az egzisztencializmus, vagy a hermeneutika vagy a dekonstruktivizmus, vagy a fenomenológia talán többet mond, több kapcsolatom van vele, mint a pszichológusok legtöbbjének, annak területem a fő oka. És már említett eklekticizmusom teszi, hogy a hermeneutikát tökéletesen összeférhetőnek tartom nagyon erőteljes kognitív pszichológiai és azon belül szociális konstruktivista érdeklődéssel.

Ennek elmélyítésében egy másik — az intézményi változásokkal együttjáró — megkésett, de nem lekésett lehetőség segített. Rendszeresen és egyre sűrűbben a hetvenes évek végétől nyílott alkalmam külföldi tanulmányutakra, szakmai kapcsolatokra, majd néhány év múlva interdiszciplináris nemzetközi társaságok munkájában együttműködésre és publikálásra. Így pályám dereka és utolsó szakasza furamód összecsúszik.

CONTENTS

ORIGINAL STUDIES

Ferenc Pataki:
The construction of the autobiography:
The life history scripts 339
Bettina Pikó:
Coping — Social relationships — Social coping 391

BOOK REVIEW

Éva Szabó:
A book about stereotypies 1960—1994; György Hunyady's recent work 401

HISTORY

SELF PORTRAITS WITH A BACKGROUND, PART IV. 407
Ilona Barkóczi: Self-portrait with background 408
Mária Vida Székács: An intellectual self portrait 422
László Halász: Dialogue 432

Ára; 220,- Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Pataki Ferenc:
Az önéletírás „dramaturgiája": az élettörténeti forgatókönyvek 339
Pikó Bettina:
Coping — Társas kapcsolatok — Társas coping 391

RECENZIÓ

Szabó Éva:
„Nem középiskolás fokon"
— Sztereotípiakutatás 1960—1994 401

MÚLTUNK

ÖNARCKÉP HÁTTÉRREL IV. RÉSZ 407
Barkóczi Ilona: Önarckép háttérrel 408
Székácsné Vida Mária: Szellemi önarckép — (határterületen) 422
Halász László: Dialógus 432

A PSZICHOLÓGIA folyóirat megvásárolható az MTA Pszichológiai Intézet Könyvtárában — Budapest, VI. Teréz krt. 13. —